

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ
ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІ ЖАНЫНДАҒЫ
«ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ»
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК
МЕКЕМЕСІ

Жезқазған - 2016
Қызылорда - 2017

Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын
еске алу күніне арналған

«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЗЫМ»

халықаралық форумы
(материалдар жинағы)

Международный форум

«ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО»

посвященный Дню памяти жертв
политических репрессий и голода
(сборник материалов)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ ЖАНЫНДАҒЫ
«ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ» РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК МЕКЕМЕСІ

Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын
еске алу күніне арналған

«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЫМ»
жобасы аясындағы халықаралық форумның материалдары

Материалы Международного форума в рамках проекта
«ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО»,
посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода

Жезказған – 2016
Қызылорда – 2017

УДК 94 (574)(063)
ББК 63.3 (5каз)
С 27

Бас редакторлар – Главные редакторы:

Д. К. Мыңбай	ҚХА Төрағасының орынбасары – ҚХА Хатшылық меңгерушісі Заместитель Председателя – заведующий секретариатом АНК
Р. Р. Рустемов	Қызылорда облысы әкімінің орынбасары Заместитель акима Кызылординской области
Ж. А. Абишев	Қарағанды облысы әкімінің орынбасары Заместитель акима Карагандинской области

Редакциялық алқа – Редакционная коллегия:

Л. А. Прокопенко	ҚХА Хатшылығы меңгерушісінің орынбасары, т.ғ.к. Заместитель заведующего Секретариатом АНК, к.и.н.
Н.Ы. Шанаи	ҚХА Хатшылығының сектор меңгерушісі Заведующая сектором Секретариата АНК
Л. Б. Торешева	Қызылорда облысы ҚХА Хатшылығының меңгерушісі Заведующая секретариатом АНК Кызылординской области
Г. С. Рымбекова	Қарағанды облысы ҚХА Хатшылығы меңгерушісінің м.а. И.о. заведующего секретариатом АНК Карагандинской области
А. Ю. Тараков	Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ директоры Директор РГУ «Қоғамдық келісім» при Президенте Республики Казахстан
Т. В. Мармونتova	Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ Этносаралық қатынастар саласын талдау және мониторинг қызметінің басшысы, т.ғ.к. Руководитель Службы анализа и мониторинга сферы межэтнических отношений РГУ «Қоғамдық келісім» при Президенте Республики Казахстан, к.и.н.
А.Н. Нұрлан	Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ Этносаралық қатынастар саласын талдау және мониторинг қызметінің бас сарапшысы, ә.ғ.к. Главный эксперт Службы анализа и мониторинга сферы межэтнических отношений РГУ «Қоғамдық келісім» при Президенте Республики Казахстан, к.с.н.

ISBN 978-601-7513-24-5

**С 27 Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған
«Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» жобасы аясында өткен халықаралық форумның
материалдары. – Жезқазған, 2016; – Қызылорда, 2017.**

Қазақстан халқы Ассамблеясының «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» халықаралық форумының материалдар жинағына тарихи жады негізінде Қазақстан халқының тарихи санасын дамытуға, азаматтық бірегейлікті, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайтуға бағытталған мақалалар енгізілген.

Материалдар жинағы студенттерге, магистранттарға, оқытушыларға, зерттеушілерге Қазақ мемлекеттілігі тұрғысындағы Алаш құндылықтары, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін, ашаршылық және жер аудару кезеңінің тарихы және Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесі мәселелеріне қызығушылық танытқан барлық оқырмандарға арналған.

**М 27 Материалы Международного форума в рамках проекта «ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО»,
посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода. – Жезказған, 2016; –
Қызылорда, 2017.**

В сборник материалов Международного форума Ассамблеи народа Казахстана «Память во имя будущего» включены доклады, посвященные развитию исторического сознания, укреплению гражданской идентичности, общественного согласия и общенационального единства народа Казахстана через призму исторической памяти.

Сборник материалов предназначен для студентов, магистрантов, преподавателей, ученых, а также для широкого круга читателей, для всех, кто интересуется вопросами ценностей Алаш в контексте казахской государственности, истории периода репрессий, голода и депортаций в Казахстане, вклада Казахстана в победу в Великой Отечественной войне.

*Баяндамалардың мәтіндері авторлық редакцияда басылған
Тексты докладов печатаются в авторской редакции*

УДК 94 (574) (063)
ББК 63.3 (5каз)

ISBN 978-601-7513-24-5

© Ассамблея народа Казахстана, 2017

**Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын
еске алу күніне арналған «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» –
«Память во имя будущего» атты халықаралық форумға қатысушылардың
Қазақстан халқына
ҮНДЕУІ**

Қызылорда қ.

2017 жылғы 31 мамыр

Біз, Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған, Қазақстан халқы Ассамблеясы 2010 жылдан бастап өткізіп келе жатқан **«Тарихтан тағылым – өткенге тағзым»** атты халықаралық форумға қатысушылар, тарихи зерде халықтың қоғамдық санасының негізгі құрамдас бөлігі болып табылатынын атап айтамыз!

Мемлекет басшысы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында **«Әрбір жұрт тарихтан өзінше тағылым алады. Өткен ХХ ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды. Біз тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек»** деп атап өтті.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын мәңгі есте сақтау мақсатында, Президент Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылғы 5 сәуірдегі Жарлығымен **31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні** болып жарияланды.

Биылғы жылы көптеген қазақстандық этностар Қазақстанға жаппай жер аударудың 80 жылдығын атап өтуде.

Еске алу күні – Қазақстанның көпэтносты жасампаз халқының ортақ тарихын құрметтеуі және есте сақтауы.

Еске алу күні – миллиондаған адамдардың өмірін құрбан еткен тоталитарлық режимнен шығудың символы. Қазақстан халқы үшін Еске алу күнінің мағынасы терең.

Әрбір этнос, әрбір отбасы тоталитарлық жүйенің зауалына ұшырады.

Еске алу күні – еліне адал қызмет етсе де, қуғын-сүргіннен жазықсыз жапа шеккендерді ұлықтау.

Әрбір қазақстандықтың азаматтық парызы – сол қасіретті кезеңнің тарихи тағылымын өскелең ұрпақтың санасына жеткізу, бірлік пен келісімді қастерлеуге баулу.

2017 жылғы форумды өткізу орны ретінде Қызылорда облысы таңдалғаны кездейсоқтық емес, Қызылорда қаласы Қазақ АКСР-нің алғашқы астанасы болды.

Қазақ халқы, сол кездегі өз жағдайының ауырлығына қарамастан, жер аударылған 1,5 млн неміс, поляк, корей, шешен, түрік, грек және басқа да этностардың өкілдерін бауырына басты.

Дәл сол уақытта, біздің қасиетті жерімізде барлық этностардың татулық пен бірлікте өмір сүруінің негіздері қаланды.

Бүгінгі таңда, Ұлы Отан соғысының сұрапыл шайқастарында қаза тапқандар туралы естеліктер де біздің азаматтарымыздың жүрегінде сақталады.

ХХ ғасыр тарихының қасіретке толы жылдарын есте сақтау Қазақстанның барлық азаматтарының қасиетті борышы болып қала береді.

Бірлік, Ынтымақ, Тұрақтылық – Қазақстанның дамуының басты қағидаттары, еліміздің гүлденуінің берік негізі.

Біз, **«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»** атты халықаралық конференцияға қатысушылар, Қазақстан Республикасының әрбір азаматын тарихи зердені сақтауға, бейбітшілік пен келісімді нығайтуға, ортақ игілік және жасампаздық жолында қызмет етуге шақырамыз.

Біздің бірлігіміз ортақ тарихымызға, бірге еңсерген қиындықтарымыз бен жеңістерімізге негізделген!

Өмірде, материалдық қана емес, рухани тұрғыдан да сапалы өзгерістер арқылы келетін үнемі ізденіс үстінде болу – гүлденген және өркендеген Қазақстанды тұрақты дамытуға ықпал етеді.

Жаңғырту, тарихтың өзі сияқты – тұрақты жалғасатын процесс. Дамудың жаңа кезеңінде Қазақстанның жарқын болашақ құру жолындағы бірегей тарихи мүмкіндігі бар.

Ол үшін жаңаруға талпыну, прагматизм мен реализм, білім культі біздің дамуымыздың басты қағидаты болуы тиіс. Осыған ілесе алмағандар тарихтың шаңында қалады.

Біз, Қазақстан азаматтарын, ғылыми зиялы қауым өкілдерін, мәдениет қайраткерлерін, **азаматтық қоғам институттарын, жастарды және бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерін адамзаттың XX ғасырдағы екі зұлматта жоғалтқан құрбандарын әрқашан есте сақтап, жеріміздегі бейбітшілікті қорғау үшін күш-жігерді жұмылдыруға шақырамыз.**

Тарихи сананы қалыптастыруда **Қазақстан халқы Ассамблеясының** әлеуетін пайдалану күн сайын өзекті бола түсуде.

Біз, саяси және қоғам қайраткерлерін, ғылыми және мәдени орта өкілдерін, бұқаралық ақпарат құралдары мен қоғамдық бірлестіктер өкілдерін Ассамблеяның патриоттық құндылықтарды тәрбиелеуге және қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған жобаларына барынша қолдау көрсетуге, сондай-ақ оларды бірлесе жүзеге асыру үшін жаңа жобаларға бастамашылық жасауға шақырамыз.

Біз Қазақстан халқы Ассамблеясына және оның Төрағасы – ел Президенті Н.Ә. Назарбаевқа қазіргі және келешек ұрпаққа сабақ болатын тарихи зердені сақтауға қосқан өлшеусіз үлесі үшін алғысымызды білдіреміз.

*«Тарихтан тағылым – өткенге тағзым»
халықаралық форумында
қабылданды*

*2017 жылғы 31 мамыр
Қызылорда қ.*

ОБРАЩЕНИЕ
участников международного форума «Память во имя будущего»,
посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода,
к народу Казахстана

г. Кызылорда

31 мая 2017 г.

В День памяти жертв политических репрессий и голода мы, участники Международного форума **«Память во имя будущего»**, проводимого Ассамблеей народа Казахстана с 2010 года, отмечаем, что историческая память – ключевая составляющая общественного сознания народа.

Глава государства в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» пишет **«Каждый народ извлекает свои уроки из истории. А уроки XX века для нашего народа во многом трагические. И мы должны ясно понимать уроки истории».**

В целях увековечивания памяти о жертвах политических репрессий в Казахстане Указом Президента Н. А. Назарбаева от 5 апреля 1997 г. день **31 мая объявлен Днем памяти жертв политических репрессий.**

В этом году многие казахстанские этносы отмечают 80 лет массовой депортации в Казахстан.

День памяти – это уважение и сохранение общей истории, творцом которой стал полиэтнический народ Казахстана.

День памяти – это символ освобождения от тоталитарного режима, утверждение которого обошлось миллионы человеческих жизней. **Для народа Казахстана День памяти имеет особый смысл.**

Преступления тоталитарной системы коснулись практически каждого этноса, каждой семьи.

День памяти – это память о безвинно репрессированных людях, которые честно и верно служили во благо процветания страны.

Гражданский долг каждого казахстанца – передать эту память нашим потомкам, для которых, это урок единства и согласия.

Символично, что местом проведения форума 2017 года определена Кызылординская область, город, который был первой столицей Республики.

Несмотря на бедственное положение, казахский народ с открытым сердцем встретил 1,5 миллиона депортированных немцев, поляков, корейцев, чеченцев, турок, греков и представителей других этносов.

Именно тогда на нашей благодатной земле были заложены основы мирного добрососедства этносов.

Память о павших на полях сражений Великой Отечественной войны сегодня также объединяет сердца наших граждан.

Память о трагических страницах истории XX века была, есть и будет священной для всех граждан Казахстана.

Единство, Мир, Стабильность – ключевые принципы развития Казахстана, надежная основа процветания нашей страны.

Мы, участники международной конференции **«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»** призываем каждого гражданина Республики Казахстан бережно относиться к исторической памяти, сохранять мир и согласие, работать на общее благо и созидание.

Наше единство прочно основано на общности истории, на трудностях и победах, которых добились вместе!

Только постоянная работа над собой, которая идет через качественные изменения не только материальной, но и духовной составляющей жизни, позволит построить стабильный, благополучный и процветающий Казахстан.

Модернизация, как и сама история, – продолжающийся процесс. На новом этапе развития у казахстанцев есть уникальный исторический шанс самим построить свое лучшее будущее.

Для этого стремление к обновлению, прагматизм и реализм, культ знаний должны стать ключевыми принципами нашего развития. Тот, кто не сделает этого, будет занесен тяжелым песком истории.

Мы призываем граждан Казахстана, представителей научной интеллигенции, деятелей культуры, институты гражданского общества, молодежь и средства массовой информации **уберечь наш хрупкий мир от масштабных потрясений, которые человечество дважды пережило в XX веке, заплатив огромным количеством жертв.**

С каждым днем актуальность использования потенциала **Ассамблеи народа Казахстана** в формировании исторического сознания возрастает.

Мы обращаемся к политическим и общественным деятелям, представителям научных и культурных кругов, средств массовой информации и общественных объединений с просьбой оказывать всемерное содействие проектам Ассамблеи, направленным на воспитание патриотических ценностей и формирование казахстанской идентичности, а также инициировать новые проекты для их совместной реализации.

Мы благодарим Ассамблею народа Казахстана и ее Председателя – Президента страны Н.А. Назарбаева за неоценимый вклад в сохранение исторической памяти, служащей уроком для нынешнего и будущего поколения.

*Принято на международном форуме
«Память во имя будущего»*

*31 мая 2017 г.
г. Кызылорда*

«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЗЫМ» халықаралық жобасы аясында өтетін **«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»** атты ғылыми-практикалық конференцияның материалдары – Қызылорда, 2017

Материалы научно-практической конференции **«Историческая память – фундамент модернизации общественного сознания»** в рамках международного проекта **«ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО»** – Кызылорда, 2017

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Г.Н. Әбдіқалықова,

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Қазақстан халқы Ассамблеясының бастамасымен қолға алынған «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» халықаралық жобасы биыл Сыр өңірінде өткізілуде.

Осымен сегізінші рет ұйымдастырылып отырған бұл тағылымды бастама 2010 жылы алғаш рет Астана қаласының «АЛЖИР» қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалдық-музейінде өткізілген еді. Зұлматты жылдар құрбандарын еске алуға арналған халықаралық жоба содан кейін Қарағандыда, Талдықорғанда, Шымкентте, Семейде, Оралда және Жезқазғанда жүзеге асырылып, осы жылы Қызылорда облысында өзінің жалғасын тауып отыр.

Қызылорда – мемлекетіміздің қалыптасуы мен дамуында ерекше орны бар, оның алғашқы астаналарының бірі болған тарихи қала.

Ежелгі Сыр бойында өмір сүрген данышпан Қорқыт баба, Жалаңтөс Баһадүр, Жанқожа, Бұқарбай, Тоғанас батырлар мен Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес Одағының батыры атанған 22 майдангер ерлеріміздің есімдері – бүкіл қазақ елінің мақтанышы. Мұстафа Шоқай, Темірбек Жүргенов, Фани Мұратбаев сияқты қазақтың біртуар ұлдары мен даңғайыр диқан Ыбырай Жақаевтарды дүниеге әкелген де осы қасиетті топырақ екендігі ақиқат.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Әрбір жұрт тарихтан өзінше тағылым алады, бұл – әркімнің өз еркіндегі шаруа. Біреуге өзіңнің көзқарасыңды еріксіз таңуға ешқашан болмайды. Бізге тарих туралы өздерінің субъективті пайымдарын тықпалауға да ешкімнің қақысы жоқ. Өткен XX ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды», – деп атап өтті.

Біз бүгінгі күнімізді өткен жүзжылдықтың қазақ халқы үшін қасіретті беттерінің бірі болған саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарының рухына тағзым етуден бастап, тарихымыздың қилы кезеңдерін ой таразысына салып, саралауға арналған «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі» атты ғылыми-практикалық конференцияға жиналып отырмыз.

Форум тақырыбына қатысты айтар болсақ, қазақ халқының асылдарын қынадай қырған нәубет – саяси қуғын-сүргін Сыр жұртшылығын да айналып өткен жоқ. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, тоталитарлық жүйе жүргізген саясаттың салдарынан облыс бойынша 4038 отбасы қуғынға ұшырап, 1153 адам атылған екен.

Ашаршылық жылдары қаза болғандардың да нақты саны белгісіз. Ашаршылық кезеңін зерттеушілер жылдар бойы құпия жағдайда сақталған архив құжаттарын көтеріп, тың мәліметтер табуда. Олардың ішінде Сыр бойының жұртшылығына байланысты деректер де мол. Мәселен, нәубет жылдарының ауыртпалықтары туралы жазылған туындыларда халықтың аштан өлмеу үшін тасбақа аулап, тентіреп кеткені және бұдан да басқа жан түршігерлік оқиғалардың орын

алғаны туралы ащы шындықтар айтылады. Сондықтан, бүгінгі ұрпақ тарих сындарынан сабак алып, ынсапты болуға, тоқшылық заманның, бейбіт өмірдің қадірін білуге тиіс.

Тарихшылар саяси қуғын-сүргін белең алған зұлмат заманда басқа көрші мемлекеттерге қарағанда біздің халқымыздың көбірек зардап шеккенін атап көрсетеді. Халықтың төрттен бірі бас сауғалап шетелдерге көшкен. Елде қалған ардақтыларымыз атылды, айдалды, түрмелерге қамалды, ар-намыстары тапталды.

Бұл өткен ғасырдың 20–30-шы жылдары – кеңестік кезеңнің алғашқы ширегінде орнаған әкімшіл-әміршіл жүйе тудырған бір жағынан, саяси әлімжеттіктің, екінші жағынан, қорғансыздықтың көрінісі болатын. Сондай-ақ күштеп отырықшыландыру, байларды зорлық-зомбылықпен тәркілеу белең алды. Оның үстіне «шолақ белсенділер» де адамдарды бір-біріне айдап салып, адал жолдан тайдырды, сүттей ұйыған қауымды әбден аздырды.

Шынында да ол – ұлттың дамуына қарсы бағытталған зұлмат жылдар еді.

Осы күндері еліміздің барлық өңірлерінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу іс-шаралары өтуде.

Сол заманның оқиғаларын есте сақтау бүгінгі ұрпақ үшін қасиетті парыз.

Деректанушы ғалымдар өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап арнайы экспедициялар жасақтап, іздестіру жұмыстарын жүргізуде.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві 1930–1933 жылдардағы ашаршылықты зерттеу жобасын іске асырды.

Қуғын-сүргіннің құрбанынан айналған 100 мыңнан астам адамдар туралы ақпарат қамтылған «Мемориал» веб-порталы іске қосылып, әрбір облыста «Аза кітабы» шығарылды.

Мәселен, Қызылорда облысы Ішкі істер департаментінің архивінде сол жылдары қозғалған 6000-нан астам қылмыстық істің құжаттары бар. Бұл ғалымдар, тарихшылар, журналистер үшін құнды дерек болып табылады. Өйткені онда адамдардың тағдыры, еліміздің тарихи беттері бар.

Бүгінгі конференция осы бағыттағы жұмыстарды заман биігінен таразылап, тұжырым жасауға ұмтылыстың тағылымды бір қадамы болуға тиіс.

Уважаемые участники и гости конференции!

В Казахстане с обретением независимости многое делается для увековечивания памяти жертв политических репрессий и голода.

Еще в 1993 году был принят Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».

Начиная с 1997 года в соответствии с Указом Главы государства 31 мая в Казахстане отмечается День памяти жертв политических репрессий и голода.

В Астане в 2012 году открыт памятник, который увековечивает страдания народа в тяжелые годы.

Именами репрессированных представителей национальной интеллигенции названы улицы и государственные учреждения.

Их труды изучают школьники и студенты, исследуют ученые, установлены мемориалы и памятники.

Для всех нас тема исторической памяти имеет особое значение. Как гласит народная мудрость, – чтобы правильно оценить настоящее необходимо знать и помнить прошлое, независимо от того, хорошим или плохим оно было.

Поэтому хочу отметить высокую общественно-политическую значимость и практическую нацеленность конференции.

Она дает возможность расширить границы исторического сознания, взглянуть на события и факты той исторической эпохи в их взаимосвязи и преемственности.

Неслучайно в программу конференции включены доклады, посвященные исследованию ценностей Алаш в контексте истории современной государственности.

Особый акцент в работе форума сделан на феномене исторической памяти, которая представляет собой мощнейший ресурс развития нации.

Сейчас на повестке дня стоит важнейшая задача духовной модернизации, выдвинутая в статье Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

Обсуждение трагических страниц истории Казахстана первой половины XX века является важным вкладом в процесс модернизации общественного сознания.

Единство нации, в том числе и во взглядах на свою историю, есть необходимое условие дальнейшего прогресса страны.

Құрметті қауым!

Қандай қасіретті бастан кешсе де қазақ халқы ел шетіне келіп жығылған өзге жұртқа пана болды. Қуғын көріп, жол азабын тартып, ағайын-туғанынан ажырап, жақсылық атаулыдан күдер үзіп келген сан этностың қайғыдан шемен боп қатқан жүрегін жібітті.

Қуғын-сүргін құрбандарының бүгінгі ұрпағы еліміздің әр өңірінде «Қазақ халқына мың алғыс!» деген монументтер мен ескерткіштер орнатып, ризашылықтарын білдіріп жатыр.

Мемлекет басшысының сындарлы саясатын іске асыру арқылы қуатты әрі табысты мемлекет құрғанымыз – Қазақстан халқының бірлігінің арқасы. Бұл да – келер ұрпаққа аманат ретінде табысталатын ортақ құндылығымыз.

Өткенді ұмытпау, бүгінгіні бағалау, ертеңіміз үшін сенімді болу – бұл Тәуелсіздіктің жеңісі, Елбасымыздың ұлтаралық келісім мен жалпыұлттық бірлік саясатының жемісі.

Қызылорда аймағының орталығында қуғын-сүргін құрбандарына арналып салынып, биыл қайта жаңғырған ескерткіш, халықаралық форум, қайырымдылық акциясы, бейбітшілік сабақтары – өскелең ұрпақ санасы өскендігінің белгісі деп санаймын.

Бүгінгі жиынның қоғамдық-саяси мәні зор. Ол іс жүзінде рухани жаңғырудың жаңа белесінде халықтық сана кеңістігін кеңейте түсетін, дәуір оқиғалары мен осы заманның өзара байланысын зерделеуге мүмкіндік беретін игілікті іс-шара деп білемін.

Конференция жұмысына табыс тілеймін.

Назарларыңызға рахмет!

Қ.Е. Көшербаев,

Қызылорда облысының әкімі

**Қадірлі зиялы қауым!
Құрметті Гүлшара Наушақызы!
Құрметті қонақтар!**

Бүгін – халқымыздың тарихындағы ең қасіретті күн. Алтайдан Атырауға дейінгі атырапты алып жатқан кең байтақ жердің иесі болған халқымыздың басынан талай қасіретті жылдар өтсе де дәл осындай ауыр да азаптысы болмаған шығар.

Қазақ тарихында мұңлы ізін қалдырған Ақтабан шұбырынды жылдарынан кейінгі тарихымызды қаншама асылдарымыз бен боздақтарымыздың қаны мен көзінің жасына жуған сталиндік қуғын-сүргін мен қолдан жасалған ашаршылық болатын.

Осы зұлматты кезең туралы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің **«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында** «Күллі XX ғасыр революциялық сілкіністерге толы болды. Бұл осы аумақтағы барша ұлттарға мейлінше әсер етіп, бүкіл болмысын өзгертті. Өткен XX ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды», – деп ерекше атап өтті.

1992 жылы осы мәселені арнайы зерттеген Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі Төралқасының комиссиясы өзінің қорытындысында: «Қазақ елі аштықтан және соған байланысты індеттерден, сондай-ақ, табиғи өлім деңгейінің ұдайы жоғары болуынан 2 млн. 200 мың адамнан, яғни, барлық қазақ халқының 48 процентінен айырылды», – деп жазды. Аштықтан, негізінен, жас балалар мен әйелдер қырылғандықтан қазақтардың өсуі қатты тежелді. Кейін бұл аштық «Қызыл қырғын», «голощекиндік геноцид» деген атауға ие болды.

Голощекиндік зұлматтың қазақ халқына алып келген шығыны әлем тарихында гитлершілдердің Европадағы еврейлерге жасаған сойқанымен пара-пар келіп, Кампучиядағы «Қызыл кхмерлер» зардабынан асып түсті. Бұл зұлмат XX ғасырдағы адамзат баласына қарсы жасалған ең өрескел қылмыстың бірі болып саналады.

Халықтың осылай азып-тозған шағында Кеңестік әміршілдік жүйенің саяси және таптық қарсыластарын «тап жаулары», «ұлтшылдар, ұлттық ауытқушылық», «жат пікірдегілер» және «әлеуметтік қауіпті элементтер» ретінде саяси қудалау саясаты – саяси қуғын-сүргін басталды.

1925 жылғы қыркүйекте Қазақстанға басшылық қызметке Голощекиннің жіберілуі жағдайды ауырлата түсті. Оның жүргізген саясаты шын мәнінде ұлт зиялыларын жаппай қуғындауға ұласты. Оған ашық қарсы тұрған Қазақстанның белгілі мемлекет қайраткерлері Ж.Мыңбаев, С.Сәдуақасов, Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, С.Қожанов, тағы басқалары қызметтерінен алынып, республикадан қуылды.

1928 жылдың ортасынан бастап бұрынғы Алаш ұлт-азаттық қозғалысының басшылары мен белсенді қайраткерлері жаппай тұтқындала бастады. Оларға негізінен «буржуазияшы-ұлтшылдар» деген айып тағылды. Осы кезеңде тұтқындалған 44 алашордашылардың үшеуі – Ж.Аймауытов, Ә. Байділдин, Д.Әбілов ату жазасына кесіліп, үкім орындалды. Ал, қалғандары әртүрлі мерзімге түрмеге қамалды. Ұлттық интеллигенцияның екінші тобы 1930 жылдың қыркүйек-қазан айларында тұтқынға алынды.

Қазақстанда 1928 жылы орын алған қазақ байларын кәмпескелеу саясаты шын мәнінде кеңестік құрылысқа қарсы «әлеуметтік қауіпті элементтерді» іздестіруге, оларды еріксіз жер аударуға ұласты. 1930 жылы басталған байларды тап ретінде жою науқаны саяси қуғын-сүргінге жаңа қарқын берді.

Жаппай жазалау үзіліссіз жүргізіліп, 1937 жылдың 30 шілдесінде КСРО ішкі істер халық комиссариатының бұйрығымен қырып-жою операциясы бұрын-соңды болып көрмеген

қарқынымен күшейтілді. Осы уақыттан 1938 жыл аралығында Қазақстанда 25833 адам партиядан шығарылып, олардың 8544-і «Халық жаулары» не олардың «сыбайластары», «әлеуметтік жат элементтер» ретінде айыпталды. Белгілі қазақ зиялылары, Алаш қайраткерлері түгелге жуық жазаланды.

Қуғын-сүргін басталған жылдан Сталин дүниеден өткенге (1953 жылға) дейін Қазақстанда 103 мың адамға саяси айып тағылып, оның 25 мыңы ОГПУ-НКВД үштіктері үкімімен, сот үкімімен атылыпты. Олар негізінен халықтың қадірлі азаматтары, ұлттың қаймақтары еді.

Біздің Сыр бойында сол сұрапыл кезеңде жазықсыз азаматтардың үстінен 2 мыңнан астам қылмыстық іс қозғалып, тіпті бір іс бойынша бірнеше адам тартылып, 200 адам ату жазасына кесілген.

1897 жылы Ресей империясы жүргізген жалпы санақта қазақ халқының саны 4 миллион 120 мың адам болды. Ал, Ахмет Байтұрсыновтың кітабында туған топырағымызда 1913 жылы 6 миллион қазақтың болғаны жөнінде жазылған. Егер сол кездегі 6 миллион халық жыл сайын 5 пайызға өскеннің өзінде, қазақ қазір 30 миллионның үстінде болады екен. Осының өзі халқымыздың қасіретті қырғынды басынан өткергенінің дәлелі емес пе?

1937 жылдан бастап «Отанын сатқандар» қатарына жатқызылған халықтарды депортациялау басталды. «Қиыр Шығыс өлкесіне жапон шпионажының еніп кетуіне жол бермеу мақсатында», – деген желеумен алғаш Қазақстанға Қиыр Шығыстан 18526 корей отбасы, барлығы 102 мың корей күштеп көшірілді. 102 мың поляк жер аударылды. Жаумен ынтымақтасты деген сылтаумен 1941 жылы Қазақстанға 361 мың неміс жер аударылды. 40 мыңнан астам неміс ұлтының өкілдері сенімсіздер ретінде майдандағы әскер бөлімдерінен босатылды. 1943-1944 жылдары Қазақстанға 507 мың адам жер аударылды, олардың ішінде поляктар, қарашайлар, шешендер, ингуштар, тағы басқалары болды.

1944 жылы Орта Азия республикалары мен Қазақстан Грузияның Месхетия өңірінен жер аударылған 110 мыңнан астам мұсылман халқын қабылдауға мәжбүр болды.

Сталиндік зұлмат тұтас ұлттарды сойқан саясаттың құрбаны етті. Қазақстанға осы кезеңде 1 миллион 210 мың адам жер аударылған екен. Олардың көпшілігі Сыр бойын паналады.

«Орнында бар оңалар», дейді халық даналығы. Кешегі қуғын-сүргіннің зардабын тартқан ұлттар бүгінгі күні қазақ халқымен бірге өмір сүріп, біте қайнасты. Қазіргі кезеңде олар Тәуелсіз Қазақстанды, Сыр өңірін гүлдендіру, көркейту мақсатында берекелі бірлікте, тату тірлікте тізе қосып, еңбек етуде.

Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі жаппай саяси қуғын-сүргіндерге ұшыраған адамдарға қатысты әділеттілікті қалпына келтіру, осы қуғын-сүргіннің барлық құрбандарын ақтау, оларға тигізген моральдық және материалдық залалды қазіргі уақытта барынша мүмкін болатын өтеуді қамтамасыз ету мақсатында 1993 жылғы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылдады.

Ел Президентінің 1996 жылғы 30 желтоқсандағы Жарлығымен «1997 жыл – Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жарияланды.

Мемлекет Басшысының 1997 жылғы 5 сәуірдегі Жарлығымен 31 мамыр – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні деп белгіленді.

Бүгін біз сол қасіретті де азалы күндерімізді ұрпағымыз ұмытпасын, бабалар басынан өткен зұлматты жылдарды жадында сақтап, құрметін білдірсін деген ниетпен Саяси-қуғын сүргін және ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш-белгіні реставрациядан өткізіп, қайта аштық.

Қызылордада қуғын-сүргіннің құрбаны болған азаматтардың сүйектері жерленген жерде ескерткіш-белгі орнатылуы, жыл сайын дәл осы күні оларды еске алу шараларының өткізілуі – кешегі қасіретті тарихты ұмытпаудың, әділеттің ақ жолында бастарын бәйгеге тіккен әкелер мен ағаларды мәңгі есте сақтаудың, өткеннен сабақ алудың қажет дәстүрі.

Біздің әрқайсысымыз үшін, ұлтымызға қарамастан, бұл күн өткенімізге парасат-пайыммен қарауымызға, кем кеткен жерімізді ақыл-таразысына салып зерделеуге, жамандықтан жиренуге үйретеді. Біздің ендігі жердегі борышымыз – осы қанқұйлы жылдардың оқиғасын, оның жазықсыз құрбаны болған адамдардың есімдерін мәңгі ұмытпау, оларды әрқашан есте сақтау.

Бүгінде біз тарихымыздың ақтаңдақ беттерін саралап, ұлттық тарихи жадымызды түлетудеміз. Тәуелсіз Ел тарихының сан қатпарлы беттері қайта ашылып, мемлекет тарихы жаңа мазмұнда, тың көзқарас тұрғысынан жазылып келеді.

Кез келген мемлекет үшін басты құндылықтар – бірлік, ынтымақ, татулық және тұтастық. XX ғасыр басында осы құндылықтарды ту еткен Ұлт зиялыларының ұлттық мемлекет құрудағы арманы қазіргі таңда қайта түлеп, жаңғыру жолына түсті.

Ел Президентінің дана саясатымен Қазақстан 2017 жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі болды. Сондай-ақ, бірнеше күндерден кейін Астанада «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі ашылмақ. Бұл еліміздің халықаралық аренадағы беделін тағы бір арттыра түсетін елеулі оқиға болмақ. Мұның барлығы – кешегі жазықсыз жапа шеккен арыстарымыздың бүгінгі ұрпағының жетістігі.

Өздеріңіз білесіздер, биыл Алашорда үкіметі мен Алаш партиясының құрылғанына 100 жыл толып отыр. «Алаштың анасы» атанған Сыр өңірінде Алаш мұрасының 100 жылдығына арналған ауқымды шаралар өткізілді. Олардың арнайы қонағы ретінде Алаш мұраларын зерттеуші ғалымдар қатысты.

«Алаш мұрасы және Тәуелсіз Қазақстан» тақырыбында халықаралық ғылыми-теориялық конференция өткізілді. Конференцияда Алаш мұраларын зерттеу мен зерделеуге байланысты Түркиядан, Ресейден, Өзбекстаннан келген және отандық ғалымдар өз ойларын ортаға салды.

Алаштың ардагер ұлы, түркі әлемінің көсемі Мұстафа Шоқайға ескерткіш орнатылды. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығы ашылып, М.Шоқай есіміне дәрісхана берілді. Осының барлығы өткен тарихымызға тағзым ете отырып, келер ұрпақты ұлт тарихын қастерлеуге, отаншылдық сезімге тәрбиелеуге бақытталған ізгілікті жұмыстар деп ойлаймын.

Біз алдағы уақытта да ұлы арыстарымыздан үлгі алар ұлтымыздың нар азаматтары қатарын көбейту мақсатында олардың есімін ұлықтау шараларын тоқтатпақ емеспіз.

Құрметті зиялы қауым!

Бүгін біз, тәуелсіз ел азаматтары – сол қаралы кезеңдегі аға ұрпақты еске ала отырып, алдында бас иеміз. Бейбіт өміріміз – сол жандардың кермек жас жұтқан жылдарының өтеуі, ата тарихтың бізге тастап кеткен ащы сабағы.

Тарих бетіне қара әріппен жазылған нәубет жылдардың ызғары жиырма бес жыл енді толған Тәуелсіздігіміздің құндылығын еселей түспек. Оны нығайта беру – әрқайсысымыздың өмірлік міндетіміз.

Еліміз, Елбасымыз аман, Тәуелсіздігіміз мәңгі болсын!

Назарларыңызға рахмет!

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС

«ТАРИХИ ЖАДЫ ЖӘНЕ ТАҒЫЛЫМ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ НЕГІЗІ»

Д.Қ. Мыңбай

*Қазақстан халқы ассамблеясы төрағасының орынбасары, Қазақстан Республикасы
Президенті Әкімшілігінің ҚХА Хатшылығының меңгерушісі*

Құрметті Гүлшара Наушақызы, Қырымбек Елеуұлы! Құрметті конференцияға қатысушылар!

Ассамблеяның ұйымдастыруымен өткізілетін «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» атты форум бүгінгі күні дәстүрге айналып отыр.

Бүгінгі конференцияның «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі» деп аталғандығында да үлкен мән бар екендігі айқын.

Елбасы, өзінің тарихи мақаласында «жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы» дейді.

Тарих – өткеніміз үшін мақтану, масаттану үшін емес, өткенімізді бүгінгі тірлігімізге тірек ету үшін қажет.

Тарих – өмір оқулығы болса, тарихи жады – сол оқулықтың мазмұны. Өткенімізді сын сараптамасынан өткізіп, таразылап, құндысын қазынаға айналдыру – бұл жаңғырудың тамыры, Ассамблея атқарып жатқан жұмыстың негізгі мақсаты.

Қазақ елінің сан ғасырлық тарихында қабырған қайыспай еске алу мүмкін емес ақтаңдақ тұстары жетіп артылады.

Соның ішінде – ХХ ғасырдағы мыңдаған жазықсыз адамдардың қаны мен көз жасына суарылған саяси қуғын-сүргін. Әкімшілік-жазалаушы жүйе еңбектеген сәбиді де, еңкейген кәріні де, болмысы нәзік әйелді де аяған жоқ.

Біздің ендігі жердегі борышымыз – осы қанқұйлы жылдардың оқиғасын, оның жазықсыз құрбаны болған азаматтардың есімдерін ұмытпау, болашақ үшін оларды мәңгі есте сақтау.

Кешегі Кеңес мемлекетінің құрамына кірген республикалар арасында, Қазақстан – осындай қайғылы қасіретке ресми түрде күн белгілеп, 20 жылдан бері ел болып тағзым ететін жалғыз мемлекет.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев осы күнді Жарлығымен бекітіп, «Өткенді тану, тарихты терең пайымдап, оған әділ баға беру – үлкен парасаттылық пен жауапкершіліктің белгісі. Өткеннің өкінішін айтқанда, елдің еңсесін езе түсетіндей етіп емес, тарихтан тағылым алып, кемшіліктерден безе түсетіндей етіп айту керек» деген қағидаға бағыттады.

Қазақстанда, Елбасының бастамасымен ел тарихында қасірет таңбасын қалдырған өткен ғасырдағы саяси қуғын-сүргін құрбандары ресми түрде ақталып, есімдері ел ортасына қайта оралды. Саяси репрессияның салдары объективті түрде зерттеліп, тарихи бағасы берілуде. Ғалымдар осы мәселемен жан-жақты айналысып, жеткілікті көлемде мұрағат құжаттары жинақталды.

Қазақстан халқы Ассамблеясының жанынан құрылған Ғылыми-сарапшылық кеңес мүшелерінің бастамасымен 2010 жылы өткен Тарихшылардың І халықаралық конгресінен бастап, АЛЖИР, КАРЛАГ тарихтарына байланысты монографиялар, ғылыми жинақтар,

оқулықтар мен кітаптар, деректі фильмдер шығарылып, Тұңғыш Президент мұрағатымен бірлесе отырып 10-томдық құжаттар жинағын шығару жұмысы жүргізілуде. Осы аталған жұмыстардың тұсаукесерлері, көрсетілімдері Ресей, Жапония, Венгрия, Германия, Қырғызстан, басқа да шет мемлекеттерінде өткізілді. «Жерұйық», «Вера», «АЛЖИР», «Архипелаг Карлаг» фильмдері түсіріліп, осы тарихи шындықты бейнелеген «Дольше жизни» атты Ресейдің режиссері Дарья Виолинаның фильмі бірнеше халықаралық номинациялардың иегері болды.

Жалпы, Қазақстан сияқты көп этносты мемлекетте тарихи ақиқатты жолға қою – жалпыұлттық келісімге қол жеткізуге және азаматтық топтасуға берік негіз болып отыр. Тарихтың ыстығы мен суығынан бірге өткен халықтың жаны да бір, ділі де бір.

Бүгін Қазақстан – ел бірлігінің арқасында ынтымағы жарасқан байтақ мемлекетке айналды. Бір мүдденің үстінде, бір ғана тілекпен әлемдік өркениеттің алдыңғы көшіне ұмтылудамыз. Мұның барлығы – өткен тарихтан сабақ ала отырып, жаңа істерімізді, мақсатты межелей білуіміздің арқасы деп білемін.

Тәуелсіздік жылдарында, Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Тарих өткеннің сабағы. Біз өткенімізге қарап, ертеңімізді түзеуіміз керек» деген қағидасына сүйене, ел шежіресінің ақтаңдақ беттері ашылып, мемлекет тарихы жаңа мазмұнда, жаңа көзқараста жазыла бастады.

Әрине, XX ғасырдың бұл тағдырлар қасіретіне айналған кезеңі бір күндік еске алумен жазылып кетпейді.

Қазақ жерін, халқының болашағы үшін бастарын бәйгеге тіккен бабаларының, аталарының мәңгілік мекеніне айналған жері ретінде қастерлей білуі – жалпыға бірдей міндет.

Репрессияға тек қазақ халқы ғана ұшыраған жоқ.

Қанды жылдарда қазақ жеріне тұтас халықтар жер аударылды. XX ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанға миллиондаған адам күшпен көшіріліп әкелінді.

Үздіксіз жалғасқан саяси науқандар мен қанды қасаптардан есін жия алмай жатқанына қарамастан, қазақ халқы, тағдырдың тәлкегіне түскен барша ұлыстарды бауырына басты.

Қазақ жеріне қоныс аударған сол ұлыстардың барлығы бүгін біздің бауырларымызға, отандастарымызға айналды.

Тар жерде табысқандардың ұрпағы – кең жерде келісіп, бүгін тағдыры бір Қазақстан халқы деген ұлы елге айналды.

«Орнында бар – оңалар» дегендей, халқымыз есін жиыды, еңсесін тіктеді, егемендігін алды, тәуелсіз мемлекетке айналды.

Бейбітшіліктің бесігі атанып, әлемге танылды. Төрт тарапты түгел мойындатып, өсіп-өркендеу жолына түсті.

Біздің халқымыз әрдайым өткенге салауат айтып, тарихтан сабақ ала білген. Бұл біздің өткенді ұмытпау арқылы баянды болашаққа жол салуымыздың көрінісі.

Сол бір қасіретті күндерді еске алу күні – біріншіден, қатыгез заманның құрбандарына тағзым күні.

Екіншіден – кейінгі ұрпақтың алдыңғы буын қандай қатал тағдырды бастан кешкенін біліп жүруіне қажетті тағылым күні.

Халқымыз «алақаны бар тіршіліктің шапалағы да бар» екенін ұмытпай, қандай биік белестерге жетсе де тәубесін есіне алып, бүгінгі бейбіт өмірдің, тыныштық пен тұрақтылықтың бағасын білуді келер ұрпаққа аманат етіп тапсыру керек.

Біздің жалпыға ортақ тарихымызға объективті және шынайы көзқарас қалыптастыратын және жіберілген қателіктерді қайталамау үшін сабақ болатын тоталитарлық террор, халықтардың ауқымды күштеп жер аударулары, саяси қамаулар және репрессиялар тарихын зерттеу бойынша ауқымды ғылыми еңбектер жүргізу қажет.

Аштық зардаптарын көргеніне қарамастан қазақ халқының толеранттығы, кең пейілдігі, даналығы және қонақжайлығының арқасында жүз мыңдаған адам тірі қалып, тұтастай халықтар

аман қалды. Рухани жаңғырудың аясында бұл ұлттық ділдің феноменін зерттеп, адамзат қоғамына «бірге өмір сүру» формуласы ретінде тарату керек.

Елбасының мақаласында «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» – деген терең ой бар.

Біз тарихи санамызды сақтай отырып, ынтымақтастық пен сенімділіктің ұлттық құндылықтарын қалыптастыру арқылы, өзіміздің ортақ мақсатымызға – Қазақстанның тұрақты дамуына және гүлденуіне қол жеткізуіміз керек.

Уважаемые участники Форума!

Наша Международная научно-практическая конференция, «XX ғасырдағы ұлт тарихының қасіретті жылдары», посвященная Дню памяти жертв политических репрессий и голода проходит в особых условиях.

В рамках модернизации общественного сознания в стране проводится работа по укреплению консолидирующего общенационального исторического сознания. Ассамблея – участник почти всех проектов, особенно таких, как «Туған жер», «Духовные святыни Казахстана», «100 новых лиц Казахстана», «Современная казахстанская культура в глобальном мире».

Именно они формируют общность исторического сознания, ценности, объединяющие нацию.

И этот тезис красной нитью проходит через всю статью Главы государство «Взгляд в будущее».

Наши традиции, национально-культурные корни, без которых, как сказал Президент, «модернизация повиснет в воздухе», должны лежать в фундаменте общей истории.

Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа, примиряющая различные полюса национального сознания.

И я глубоко убежден, что проект «Память во имя будущего» полностью укладывается в логику программы модернизации общественного сознания.

Глава государства не случайно обращается к 100-летию радикальных перемен и революционных потрясений XX века.

Он говорит, что каждый народ извлекает свои уроки из истории. Именно в результате преступлений тоталитарного режима СССР был сломан естественный путь национального развития Казахстана, нам навязаны чуждые формы общественного устройства; нанесен страшный демографический удар по нации, ее культуре и языку; территория Казахстана превратилась в зоны ГУЛАГа и экологического бедствия.

Мы вновь и вновь возвращаемся к страницам трагической истории не для того, чтобы беречь старые раны, а чтобы лучше понять свою историю, а значит и самих себя!

Вся мировоззренческая, идеологическая работа Ассамблеи направлена на извлечение таких уроков, на формирование общественного иммунитета против радикализма и экстремизма.

В Казахстан было депортировано 800 тысяч немцев, 102 тысячи поляков, 19 тысяч корейских семей, народы Кавказа, крымские татары, турки, греки, калмыки и многие другие.

За годы репрессий в Казахстане было создано 11 лагерей: (АЛЖИР, КарЛАГ, ДальЛАГ, СтепЛАГ, ПесчанЛАГ, КамышЛАГ, Жезказганлаг, Актюбинский, Петропавловский, Кенгирский и Усть-Каменогорский лагеря, насчитывавших 953 лагерных отделений и поселений), где томились выдающиеся сыны и дочери разных народов.

Поэтому сохранение исторической памяти об этих событиях – это не просто наш гражданский долг перед своей страной и предками, это долг перед будущим.

Мы обязаны сохранить и передать эту память нашим потомкам. Для них – это урок нравственности, урок единства, урок согласия.

С момента обретения Независимости в Казахстане ведется большая работа по сохранению исторической памяти и реабилитации жертв тоталитаризма.

Принят Указ «О мерах по оказанию помощи реабилитированным гражданам, пострадавшим от незаконных репрессий в период 1940-х и начале 50-х годов», в 1993 году принят Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».

Органами прокуратуры реабилитировано более 340 тысяч граждан, изданы 14 «Книг скорби», активно работают историко-просветительское общество «Әділет», международное общество «Мемориал» и др.

Историческая память стала для Казахстана этической нормой, которая объединяет всех граждан страны.

С 2010 года под эгидой Ассамблеи ежегодно проходит международный форум «Память во имя будущего».

Первый форум прошел совместно с Межгосударственным фондом гуманитарного сотрудничества государств СНГ в г. Астане и музейно-мемориальном комплексе «АЛЖИР».

В тот год Форум историков стран СНГ принял Астанинскую Хартию по выработке единых подходов к изучению исторического наследия.

В 2011 году эстафету памяти принял Музей жертв политических репрессий, открытый в пос. Долинка Карагандинской области.

В 2012 году проект «Память во имя будущего» был посвящен 80-летию Памяти жертв массового голода 30-х годов и 75-летию начала депортации народов в Казахстан.

В г. Уштобе Каратальского района Алматинской области, у подножия горы Бестобе состоялась закладка камня Монументу благодарности казахскому народу «Қазақ халқына мың алғыс».

В Астане открыт монумент «Ашаршылық құрбандарына ескерткіш».

В 2013 году мероприятия по сохранению исторической памяти прошли в Южно-Казахстанской области у мемориала «Қасірет», где в те страшные годы расстрелу подверглись более 7 тысяч человек.

В 2014 году эта дата отмечалась на земле Восточного Казахстана, в Семее, где накал политических репрессий был особенно высоким.

В 2015 году – в Западно-Казахстанской области прошли мероприятия Международного форума «Шерлі шежіре аманаты». На этой территории молохом репрессий было уничтожено свыше 4 тысяч человек.

В 2016 году в год 25-летия Независимости Казахстана эстафету исторической памяти приняла Карагандинская область, город Жезказган. Там, у подножия Улытау соединились эпохи исторической колыбели казахского народа, легендарного **Алаша хана** и Кенгирских лагерей КарЛАГа, самого большого лагеря в Казахстане, через который прошел 1 миллион человек.

Сегодня мы продолжаем наш проект «Память во имя будущего» в Кызылординской области далеко не случайно.

Кызылординская область исторически была местом для расселения депортированных народов, история политических репрессий также затронула и ее территорию.

Еще в XIX веке царское правительство разместило около двух тысяч семей казаков, под предлогом их участия в восстании против царя.

После Польского восстания 1863-1864 годов в Приаралье ссылали поляков, их число к 1897 году на территории Средней Азии и юге Казахстана составило 11 597.

Первая мировая война привела к появлению в Кызылординской области военнопленных австрийцев, а также поляков и немцев из Западной Украины.

Однако особой страницей в истории области стала депортация корейцев из Дальнего Востока в 1937 году.

90 эшелонов доставили в Казахстан 20789 семей – 98454 корейцев, из них 6000 доставлены в г. Казалинск, 2000 – в Кызылорду а также в ряд аулов области.

Среди них были выдающиеся личности, народные герои Кореи Хон Бом До и Ге Бон У, которые похоронены в кызылординской земле.

Благодаря помощи простых казахов, многие корейцы, наперекор системе, выжили в самую трудную, первую зиму.

В одной из докладных записок того времени говорится, что местный детский сад остался без молока, так как все было отдано переселенцам.

Сын Ге Бон У – Ге Хак Рим говорил, что «когда возникли трудности у нас в семье, я увидел настоящую помощь казахского народа. Люди делились с нами последним – куском хлеба, мыла, сахара... Тот же вкус курта всегда в памяти. И этот лучший вкус я запомнил на всю жизнь».

Корейский театр, газета, радио, даже педагогический институт и училище были вывезены и размещены в Кызылорде, однако уже в 1938 году были закрыты корейский пединститут и училище, а также школы.

Помощь рождает доверие и дружбу, благодаря которым, корейцы не только выжили, но и внесли огромный вклад в развитие области и всего Казахстана. 28 корейцев Кызылорды – Герои Социалистического Труда.

В 2017 году корейский этнос отмечает 80 лет своего проживания в Казахстане. Хочу подчеркнуть – не 80 лет депортации, а 80 лет проживания на земле, ставшей для казахстанских корейцев Родиной.

В годы репрессий и войны в Кызылорду были депортированы более 3 тыс. (3145) немцев, 27 тыс. (26 924) чеченцев и ингушей, почти 2 тыс. (1857) месхетинских турок, а также более 55 тыс. греков, балкарцев, карачаевцев, поляков и других народов.

Все они, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 года должны были остаться на спецпоселении навечно.

Но вечной оказалась не карательно-репрессивная машина государства, а народная память и единство людей, противостоящих этой машине, выживших, благодаря солидарности и взаимной поддержке.

Кызылодинская земля впитала в себя пот и слезы многих тысяч людей, дала им кров и пищу в годы трагедий и несчастий, стала для них родным домом.

Поэтому поистине всенародную поддержку получил Указ Президента Н.А. Назарбаева (от 14 января 2016 года) об учреждении 1 марта праздника День благодарности.

В своём приветствии 1 марта этого года Глава государства подчеркнул, что День благодарности *«основан на глубоком историческом фундаменте. Он является напоминанием о тех непростых временах, когда во всей силе были проявлены самые драгоценные человеческие качества – милосердие, сострадание, взаимовыручка, самопожертвование»*.

И сегодня мы благодарим землю Казахстана, которая широко распахнула свое гостеприимное сердце для миллионов людей разных этносов, традиций, культур и религий.

Я хочу выразить слова искренней признательности Крымбеку Елеувичу, всем кызылординцам за теплую встречу участников проекта.

Уважаемые участники форума!

Создать надежную основу гражданской консолидации и достичь единства, в таком полиэтническом государстве как Казахстан, нельзя без восстановления исторической правды, какой бы горькой она не была.

Память предостерегает нас от повторения ошибок прошлого.

Кызылординская область сыграла свою роль в истории партии «Алаш», 100-летие со дня образования которой мы отмечаем в этом году. О первой казахской политической партии написано очень много.

Великой трагедией казахского народа стал искусственно организованный массовый голод 1920-1930-х гг.

Абсолютное непонимание законов традиционного кочевого скотоводства, пренебрежение всеми экономическими законами аграрного производства в погоне за насильственным насаждением колхозного строя спровоцировали невиданный голод, последствия которого навсегда останутся в народной памяти.

Одним из результатов поставок хлеба из СССР на мировые рынки, реализации лозунга о «перекачке средств из сельского хозяйства в промышленность», политики насильственного оседания казахов стало чудовищное пренебрежение интересами собственного народа. Был выдвинут тезис о том, что если у казахов не отобрать скот, хлеба они не дадут.

Места массовой коллективизации казахского народа, «города из юрт», вокруг которых вымерли массы скота, стали коллективными кладбищами не только отдельных семей, но и целых аулов.

В своем выступлении на I сессии Ассамблеи в 1995 году, Глава Государства – Председатель АНК Н.А. Назарбаев подчеркивал *«...голод 1920-1930-х годов, когда погибли миллионы граждан, численность казахов сократилась почти наполовину, русские и другие народы потеряли миллионы честных тружеников, образованных и предприимчивых людей. Был подорван генофонд многих наций...»*.

Погибло до 1 млн. 750 тысяч человек.

Народный протест против коллективизации приобрел форму массового вооруженного сопротивления. С 1930 по 1932 год в республике произошло 372 таких выступлений и восстаний.

Спасаясь от голода и репрессий, свыше 1 млн. человек мигрировало за пределы Казахстана.

Трагедия голода рассеяла казахов по странам мира – в Китай, Монголию, Афганистан, Иран, Западную Европу.

Всего за пределами Казахстана в данное время проживает около 4,5 млн. казахов.

А это значит, что последствия голода мы испытываем на себе, по сей день.

И только благодаря Независимости и политической воле Елбасы, восторжествовала историческая справедливость: из-за рубежа на Родину вернулось более 1 млн. казахов.

Уважаемые участники форума!

Наш сегодняшний форум способствует формированию основ модернизации общественного сознания.

Прагматизм и конкурентоспособность нации во много определяется умением правильно извлекать уроки из собственной истории.

В XX веке народ Казахстана прошел и пережил крах всех трех главных идеологий прошлого века, которые его коснулись – коммунизма, фашизма и либерализма.

За это заплачена великая цена!

Мы получили историческую прививку от радикальных идеологий. Реализм и прагматизм – это главные принципы нашего пути.

Мы отчетливо понимаем необходимость сохранения внутреннего ядра национального «Я» и изменения национального сознания.

Мы создали собственные экономические, социально-политические, межэтнические модели развития и будем их развивать самостоятельно.

Наша Независимость и право самим решать свою судьбу – залог этой возможности. Сколько живых человеческих судеб проходит перед нами в рамках нашего проекта Памяти. Ярких, драматических и счастливых историй потомков тех, кто выжил наперекор тоталитарной системе.

Все региональные проекты «Память во имя будущего» уже стали базой для краеведческой работы, восстановления культурно-исторических памятников и культурных объектов на местах.

Поэтому наш проект «Память во имя будущего», День памяти жертв политических репрессий и голода, вся работа Ассамблеи народа Казахстана были, есть и будут направлены на конкретные дела в рамках духовной модернизации.

Я благодарю всех, кто принимает участие в нашем проекте «Память во имя будущего», будущего, которое приходит к нам каждый день.

И мы обязаны оправдать в этом будущем ожидания, надежды и мечты тех, кто ушел от нас в трагической истории XX века.

CIVILIZATIONAL ANALYSIS ON CENTRAL ASIAN ETHNIC KOREANS LIFE IN SOVIET & POST-SOVIET PERIOD

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ АНАЛИЗ ЖИЗНИ ЭТНИЧЕСКИХ КОРЕЙЦЕВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СОВЕТСКИЙ И ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОДЫ

Dr. Kim, Sangcheol,

*Ph.D of Arts, Hankuk University of Foreign Studies
Rep. of Korea*

Сангчел Ким,

*профессор Института Центральной Азии университета Ханкук
Южная Корея*

I. Introduction

The year 2017 is 80th year for remembering ethnic koreans involuntarily migration from russian far eastern regions to central asian countries. Already passing eighty years this process has been defined as the term like deportation or settlement, These various contemporary definitions in local ethnic koreans communities in central asian countries reflect their attitudes or relations with indigenous ethnic groups. These patterns would be categorized and explained by historical or soviet-russian cultural factors or civilizational locations and circumstances between each local ethnic Koreans and major indigenous groups like Kazakh or Uzbek. Because these two major indigenous groups in Central Asia have been developed different civilizational paths, which have been effected contemporary patterns of inter-ethnic situation and attitude between indigenous communities and migrant groups. Periodically these patterns would be categorized periodically with late imperial – early soviet periods, periods of stalinism(repressing period), last soviet and post-soviet period.

II. Period 1: from late imperial russian to early soviet

The historical origin of central asian ethnic Koreans had been dated back to the migration of ethnic Koreans into Russian Far Eastern region from north of korean peninsula in the middle of 19th century. In the last korean dynasty in korean peninsula(chosun dynasty), some peasants of Hamkyung & Pyongan regions migrated into russian far eastern regions, regardless of official restriction of migration in Chosun dynasty. Those days Russian empire had been expanded into the far-eastern pacific areas, which required increasing of residents for stabilizing sovereignty and ruling. In this back ground local imperial russian executives received and proceeded assimilation for Koreans and Chinese by religious conversion to Russian orthodox and utilizing russian name in everyday life.

By the process of official integrating(russification) ethnic korean communities in russian far eastern regions created dual identities: In term of citizenship and Official Religion ethnic Korean migrants had been sincere Russian citizen, while their linguistic, cultural and historical linkage with original homeland(korean peninsula) still had been preserved. By these backgrounds some of korean elites and intellectuals in russian far eastern regions had played as bridge between Russian Empire & Chosun dynasty and served as high-class advisor of Emperor e ‘Ko-chong’, who conducted administrative reformation and establishment of diplomatic relations with superpowers in the contemporary world. This dual identity of ethnic Koreans in Russian far eastern had been preserved until the lenin’s Soviet period, which was ruled by autonomous governing by each ethnic units with New Economic Plans(NEP).

With the regime of Stalinism, which was symbolized as collectivization, central planning, repression and deportation, the identity of ethnic Koreans in soviet Union was forced to change and adapt in new environments by the deportation to central asian regions in the 1937, by some backgrounds. In the civilizational backgrounds, the situation of ethnic Koreans before the deportation of 1937, they

preserved sedentary agricultural communities during the migration process from Korean peninsula to Russian far eastern regions in the middle of 19th century. But in the cases of 1937 they faced new civilizational challenges after their deportation to the central asian regions, which was divided as nomadic and sedentary zones by local traditional civilizations.

In the migration process from northern korean peninsula to imperial russian far eastern regions at the middle of 19th century, imperial russians required for the korean migrants to adapt themselves in the russian territories by the legal process, but cultural base and connection with historical homeland was preserved by allowances of using mother tongue and connecting with historical homeland until the beginning of soviet period(lenin's reigning period).

III. Period 2: Changes of Ethnic Korean communities in the period of Stalinism

With the beginning of Stalin's ruling, central planning system, Collectivization and Social Restructuring of communities demarcated traditional indigenous communities in Central Asia. In this period great purge on ethnic elites and leaders caused much sacrifices and compulsory settling of nomadic communities' lead demographic decreasing Kazakh communities in the 1930s.

In 1937, facing reports from the NKVD that the Japanese had infiltrated the Russian Far East by means of ethnic Korean spies, Joseph Stalin and Vyacheslav Molotov signed Resolution 1428-326 ss, "On the Exile of the Korean Population from border Regions of the Far East Kray", on 21 August. The deported Koreans faced difficult conditions in Central Asia: monetary assistance promised by the government never materialised, and furthermore, most of the deported were rice farmers and fishers, who had difficulty adapting to the arid climate of their new home. Estimates based on population statistics suggest that 40,000 deported Koreans died in 1937 and 1938 for these reasons. With the background of ethnic koreans' deportation in the middle of 1920s already some of ethnic Koreans in Russian far eastern region migrated into Kyzylorday region for experimenting rice cultivation in the central asian nomadic regions and they established community "KAZRIS."

However, the deportees cooperated to build irrigation works and start rice farms; within three years, they had recovered their original standard of living, and the events of this period led to the formation of a cohesive identity among the Korean deportees. However, in schools for Soviet Korean children, the government switched Korean language from being the medium of instruction to being taught merely as a second language in 1939, and from 1945 stopped it from being taught entirely; furthermore, the only publication in the Korean language was the Lenin Kichi. As a result, subsequent generations lost the use of the Korean language up until the era of glasnost, it was not permitted to speak openly of the deportations.

In this period central asian agricultural communities diverged by the using patterns of indigenous ethnic groups. First mass migration groups into central asian regions was Russian peasants in the 19th century, which established ethnic russian Communities in present kazakhstani area, because in the sedentary area it had less possibility to create new agricultural land for new comers. Considering different land-using patterns between temporarily land-usage of traditional kazakh community and occupational land-usage of traditional uzbek community, nomadic community has more spaces for accepting new comers from sedentary communities, which would be conceptualized as 'nomadic (or Kazakh) tolerance.'

In the russian imperial period nomadic communities experienced the process for creating new spaces for new comers by sacrificing or converting nomadic zones regardless of voluntarily or involuntarily decisions. After establishing of russian administrative system in central asian nomadic zones annual territories or distances for nomadic life pattern of breeding livestock decreased. Because imperial colonial authorities categorized the land of nomadic life as un-used(or cultivated) land by misunderstanding of land-using pattern of nomadic communities, the administrative controlled for decreasing boundary of annual nomadic moving and these un-cultivated(?) lands assigned to new comers(most of them were Russian peasants). With these territorial conditions new communities of russian peasants did not

established in the southern of Syrdarian river, because there were no arable-land for new comers or barren land for cultivating, so in the end of russian imperial period constructions of Channel building for extending irrigation system to create new arable lands in traditional sedentary(uzbek) zones and these lands assigned to the local sedentary groups(not for new comers).

With introducing soviet new policies after the death of lenin, local traditional communities in central asian regions diverged to the different path of civilizational paths. In the Uzbekistani areas traditional sedentary communities had been preserved regardless of regime changes from imperial russian to soviet system, with favorable conditions for agriculture and small spaces of land for assigning sedentary new comers. Contrastively kazakh communities experienced civilizational transformation in the soviet period by involuntarily settlement policies of central planning and collectivizing. So traditional nomadic kazakh communities transformed into soviet sedentary communities with unfavorable climatic conditions for unfamiliar new agriculture system with big loss of local human resources by resisting against settlements policies of soviet policies. And unchanged conceptions for using-land made easy for accepting new comers in the deportation process.

In this periods ethnic korean deportees of 1937 diverged by their final destinations of deportation process. Though major ethnic korean organizations(Theaters, Newspaper, Radio, Pedagogical college) and most major participants of independent movements against japanese colonial ruling moved into Kazakhstan area with roughly 90,000 deportees, rapid populational growing of ethnic Koreans proceeded in the ethnic Koreans community in Uzbekistan. In the point of deportation 1937, roughly 75,000 koreans deported into Uzbekistan, and in the end of Soviet period, it increased into roughly 180,000(or 150,000), comparing with 105,400 kazakhstani ethnic Koreans in 2014. With this different results of population growing could be analyzed with three major backgrounds; 1) highly infant mortality rate after deportation in Kazakh area in the point of deportation, 2) favorable living & agricultural conditions in UZ (double cropping), 3) favorable conditions for sustaining Gross-family system in UZ.

IV. Divergence of Ethnic Korean Communities after 1960s

In 1956, Nikita Khrushchev decided to give the Soviet Koreans freedom and for the first time they were given the right to decide where to live and what to do. Many Koreans moved to the cities to start professions in medicine and education. Others, however, stayed and worked on their highly productive farms. When Khrushchev introduced his Virgin Lands Campaign, Korean farms were consolidated into larger collective farms as part of the prefect. Due to their organizational skill and work ethic, many Koreans were soon leaders of industry, government, and educational institutions within the Soviet Union. Koreans were elected to the Parliaments of the Soviet Union and Central Asian Republics and by the 1970s the number of Koreans with a college degree was twice that of the general population.

In this period two local(Uz & Kaz) ethnic korean communities in central asia clearly turned out different local community transformation by the geographical location and conditions. In the Uzbekistan most ethnic korean communities established in the un-cultivated barren field of agricultural belt with good rice-cultivating climates, in the suburbs of Tashkent city(within radius of 1-1.5 hours by chir-chik river basin). With this location korean communities sustained gross family system after 1960s. With releasing restriction of migration and residence, young ethnic korean generations moved into major soviet cities for higher education & employment. Also some Korean farmers from Uzbekistan began Seasonal Farming(Go-bon-ji) in North-caucasus, Crimea and southern Russian regions. These new migration patterns became foundation of ethnic Korean Communities in European-Russian territories.

In the kazakhstan appeared different pattern of community transforamtion in the ethnic Korean communities. Most deported Koreans created local agricultural communities in Kyzylorda and Ushatobe, where is far from hub city Almaty. After 1960s younger generations moved into near major cities like Almaty or Tashkent, beyond the distance of daily sphere of life from rural communities of parents, which resulted into conception of ethnic base Gross family structures and it facilitated ethnic

koreans easy integration into kazakhstani poly-ethnic communities(based on nomadic tolerances). And young generations began to move to the industrial cities in Ural/Siberia Volga regions(not Moscow or Saint Petersburg) with higher education and Job recruiting.

For the ethnic Kaz-koreans in 1940-60s were required to active social integration after deportation of 1937, restructuring of community by Soviet-Russian culture with prohibition of learning and using mother tongue in everyday life, recovering agricultural vacuum in the collectivization and creating new soviet (multi-ethnic) pattern Agriculture communities. With this social requirements ethnic Kaz-koreans identity could be categorized as active Central Asian Soviet Sedentary Farmers in Rice-cultivating Kholhozes and experts in various agricultural sectors in Kazakhstan with many labor heroes in Rice-Cultivating (Avangard Kholhoz: Kim, Man-sam, The 3rd International Kholhoz: Chai, Denhak, Dalyvostok Kholhoz: Shin, Hyun-Mun). And in the 1950s ethnic korean kholhozes reestablished as multi-ethnic Kholhozes and it symbolized as active integration into local multi-ethnic structures. In the post-1960s identity of ethnic Kaz-koreans changed to the image of Korean Specialists in non-agricultural sectors, including as famous administrators, sports stars, and famous ethnic artists.

V. Conclusion

Today Koreans in Central Asia are the most urbanized ethnic group in both Kazakhstan and Uzbekistan, as more than 80% of the Korean population live in cities. According to the 1989 census, the number of Koreans living in the Soviet Union was 439,000, the bulk of which lived in Kazakhstan, Uzbekistan, and Russia, with more than 80% of that in Kazakhstan, and based on an analysis of Kazakh 'areas of compact living', the majority of Kazakh-Koreans today live in urban areas in the central and southern regions of Kazakhstan, most notably KzylOrda, Karaghandy, Dzhambul, and Almaty, and most live in urban areas.

After the collapse of the Soviet Union in 1991, the Russian Federation adopted a decree on the restoration of ethnic Korean rights. Under the new decree, the State permitted 'individual and voluntary return to the former place of residence' for deportees, and Russian citizenship could be obtained by any migrants from outside Russia. The decree also provided Korean returnees with 'residential houses and lands for farming and other activities,' if they desired.

Briefly ethnic koreans preserved dual identity between late imperial Russia & early soviet periods. After deportation central asian ethnic Korean communities experienced diversifications by settling areas, changing of family structure by location & structure of communities, changing of cultural orientation for integrating soviet society. In the post-soviet periods both ethnic korean communities in central asian countries has been clarified two different ways: emigration from sedentary local community and stable integration into poly-ethnic local communities by nomadic tolerances.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ: ВАЖНЕЙШИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Тогрул Исмаил,

*профессор Турецкого университета
Экономики и Технологии торговых палат,
Турция*

Память служит ярким примером обращения ко времени в поиске ответов на актуальные вопросы современности. Она относится к числу тех феноменов, интерес к которым на протяжении последних полутора столетий неизменно растет.

Память служит основой исторического сознания, которое, в свою очередь, является частью общественного сознания. Историческое сознание включает прежде всего знание истории, обобщение исторического опыта, уроков истории; оно предполагает выражение отношения к событиям, историческому процессу, оценку фактов, определенные убеждения. Историческое сознание, как и память, совмещает все три модуса исторического времени – прошлое, настоящее, будущее. И хотя историческое сознание отдельных людей и общества само представляет причудливое переплетение научных знаний, наивных представлений, порожденных конъюнктурой оценок и традиций предшествующих поколений, именно память придает колорит историческому сознанию [6].

Историчность является атрибутом движения общества, всех его подсистем и компонентов во времени и пространстве, движения в единстве непрерывности и прерывности, темпоральности (темпоральновременного) и континуальности (временнопространственного) [13].

Историчность проявляется в процессе генезиса, эволюции, развития любых социальных явлений, в их переходе из одного состояния в другое, в последовательности моментов движения. В названных процессах находятся в единстве три времени – прошедшее, настоящее, будущее, а также непрерывность и прерывность, инвариантность и вариативность. В разных областях материальной и духовной культуры указанные моменты приобретают специфику, но процесс трансляции и наследования форм жизнедеятельности является необходимым условием бытия как общества в целом, так и отдельных его подсистем, индивидов, групп, общностей.

Историческое сознание представляет собой отражение и выражение историчности как феномена функционирования и развития общества. Существует два подхода к рассмотрению исторического сознания. При первом подходе историческое сознание понимается в узком смысле как отражение только прошлой истории, формирующееся главным образом на основе исторической науки. При втором подходе предметом является исторический процесс в единстве трех модусов времени – прошлого, настоящего и будущего. Второй подход, на наш взгляд, является более плодотворным [13].

В структуре исторического сознания можно выделить следующие компоненты: историческое чувство, исторические смысловые образы представления, историческое мышление, историческое воображение, историческая память. Интегральной характеристикой выступает историческая картина мира или картина мира истории, которая предстает в различных модусах в индивидуальном, групповом и общественном сознаниях. Историческое сознание отражает весь спектр отношений в обществе: материальных, экономических, политических, правовых, нравственных, художественных и пр. Оно представлено во всех областях духовной жизни, в различных видах и формах общественного сознания.

На уровне общественной идеологии и специализированного сознания историческое сознание концептуализируется и систематизируется. Оно находит выражение в общественных науках, прежде всего – в исторической науке и в историях конкретных наук. Научное познание

истории – приоритет профессионалов (философов, социологов, культурологов, политологов, историков и др.), оно имеет ретроспективные и перспективные векторы. В исторической науке историческое сознание предстает, в том числе и в виде метода историзма, позволяющего достигать объективных знаний о прошлом, настоящем и успешно прогнозировать будущее.

Историческое сознание на уровне общественной психологии непосредственно вплетено в жизнедеятельность людей, в их опыт, соединяет в себе знания, взгляды, уמוнастроения, ценности, складывающиеся в опыте и существующие в нем.

Историческое сознание существует в сознании социальных субъектов – больших и малых групп, общностей, институтов, личностей, включено в этническое, национальное сознание, в сознание возрастных, профессиональных, гендерных и других групп.

Эти субъекты осуществляют свою жизнедеятельность в конкретном историческом и социокультурном контексте, что определяет ее характер, а также рамки их активности и самореализации. Значительную роль в функционировании и развитии исторического сознания играет социальная информация. Она накапливается не только в материальной культуре, образующей «искусственную» материальную среду жизни человека, но и в духовной сфере – соответствующих идеологических, знаковых идеальных формах.

Немалый вклад в актуализацию исторического сознания вносят средства массовой информации. Воздействие СМИ имеет целью сформировать соответствующие ценностные ориентации, привлечь внимание отдельных групп граждан к социально значимым проектам, дать определенные образцы отношения к событиям, поведения в той или иной ситуации. К сожалению, средства массовой информации далеко не во всех случаях утверждают положительный ценностный инвариант. Нередко они транслируют в общественное, групповое и индивидуальное сознание негативные образцы поведения, не только знания, но и разного рода домыслы, искажающие факты, иллюзии, мифы, легенды и пр. Информационные технологии воздействуют не только на пласт сознания, но и на глубинные психические процессы, могут способствовать выработке защитных психологических механизмов, но могут оказывать и деструктивное влияние на людей.

Среди феноменов духовной культуры важное место занимает историческая память. Наряду с исторической преемственностью и социальным наследованием, историческая память представляет собой звено, через которое историческое сознание включается в процесс трансляции культуры. Историческая память является фундаментом исторического сознания в целом, она воспроизводит движение общества и его сфер под углом зрения хронотопного единства, «хронотопа памяти». Историческая память – это устойчивая система компонентов, хранящая полученные в прошлом результаты различных видов деятельности людей (материальной и духовной); она – важный фактор наследования культуры, развития общества и становления личности. Рождаясь в мире материальной и духовной культуры, новый человек не просто получает условия для своего развития, но, владея продуктами деятельности предшествующих поколений, через их посредство, в ходе актуального, непосредственного, межличностного общения раскрывает для себя объективированные в этих продуктах смыслы и значения. Каждый человек нуждается в «другом», в «других», чтобы осуществить себя и раскрыть себя для других и для себя.

Историческая память представлена в разных областях духовного освоения мира: 1) на обыденном, общественнопсихологическом уровне; 2) на концептуальном, теоретическом уровне (в философии, исторической науке, социальной информатиологии, культурологии); 3) в художественнообразном воспроизведении истории (в жанрах профессионального искусства и литературы, фольклоре); 4) в средствах массовой информации; 5) в летописях, исторической публицистике, исторических мемуарах и других документах [13].

Способами бытия, выражения и актуализации памяти выступают язык, традиции, обычаи, привычки, социальные символы, образцы, нормы, ритуалы, информационные сети в

информационном обществе и т. д. Центральное содержание памятования составляют значения, смыслы, ценности. Все они обеспечивают социокоммуникативный и диахронносинхронный аспекты функционирования исторической памяти.

Историческая память жива благодаря процессам опредмечивания и распредмечивания, которые имеют место в различных сферах жизнедеятельности, направленных на производство и воспроизводство материальной и духовной культуры. В процессах опредмечивания и распредмечивания происходит кодирование и декодирование информации и передача самого кода [13].

Созданное предшествующими поколениями выступает в качестве наследия, получаемого последующими поколениями и служащего основой их социализации. Предметная составляющая наследия хранит в себе опыт предшествующих поколений.

Историческая память выполняет функции получения, сохранения, обработки, приращения, воспроизведения информации о реальных процессах, обеспечения непрерывности исторического процесса и преемственности его отдельных звеньев, передачи социального опыта, исторической социализации, культурной идентичности, развития сознания личности и групп как субъектов истории и др.

Фазой движения исторической памяти является забывание, которое представляет собой естественный процесс ухода из актуально функционирующего сознания индивида, группы, общества определенных компонентов («единиц хранения») полученной ранее информации. Поскольку в каждый данный момент невозможно держать в актуальной форме весь объем накопленной в исторической памяти информации, постольку забывание определенных ее пластов освобождает поле памяти для новой либо вспоминаемой информации. Забываются те компоненты, которые на данном этапе жизнедеятельности не имеют существенного значения для социального субъекта. Для одного субъекта в разное время или для разных субъектов в одно и то же время это могут быть разные компоненты. Возможна и такая ситуация, когда субъект сознательно выбирает одну информацию из прошлого и отторгает другую.

Факты такого выбора нуждаются в детальном исследовании и объяснении. Исторический процесс рано или поздно обуславливает востребованность и возврат забытой информации, и тогда она может предстать в актуальной форме.

В осмыслении прошлого обнаруживаются различные подходы. Модернизация — создание образа прошлых событий по моделям и концептам настоящего; фундаментализм — преувеличение значимости событий прошлого для последующего движения общества, рассмотрение их как неизменной модели управления настоящим и будущим; нигилизм — занижение или отрицание значимости каких-то событий для настоящего и будущего, а также смена оценки события с положительной на негативную. На функционирование исторической памяти накладывает печать социальная дифференциация, различие социальных групп с их неодинаковыми интересами, целями, установками.

Естественный процесс забывания нередко становится предметом манипулирования со стороны представителей тех или иных социальных групп. Различие их интересов, находящее выражение в идеологических и политических установках, обуславливает заинтересованность в сохранении в памяти одних единиц информации и в изъятии из памяти других. Идеологические и политические установки влияют не только на то, какая информация выбрасывается, какая остается, но и на то, как подаются те или иные события и факты из прошлого. Все это находит выражение в различном отношении к событиям и фактам прошлого, а иногда и в переписывании истории, ее фальсификации.

Бытие людей во многом поддерживается осознанием своего места в движении от прошлого к настоящему и будущему, признанием связи времен и чувством времени, ответственностью за сохранение этой связи. Принятие истории как данности и как ценности является неперенным

условием сохранения социума. Утрата «связи Времен» означает для людей утрату культурной идентичности.

Отказ от объективного знания прошлого, истории своего народа, рода, семьи приводит к социальному и индивидуальному «сиротству», душевной бедности и кризису духа. В социальном познании возникает задача выработки такой методологии отражения исторического процесса, которая позволила бы достичь максимального соответствия Образа Времени самому этому Времени.

Однако на пути достижения этой цели встают интересы действующего и познающего субъектов, которым (интересам) подчиняются процесс и результат познания и практического действия. Особенно это проявляется в периоды перемен, когда нередко образуется ценностный вакуум, происходит «разрыв Времен», теряются идеалы и смыслы, без которых общество в своем движении утрачивает ориентир. В истории эта картина воспроизводилась многократно, и каждый раз возникала объективная необходимость противостояния этим явлениям.

С этой точки зрения статья Лидера нации Нурсултана Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»[1] является мощной основой для дальнейшего поступательного развития и строительства процветающего Казахстана.

Казахстану важно развивать и сохранять свои традиции, ценности и достижения Независимости за четверть века. Для этого необходима мощная духовная сила. Поэтому в своей статье Глава государства наметил четкие цели и ориентиры, куда и как двигаться дальше казахстанскому обществу. Воспитание будущего поколения в духе патриотизма – одна из главных целей.

В духовной жизни современного казахстанского общества не должны иметь место факты пренебрежительного отношения к прошлому своей страны, к ее истории и даже ее искажения, замещение исторического знания мифами, домыслами, фантазиями. Казахстан должен быть известен в мире не только полезными ископаемыми и мирными инициативами, но и своей уникальной историей и культурным наследием. Потому, как подчеркивает Глава государства, в стране в ближайшее время должен быть принят ряд конкретных мер.

Воздействуя, таким образом, на память, властные структуры могут добиться актуализации в нужный момент необходимой интерпретации прошлого. Это позволяет ей гасить негативную энергию, и не забывать о колоссальных людских потерях в трагические годы репрессий. В проникновенных строки программной статьи Нурсултана Назарбаева отмечается, что «Уроки XX века для нашего народа во многом трагические. Во-первых, был сломан естественный путь национального развития и навязаны чуждые формы общественного устройства. Во-вторых, нанесен страшный демографический удар по нации. Удар, который сказался на протяжении целого столетия. В-третьих, едва не были утрачены казахский язык и культура. В-четвертых, территория Казахстана превратилась во многих регионах в территорию экологического бедствия» [1].

В Казахстане с обретением независимости многое делается для увековечивания памяти жертв политических репрессий. Еще в 1993 году был принят Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». Начиная с 1997 года в соответствии с Указом Главы государства 31 мая в Казахстане отмечается День памяти жертв политических репрессий и голода. В Астане в 2012 году открыт памятник, который увековечивает память о страданиях народа в тяжелые годы, именами репрессированных представителей интеллигенции названы улицы и государственные учреждения, они увековечены в памятниках, их труды изучают школьники и студенты, исследуют ученые. Это дает возможность расширить границы исторического сознания, взглянуть на события и факты той исторической эпохи в их взаимосвязи и преемственности. Как гласит народная мудрость, для правильной оценки настоящего необходимо знать и помнить прошлое независимо от того, хорошим или плохим оно было.

Сейчас на повестке дня стоит важнейшая задача духовной модернизации, выдвинутая в статье Главы государства[1]. И обсуждение трагических страниц истории Казахстана первой половины XX века становится важным вкладом в данный процесс. Единство нации, в том числе и во взглядах на свою историю, есть необходимое условие дальнейшего прогресса Казахстана.

Однако в ситуации модернизации значительно возрастают риски, причем как социальные, так и технологические. По мнению И. Яковенко, «в модернизирующемся обществе природа города «берет свое». Порождаемая городом динамическая доминанта способствует размыванию космоса должного» [12, с. 220]. Человек, привыкая к инновациям «не замечает сложно уловимой трансформации собственного сознания, осваивающего вместе с новыми навыками культурные смыслы, положенности и установки [12, с. 221]. Вместе с распадом традиционной культуры постепенно возрастает степень индивидуализации, т.е. выделенности «Я» из коллективного «Мы». Меняются установившиеся, казалось бы, навсегда коммуникативные и хозяйственные практики. Сворачивается межпоколенный обмен. Старики перестают пользоваться авторитетом. Общество ощутимо меняется. Основными каналами передачи знаний и традиций становятся СМИ и СМК, библиотеки, университеты. «К традициям обращаются преимущественно те поколенческие силы, которые стремятся сохранить существующие порядки и устойчивость своего сообщества, общества в целом, противостоять деструктивным внешним воздействиям. Однако и здесь большое значение имеют поддержание преемственности – в символике, исторической памяти, в мифах и легендах, текстах и образах, восходящих к далекому или недавнему прошлому» [14, с. 280].

Таким образом, даже быстро происходящие модернизационные процессы все же сохраняют в том или ином виде элементы привычной традиционной культуры. Без этого находящиеся во главе изменений структуры и люди вряд ли будут обладать необходимой легитимностью, чтобы удержаться у власти. Опыт показывает, что процессы модернизации будут тем успешнее, чем в большей степени сторонникам изменений удастся достичь баланса между старым и новым, между элементами традиционной культуры и инновациями.

Поэтому не случайно глава государства в своей программной статье подчеркивает, модернизация невозможна без изменения привычек и стереотипов, при этом выделяя важное направление – прагматизм. Катастрофы прошлого, в том числе экологические, нанесли огромный ущерб, оценить которые едва возможно. Потому Нурсултан Назарбаев отмечает, умение жить рационально, с акцентом на достижение реальных целей – это и есть прагматизм в поведении. И это единственно успешная модель в современном мире.

При этом сохранить национальную идентичность – одна из главных задач. Президент отмечает, национальные традиции, обычаи, литература, должны вечно оставаться с народом. Знать и гордиться историей своего края – дело нужное и полезное. Вот только забывать о гораздо большем – о принадлежности к единой и великой нации нельзя.

На новом разломе эпох у Казахстана есть уникальный исторический шанс через обновление и новые идеи самим построить свое лучшее будущее. В новой реальности внутреннее стремление к обновлению – это ключевой принцип развития страны. Чтобы выжить, надо измениться. Тот, кто не сделает этого, будет занесен тяжелым песком истории.

Стремление Казахстана войти в 30-ку развитых государств задача вполне выполнимая. Президент Казахстана ставит определенные цели, и здесь особую роль играет сохранение собственного национального кода. Отмечу, что именно сохранение своей самобытности и есть основа современной модернизации. Общество не должно быть разделено. Должна быть основа, на которой начнет совершенствоваться самосознание казахстанского общества в целом. Глава государства делает упор и на образование. И Казахстан в будущем по расходам бюджетных средств на образование может выйти в число передовых стран мира. Президент Назарбаев понимает и подтверждает, что образование является самым фундаментальным фактором успеха

в будущем. В системе приоритетов нынешней молодежи именно образование должно быть на первом месте. Это главная ценность [1].

Естественно, развитие общества не должно быть ограничено в определенных рамках или определенными ограничениями. Необходимо развитие, контакт со всем миром, открытость сознания и возможностей. Поэтому изучение, познание мира, а также необходимость изучения английского языка также немаловажно. Владением английским языком наряду со знанием собственного родного языка и культуры дополняет, укрепляет и дает возможность, способность принимать чужой опыт и учиться у других. Это будет одним из залогов успеха, создания открытого казахстанского общества. В результате этих изменений казахстанцы будут более открыты миру. Стремление к обновлению станет ключевым принципом развития казахстанского общества.

Список литературы:

1. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».
2. Глебкин В.В. Ритуал в советской культуре. М., 1998; Резинко Д.Б. Идеологические практики в контексте советской модернизации (социально-философский анализ). Дисс... канд. филос. наук. М., 2002 и др.
3. Информация социальная / Социальная информатиология: Словарь. М.: Издво РАГС, 2006. С.66.
4. Историческое знание и интеллектуальная культура: Материалы научной конференции. Москва, 4–6 декабря 2001 г. М., 2001. С. 69–115.
5. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. Пер. с англ. М., 1997. С. 75–86.
6. Кознова И.Е. Историческая память и основные тенденции ее изучения.
7. Момджян К.Х. Введение в социальную философию. М.: Высш. шк., КД «Университет», 1997. С. 218.
8. Репина Л.П. Социальная память и историческая культура: от античности к новому времени // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. Вып. 7. М., 2001. С. 5–7.
9. Toğrul İsmayıl. Küreselleşme ve Milli-Manevi Değerler. BSU İlmi Eserleri. İctimai-Siyasi Bilimler Serisi. № 1-2, Bakü, 2007.
10. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память: Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. 2000. № 4. С. 3–14.
11. Уваров П.Б.. Традиционное общество и модернизация. <http://scicenter.online/osnovyisotsiologii/traditsionnoeobschestvomodernizatsiya65245>.
12. Яковенко И.Г. Познание России. Цивилизационный анализ. – М., 2008.
13. Яблокова Е. Историческая память как феномен духовной культуры. <http://idorags.ru/?p=6966>, 22.05.2017.
14. Шахматова Н.В. Поколенческая организация современного российского общества. – Саратов, 2003.

ХАЛЫҚ ЖАДЫ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ІРГЕТАСЫ

Б.Ә. Жапаров,

*Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің директоры,
техника ғ.д., профессор*

Құрметті форумға қатысушылар!

Қазақстан Халқы Ассамблеясы қолдауымен өткізіліп отырған бұл Форум жыл сайын өтетін дәстүрге айналды. Ассамблея қызметінің маңызды бағыттарының бірі – тарихи мұраны зерделеу және ұлттық бірлікті нығайту, этносаралық толерантты мәдениетті қалыптастырудың біріктіруші факторларын іздестіру болып табылады. Осы маңызды отандық іске архившылардың да тікелей қатысы бар. Ұлттық архив қорын насихаттау, тарихи деректер негізінде еліміздің тарихына бұқара халықтың назарын аудара отырып, қоғамды тәрбиелеу, азаматтық жауапкершілік арқылы мемлекеттіліктің іргетасын нығайту – отандық архивтердің жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға қосқан үлесі болып табылады.

ҚР Президенті Архивінің Ассамблеямен ғылыми-шығармашылық серіктестігі 2010 жылдан бері үзбей жалғасуда. Сол жылы мамыр айында болған Астана қаласындағы ТМД елдері тарихшыларының 1-ші Форумында ХХ ғасыр тарихының құжаттар мен естеліктерін жинақтауға және жариялауға баса назар аударды. Бұл тоталитаризмнен зардап шеккен халықтардың тарихы әрдайым тарих ғылымының күн тәртібінен түспейтінін көрсетеді. «Өткен буын және олардың трагедиясы туралы естелікті сақтау – біздің парызымыз, бұл қасіреттің қайталануына біз ешқашан жол бермеуіміздің кепілі...» – деген Елбасының сөздері патриотизм мен мемлекеттіліктің, қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің халық жадысына негізделгенін көрсетеді.

«Тарихтан тағылым, өткенге тағзым» жобасы тарихи естеліктер арқылы ұлттық бірлікті және этносаралық төзімді ортаны нығайтуға мүмкіндік береді.

ҚР Президентінің Архиві жыл сайын форум жұмысына Қазақстандағы 1930 жж. жаппай қуғын-сүргін мен ашаршылық тарихын суреттейтін архив материалдарын көрсетумен өз үлесін қосып келеді. Осы жылы «Тар жол, тайғақ кешу» атты көрме ұсынылып отыр. Көрменің құжаттар топтамасы ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы аграрлық реформалар, жаппай ашаршылық, Қазақстанға жер аударылған халықтар тарихын және ұлт қаймақтарын жаппай жою кезеңін ашады. Бұл материалдар өткеннен сабақ алуға, сол жылдардағы қасіреттің себептерін талдауға, ата-бабамыздың аман қалуындағы теңдесіз тәжірибесін алуға және оларға құрмет көрсетуге ықпал етеді.

Аталған мәселелер Қызылорда облысы тарихына тікелей қатысты. Қызылорда өңірі мемлекеттік маңызды тарихи басымдыққа ие. Қызылорда қаласы ХХ ғ. 20-шы жылдарында Қазақстанның астанасы мәртебесі құрметіне ие болды. Көне заманда бүгінгі Қызылорда облысы мекендеген аумақта қаңлылар мен оғыздар тұтас түркі мемлекеттерін құрып, бұл аймақты ұлы жібек жолындағы саяси орталыққа айналдырды. Облыс тарихы сондай-ақ рухани мәдениетке де бай. Аймақта қазақ халқының батырлары, данышпандары, ақындары мен ойшылдарының ескерткіштері сақталған, соның ішінде Қорқыт атаны бүкіл түркі әлемі пір тұтқан.

1930–1940 жж. Қызылорда аумағы саяси жер аударылған, күштеп қоныс аударған, ұлы отан соғысында эвакуацияланған халықтардың екінші отанына, екінші үйіне айналды. Олар жергілікті халықтың қамқорлығына алынды. Сондықтан кезекті форумды дәл осы жерде өткізу заңдылық болып табылады.

1930–1940 жж. мемлекеттер арасында әлемдік аренадағы саяси басымдық үшін қатулы күрестің шарықтау шегі болды. Осы мақсатқа жетуде КСРО-ның өз халқына, шет аймақтағы бодан халықтарға қатысты саясаты ізгіліктің барлық шегінен шықты.

Кең алқапты, елі малға, жері пайдалы қазбаға толы Қазақстан айрықша зардап шекті. Қасірет орны толмас шығынға батырған көшпелі қазақтардың ауыл шаруашылығын саяси-экономикалық

қайта жаңартудан басталды. Бұл шара мемлекеттің ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығын қысқа мерзімде шаруашылықтың басқа түріне ауыстыруға мүмкіншілігі жоқ жағдайда жасалды. Сондықтан науқан халық тарапынан қарсылыққа ұшырады. Жүйеге қарсы шыққандар қатаң жазаланды, түрмелерге жабылды, туған жерінен айдалды, кейде сот үкімінсіз атылып жатты. Волонтаристік саясаттың салдары экономикалық құлдырауға, қазақ халқының демографиялық күйреуіне әкеп соқты.

Ашаршылықтан әлсіреп, рухы жаншылған қазақ халқы ізгілік пен адамгершілік құндылықтарын жоғалтпады. Екінші дүние жүзілік соғыс қарсаңында «сенімсіз» деп танылып, шекаралық аудандардан жер аударылған халықты паналатты. Оларға өздерінің соңғы тілім нанын беріп, тұрмыстық заттармен, киім-кешекпен қамтамасыз етті. Жетім қалған балаларын асырап алып, махабат пен мейірімге бөледі. Күштеп қоныс аударылған халық ұзақ жол азабынан кейін қазақ халқының осындай жомарттығынын арқасында аман қалды.

Жеке басқа табынушылық 1930 жж. аяғында ұлт белсеңділерін «халық жауы» ретінде жаппай жоюмен күшейе түсті. Жаппай қуғын-сүргіннің келесі құрбандары Ұлы Отан соғысы майдандарында неміс қолына түскен әскеритұтқындар болды. Олар автоматты түрде «отан сатқындары» болып танылды. Кеңес билігінің саяси тәртібінің миллиондаған құрбандары өз мерзімдерін Қазақстан аумағында арнайы салынған лагерьлерде өтті. Осы қасіреттің барлығы жасанды жолмен құрылған қоғамдық зілзала.

Президент Архиві дайындаған 1930–1951 жж. халықтардың жер аудару тарихы туралы құжаттар жинақтарының 1-ші (2012 ж.) және 2-ші (2015 ж.) томдары жарық көрген еді. Осы Форум аясында Қазақстан Халқы Ассамблеясының 20 жылдығы қарсаңында архивистер этникалық жер аудару науқаны туралы баяндайтын құжаттар жинағының 2-ші томын жұртшылыққа ұсынған болатын. Ұлттық архив қоры құжаттары Қазақстанды халықтарды біріктірген тарихи кезеңнің қасіретін айғақтай алады. Құжаттар жинақтарына тарихшылар да, этномәдени қауымдастық та үлкен баға берді. Құжаттар жинағының үшінші томын даярлануда.

Сондай-ақ, осы жылы ҚР Президент Архивінде осындай ғылыми ізденістер жаңа бағыт тапты. ҚР Президенті Архиві қазақ елінің қасіретті тарихы тарихнамасының осал тұстарын оңтайландыру мақсатында ашаршылық құрбандары, сондай-ақ қазақстандық әскери тұтқындар туралы барлық персоналды мәліметтері көрсетілген республикалық деректер базаларын құрылды. Бүгінде базалар жетілдіріп келеді. Ол үшін еліміздің осы аталған тақырыптағы құжаттар сақталған отандық және шетелдік архивтермен, мүдделі халық топтарымен, яғни қасірет құрбандарының тікелей ұрпақтарымен, туыстарымен байланыс орнатып, бар деректерді жинақтап, өңдеу жұмысы жүргізілуде. Қазіргі сәтте өткен жылы бастау алған asharshylyk.kz базасына 1316 есім анықталса, tytkun.kz 34 мыңнан астам есіммен толықты.

Құрметті форумға қатысушылар!

Өткен жыл Қазақстанда наурыз айының 1 күні – Алғыс айту күні болып белгіленді. Мұнын Қазақстан халқы үшін тарихи маңызы зор. Қазақ даласына көшіп келген халықтар жергілікті ұлт тарапынан мейірімділік пен бауырмалдықты сезінді. Халықтардың аралас күн кешуі олардың мәдениеті, дәстүрі мен тұрмысының ортақ құндылықтарының қалыптасуына ықпал етті. Архив құжаттары Қазақстанға халықтардың жаппай күштеп көшірілуі – жекелеген адамдардың ғана емес, сонымен қатар толықтай ұлттар мен ұлыстардың тағдырына әсер еткенін дәлелдейді.

Ауқымды тарихи фактілермен қатар, ұлттың жадында қандастарының есімдерін сақтауға аса көңіл бөлінетіні әлем тарихы мысалдарынан аян. Поляк, еврей, армян, неміс халықтарының жадында сақталған тарихи жекелеген адамның есімі тарихи сананы қалыптастыруда маңызы зор. Сол себебтен, халық саны туралы айтқанда жадымызда жекелеген адамдардың есімдері, тағдырлары да назардан тыс қалмауы керек.

Тарихи дәуірдің бір ағымындағы халық бүгінгі күнін өткенімен байланыстырады және оны өз тарихы туралы естелік пен оған деген құрмет қана оны болашаққа жетелейді, – деп қорытындылағым келеді.

ХАЛЫҚТЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫСЫ ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТТІЛІКТІ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ

Н.С. Байқадамов,

Қызылорда облыстық мәслихат хатшысы, тарих ғ.к., доцент

Осындай беделді форумға қатысуға және баяндама жасау құрметіне ие болғаным үшін ұйымдастырушыларға ризашылығымды білдіремін.

Сыр өңірінде бірнеше күн бойы келелі мәселелер талқылануда. Күні кеше әлемдік мәселе болып тұрған Аралды дамытудың халақаралық форумы өтті. Ал бүгін конференцияда көп мәселе ортаға түсетініне сенім мол. Бұл заңды да. Өйткені, бұл өңірді Ұлт Көшбасшысы, Алаштың анасы деп атады. Мағжан Жұмабаев айтқандай «Көк Түрік енші алып тарасқанда, Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?». Ал дәстүр бойынша Ананың қара шаңырақта болатыны және келелі мәселелер сол жерде ой талқысына салынатыны бесенеден белгілі.

Бұл жиынға арқау болған ұлттық сананы нығайтудың бірден бір жолы сол ұлттың тарихы екеніне ешкімнің дауы жоқ шығар. Мырзатай Жолдасбеков ағамыздың айтқанындай: «ұлттық сананы қалыптастыру үшін Ұлы Дала тарихын ұрпақ санасында тірілту керек». Өйткені, тарихи тәжірибе – ақылдың ұстазы, ой-пікірдің де жол сілтеушісі.

Тарих ғылымының мақсат-мұраты анық болса ғана ұлттың мәңгілік берекесіне, әрі түгесілмейтін қазынасына айналады.

Бүгінгі тарих ғылымы, мемлекеттер дамуының негізгі кезеңдерін қарастыру үшін саяси маңызды оқиғаларды зерттейтін эмпирикалық ғылымнан, қоғамды оны даму динамикасы барысында зерттейтін ғылымға айналды. Бұл тұрғыдан келгенде тарихи жады әлеуметтік даму стратегиясын анықтаудың басты материалдарының бірі болып табылатынын да ұмытпағанымыз жөн.

Осыған сәйкес, Қазақстан халқы ассамблеясының беделін ескере отырып, бірнеше мәселеге тоқталғым келіп тұр. Бұл мүмкін бұрын да айтылып жүрген ойлар болуы мүмкін, дегенмен, қайта ортаға салынғаннан ұтыла қоймаспыз.

Біріншіден, біз тарихпен әуесқойлар мен кәсіби тарихшылардың еңбектерінен танысамыз. Оның үстіне көпшілік жұрт негізінен оқуға жеңіл болғандықтан әуесқой тарихшылардың жазбасынан ақпараттанады.

Ал кәсіби тарихшылардың еңбегі көпшілікке емес, ғылыми ортада оқылады. Сондықтан, барлық еңбектерге ғылыми негіз болуы үшін тез арада қазақ тарихын кеңейтіп жазуымыз керек және оның ғылыми редакциялық кеңесіне отандық ғалымдармен бірге әлемдік тарихшылар кеңінен тартылуы тиіс. Өйткені, бұл, тарихымыздың әлемдік өркениет тарихының құрамдас бөлігі ретінде мойындалуына себеп болады. Ал бүгінгі қолданыстағы 5 томдық Қазақстан тарихы, отарлаушылар жазған тарихтың методологиясының шеңберінде қалған.

Екіншіден, бүгінгі күні алдымыздан шығып отырған мәселе, ол деректану саласындағы кадрлар сабақтастығының үзіліп қалуы. Бүгінгі тарих ғылымының қоғамдағы орнына байланысты, жастарда бұл бағытта қызығушылық жоқтың қасы. Рухани жаңғыру бағытында осы бос кеңістікті орнына келтіруге күш салуымыз қажет. Ұстанның құралсыз өнім шығара алмайтыны сияқты, дерексіз, деректанусыз тарихшыдан да толыққанды өнім күте алмаймыз.

Ұлттық руханиятымыздан сусындаған жаңғыру – ұлт жадының нақты тұғырнамасы. Ал тарихи жады мен оған негізделген тарихи сана әртүрлі қауымдастықтармен топтардың шынайылық, ақиқаттылық туралы түсінігімен анықталатын құбылыс деп қарағанымыз дұрыс шығар. Осыдан шығатыны, ұлт, біздің жағдайымызда қазақстандық ұлттың, әрбір өкілі ортақ мақсат жолында жұдырықтай жұмылуы тиіс. Оның да негізі, тарихты білу және оның елді тұтастыру факторын алға шығару болып табылады. Неғұрлым ғасырлар түбіне тереңдей берген сайын, соғұрлым тектес халықтардың арасындағы айырмашылық жойыла береді есе пе?.

Біздегі бір құбылыс, кәсіби мамандар арасында болмаса да, қоғамның негізгі мүшелері арасында, көп ұлттық тарихымыз депортация тарихының шеңберінен шыға алмай жүр. Содан кейін кейбір түсініксіз мәселелер туындайды. Мысалы, жақында әлеуметтік желіде талқылауға себеп болған Ақтөбедегі армяндардың «Хачкар» ескерткішінде түріктердің армяндарға жасаған геноцидінің құрбандарын еске алу шарасы жөніндегі пікір – талас біршама ой салды. Бір жағы айтады, бұлай бола берсе, қазақстандағы әрбір этнос өкілі, мысалы шешен-орыс, бүгінгі украин-орыс арасындағы сияқты т.б қақтығыстардың құрбандарына ескерткіш қоя берсек арты не болады дейді. Екінші жағы, қазақтар басқа жақта қойса кім қарсы, армяндар, қазақ зиялылары сияқты сөзбен емес, нақты патриоттық іспен айналсуда деген сияқты пікірді қозғайды. Бұл да ассамблея жұмысының бір бағыты ғой есептеймін.

Өз тарапымнан ұсынысым, қай ұлт болса да, қасіреттен ада емес. Бірақ ол кім үшін қасірет, кім үшін қасиет. Қасіретті еске алмай тұра алмайтынымызда ортақ құбылыс. Сондықтан, бұндай шаралар, қасірет дегеніміз, адамзатқа жасалған зұлымдық деп түсіндіре алатындай мақсатта болғаны дұрыс.

Ол үшін, бүгінгі жаңарған кешен сияқты қасиетті жерлер, ішінде сонау «ақтабан шұбырынды, алқа көл сұламадан» – кешегі 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына дейінгі ұлттық қасіретіміз айқындалып, адамзат тарихындағы қасіреттердің құрбандарын еске алуға арналуы тиіс. Уақыт өте келе, бүгін бөлек жүрген Ұлы Отан соғысы құрбандарына арналған «мәңгілік отта» соның ішіне енетін болар.

Келесі айтайын дегенім, тарихи жады бар жерде, ұмыту дегенде бар. Жалпы ұмытудың, ұлттардың жойылып кетуі, саяси-идеологиялық мақсатта әдейі ұмыту, «табиғи ұмыту» сияқты т.б түрлері бар.

Адамдар бір оқиғаларды бірқатар уақыт өткесін ұмытып, басқа оқиғаның маңыздылығын көтеруге бейім болады. Бізге бұл жерде нені ұмыту және не үшін ұмыту керек дегенді ескеруіміз керек. Отандық тарихшылардың бір тобы, мемлекет аралық, ұлт аралық достық байланыстарға қатысты кейбір тарихи оқиғаларға тереңдей беруге қарсы болса, енді бірі сонда тарихи шындық айтпаймыз ба? деп қарсы шығады.

Профессор, жырау Алмас Алматовтың сөздерді үш топқа бөлетін тұжырымы бар еді: «яғни, айтуға болатын, бірақ тыңдауға болмайтын, екіншісі тыңдауға болатын, бірақ айтуға болмайтын, үшіншісі айтуға да тыңдауға болатын сөздер» деп. Осы дұрыс ұстаным деп ойлаймын. Қалай болғанда да, найзамыздың басына үкі байлап, «достасқанға құшағы ашық туыстай, жауласқанға қиып түсер қылыштай» деген принциппен өмір сүрген қазақтардың басты мұраты, өз ұрпағының бақыты үшін күресі тарапынан тарихты түсінуіміз керек.

Тарихтың басты рөлдерінің бірі әлеуметтік әділеттілікті орнына келтіру екендігі баршаға түсінікті. Дегенмен Бауыржан Момышұлының «ақиқат, шындық дейтін бар, бірақ ол үнемі кешігіп жүреді» деген сөзі де бар. Көп түйткіл уақыт тезінен өткен ақиқаттың келуімен ғана шешіледі. Оның ішінде де, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетін маңызды деген ақпараттарды екшеп алу үдерісінің орнын дұрыс пайдаланғанымыз жөн. Ол ұлттық сананы қалыптастыратын ұлттық рухани құндылықтарымыздың маңызын арттырады. Қалай болғанда да мемлекет құраушы қазақ ұлтының мүддесі түпкілікті қорғалмай, әрбір қазақ ұлт үшін атқаратын қызметін дәл түсінбей, ұлтымыз сауатты, бәсекеге қабілетті болмай, Қазақстанда тыныштықты да, тұрақтылықты да ұстап тұру қиын.

Яғни, тұрақты ұлттық сана, қоғамдағы тұрақтылықтың басты көрсеткіші деген тұжырымға келеміз.

Ол үшін басқарушы менеджерлер қатарына, ұлттық ой-сананы қастерлейтін, ұлт мүддесін жоғары ұстанатын, ұлттық қасиетті жүрегімен сезінетін, алға сүйрейтін ұлтжанды мамандарды көптеп тартуымыз керек.

АЛАШСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ВРЕМЕНИ

Гривенная Л.А.,

*заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана»
Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева,
к.и.н., доцент*

Мыслители ушедших эпох справедливо подмечали, что люди легко забывают свои ошибки, когда они известны им одним.

Трагические страницы нашей общей истории мы перелистываем вновь и вновь только затем, чтобы это не повторилось больше никогда.

В этом году исполняется 80 лет со времени пика массовых репрессий, которые современниками той эпохи были названы «рекой крови» и 20 лет, как в Казахстане этот день отмечается как День памяти жертв политических репрессий, депортаций и голода 20-30 годов XX века, скорби и покаяния.

В мировой практике государственное насилие против гражданских лиц трактуется как государственный террор, которому характерно устрашение своих политических противников, выражающееся в физическом насилии, вплоть до уничтожения, и жёстком запугивании.

По мнению ряда современных историков, репрессивная политика в 1930-1950 гг. была направлена на усиление личной власти Сталина и основывалась на концепции «усиления классовой борьбы по мере продвижения советского общества к коммунизму».

В Казахстане количество жертв политических репрессий за годы советской власти точно неизвестно, по оценке ученых составило примерно 3,5 млн. человек. В период с 1921 по 1954 годы, в Казахстане, было осуждено более 100 000 человек, к 25 000 из них была применена высшая мера наказания – расстрел. Службой НКВД было «разоблачено» 183 организаций, с общим числом «агентов» в 3 720 человек. За 33 года с 1920 по 1953, около 18% всей казахстанской партийной организации было объявлено «врагами народа».

Только в архиве ДВД СКО фонд №3 «Уголовные дела в отношении репрессированных граждан, оправданных судебными органами» содержит уголовные дела в отношении 5364 граждан, из которых 1589 приговорены к высшей мере наказания. Это дела осужденных и впоследствии реабилитированных граждан, а также дела, прекращенные в ходе следствия за незаконностью обвинения.

Как свидетельствуют дела так называемых «национал-фашистов», репрессированных в 1937-1938 гг., они были сфабрикованы.

Была придумана версия о том, что «национал-фашисты» во главе с заместителем председателя СНК РСФСР Т. Рыскуловым, заместителем секретаря ВЦИК СССР Н. Нурмаковым, председателем ЦИК Казахской ССР У. Кулымбетовым и другими хотели «отделить Казахстан от СССР и отдать его под протекторат Японии, а сами они являются японо-германскими шпионами». Абсурдность предъявленных обвинений была очевидной, но это не смущало тех, кто фабриковал дела. Эти стандартные обвинения предъявлялись тогда почти всем известным руководящим работникам и деятелям культуры, что характеризует специфику репрессии в Казахстане.

С середины 1920-х, в период «голощекинщины» начались репрессии бывших деятелей партии «Алаш» – А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, М. Жумабаева, Ж. Аймауытова, Х. Досмухамедова, М. Тынышпаева, Ж. Акпаева, Ж. Тлеулина и др.

«Алашордынцы», «националисты», «враги народа» – этими ярлыками были заклеены представители алашской интеллигенции, уничтожены репрессивной государственной машиной в 1930-е годы и преданы забвению на многие десятилетия.

Сегодня широкой общественности стали известны их славные имена.

Движение «Алаш» вошло в анналы отечественной истории, как попытка целого поколения представителей национальной интеллигенции защитить, сохранить и совершенствовать то, без чего не могло быть казахов, как этноса – право на государственный суверенитет и независимость.

Началом становления движения «Алаш» можно считать 1905 год. После «Кровавого воскресенья» и начала первой русской революции в Российской империи, к лету 1905 года представители либеральной интеллигенции – Ж. Акпаев совместно с О. Альжановым подготовили основной текст «Каркаралинской» петиции царскому правительству, которая была принята на знаменитой Кояндинской ярмарке. Содержание документа было согласовано с А. Букейхановым, А. Байтурсиновым.

К 26 июня 1905 г. ее подписали 12.761 человек. В петиции определялись причины ухудшения положения казахского народа: «введение в стране «Степного положения», созданного бюрократическим путем без всякого соображения с истинными потребностями населения, где были предложены пути устранения... недостатков... управления киргизским краем».

«Каркаралинская» петиция стала первым программным документом, где были изложены проблемы и требования казахского народа, накопившиеся за годы колонизации.

С 1913 года начался новый этап освободительного движения, связанный с деятельностью газеты «Казах», редактором которой был А. Байтурсинов. Активную работу в ней вели А. Букейханов, М. Дулатов, Ш. Кудабердиев и др. Газета «Казах», ставшая печатным органом партии «Алаш», была оппозиционной газетой и внесла немалую лепту в пробуждение национального самосознания казахского народа. Антиколониальный характер публикаций вызывал недовольство властей и на протяжении 1913-1916 гг. газета закрывалась 26 раз. Она просуществовала до 1918 года, а затем была закрыта большевиками.

Следующим этапом формирования национального самосознания либеральной интеллигенции стали события 1916 года.

25 июня 1916 года был опубликован царский указ, согласно которому в условиях участия России в первой мировой войне все «инородческое» мужское население в возрасте 19-43 лет должно было подлежать «реквизиции» на тыловые работы для создания оборонительных сооружений в районе действующей армии. Антинародный характер царского указа привел к взрыву народного гнева и послужил поводом к началу мощного восстания.

Встревоженные растущими волнениями и опасностью расправы над участниками вооруженного протеста со стороны регулярной царской армии, представители либерально-национальной интеллигенции – А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, С. Кадырбаев обратились к населению с призывом воздержаться от участия в вооруженном восстании. Они прямо указывали на то, что царское правительство обязательно применит вооруженные карательные отряды для подавления сопротивления. И первыми жертвами, прежде всего, станут дети и женщины, в дело вступят военные суды, которые беспощадно будут приговаривать к расстрелам и иным мерам наказания.

7 августа 1916 года состоялся Оренбургский областной совет, созданный по инициативе представителей алашского движения, где присутствовали делегаты из других областей. На этом собрании был принят ряд предложений, в которых отстаивались интересы призванных на тыловые работы казахов.

Основной целью деятельности алашской интеллигенции в период национально-освободительного движения 1916 года была идея сохранения казахского этноса, его выживания в этот сложный период. Их позиция – это гражданский подвиг перед своим народом, а не его предательство, как утверждали большевики.

Позиция либерально-национальной интеллигенции в событиях 1916 года была названа Президентом РК Н. Назарбаевым в книге «В потоке истории» «тактикой разумного компромисса».

Следующим этапом формирования политической партии «Алаш» стали события февраля 1917 года в России.

Национально-либеральная интеллигенция с восторгом встретила Февральскую революцию. Она призывала казахский народ оказать всемерную поддержку Временному правительству и сама с энтузиазмом приняла участие в организации деятельности органов Временного правительства в Степном крае. Алихан Букейханов был назначен комиссаром Временного правительства по Тургайской области, одновременно – членом Туркестанского комитета, Мухамеджан Танышпаев – комиссаром Временного правительства по Семиреченской области, Халел Досмухамедов – по Уральской области, Мустафа Чокай – по Туркестанскому краю.

Выступление алашской интеллигенции против царского самодержавия на стороне Временного правительства можно объяснить ее стремлением к созданию самостоятельного государства и реализации своих национально-политических идей.

Создавшиеся в Российской империи политические условия в начале XX века позволили лидерам алашской интеллигенции созвать в июле 1917 года в Оренбурге I Всеказахский съезд. А. Букейханов, выступая с основным докладом, объявил о создании первой в национальной истории политической партии «Алаш». В своей деятельности «Алаш» выдвинула две задачи: освобождение казахского народа от колониальной зависимости и преодоление социально-экономической отсталости. А. Букейханов полагал, что это будет происходить таким образом: Казахстан вначале будет национальной автономией в составе Российской Федерации, а затем, спустя некоторое время, станет самостоятельным государством.

Программа партии «Алаш», состоящая из 10 пунктов, была принята в декабре 1917 года на II Всеказахском съезде в Оренбурге. В ней сочетались традиции и новации, которые позволяли осуществлять стабильно модернизацию общества.

Программа партии предполагала демократические изменения – выборы всеми гражданами (без различия происхождения, вероисповедания, пола) Президента, Учредительного собрания, Государственной думы, Совета министров. Утверждались светские основы государства (отделение религии от государства) при традиционной регистрации муллами актов гражданского состояния (браков, рождений, смерти). Ставился вопрос о языке – за изучение родного языка, как в школах, так и в высших учебных заведениях – решение суда в местностях на том языке, носители которого составляют большинство. В отношении налогов вопрос решался через введение прогрессивного налога – кто богаче – тот платит больше. В программе говорилось о необходимости создания национальной конной милиции для охраны границ. Были сформулированы положения о справедливом возвращении земель коренному населению.

Авторы программы заботились о процветании своего народа. Эта программа позволяла консолидировать все этносы, проживающие в крае. Это была демократическая альтернатива развития страны, которая так и не была реализована.

На этом съезде Алихан Букейханов большинством голосов был избран Председателем правительства Алаш-Орды. А сама Алаш-Орда была сформирована в количестве 25 человек, 10 из которых – не являлись представителями казахского этноса. Таким образом, правительство Алаш-Орда было демократическим и интернациональным.

Основоположники новой партии на первый план выдвигали не классовые, а общенациональные интересы.

«Алаш» решительно отвергла идеи и лозунги Октябрьской революции 1917 года, провозглашенные на II Всероссийском съезде большевиков.

Лидеры Алаш-Орды контактировали с Советской властью, Х. и Ж. Досмухамедовы встречались с В.И. Лениным и И.В. Сталиным. Габбасов Х. также вел переговоры с И.В. Сталиным, занимавшим в то время пост Наркома по делам национальностей. Лидеры либерально-национальной интеллигенции добивались признания автономии «Алаш» Советской властью. Но этого не произошло.

Тогда ими было принято решение не признавать Советскую власть. Для отпора, в случае вступления Красной Армии на территорию алашской автономии, поддержания безопасности и внутреннего порядка было решено создать свою национальную милицию в форме кавалерии.

Лидеры Алаш-Орды установили контакты с казачьим атаманом А. Дутовым после свержения им Советской власти в Оренбурге, Комитетом Учредительного собрания в Самаре, Временным сибирским правительством в Омске. В июне 1918 года было принято постановление Алаш-Орды, где говорилось: «Все декреты, изданные Советской властью на территории автономной Алаш, признать недействительными».

Таким образом, непринятие Советской власти было обусловлено стремлением либеральной национальной интеллигенции к созданию алашской автономии. В большевиках они не увидели силы, способной помочь им в реализации главной задачи.

На завершающем этапе гражданской войны, в апреле 1919 года вышло «Постановление» об амнистии членов партии «Алаш», при условии их перехода на сторону Советской власти. Понимая свою безысходность, это предложение большинством членов партии «Алаш» было принято. Группу, более 40 человек, перешедших на сторону большевиков, возглавил А. Байтурсынов.

В конце 1919-начале 1920 гг. политическая партия была ликвидирована.

В начале 20-х годов (1920-1923 гг.) отдельные видные деятели национально-демократической интеллигенции занимали некоторые ответственные должности в системе исполнительной и законодательной власти. Так, Ахмет Байтурсынов являлся Наркомом просвещения Казахской АССР, неоднократно обращался к первому секретарю Компартии Казахстана о принятии мер по предотвращению и ликвидации голода начала 1920-х годов.

Бывшие участники алашского движения и его сторонники занимали доминирующее положение в сфере издательств, периодической печати, науки, искусства, образования (от общеобразовательных школ до средних и высших учебных заведений).

С сер. 1920-х годов, в период «голощекинщины» начались репрессии бывших членов алашского движения и к концу 1930-х годов они были физически и морально уничтожены.

Показательна судьба Магжана Жумабаева, нашего земляка, талантливого поэта, члена партии «Алаш», ставшего жертвой тоталитарной системы.

Подробности проведения допросов и признательных показаний находятся в уголовном деле на хранении в архиве Департамента внутренних дел г. Алматы, то есть по месту исполнения приговора. В настоящее время это дело, в 4 томах за №07875 по запросу временно доставлено в архив ДВД СКО, что позволило с ним ознакомиться.

В справке по следственному делу Магжана Жумабаева указывается, что он – японский шпион и обвиняется в следующем:

1) С 1919 по 1929 гг. систематически собирал и передавал разведке одного из иностранных государств сведения о политико-экономическом состоянии и обороноспособности СССР;

2) Вербовал лиц в шпионскую организацию, лично им было завербовано 14 человек;

3) Через связанных с ним членов существовавшей в Казахстане контрреволюционной националистической организации проводил активную подготовку повстанческих диверсионных кадров для вооруженного выступления против советской власти, в момент начала войны Японии против СССР;

4) В 1936 году возвратился из лагеря и возобновил свою шпионскую деятельность, т.е. преступления, предусмотренные ст. 58-6, 58-11 УК РСФСР.

В уголовном деле в первом протоколе допроса М. Жумабаев все отрицал, но в последующих – он признает все, что ему инкриминируют. И кроме признательных показаний больше нет никаких доказательств его вины. Можно только представить, каким образом из него выбивались эти признательные показания.

Из акта приведения приговора в исполнение известно, что М. Жумабаев был 30 декабря 1937 года арестован, 11 февраля 1938 года приговорен к смертной казни, а 20 марта 1938 года расстрелян.

Пострадал не только поэт, который принадлежал к числу самых образованных казахов 20-века, но и его многочисленные родственники, многие из которых сгинули в тюрьмах и лагерях.

В частности, в архиве ДВД СКО хранятся уголовные дела в отношении его родных братьев – Абанмуслима и Кармана, которые Протоколом «Тройки» УНКВД СКО от 14 августа 1937 года приговорены к высшей мере наказания – расстрелу. Они обвинялись в том, что с целью развала колхозов, распространяли клеветнические сведения о войне и падении советской власти, агитировали колхозников бойкотировать выход на работу и вели активную контрреволюционную деятельность.

Аналогично, к высшей мере наказания приговорен еще один родственник Магжана – это Курманалин Билял, который обвинялся в том, что состоял членом шпионско-повстанческой организации, проводил антисоветскую пораженческую агитацию.

Несмотря на то, что в 50-ые годы политические репрессии уже пошли на спад, преследования в отношении родственников и близких Магжана Жумабаева продолжались. Свидетельством тому является уголовное дело, возбужденное в 1953 году в отношении его родного брата – Салимжана, приговоренного к 25 годам лишения свободы. В обвинении указано, что он в период с 1951 по 1953 гг. будучи враждебно настроенным, против Советской власти, среди своего окружения проводил антисоветскую националистическую агитацию, всячески клеветал на советскую действительность.

В действительности, краеугольным камнем данных ложных обвинений, основным мотивом их задержания и привлечения к ответственности являлась родственная связь с поэтом Магжаном Жумабаевым. В ходе допроса данных лиц выяснялась их степень родства, круг общения и другие вопросы.

Поражает воображение то, что родные и близкие о судьбах своих родных не имели никакого представления на протяжении десятилетий. Об этом свидетельствует письма жены М. Жумабаева Зулейхи, которые она писала руководителям республики. Так, 17 марта 1957 года она написала письмо на председателя Совета Министров Ж. Ташеневу о том, что не знает, жив ли ее муж М. Жумабаев или мертв. На что ей была дана справка Бюро суда Загса Фрунзенского района о том, что М. Жумабаев умер 20 марта 1943 года от брюшного тифа в местах заключения.

В 1960 году М. Жумабаев был реабилитирован решением военного трибунала Туркестанского военного округа. Однако, под предлогом того, что это только гражданская реабилитация, не разрешалось публиковать его произведения. В период перестройки, в декабре 1988 года он был реабилитирован полностью. В 1989 году в Алматы вышел в печати сборник произведений поэта.

Его имя увековечено в памяти земляков. В селе Сарытомар – на родине поэта создан мемориальный музей М. Жумабаева. Булаевский район, где он родился, переименован в район М. Жумабаева СКО, в г. Петропавловске названа улица в честь М. Жумабаева, установлены памятники на привокзальной площади и на пересечении улиц Жумабаева и Интернациональной, где находится площадь, названная в честь М. Жумабаева, гуманитарный колледж, где преподавал Магжан в 1920-е годы, носит его имя, в СКГУ им. М. Козыбаева есть именная аудитория, проводятся научные конференции, посвященные жизни и творчеству этого выдающегося поэта, студентам специальности «Казахская филология» преподается учебный элективный курс «Магжановедение».

История противостояния казахской национально-демократической интеллигенции в 1920-е годы тоталитарному режиму – это героические, вместе с тем трагические страницы нашей истории.

Несмотря на разрозненность и недолгое существование, алашское движение оказало на историю Казахстана без преувеличения существенное влияние. В течение всего периода своего существования оно стояло на защите интересов казахского народа.

Будущее поколение в свою очередь должно правильно оценить тот позитивный вклад казахской интеллигенции, который она внесла в становление независимой государственности на первом самом сложном этапе новейшей истории.

Уроки национального мужества и интеллектуальной зрелости не забыты. Сегодня деятели алашского движения признаны как герои, патриоты, защитники интересов народа. Они – наша гордость, честь и совесть.

РУССКИЕ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА В СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНЕ: НОВОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ТЕМЫ

*по материалам Международного института социальной истории
(Королевство Нидерланды) и Гуверовского института войны, революции и мира (США)*

Аяган Б.Г.,

*директор Института истории государства КН МОН РК,
д.и.н., профессор*

Для республик Центральной Азии, входивших ранее в состав Российской империи и Советского Союза осмысление русских революций 1917 года имеет огромное значение. Так например, Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» подчеркивает, что «...свержение монархии в результате Февральской революции в корне изменило политическую ситуацию в Казахстане» [1].

Как известно, 20 декабря 2016 года Президент России В.В. Путин издал распоряжение подготовить мероприятия, посвященные 100-летию революции 1917 года в России [2].

Февральская и Октябрьская (1917 г.) революции, произошедшие в России, несмотря на обилие исторической литературы, до сих пор требуют более полного и всестороннего изучения. Полагаю, что критического анализа требует и литература изданная в советский период. Общеизвестно, что практически вся литература по данной теме, особенно начиная со второй половины 20-х годов XX века, оказалась под партийным контролем. Тем не менее, учеными-историками СССР было много сделано в сборе фактов, их систематизации и обобщении.

Следует подчеркнуть, что революции 1917 года были объектом пристального внимания таких крупных зарубежных ученых, журналистов, как Р. Конквест, Э. Карр, А. Рабинович, Дж. Рид, Р. Такер [3] и др. Дополнительный материал по данной теме дали труды казахского эмигранта М. Шокая, а также А.Ф. Керенского, Л. Троцкого, Б. Бажанова [4], и других авторов, опубликованных после объявленного М.С. Горбачевым курса перестройки и гласности. Корпус новых исследований выходят в свет и по сегодняшний день.

Для полного понимания событий 1917-1918 годов текста нами также были просмотрены учебники казахских, кыргызских, узбекских и российских ученых [5].

* * *

Вместе с теми уже опубликованными материалами (монографиями, воспоминаниями), большой интерес для исследователей представляют документы, хранящиеся в Международном институте социальной истории Королевской академии наук Нидерландов и Гуверовском институте войны, революции и мира Стэнфордского университета (США). Эти научно-исследовательские учреждения являются одними из крупнейших зарубежных хранилищ по истории России периода Первой мировой войны и Октябрьской революции.

Автору этих строк в рамках исследовательских грантов посчастливилось поработать в данных архивах и ознакомиться с некоторыми фондами [6]. Отметим, что несмотря на то, что в названных архивах поработали немало ученых из России, Украины и других государств, все же имеется огромный массив не введенных в научный оборот документов, касающихся событий, предшествовавших революции 1917 года, биографий вождей РСДРП и их соратников; протоколы собраний, фотокопии и т.д.

Материалы хранящиеся в Международном архиве социальной истории в основном касаются дореволюционного периода жизни большевиков. В архивах Голландии, как уже говорилось, сосредоточено много материалов по истории дореволюционного большевизма [7]. Естественно, много материалов по Казахстану, и дореволюционному, и по 1930-1950-м годам XX века. Все они, как и во многих зарубежных архивах, рассыпаны по различным фондам. Их надо искать в анналах Российской империи, СССР, КНР, Центральной Азии. Случайно их даже можно обнаружить в фондах Индии, Пакистана, Турции и т.д.

Мной были просмотрены документы по истории «Большевистского центра». Они были собраны Б.И. Николаевским, меньшевиком, который с 1922 года находился в эмиграции; в 1930-х годах он заведовал Парижским отделением Международного института социальной истории, а в 1960-е годы вплоть до своей кончины был директором Гуверовского архива войны, революции и мира.

Архивные материалы изобилуют информацией, отражающей внутренние противоречия среди большевиков, их распри и взаимные претензии. Как всегда, много трений между большевиками и меньшевиками, каждый претендует на лучшее «понимание К. Маркса». Так, в частности, представители большевистской партии Г. Алексинский и М. Цхакая в июле 1908 года пишут В. Ленину о «фракционности» их соратника Т. Дорова.

Как показывает цивилизационный опыт, историческая наука не должна и не может быть прислужницей какой-либо власти, она призвана во все времена, без прикрас и объективно рассмотреть любой факт, любой процесс. Столкнувшись в анналах Гуверовского архива с дневниками, статьями, фотографиями людей, по разным причинам, оказавшихся за рубежом, я как бы заново услышал их голоса, их стремление быть услышанными и понятыми. И невольно подумал, как мы опоздали, как мы страшно опоздали! Все эти документы давно должны были войти в научный оборот, с ними должна была быть ознакомлена широкая общественность! К великому сожалению, многие участники тех событий, свидетели ушли в иной мир, не имея возможности оправдаться и высказаться перед потомками.

Найденные нами в зарубежных архивах материалы в какой-то мере помогут восполнить имеющийся пробел, так как в советских архивах подобные документы или были уничтожены, или же хранились под грифом «совершенно секретно».

При ознакомлении с материалами Международного архива социальной истории и Гуверовского архива надо иметь в виду, что они носят фрагментарный характер. Подобное обстоятельство объясняется тем, что по американским законам разрешается только частичное копирование документов; для полного копирования требуется специальное разрешение автора или его потомков. Надо также иметь в виду, что снятие копий дело довольно затратное. Вследствие вышеназванных причин, к огромному сожалению, мне удалось доставить в Казахстан лишь часть бесценных документов.

К сведению, в Гуверовском архиве хранятся оригиналы документов уже упоминавшегося Б. Николаевского, одного из самых ранних документалистов по истории раннего большевизма. (Б. Николаевский много документов вывез из Европы и сдал в Гуверовский архив. Некоторые из них, переписка с матерью Б. Николаевского хранятся в Международном архиве социальной истории).

Неожиданно в фондах Бориса Николаевского я обнаружил неизвестную ранее казахстанской науке статью анонимного автора. Боясь репрессий в отношении родственников, оставшихся в

СССР, да и себя тоже, многие авторы тщательно скрывали свои имена и координаты. Статья анонима «Восстание Османа батыра», несмотря на ряд неточностей в видоизмененных географических названиях дает очень ценный материал по антисоветским выступлениям казахстанских крестьян в годы коллективизации 1930-х годов. Автор статьи, на мой взгляд, или бывший офицер, или же грамотный исследователь, имевший доступ к военным секретам.

Муки и страдания советских людей, попавших в плен во время Великой Отечественной войны, даны в яркой и очень талантливо написанной статье неизвестного автора, татарина по национальности. Предисловие к ней написал И. Иделев, вероятнее всего за этой фамилией скрывается сам автор воспоминаний. В данной статье неоднократно упоминаются и военнопленные – казахи, естественно без имен и фамилий. Кроме того, в фондах архива сохранились воспоминания польских ссыльных – Софьи Пташниковой, Зои Киндзалевской, оказавшихся в 1940 году в Западном Казахстане. Судьба польских переселенцев – это тоже один из тщательно скрывавшихся от общественности фактов депортации поляков после заключения секретного договора министров иностранных дел Германии – Риббентропа и СССР – Молотова.

При подготовке данных комментариев и собственных размышлений, я посчитал необходимым использовать труды Н.А. Бердяева (тоже эмигранта, высланного за рубеж еще при В. Ленине), историка Н. Верта, современного исследователя Б. Садыковой и др.

Даны также фотографии, сделанные в Ташкенте и южных районах Казахстана в 1920-1930-е годы американским фотографом В. Колтоном.

Данные последних лет позволяют нам глубже и шире посмотреть на массовые волнения 1917 года, включая и октябрьский переворот (лидеры большевизма до 1927 года октябрьский захват власти называли «переворотом», и только позже утвердился термин «социалистическая революция»).

Так, например, опубликованы данные о том, что переезд В. Ленина в Россию в апреле был специально организован и финансирован германскими спецслужбами с целью дезорганизации России изнутри. Был посредником и занимался передачей крупной суммы денег некий Парвус, один из ближайших сподвижников лидера большевиков. Версия имеет право на жизнь хотя бы по той причине, что большевикам удалось в условиях войны пересечь несколько границ и благополучно добраться до России.

Другой особенностью революции 1917 года стало активное и повсеместное участие в нем левых радикалов, как в Москве и Петрограде (Каменев, Троцкий, Зиновьев), так и в Средней Азии (Бройдо, Вайнштейн, Шмидт, Цвиллинг). Имеется ряд исследований, где превалирует иная точка зрения, но мы констатируем тот факт, что В. Клемм и другие офицеры, как Белого движения, так и Красной Армии обращают внимание на эту особенность. Как следует из сообщений В. Клемма, переломные по своему значению события произошли в сентябре-октябре 1917 г. Он пишет: «Германские агенты и большевистские агитаторы в это время уже наметили свержение власти Временного Правительства в Туркестане и разрушение путем передачи власти «совдепам» всей экономической жизни края». Эти события были начаты солдатами 1-го Сибирского полка, окружившими снова железнодорожную станцию Ташкент. Нет никаких сомнений, что активность солдат и лиц, поддерживающих большевиков, всецело координировалась из ленинского «Центра». Власть в Ташкенте переходила из рук в руки, пока лидеры большевиков не были пойманы и расстреляны. Но так же дико поступали и сами большевики. Как сообщает В. Клемм, «...мирная манифестация в Ташкенте в декабре 1917 года была рассеяна пулеметными очередями. Ранее был растерзан генерал Коровиченко; генерал Киеличко, адвокат Дружин, полковник Бек и капитан Русаков были уведены в крепость. Все они были убиты самым жестоким образом: их крики, мольбы о пощаде доносились из крепости с раннего вечера до двух часов ночи. Руководили пыткой большевики Тоболин, Перфильев, Колесов, Стасиков. Все расстрелы и бесчинства проводились без всяких судов. Позже

Перфильев сбежал в Москву, прихватив с собой деньги из государственного банка, П. Колесов стал главным диктатором».

12 марта, для поддержки Колесова прибыл из Ташкента с 11-ю отрядами большевистский Главнокомандующий Домогацкий. Как пишет свидетель В. Клемм, «...его войска уничтожили до основания все деревни и города на протяжении от Катирчи почти до Бухары полосой в ширину от 10 до 15 километров вдоль железной дороги. От Керманеха, Каракуля и Старого Чарджуя остались только развалины, города были совершенно уничтожены бомбардировкой...

Очень ценным материалом, раскрывающим «белые» и скрытые страницы нашей истории являются уже упомянутые «Записки оппозиционера» Ив. Павлова. Как мы уже отмечали, многие члены антисталинской оппозиции, даже находясь за рубежом, тщательно скрывали свои фамилии, чтобы НКВД не расправилось с их родственниками, оставшимися в СССР. Но даже пребывание за границей отнюдь не гарантировало безопасности. Как известно, в составе НКВД функционировал специальный департамент, прямой задачей, которого было убийство политических противников Сталина и вообще инакомыслящих. Руководили им генералы П. Судоплатов и И. Берзинь.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 2003, с. 162-163;
2. См.: Распоряжение Президента России В.В. Путина (от 19.12.2016 года) о подготовке и проведению мероприятий, посвященных 100-летию революции 2017 года в России;
3. См.: Мустафа Чокай-оглы. «Туркестан под властью Советов (к характеристике диктатуры пролетариата)». – Алматы, «Айкап», 1993; Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. – М., 1993; Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М., 1990. – 447 с.; Бажанов Б.Г. Я был секретарем Сталина. – М.: Алгоритм, 2014. – 112 с.;
4. См.: Аяган Б. Красные и черные (материалы Гуверовского архива). Алматы, 2005. – 238 с.

I СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТҰРҒЫСЫНДАҒЫ АЛАШ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

ЦЕННОСТИ АЛАШ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ С.СЕЙФУЛЛИННИҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

А.М. Абасилов,

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, филолог. ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Алаш ардақтысы Сәкен Сейфуллин өзі өмір сүрген заманда қоғамда болып жатқан күллі өзгерістерге, барлық жаңалықтарға жазушы ретінде де, қоғам қайраткері ретінде де белсене ат салысып отырған. Тек Сәкен ғана емес, сол тұстағы алаштың аяулы азаматтарының бәрі де қазақ қоғамының әртүрлі мәселелеріне өз мүмкіндіктерін, өз өмірлерін арнағаны тарихтан белгілі. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында одаққа кірген көптеген халықтар жаңа қоғамдық өзгерістерге тап болды. Патша заманында екі бірдей қанаушылық уысында болған қазақ халқы да жаңа заманға аяқ басты. Сол тұста одақ құрамына кірген халықтар туралы лениндік ұлт саясаты біршама әділ орындалып, әрбір халық өзінің ұлттық мәдениетін, тілін, тарихын т.б. сол қоғамдық деңгейде дамыта бастады. Жалпы ел жаппай сауаттануға көшті.

Мемлекет тарапынан халықтар мәдениетін, тілін дамытуға түрлі қаулы, қарарлар қабылданып, оның жергілікті жерлерге орындалуын партиялық ұйымдар қадағалап отырды. Солардың ішінде тілге қатысты 1923 жылы жалпыресейлік коммунистер партиясының 12-ші жиналысында «Әрбір аймақта қай халық көп болса, сол аймақтың кеңселерінде іс сол жергілікті көпшілікті халықтың тілінде жүрсін» деген қарарды айтуға болады[1]. Соның негізінде 1923 тамыз айындағы Қазақ ССР Орталық Кеңесі комитетінің 3-ші жалпы жиналысында «Қазақстанда қазағы көп жерлерде мемлекет істері қазақ тілінде жүрсін, бұл алдымен болыстарда басталсын» деген қаулы қабылданды [1]. Бұл қарар, қаулылар сол тұста қазақ тілінің қоғамдық қызметін дамытып, қолданылу аясын кеңейтті. Мұның көрінісін мынадай халық санағының мәліметі бойынша көрсетуге болады.

1926 жылы Қазақстанда 3 713 394 қазақ тұрса, оның 3 709 486-сы өз ұлтының тілін ана тілім деп есептеген. Бұл қазақтың 99,9 пайызын құрайды. Сол кезде өз ұлтының тілін ана тілім деп есептеуі бойынша, қазақтар одақ көлемінде орыстармен дейгейлес келетін ұлт болды. Осы санақта 2237 қазақ өзге ұлт тілін ана тілім деп есептеді. Соның ішінде орыс тілін ана тілім дегені – 1215 адам (мұның 995-і еркек, 220-сы әйел). Бұл Қазақстан қазағының 0,1 пайызын құрайды. Айта кетейік, сол тұста Қазақстанда 12 79 979 орыс тұрса, оның 310-ы қазақ тілін ана тілім деп есептеді (мұның 186-сы еркек, 124-і әйел) [2, 67].

Сол кезеңде Қазақстандағы осындай істердің басы-қасында Қазақ Республикасының халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметін атқарып тұрған С.Сейфуллин болды. Сәкен қазақ тілінің сол тұстағы жай-күйіне, оның мемлекеттік тіл ретінде кеңес мекемелерінің барлығында қолданылуына тікелей басшылық жасап отырды. Осыған орай газет, журнал беттерінде тіл туралы, оның қолдану аясы туралы «Кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізуге кірісу», «Қазақстанның заң комиссариатына теңеліндер», «Қазақстанның губерниялық һәм уездік совет комитеттерінің төрағаларына «Ашық хат», «Біздің бағыт», «Не қылдыңдар», «Оқу-білім майданында», «Еңбекші қазақ жастарының есіне», т.б. мақалалары жарық көріп отырды.

Бұл еңбектерінде оның сол тұстағы жазушылық немесе мемлекеттік қызмет атқаруына байланысты туған ой-пікірлері болуы да, тілін, халқын сүйетін азамат ретіндегі жанашырлығы болуы да мүмкін. Не дегенмен оның қаламынан туып, әр жылдарда газет, журнал беттерінде

жарық көрген, түрлі жиналыстарда сөйлеген сөздері сол тұстағы қазақ тілінің жай-күйін, қоғамдағы даму деңгейі мен қызметін, яғни кеңсе мекемелерінде, оқу орындарында, өнеркәсіп шарушылықтарында т.б. өмірдің түрлі салаларындағы қоғамдық аясын, өрісін анықтауға, белгілі бір әлеуметтік лингвистикалық зерттеу жұмыстарын тұжырымдауға негіз бола алады.

С.Сейфуллин өз заманында тіл мен қоғамның байланыстылығын, яғни осындай әлеуметтік лингвистикалық мәселелерді жіті аңғарып, ол туралы өз көзқарастарын жариялап отырған. Сол тұстағы ұлт мәселесінің Қазақстанда қалай орындалып жатқанын, орындалу тетіктерін, іске аспауына кедергі болып отырған жағдайларға әлеуметтік тұрғыдан талдау жасаған. Мысалы, «Ұлт мәселесі һәм Қазақстан құрылысы» деген мақаласында ол былай дейді: «Қазақстанда ұлт мәселесінің шешілуі – Қазақ Республикасы аталып, бұрын патша заманында бытырап, бет-бетімен жандаралға бағынып кеткен қазақ елдері бір жерге жиналып, өзінің кіндік үкіметін сайлағаннан бері деп айтуға болады. Бұл – ұлт мәселесінің нық сыртқы пішілуі. Ішкі мағынасынан алғанда, ұлт мәселесі Қазақстанда әбден шешіліп қалды деп ешкім де айта алмайды». Онан әрі Сәкен бұл мәселенің өз деңгейінде шешілмеуіне негіз себеп болып отырған тіл мәселесі, тіл саясаты екендігін айта келіп: «Милиция, инспектор орыс, қазақшадан бір ауыз білмейді, жоғарғы исполкомдарға барсаң, тағы тілмашсыз болмайды. Жоғарыдағы кемшіліктерді көріп, бірақ ол кемшіліктер негізіне көз салмай, теріс қарай күңкілдеп, қолын сілтеп үміт үзгендер де бар» – дейді.

«Қазақстанның тарихи шарттарын бір күнде қолмен жұлып тастауға болмайды», – дей келе, қазақ тілінің жаңа заманға (әсіресе терминдерге) икемделе қоймағанын және қалыптасқан ой-сананы өзгертудің қиын екендігін айтады. «Патша өкіметінің өштестіру саясаты арқасында һәм үкімет өзінен болғандықтан орыс әкімдерінің қазаққа жиіркеніш көзбен қарап, құлы орнына иемденіп қалғаны тағы бар. Ғажап емес сол екі халықтан шыққан қайсыбір қызметкерлер сипатты тәрбиеге піспегендіктен бұл күнде бір-біріне сенімсіз көзбен қарап, қай уақытта қастан емес, тіптен қатеден болған істерді «не орыстығы, не қазақтығы» ұстады дейтін болса, орыс қызметкерлерінің көңіліне жақпаған іс – қазақшылық (ұлтшылдық), қазақ қызметкеріне жақпаса – орысшылдық (колонизаторлық) болып табылады деп әлеуметтік өмірдің шындығын көрсетеді [3,161].

С.Сейфуллиннің қазақ тілінің қоғамдағы қызметін арттыру, оның болашақта даму туралы, мелекеттік мәртебесі жайында қалдырған әлеуметтік лингвистикалық мұраларының бірі – «Қазақстан губерниялық және уездік совет комитеттерінің төрағаларына арнап жазған қазақ тілін мекемелерде жүргізу туралы ашық хаты». Мұнда қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қолдану барысына, сол тұстағы қазақ тілінде іс қағаздарын жүргізу туралы қаулы қарарлардың, бұйрықтардың іс жүзінде емес, сөз жүзінде болып отырғандығына талдау жасай отырып: «Қазақстанның мекемелерінде қазақ тілін жүргізуге екпіндеп кірісіп жатырмыз. Бірақ, бұл істі көңілдегідей қылып, тез бітіріп тастауға болмайды. Қазақ тілін жүргізу керек деп құр бұйрық жазып қоюмен іс бітпейді. Бұл істі жүргізу жолында көп бөгет бар», – деп оларды санамалап береді. Оның жүргізілу шараларын көрсетеді. Қазақ тілін қоғамның пайдалануына толық енгізу үшін халықтың демографиялық санын, жасын, білім деңгейін, қандай қызмет атқаратындығы туралы статистикалық анықтамалар керек екендігін айта келіп, осындай қорытындылардан кейін қазақ тілінің қоғамдық қызметін арттыруға болады деген әлеуметтік лингвистикалық тұжырым жасайды.

«Енді менің сіздерден сұрайтыным мынау: әр губерниядағы, әр ұядағы қазақша, орысша жазу білетіндердің тез есебін алыңыздар. Әрі қарай адам қандай қызметке жарайтынын анықтаңыздар және олардың әрқайсысының жасы нешеде, білімі қанша екенін анықтаңыздар. Қазақ тілін шындап кеңсеге кіргізу ретінде 3-4 мың қазақша жазуды жақсы білетін, кеңсе істерін, әрі орысша білетін адамдар керек. Тез, шындап іздесе, бұлар табылады. Бірақ сонша адам табылғанша қазақ тілін кеңсе істеріне кіргізу жұмысын тоқтатып қоймай, үсті-үстіне істей беру керек. Бұлардың ішінен ең алдымен жастарды қызметке салу керек. Өйткені Николайдың

заманында отаршылыққа бой ұсынып қалғандардың көбі орысша жазуды жақсы білсе де, қазақшаны білмейді. Міне, осыған тығыз кірісулеріңізді өтінемін. Қазақ тілін сіздер шамамен жоғары қарай жүргізіңіздер. Біз жоғарыдан төмен қарай жүргізейік» [3, 35].

Сәкеннің «Оқу-білім майданында» деген мақаласында жаңадан шығып, тілге еніп жатқан сөздерді, терминдерді реттеу керек екендігін айта келіп, былай дейді: «Қазір сөз қолдану шатақ болып барады. Мәселен, біреу «кіндік» дейді, біреу «орталық» дейді. Біреу «ортақшыл» дейді, біреу «Коммунис» дейді, біреу «Халық ағарту комисариаты» дейді. Бұлар қазақтың тұрмысында бұрын болмаған нәрселер болған соң, осындай әркім әр жерде әртүрлі атап жүрген сөздер көп. Емле де, оқу кітаптары да даулы», – деп сол кездегі білім кеңесіне осы мәселелерді талқылауды ұсынады [3, 285].

Сәкен еңбектерінің ішінде сол тұстағы қазақ тілінің өмір салаларында қолданылу жайын анықтайтын көптеген фактілер кездеседі. «Тағы да түрлі мекемелердің істерін көңілдегідей жүргізіп кететін қазақ еңбекшілерінен шыққан адам аз болғандықтан, Қазақстан үкіметі керекті қызмет қылатын адамдар даярлауға түрлі курстар, түрлі мектептер ашып жатыр. Мәселен:

- 1) баспа өнерінің курсы;
- 2) салық, қазына, ақша істерін жүргізетін адамдарды шығаратын курстар;
- 3) кооперация ұйымдарының істерін жүргізетін курстар;
- 4) мұғалімдер даярлайтын институт һәм техникумдар, курстар;
- 5) адам дәрігерін шығаратын курстар;
- 6) мал дәрігерін һәм жер білгіштерін шығаратын техникумдар;
- 7) әскер бастықтарын шығаратын школа;
- 8) милиция бастықтарын шығаратын курс;
- 9) сот істерін басқаратын адамдарды шығаратын курс. Бұл оқу ісін, қызметін қыларлық адамдар 1923 жылдың басынан бері қарай бастап көтермелеп жүргізіп келеді [3, 163].

Дәл осындай мәліметтердің «Еңбекші қазақ жастарының есіне» деген мақаласында да келтіреді. Мұнда ол осы оқу орындары мен курстарда оқитын қазақтардың сандық көрсеткіштерін береді. «Екі мың Орынборда» деген еңбегінде: «Осы күні Орынборда оқып жүрген екі мыңдай қазақ балалары бар. Бұлардың көбі ержеткен балалар һәм бұлардың ішінде әйел балалар да бар, – дей келіп – Менің айтып отырғаным қазіргі Орынборда көзге көрніп жүрген екі мың жеткіншек, мың жігіт. Келешектегі Қазақстанның, бүгін болмаса, ертең бітіріп шығатын қызметкерлері» – деп зор мақтаныш білдіреді [3, 278]. Бұл азаматтардың болашақта қазақ тілін көркейтетініне сенім білдіреді.

С.Сейфуллиннің осындай еңбектері белгілі дәрежеде қазақ тілінің сол тұстағы және қазіргі күндегі қоғамдық қызметінің өркендеуіне септігін тигізгені анық. Бұл мұралар – бүгінгі таңда қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде күллі өмір салаларын кеңінен қамтуына, әрбір қазақ азаматының өз үлесін қосуына үлгі боларлық дүниелер.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ ССР энциклопедиясы. 1-том. Алматы, Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы, 1984.
2. Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы, 1992.
3. Сейфуллин С. Толық шығармалар жинағы. 5-том.

ӨМІРЛІК ШЫНДЫҚ-ТАРИХИ ШЫНДЫҚТЫҢ ӨЗЕГІ

М.К. Айтимов,

*Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университетінің
профессоры, филолог.ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Адамзат тарихындағы фольклор мен әдебиет шығармалары ұрпақтардың көркемдік ойлау дүниетанымын сөзбен бейнелеу, таныту қызметін атқарып келеді. Адамдардың дүниеге келгенінен бастап өмірден өткеніне дейінгі аралықтағы өзіндік таным нәтижелерін, келер ұрпақтарға аманат болып қалатын тағылымын өнер шығармалары ғана атқарады. Адамдардың әрбір ісінің басталуы мен аяқталуы белгілі бір жүйемен, шешіммен тиянақталады. Сөз өнері туындыларында адам ойының осындай жүйесі басшылыққа алынады. Яғни, шығарма авторы туындының нысанындағы адамдар іс-әрекеттерінің, оқиғалардың басталуы мен аяқталуы аралығын жүйелей отырып, әрбір сюжеттік-композициялық құрылымның белгілі нәтижелі түйіндеулерін жасайды.

Шығармадағы сюжеттік шешімі мен көркемдік шешім – үндес ерекшеліктер. Академик 3. Қабдолов туындының осы бір ерекшелігінің түйсінді тағылымын атайды.

«Шешім (орысша развязка) – шығарма сюжетіне де шешуші кезеңдерінің бірі; суреткердің өзі суреттеп отырған өмір шындығына шығарған «үкімі», адамдар арасындағы қарама-қарсы тайталастардың, күрделі күрестердің бітуі; түрліше тағдырлар тартысынан туған нақты нәтиже; оқиғаға қатысушылардың ең ақырғы хал-күйі; күллі құбылыс – көріністердің соңғы сахнасы» [1, 191 б]. Бұл сюжеттік-композициялық құрылым оқиғалары жүйесінің түйінделуіне арналған пікір. Ал, көркемдік шешім эстетикасы мәселесі кеңірек қарастырылады.

Көркемдік шешім шығарманың құрылысындағы тартыстардың табиғилығы деректерден туындайтын қиял қосындыларының нанымдылығы, шығарма кейіпкерлерінің өмірлік шындықтағы тағдыр деректерін сұрыптау, кескін-келбет табиғилығы мен ойдан қосу сәйкестігі, табиғат аясындағы адам тіршілігінің шынайылығы, жан әлемі психологиясын ашу, ұлттық-этнографиялық дәстүрлерді уақыт шындығымен сәйкестендіру, т.б. сан алуан мәселелерді қамтиды. Тұтастай алғанда, көркемдік шешім эстетикасы адам жан әлемі мен қоршаған орта тұтастығының күрделі кешенді үйлесімі мен қайшылықтарын қамтиды.

Қазіргі қазақ прозасының роман жанры шығармаларында тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелері қаламгерлердің әртүрлі ізденістері арқылы жүзеге асырылып келеді. Прозалық романдардың кең көлемді эпикалық түрі әлем халықтары әдебиеттерінде орта ғасырлардан бастап кең өрістей келе, қалыптасу, даму жолдарында өзіндік поэтикалық сипатпен даралана айқындалды. Әлем өркениетіндегі прозалық романдар жазу шығармашылығы үздіксіз даму, жетілу құбылыстарымен ерекшеленеді. Қазақ әдебиеті дамуының XX ғасыр белестеріндегі қаламгерлердің романдары ұлттық сөз өнері шығармашылығының классикалық үлгілерімен үндестігін айқындады.

XX ғасырдың 80–90-жылдары және XXI ғасырдың басындағы қазақ романистикасында тарихилық пен психологиялық сарындылықты тұтастандыра жазу үрдісі өрістеді. Романдардың мазмұны мен пішінінде халық тарихының күрделі қайшылықты оқиғалары, жеке тұлғалардың тағдырлары, адамдар қарым-қатынастарындағы және мінез-құлық сипаттарындағы қарама-қайшылықты психологиялық ерекшеліктер, т.б. сан алуан мәселелер қаламгерлердің дүниетанымы деңгейіне қарай көркемдік шешіммен жазылды. Академик 3. Қабдоловтың теориялық қисыны аясында қазіргі қазақ романының мазмұны мен пішіні сипатының поэтикалық болмысын елестетеміз:

«... эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жан-жақты жинақтайды. Адам мен қоғам өмірдің қандай ақиқаты болсын мұнда бүкіл тамыр-тереңімен қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүние пайда болады. ...Ал дәуірлік шындықты көркем жинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қым-қиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат-мүдделеріндегі бірліктер мен қарама-қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезеңді құбылыстар кең қамтылып, терең тұтастандырылуға, сол арқылы жалпы қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуы тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған байланысты» [1, 313-314 бб]. Қазіргі қазақ романдары поэтикасын зерделеуде ұстаз-ғалымның бұл теориялық пікірінің айқын бағдар беретіні анық.

Қазіргі қазақ романдарында халқымыздың отарлық бұғауда өткен ғасырларындағы тарихи оқиғалар, тұлғалар кең қамтыла бейнелене бастады. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласының барлық аймақтарына еркін еніп, қоныстана бастаған жатжерліктердің кейіннен атамекендерімізде мәңгілік орнығып қалғаны мәлім. Қазақ әдебиеті тарихындағы «Зар заман ақындары» Мұхтар Әуезов қолданған тіркес өздерінің азаматтық-отаншылдық сарындағы шығармаларымен ұлттық сөз өнерінің сыншылдық-күрескерлік тұғырнамасын нығайта түскен еді.

Өмірлік шындық – тарихи шындықтың өзегі. Қазақ прозасындағы тарихи тақырыпқа жазылған көркем шығармаларда халықтың басынан өткен оқиғалар, көрнекті қайраткерлердің тұлғалары қаламгерлердің көркемдік шешімімен қамтылады. Қазіргі қазақ прозасындағы Р. Тоқтаровтың, Д. Досжановтың, С. Елубайдың, С. Досановтың, Б. Тілегеновтің және т.б. қаламгерлердің романдарында өмірлік шындықты жаңаша тарихи таныммен байыптап бейнелеу жүзеге асырылуда.

Көрнекті жазушы, М. Шолохов атындағы Халықаралық сыйлықтың лауреаты Сәбит Досановтың «Қылбұрау» («Ұлы даланың ұлы қайғысы») (2003) атты романында Қазақ елінің бірнеше ғасыр бойы Ресейдің отары болған кезеңдерінің зардаптары тақырып нысанына алынған, идеясы – ұлттық-тәуелсіздік жолындағы күрескерлік іс-әрекеттері өрістеткен қайраткерлер тұлғаларын даралау.

Романда қазақ халқының ұлттық-тәуелсіздік алуы жолындағы күрес-керлер Алаш көсемдері Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Нұрдәулет Бабахановтың тарихи тұлғалары әдеби-көркем бейне деңгейінде алынған.

«Қылбұрау» романының композициясы мынадай бөлімдер мен тараулардан құралған: Бірінші бөлім: «Үміт пен үрей» (тоғыз тарау); Екінші бөлім: «Тайталас» (он бір тарау); Үшінші бөлім: «Жанталас» (он екі тарау) [2].

Роман композициясының тұтас желісіндегі оқиғалар барысында басты кейіпкер әр түрлі көлемдегі қамтылуымен ерекшеленеді. Мол қамтылғаны – Нұрдәулет.

Романдағы басты кейіпкерлердің өмір кезеңдерін эпикалық уақыт кеңістігімен қамту жүзеге асырылған. Романның алғашқы бөліміндегі тарауларда басты кейіпкерлердің өмірбаяндық деректері негізіндегі баяндалған, суреттелген жерлері шығарманың реалистік негізділігін танытады. Романның алғашқы тарауындағы кейіпкерлердің, жас бозбалалар Ахметтің, оның досы Нұрдәулеттің өзара достығын, оларды құрметтеген ата-аналарының көңіл-күй жағдайларын реалистік болмысымен көрсетеді:

«...Нұрдәулеттің жасы Ахметтен үлкендеу. Он бестен асқан кең иықты, мығым денелі Нұрдәулет жігіт көрінетін. Оның қасында Ахмет арық, үш-ақ жас кіші болса да, әлжуаз бала сияқты.

Балалар кеше келген, олардың екеуін де Бабахан әкеліп еді. Ахметті, қалыптасқан салт бойынша, үлкен той жасап, құрметті қонақ ретінде қарсы алған. Ауылдың бар ақсақалы, тіпті кәрі Жұмабайдың өзі, Бабаханға деген ежелгі өкпесін ұмытып, оған сәлем беруге келген.

Нұрдәулет Бабаханов пен Ахмет Байтұрсынов аралас орыс-қазақ мектебінің пансионында бірге болған, екеуі елді сағынған сәттерінде, ұзақ түнде бір-біріне туған жердің сұлулығын суреттеуге жалықпайтын. Сондай күндердің бірінде әке-шешелерінен екеуін кезек-кезек бір-бірлерінің үйіне қонаққа жіберіп тұруларын өтінуге келіскен. Ахметтің әкес Байтұрсын және оның кіші інісі Ақтас Шошақов Сібірде, уезд бастығы Яковлевке бағынбағаны үшін аймақ сотының үкімімен айдауда болатын. Анасының рұқсатымен алыс Торғайдан, екі күндік жол жүріп, жол-жөнекей Жыландыдағы алыс туысқанының үйіне бір қонып, екі досты Құсұяға Бабахан алып келген» [2, 8-9 бб].

Роман композициясында Алаш көсемдерінің іс-әрекеттері саяси-әлеуметтік оқиғалар желісінде көрінеді. Романның алғашқы тарауында мінез-құлық дағдылары, көзқарастары үйлескен екі бозбаланың достық қарым-қатынастарын табиғи жағдайда сезінеміз. Екі достың Құсұя мекеніндегі Жалдама өзенінде суға түсіп, балықтарды (сазан, табан балық, шортан, алабұға, сыла, майшабақ, т.б.), аңдарды («Кенет қамыстың ар жағынан жолбарыстың қорқынышты ырылы естілді»), құстарды (Ақбас қыран, бүркіттер) көріп серуендеп жүргендегі көңіл-күйлері мен сөйлескен сөздері арқылы олардың атамекен, халық тағдыры туралы дүниетаным көзқарастарын аңғартады. Екі достың өзара пікірлесуі барысында әрқайсысының өмірлік шындыққа сәйкес көзқарастары, тереңдіктері де аңғарылады. Мысалы, бозбала Ахметтің осы өздері шомылып, демалып отырған мекенді түсінде көргенін баяндауы да әсерлі. Қазіргі өңінде көріп отырған табиғат сұлулығын өңіндегідей суретімен, қозғалыстарымен тұтастай түсінде көргендігін көзімен де, ойымен де білдіріп тұрған жас Ахметтің романтикалық-эстетикалық әсердегі көңіл-күйін жазушы оқырманның көз алдына елестеді.

«Өзеннің мүк басып балдыр өскен таяз жерінде құс қаптап жүретін. Көкқұтандар ұзын сирақтарын маңғаз басады. Бір аяған жылытып алғысы келгендей түбіттей үлпілдеген бүйірлеріне, бауырларына басып екінші аяғымен тапжылмай тұра береді. Сәлден кейін жылыған аяғымен жер басып, екінші аяғын бауырына алады. Алма-кезек аяқтарын ауыстырып, маңғаздана жүрген жүрістері сымбатты-ақ. Тұмсықтарын суға тығып, таяз жерге жүзіп келе қалған балықтарды немесе жапырақ астында тығылып отырған бақаны ұстап жейді. Кекіліктер, дуадақтар жортып жүреді, бөденелер ұшып келеді.

Әріде жағаны бойлап өскен қызанақ арасында бір аңның қозғалғаны, жүргені байқалады. Сұғанақ торғайлар мен сауысқандар еш нәрсеге көңіл аудармай, қызарған жемістерді шұқып жеп жатыр. Айналаның бәрінен керемет хош иіс мұңкіп, әсіресе жусанның иісі жан сарайыңды ашады. Жусанның дәл мұндай иісі бұл аймақта бұрындары сезілмеуші еді.

– Не деген сұлулық! Дәл осы жерді мен түсімде көргенмін. Бірақ мен содан кейін атыма міндім, ал мені аяқ асты пайда болған біреулер қап-қара, қорқынышты біреулер қуды! ... – Өрең-өрең естілердей сыбырлады Ахмет» [2, 10-11 бб].

Бұл – Алаш көсемі Ахмет Байтұрсыновтың балалық, жастық шағынан бастап өзі өмірден өткенінше ұлтшыл – Отаншыл көзқараспен өмір сүрген қайраткерлік ұстанымының да көрінісі. Бұл – сұлу табиғатының кеңістігіндегі адамдар да, аңдар да, құстар да, жұпар иісті өсімдіктері де тұтасқан **ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН – ОТАНЫН** сүйген күрескердің дүниетанымы.

Романның осы жерінде досы Нұрдәулеттің аспанда қалықтап жүрген екі ақбас қыранды даланы, ұрпақтарын сақтап, желеп-жебеп жүрген ата-бабалық әруақтарға баламалап айтқанына әсерленген Ахметтің сөзі де азаматтық-күрескерлік өр рухты ұстанымды айқын танытады:

«– Иә, керемет екен! – Көңілі тасып, лепірген Ахмет басын көтерді. Оның сымбатты жүзіне ерекше бір жарық сәуле нұрын шашқандай. – Білесің бе менің де осындай қыран болып, жерімізді шайтан атаулыдан қорғағым келеді! Олар қандай сұлу, әрі күшті, еркін құстар десеңші! Менің

ойымша, өміріміздегі ең басты нәрсе – еркіндік! Еркіндік ғана бақыт әкеледі! Менің әкем мен ағам Сібірде, түрмеде жатыр. Соларды босатып алсам ғой ... [2, 11-12 бб].

«... Кеше түнде мен жұлдыздарды қызықтауға далаға шықтым. Жұлдыздарға қарағанды ұнатамын! Оларға үңіліп қарасаң, шексіз көк аспанда бір түйір тарыдай көрінесің өзіңе, ал жаның соларға қарай алып ұшады!» [2, 12 б].

Өмірдегі нақты дерек бойынша, Ахметтің әкесі Байтұрсын мен ағасы Ақтас 1885 жылы уез бастығы Яковлев дегенінің халыққа жасаған озбырлық істеріне шыдамай, оған қол жұмсағандары үшін жауапқа тартылып, Сібірге 15 жылға каторгаға айдалғаны, ағасы Ерғазы да 4 айлық уақытпен түрмеге жабылған. Ахмет Байтұрсыновтың өмір жолындағы осындай деректер жазушының романындағы кейіпкер толғаныстарына арқау болғанын көреміз. Романдағы шәкірт бозбала Ахметтің өмір кезеңдеріндегі осындай тарихилықтың нақты болмысы да реалистік тұғырнама шынайылығын дәлелдейді:

«Әкесі мен туыстарының Ресей өкіметі тарапынан жапа шегуі Ахметке азаттық жолындағы күреске түсуіне ой салды. Бұл жөнінде кейін 23 жылдан соң әкесінің ізімен отарлық билікке қарсы күреске шығып, абақтыға жабылған Байтұрсынов анасына жолдаған хатында: «Оқ тиіп, би үшінде ой түсірген, Бітпейтін жүрегімде бар бір жарам ...» – деп жазады. Ахметті Ерғазы Торғайдағы 2-сыныптың орыс-қазақ мектебіне береді. Оны 1891 жылы бітіріп, Орынбордағы 4 жылдық мектепке оқуға түседі» [3, 72 б].

Жазушы С. Досановтың осы «Қылбұрау» романындағы басты кейіпкерлер Ахметтің, Нұрдәулеттің табиғат аясындағы сұхбаттарындағы тіршілік, заман, адам, халық тағдыры хақындағы толғаныстарының осындай өмірлік шындықпен сәйкестігі айқындалады. Жазушының көркемдік шешімі кейіпкерлерінің азаматтық-күрескерлік көзқарастарын таныта алған.

Роман композициясында Әлихан Бөкейханов туралы да деректер пайдаланылған. Негізгі басты кейіпкер («Отставкадағы штаб-ротмистр») Нұрдәулет Бабахановтың «Мен онымен бірге Санкт-Петербургтегі Императорлық Орман институтында **оқығанмын**» [2, 124 б] деуі, орыс зиялысы Сиверцев Алексей Георгиевичпен кездескендегі әсерлі сәтті суреттеуі («Әлихан тап қазір, тап осы жерде екеуінің арасында **достық** көпірін орнатты, өзгелерге даналық дәрісін оқып тұрғандай еді») де [2, 124 б] Алаш **көсемінің** ғалымдық-ағартушылық дүниетанымының қоғамдық-әлеуметтік қайраткер-лікпен тұтасуын бағдарлайды. Кейіпкердің баяндауы аясында Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың қазақ халқын отырықшыландыру, егіншілікпен айналысуын дамыту, қазақ даласының мол сырлы, құнарлы әлемін сақтау, бағалау, т.б. сан алуан мәселелерді айтқанын назарға алуы да дәйекті, дәлелді.

Романның «Жанталас» бөліміндегі тарауларда саяси-әлеуметтік, қоғамдық көзқарастары айқындалған тарихи қайраткерлердің өзара сабақтасқан, ұлттық-азаттық бағдарына арналған іс-әрекеттері. Алаш қайраткерлер төңірегінде көрсету тұрғысында көркемдік шешім жасалған. Үшінші бөлімінің алтыншы тарауындағы Ахмет Байтұрсынұлының арнайы шақыртуымен оның үйіне жиналғандарды баяндауы да тарихилық пен көркемдік **шешім** бірлігі тоғысында жасалғанын аңғарамыз:

«Міне, осында да, Ахметтің үйінде **де**, Нұрдәулет қазақ буржуазиясы дегенге жататын азаматтарды көрді. Олар негізінен жастар еді. Олардың арасында Орынбордан банкир Максұт, Қостанайдан нотариус Асқар, Көкшетаудан баспагер Рахым, Балқаштан фармацевт Есперген, Семейден адвокат Қодар бар еді. Бұлар қазірдің өзінде дәулетті, беделді адамдар. Нұрдәулет әр түрлі жағдайлармен осылардың әрқайсысымен араласты. Ол өзінің халқының болашағын осы зиялылармен байланыстыратындықтан бұл жаңа іскер адамдарды білетініне қуанды.

Белгілі ағартушылар Тұрмағамбет – Қызылордадан, Сейітқали – Оралдан. Бұлар халықтың білімін **көтеруде** өте көп іс тындырды. Жүздеген шәкірт тәрбиелеп, елдің әр түкпірінен бірнеше мектеп те ашты. Санкт-Петербург университеттерінің жас түлектері: Мұхамеджан Тынышбайұлы – инженер-теміржолшы, **Жақып** Ақпайұлы – заңгер және тарихшы, Барлық

Сырттанұлы – шығыстанушы-аудармашы, Бақытжан Қаратайұлы – адвокат, Әбілқайыр ханның шөбересі. Бұл есімдер елдің аузында. Бұлар – Дала мен Еуропа тәрбиесінің озығын өз бойына сіңірген қазақ зиялыларының мақтанышы. Олардың ерекше ақсүйектік талғампаздығы мен білімділігі аңғарылып тұратын [2, 335-336 бб].

Романда XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтың ұлттық буржуазиясы құрамындағы озық ойлыларын да, әрі-сәрі («Рухы, көзқарасы, шығу тегі бойынша әр түрлі. ... Біреулерін батыл түрде ұлттық мүддені қорғаушы, шығармашылық зиялылар деп айтуға болады және олардан алшақ адамдар да бар. Ал, байлар ше? Бұлар қалай дегенмен, естірек қой, ненің не екенін біледі, бостан-босқа тұзаққа түспейді. Әліптің артын бағады. Оларға өздерінің пайдасы саяси жағдайдан қымбаттырақ. Олардың патриотизмі осы ғана. Әңгіме партия құру жағдайында болса, қаржы жағынан көмектеседі» [2, 326-327 бб].

Қазақ халқының барлық бұғауда жүріп біртіндеп оянуы, серпілуі, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы, дамуы, қандай жолмен жүре бастағанын жазушы осылайша шындық пен шешім тұтастығымен танытуға тырысқан.

Қазақ тарихындағы ұлттық сана тұғырындағы көрнекті қайраткерлерді өмірлік шындыққа негіздей отырып бейнелеуде қаламгерлердің көркемдік шешімдері маңызды орын алады. Көркемдік шешім дегеніміз – шығарма арқауына негіз болған тарихилық желісінде оқиғалардың нанымдылығын, тұлғалардың жан дүние әлемін, көзқарас ұстанымдарын жаратылыс-табиғат тынысымен, қоғамдық-әлеуметтік ортамен байланыстылығын көркемдік-эстетикалық танымға сәйкес жинақтап бейнелеу. Бұл – әдеби шығармалардың реалистік сипатпен дәйектейтін ерекшелік.

Қорыта айтқанда, роман арқауындағы өмірлік шындықтың көркемдік шешімімен орындалуы өнердің эстетикалық тағылымын айқындайды. Адамдардың жаратылыс құбылыстарды, оқиғалары ортасындағы ішкі жан әлемінің қоршаған ортамен тұтастығын да, үндестіктерді де, карама-қайшылықтарды да көркемдік ойлау аясында саралау арқылы туындылардың шынайылығы анықталады.

Қазіргі қазақ романдарындағы уақыт шындығы тарихи тұлғалардың тағылымды қызметін деректерге негіздей отырып бейнелеуді дәйекті түрде жүзеге асыруда. Қазақ тарихының көп жылдар бойы ақтаңдақ беттері болып келген олқылықтардың орындарын толтыру үшін қаламгерлер күрделі роман жанрындағы шығармалар арқылы бейнелеуде дерекнамалық негізділікке айрықша мән бере қарастыруда. Әсіресе, XV–XVIII ғғ. және XIX–XX ғғ. белестеріндегі қазақтың халықтық-ұлттық дербестігін сақтау жолында еңбек еткен, күрескен қайраткер тұлғаларды қазіргі заманғы талап тұрғысынан жаңаша бағалауда қаламгерлер тың туындыларын оқырмандарға ұсынып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
2. Досанов С. Қылбұрау (Ұлы Даланың ұлы қайғысы): Роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 400 б.
3. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми зерттеулер, еңбектер: монографиялары, мақалалары, сөздері, баяндамалары, өлеңдері, аудармалары, хаттары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 479 б.

АЛАШТЫҢ АҚИЫҒЫ – ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ

А.Ж. Асанбаева,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
«Қазақстан тарихы» кафедрасының оқытушысы,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Ұлт зиялыларының елінің ертеңі үшін аянбай еңбек еткен көрнекті өкілдерінің бірі де бірегейі ХХ ғасыр басындағы дүбелеңнің бел ортасында жүріп, туған халқының көкірегіне сәуле құюды армандаған, ел көсегесінің көгеруін басты мақсат тұтқан қазақ халқының өкілі Халел Досмұхамедов жұртына көп жұмыс істеп, еңбек сіңірген біртуар азаматтарымыздың бірі.

Халел Досмұхамедов 1883 жылы 4 сәуірде Атырау облысы, Қызылқоған ауданы, Тайсойған облысында дүниеге келген. Оның жастайынан білім бұлағынан сусындап, талаптануына өскен ортасының тікелей ықпалы ерекше. Орыс-қазақ мектебіне түскен ол мектептен кейін білімін Орал реалдық училищесінде жалғастырады. Оны 1903 жылы үздік бітіріп, Санкт-Петербургтегі Әскери медицина академиясына оқуға түсіп, емші дәрігер атағын алады.

Халел Досмұхамедовтың қоғамдық – саяси қайраткерлік қадамы Санкт-Петербургте оқыған жылдардан басталды. Ол Әскери медициналық академиясында оқыған кезінде бүкіл Ресейде болған, өз кезегінде дүниені дүр сілкіндірген 1905-1907 жылдардағы төңкерісті көзімен көреді.

1917 жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік Мұсылмандар съезіне қатысты, саяси күрес пен қызметтің мектебінен өтті. Зиялылар тарапынан жалпыұлттық саяси партия құру, жалпықазақ съезін шақыру туралы алғышарттар осы кезде қалыптасты. 1917 жылдың 21-26 шілдесінде Орынборда өткен бірінші жалпықазақ съезінде «Алаш» партиясының құрылуы қазақ халқы өміріндегі елеулі оқиға болды. Осы съезде Халел Досмұхамедов Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде ұсынылды.

Араға бірнеше ай салып Орынбор қаласында желтоқсан айының 5–13 күндері Екінші Жалпықазақ съезі ашылып, күн тәртібіне «Алаш» партиясы бағдарламасы жобасының талаптарынан және елде қалыптасқан қоғамдық-саяси өзгерістерден туындаған 10 мәселе ұсынылды. Халел Досмұхамедов съезде Алашорда үкіметінің ұлт кеңесінің құрамына сайланды және оның жұмысы барысында төрағалық етеді. Тарихи деректер сыр шерткендей, ІІ Жалпықазақ съезінде автономияны жариялау төңірегінде болған қызу айтыстарда Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер бірден қазақ автономиясын жариялауды талап еткен батыл ұстанымда болды. Ә.Бөкейханов Қазақстанды мекендейтін орыстардың еркін білмейінше автономияны жариялауды кідірте тұрудың қажеттігін айтады. Дегенмен, ұлттық, халықтың мүддені жеке басының саяси ұпай жинауынан жоғары қойған Ә.Бөкейханов басқарған съезд делегаттары «Алаш» автономиясын жариялауға байланысты ортақ келісімге келеді.

1918 жылы 18 қаңтарда қызылдар жасағы Орынбор қаласын басып алғаннан соң, барлық қазақ жерлерін біртұтас қазақ автономиясына біріктіре алмаған Алашорда үкіметі бірлігінен айырылып қалады. Үкімет мүшелерінің біразы Семей қаласына келіп, өздерін Алашорданың шығыс бөлімі деп жарияласа, екінші бөлігі Орал облысындағы Жымпиты елді мекеніне келіп, өздерін Алашорда үкіметінің Батыс бөлімі немесе Ойыл уәлаяты деп атады.

Қазақстанның барлық облыстарында Кеңес өкіметі күшейіп жатқан кезде Алашорда орталық кеңесі үкіметімен және оның жергілікті органдарымен амалсыз байланыс жасауға мәжбүр болды. Осы кезеңде Халел Досмұхамедовтің Алашорда үкіметін құруға қатысқандығы және көптеген жұмыстар атқарғандығы туралы оның Түркістан халық денсаулық сақтау комиссариатында сақталған өз қолымен толтырылған анкеталық мәлімдемесінде «1918-1920 жылдары Қырғыздардың (қазақтардың – С.А), ұлтшыл ұйымы Алашорданың мүшесі болдым», – деп жазылған.

Х.Досмұхамедов – 1918–1919 жылдары мемлекеттік саяси құрылым ретінде өмір сүрген Ойыл уәлаятының негізін салушылардың бірі. 1918 жылы 18–21 мамыр аралығында Жымпиты қаласында Орал өңірі қазақтарының облыстық съезі өтеді. Ілбішін, Ойыл, Орал уездерінен 300-ден астам делегат қатысқан басқосуда оны ұйымдастырушы Досмұхамедовтер 20 мәселе төңірегінде өз бағыттарын айқындап, сол кездегі ең өзекті мәселелерді шешуге ұмтылды. Олардың қатарында Жалпы мемлекеттік аймақтық және ұлттық саясатқа байланысты мәселер бар болатын. Х.Досмұхамедов земстволық жиналысқа «гласныйлар» сайлау және земство басқармасын құруға барынша ат салысады. Оны өзі толығырақ анкеталық деректен айқын көруімізге болады. Ол онда «1917–1918 жылдары Орал облыстық земствосында қызмет еттім» деп жазады.

1918 жылдың 8–23 қыркүйегінде өткен кеңеске қатысқан Жаһанша бастаған делегация «Ойыл уәлаятын» таратып, оның орнына Орал облысында орналасқан Батыс Алашорда жетекшілері үкіметті Ойылға көшіріп, Жымпитыда қорғаныс комитетін құрады. Ревком дала жұртын Кеңес үкіметінің тәртібіне бағынуға шақырады. Сәл кейініректе 1920 жылдың 5 наурызында Алашорда үкіметінің Батыс бөлімі таратылады, оның мүшелеріне кешірім жасалып, олардың көпшілігі қазақ даласынан оқшау жерлерге қызметке жіберіледі. Кеңес үкіметі тарапынан кешірім жасалған Х.Досмұхамедовтің де ендігі жерде табиғат берген дарынының арқасында өз халқына оқу-ағарту, ғылыми ұйымдастырушылық салаларында білек сыбана қызмет етуге кіріседі. Ол 1920–1925 жылдары Ташкенттегі Орта Азия университетінің медицина факультетінде ординатор, Түркістан автономиялық Республикасына Орталық Атқару комитеті жанындағы қырғыз-қазақ білім комиссиясының төрағасы қызметін атқарады. Өсіресе, Ташкентте өткізілген 10 жылының ішінде шын мәнінде Қазақстан мен Орта Азияда денсаулық сақтау жүйесінің алғашқы ұйымдастырушысының бірі болды. 1930 жылы Алашорда құрамында болғандығы үшін саяси айып тағылып, жұмысынан босатылып, Ресейдің Воронеж қаласына жер аударылады. Сөйтіп, қуғын-сүргін кезеңі басталған тұста 1938 жылы 26 шілдеде тұтқынға алынады. Қарашаш Халелқызы әкесін былай деп еске алады: «1938 жылғы бұл күнгі түн есімде қалды. Түн ауа біздің үйдің есігінің тарсылынан шошып ояндық. Есік ашылғанда ішке әскерей киім киген екі кісі кіріп келді. Әкеме қолдарындағы қағаздарын көрсетіп, тінту жасай бастады. Ағам Әділхан әкеммен қазақша бірдеңе дей бастап еді, келген кісінің бірі: – Сіз қазақша сөйлеспейсіз, – деді. Мен орысша білмеймін, – деген Әділханның жауабына: – Сіз қалайша білмейсіз? Медицина институтында оқымайсызба ба? – деп, түсін суытты, әлгі адам бәрін біліп отыр екен. НКВД-ның екі кісісі үйдің астан-кестеңін шығарып, үш-төрт кітап, тағы бірдеңелерді алды. Әкем кетерінде – Мені енді күтпеңдер, Алматыға көшіңдер, – деді де қараңғылық құшағына сіңіп кетті»

Үштіктің шешімімен ату жазасына кесілген Х.Досмұхамедов 1939 жылы 19 тамызда түрме ауруханасында өкпе ауруынан қайтыс болды. Кешегі 1937–38 жылдары ұлтқа жасалған қанды қырғын Алаш жетекшілерін арман-мақсаттарына жеткізбеді. Х.Досмұхамедов 1958 жылы ақталғанымен ұзақ жылдар бойына есімі аталмай, еңбектері жарияланбай келеді. Тек тәуелсіз ел болған тұста ғана оның еңбектері халқымен қайта қауышты. Оның мұралары зерттеліп, өмірі мен шығармашылығы туралы еңбектер жарық көрді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. 3-том. Алматы, 2001 ж. 275 бет.
2. Кеңес Нұрпейсов. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995 ж.
3. Қазақ тарихы. 2010 ж. № 2(101).

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ 1916 ЖЫЛҒЫ АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

А.Д. Асуатов,

*Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Белгілі жадитшіл ағартушы Қоңырқожа Қожықов Қазақстан мен Түркістан аймағындағы болған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті басып-жаншу үшін жіберілген жазалау отряды мен орыс мұжықтарының мейрімсіз және аюандық іс-әрекеттерін Түркістан генерал-губернаторы Куропаткинге баяндап жазады. Сонымен бірге Ташкентте эсер В. Чайкиннің редакторлығымен шығып тұрған «Голос Туркестана» газеті редакцияның ұсынысына қосылып, Түркістанға Ресей Мемлекеттік Думасы мұсылмандар фракциясының уәкілдерін шақырып, көтерілістен кейінгі репрессия нәтижесімен танысуды талап етеді. Осыған байланысты 1916 жылы Түркістанға келген Тевкелев, Керенский, Шоқаевтарға Қ. Қожықов жазалау отрядының мейрімсіз және аюандық іс-әрекеттері туралы бар құжаттарын тапсырады [1, 336-375 бб.].

Патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы әділетсіз жарлығының қасіретті зардаптары осындай болды. Ресей либерал-демократиялық қозғалысының өкілдері 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығы шығуының ең басынан-ақ оның заңсыз екенін көрсетіп, егер бұл әділетсіз жарлық жүзеге асырыла бастаса, халық толқуларының пайда болуы анық екенін ескерткен еді. 1916 жылы шілде айында-ақ мұсылмандар, кадеттер мен трудовиктер фракциясының өкілдері болып табылатын Мемлекеттік Дума мүшелері Ішкі істер министрлігі мен Әскери министрлікке жарлықты жүзеге асыру шарттарын дереу анықтауды талап еткен болатын. Бірқатар депутаттардың сауалдарын талқыға салған Мемлекеттік Думаның мүшелері патша жарлығын жүзеге асырудың заңдылығы мен мүмкіндіктері және зардаптарын мәселе ретінде қарастырады.

1916 жылы тамыз айында Мемлекеттік Думаның депутаттары А.Ф.Керенский мен К.Б.Тевкелев өз фракцияларының тапсыруымен Түркістанға барады. Комиссияның құрамында мұсылман фракциясының бюро мүшелері М.Шоқай мен Ш.Мұхаммедияров та бар еді.

Бұл туралы М.Шоқайдың зайыбы Мария Яковлевна өз естеліктерінде былай дейді: «М.Шоқайды мен 1916 жылдан бері танитынмын. Сол жылы тыл жұмысына қарсы қазақтардың көтерілісі болды. Көтеріліс басылғаннан кейін Түркістанға Петербургтен Мемлекеттік Думаның мүшесі А.Ф.Керенский мен сенатор Тевкелев бастаған тексеру комиссиясы келді. Мұстафа Шоқай да осы комиссияның құрамында тілмаш болатын. Осы комиссияның Түркістандағы тексеру жұмыстары кезінде Мұстафа Шоқай бірнеше рет біздің үйге келген еді» [2, 37 б]. Мемлекеттік Думадағы трудовиктер фракцияның жетекшісі А.Ф.Керенский қазақ даласында болып жатқан оқиғаларды орыс тарихының маскара беттері деп сипаттама береді. Ол бұл оқиғалар туралы былай деп мәлімдеме жасайды: «...25 маусымдағы жоғары патша жарлығын ... жариялау және жүзеге асыру кезінде Ресей империясының негізгі және негізгі емес заңдарының бәрі қаншалықты мүмкін болса соншалықты бұзылған» [3, с.117].

Осылайша Керенский Түркістаннан Петербургке келгеннен кейін Мемлекеттік Думада түрік мұсылмандардың мүддесін қорғап сөз сөйлеп, онда бұратана халықтардың еңбекке жарамды жастарын майданның кара жұмысына жаппай алу дұрыс емес, оларды өз жерінде пайдаланған дұрыс деген. Деректер бойынша Мемлекеттік Думада бұл мәселе қайта қаралып, бұратана халықтардың әскерге шақыру жасына іліккендерге көптеген жеңілдіктер жасалынған [4, 3 б].

Яғни, Мемлекеттік Думаның 1916 жылы 13 желтоқсандағы жабық мәжілісінде Түркістан өлкесінде болған оқиғалар талқыға түсіп, мәжілісте баяндама жасаған А.Ф.Керенский Түркістан өлкесінде 1916 жыл ойранын ұйымдастырған және бастан аяқ «бұл іске жауапкер тек патша өкіметі» деген тұжырым жасап, «кінәсіз ондаған мың адамды өлімге душар еткен» отарлық жүйені өзгертуді, Түркістанды басқаруда жергілікті халықпен санасатын жаңа тәртіп енгізуді күн тәртібіне қою керектігін ұсынған болатын [5, 189 б]. Белгілі қайраткердің бұл мәлімдемесі

Түркістан өлкесіндегі отаршыл билік жүйесінің терең дағдарысқа ұшырағандығын Мемлекеттік Дума мінбесінен ашық мойындаудың өзі болатын.

Керенскийдің түркістандықтарды Мемлекеттік Думада қорғап сөйлеуінде М.Шоқайдың ықпал етуі мүмкін еді. А.Ф.Керенскийдің қазақ даласына жасаған сапарына кезінде М.Шоқай былай деп анықтама берген болатын. Ол Керенскийдің Ресей империясының билігіндегі орыс емес ұлттар арасында өзіндік орны бар адам дей отырып, былай дейді: «Кезінде ол біздің ата мекеніміз Түркістанда едәуір беделге ие еді. Оның 1916 жылы Ресей Мемлекеттік Думасы Мұсылман фракциясының басшысы марқұм Құтлұғ Мухамед мырза өкілмен бірге Түркістанға жасаған сапары, Ташкент, Әндіжан және Ниһайаттардағы, мемлекеттік Дума мінбелерінен патша өкіметі саясаты туралы Түркістанда дүрбелең тудырған себептерді айтқан сөздері Керенскийдің атын тек Түркістанда ғана емес, Ресейдің күллі түріктер қоныстанған аймақтарына белгілі етті. Ол кезде патшалық Ресейдің астында езіліп жатқан біздерге Керенскийдің революциялық тұлғасы үміт жұлдызындай көрінген еді. Мен Керенскийдің Түркістан сапарында марқұм Құтлұғ Мәмет мырзамен бірге болдым. Сол кездегі Керенский сөздерінің жалпы мазмұны ғана емес, тіпті кейбір тұстарының нақтылы мәтіндері де әліге дейін менің есімде. Егер жаңылмасам 1916 жылы 22 тамыз күні Керенский Әндіжандағы Жәмиғат мешітінің ауласында түркістандықтар мен орыстардың достық, адамгершілік қатынастарына арнап дұға бағыштатқан болатын» [6, 104-105 бб].

М.Шоқайдың Керенскиймен бірге қызмет істеуі оның іс жүзінде мұсылмандық және түрікшілдік идеяларды қолдауына алып келді және отарға түскен түрік тілдес халықтардың азаттық күрес бірігуі қажет екенін түсінді. Жалпы М.Шоқай Керенскиймен тығыз байланыста болған. Оны Қазақстанның Саяси Бас Басқармасынан табылған құжаттан көре аламыз. Онда былай делінген еді: «Мұстафа Шоқай ...кейін Уақытша Үкіметті басқарған Александр Федорович Керенскиймен бірге оқыған. Гимназияны бітіргеннен кейін екеуі де Петербургтегі университеттің заң факультетінде оқиды. Сол кездері Шоқай мен Керенский тұңғыш рет революциялық ортамен жүздесіп, социалист-революционерлердің бағдарламасын қолдаған. Империалистік соғыстың бас кезінде Керенский Ресейде қалса, Шоқай Ташкентке келіп қазақ зиялы қауым өкілдерін біріктіруге күш салады [7, 98 б]. Мұстафа Шоқайдың саяси көзқарастарының өткірлігі сонда, Керенскийдің өзі Мұстафа Шоқаймен саяси тақырыптарға ашық сөйлесетін. Ол туралы Мұстафа: «...мен және Керенский 1916 жылғы қарашада өз үйінде біздің дала қазақтары мен өткізген бір сұқбатын есіме алып отырмын. Торғай уалаятынан келген өкілдер түркістандықтардан алынатын жұмысшылардың орнына он мың ат бергісі келетіндіктерін, осыған өкіметті көндіру үшін Керенский екі арада жүруін өтінген еді. Сонда Керенский оларға: Мен сіздерге мынадай кеңес бергім келеді. Орыс үкіметіне сенуге болмайды ол сіздің жылқыларыңызды алады да, одан соң жігіттеріңізді жұмысқа жегеді-деген болатын [6, 105 б]. Міне Керенскийдің патша үкіметінің отаршылдық саясатын бүркімелей ашық айтуының өзі Мұстафаны қадір тұтатынын көрсетеді. Мұстафаның Керенскиймен арадағы байланыстары, оның саяси көзқарастары мен ұлттық тәуелсіздік туралы идеялары кеңейе түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бәкірұлы Ә. Мұстафа Шоқай әулетінің қуғынға ұшырауы //М. Шоқай. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық 3-т. – Алматы: «Қайнар». – 2007. – 384 б.
2. Ахметова Ж.Қ. Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің Түркістандық кезеңі (1917–1919 жж). Тарих. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2006. – 147 б.
3. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – Т.1. – 589 с.
4. ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 188-іс.
5. Бартольд В.В. Туземцы и русская власть. Сочинение. – Москва: Наука, Т.2. 1963. – 358 с.
6. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, 1998. – 511 б.
7. Бәкірұлы Ә. Мұстафа Шоқай. – Алматы: Бастау, 1997. – 165 б.

Қ.ЖҰМАДІЛОВТІҢ «ДАРАБОЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ҚАБАНБАЙ БАТЫР БЕЙНЕСІ

А.Е. Айтбаева,

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті фислос.ғ.к,

П. Бижанова,

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің студенті,

Қызылорда қ., Қазақстан

Қазақ халқы бүгінгі егемендігіміз жолында шаһид болған хандары мен билерін, батырлары мен баһадүрлерін ешқашан естен шығармақ емес. Сондай батырлардың бірі – Қаракерей Қабанбай. Сондықтан да қазақ әдебиетінде батыр туралы аңыз-әңгімелер, тарихи жырлар, тарихи романдар жетерлік.

Қабанбай бейнесі алғаш рет фольклор қазынасында, ақын-жырау толғауларында, дастандардында жырланды.

Қабдеш Жұмаділов «Дарабоз» романында фольклор мен ауыз әдебиетіндегі Қабанбай батыр туралы аңыздың асқақ әуенін төмендетпейді, әлсіретпейді. Эпостың героикалық пафосын, образдың халық тағдырымен кіндіктес рухын сақтап қалады. Қабанбай батырдың ауыз әдебиетінде бас батыр есебінде (Қабдешше – Дарабоз) ел, қоғам тағдырын шешетін тұлға боп аспандатылатына сөзсіз қосылады. Қабанбайдың қан майданға мініп шығатын тұлпары Қобыландының Тайбурылындай ерек жаратылған. Дей тұрғанмен, бұл ұқсастықтар сыртқы ұқсастық екенін ұмытпауға керек. Роман өз бейнелеу принципін фольклор мен ауыз әдебиетіндегіден мүлде басқа негізде құрады.

Жазушы Қабдеш Жұмаділов роман жанрының типтендіру құралдарын барынша пайдаланып, кейіпкердің өсу, шыңдалу жолдарына егжей-тегжейлі үңіледі. Қабанбай батыр атағына адам айтқысыз қиыншылықтарды жеңе отырып ие болады. Өмір мен өлімнің арасындағы қыл көпірдің үстінде шынығады. Қас болаттай характері өмір сынағында суарылады.

Болашақ батыр жеті жасында әкесі Қожақұл батырдан, он алтыны жинап жүргенде әкесінің жоқтығын сездірмей, жетімдік көрсетпей еркелетіп өсірген Есенбай ағасынан айырылады. Екеуі де ата жау қалмақтың қолынан қаза табады. Әсіресе Есенбайдың өлімі аянышты. Жылқы күзетіп жүргенде қалмақтар қолға түсіріп, қорлап өлтіреді. Жас жігіт сүйікті ағасының кегін қайтармақты ойлайды. Алайда, ауыл ағайын азаматтың қанының текке кеткеніне тым бей-жай. Немқұрайды. Амалы құрыған жас жігіт не істерге білмей дал болады. Кекшіл ойы он саққа кетеді. Әдебиеттану тілімен айтқанда, ойы ішкі диалогқа түсіп, өзімен-өзі сөйлесуге көшеді. Қазақшаласақ, кейіпкер қабырғасымен кеңеседі. Сол толқыныс күй-жайын роман авторы ұтымды жеткізе білген. Ішкі диалог батыр характерінің қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Кейіпкерге тосын мінез бітіреді. Жас қайрат жүрегінде намыс оты тұтанады.

«Намыс дегенді ұмытқан-ау бұл жұрт?! Сонда ер-азаматтың қаны есепсіз, сұраусыз кеткені ме? Ағасын атаусыз қалдырып, бұл қалай ел бетіне қарап, жер басып жүреді?.. Қанға – қан, жанға – жан! Ағасынан жаны артық па? Осы жолы Есенбайды өлтірген қалмақты тауып, қанын ішеді. Не ағасының артынан бұл да мерт болады – екіншісі бірі!»^{/1.,50}

Жазушы «намыс» сөзін кейіпкерінің аузына кездейсоқ салып отырған жоқ. Ерасыл ашу-ызаға булықты демейді. Ашуға тығылған адам сөйлей алмай жағы қарысып та қалады ғой. Қазақ «ашу арзан, күлкі қымбат» дейді. Жоқ, бұл әлдекім бір жолға ашуынды бер десе, лақтыра салатын құны шамалы сезім емес-ті. Рас, ағасы өлгеннен кейін Ерасыл көзге қамшы тигендей мәңгіріп қалады. – Өз ажалынан өлмей, зорлықпен, кісі қолынан мерт болғаны қандай қиын еді. Әсіресе қорлағаны, азаптап өлтіргені?!- деп қиналады жас жігіт. Бірақ бұл қиналыста тыз етпе ашудың ізі де жоқ. Жас ұлан есе-кек іздемеуді өзіне ар көреді. Намыс қысқан ол, ауыл-ағайынға ренжігеннен ештеңе өнбейтініне көзі жетіп, тәуекелге бел буады. Ағасының кегін алуға жалғыз аттанады. Бұл маңды қан қақсатып жылқы әкетіп, оның үстіне ағасының қарнын жарып, жаралы

күйінде далаға тастап кеткен Өлежырғал мен Арсалаң атты қалмақтар деп естіген. Солардан қапысын тауып өш алмақ.

Александр Пушкин «Капитанская дочка» атты шығармасына эпиграф етіп «Береги честь с молоду» деген мақалды эпиграф етіп алады. Ал, қазақта «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» деген сөз бар. Жас жігіттің жан кештілігі осы даналықтың екеуін де еске түсіреді.

Ерасыл Өлежырғалды түн жамылып барып, ал Арсаланды қан майданда жекпе-жекке шақырып жайратқан соң жаудан кегімді алдым деп жайбарақаттыққа салынудан аулақ. Енді ол жаудың қасиетті атамекенімізге ойран салған делқұлығын өз жеке басының ар-ұятына, намысына тигенге санайтын болған. Жеке басының кегі бірте-бірте ата кекпен, ұлт кегімен ұштасқан.

Қалмақ – ата жау. Қалмақ болғандығынан емес, тыныш жатқан елге бас салғаны, қазақты ұзақ жылдар бойы қырғынға ұшыратып жер бетінен жойғысы келгені үшін. Үш жүзі үш жаққа тартып тұтастығынан айырылып әлсіреген Қазақ елі лап қойған жауға төтеп бере алмады. Жер бетінен құрып кете жаздады. Шәкәрімше айтқанда, жау «үш есенің екеуін қырып салды». «Сол себепті Қалқаман қалды ізделмей, Іздемеймін деген жоқ, шама келмей. Ол түгіл Әнет бабаң көшке ере алмай, Тірідей дөң басында қалған өлмей»^{2,37} – делінген «Қалқаман – Мамыр» поэмасында.

Халық трагедиясына ұрындырған ежелгі етекбастылық, дейді «Дарабоз» роман-дилогиясы. Қазақ халқын жинаған бұрынғы игі жақсыларымыздың қадірін білмедік. Болашағымызға бейқамсыздық жасадық. Тоз-тоз боп қашып үрейге салындық. «Қорқақты қуа берсең батыр болады» дегендей, ақыры үрейді дұшпанға деген кек жеңді. Кек ел намысын қайрады. Ұлтты ұйыстырды. Бірақ осынау қайта білекке білек қосу халқымызға оңайға түсті ме? Мына бір диалогты тыңдап көрелік.

«– Дарабоз, сен алты алаштың басын бір тудың астында біріктіру – соншама тартыстың, ауыр болады деп қалайсың ба? – деді Абылай...

– Оған сөз бар ма, хан ием! Қашанда бүтінді бөлшектеу оңай, ал бытырап кеткен дүниені біріктіру – жатқан бір қиямет».²

Абылай хан – Қабанбай батыр диалогы ХҮІІІ ғасырдағы Қазақ елінің келесі ұрпақтарға, бүгінгі ХХІ ғасырдағы тәуелсіз Қазақстан ел-жұртына жолдаған жалынды сәлеміндей, қашанда жүрегіңе қона кетеді.

«Дарабоз» романы Қазақ елінің басынан кешірген трагедиялық ахуалдың ебеп-себепін қазбалағанда, алауыздық сары ауруының психикалық-этикалық емін іздестіргенде, қазақ әдебиетіне бәз-баяғыдан сіңісті дәстүрге бағады. Қабанбайдай қазақ батырларының қол бастаған ерлік оқиғаларын жайып көрсетуімен бірге, кейде ыдырап, кейде қайта қосылып, жалпы ұлт болып бүгінгі ұлан-байтақ жерін сақтап қалуға тырысқан елдің мінездік сыр-сипаттарын мейлінше қадағалайды. Елдің басын қосып біріктіретін күш саясат цементі ғана емес. Бытырған саусақты бірден жұмырық ететін қазақы өнегелеріміз де, шүкірлік, баршылық еді ғой дегізеді.

Жеке адамның ұлт тұлғасы дәрежесіне көтерілуін көркемдік жағынан иланымды, иін қандыра суреттеген тәуелсіздік романдарының шеруінде жазушы Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» атты Қаракерей Қабанбай батыр туралы тарихи роман-дилогиясы (1994, 1996) бірден көзге түсті. Шығармасына «Дарабоз» атты поэтикалық ат қойған автор, бүгінгі білімі мен талғамы мол, «Абай жолын» оқып өскен қалың оқырман жұртшылық алдында елден ерек герой образын жасау жауапкершілігін иеленгендей еді.

Қабанбайдың азан шақырып қойған ныспысы – Ерасыл. Ауыл жұрты қойған лақап аты – Қабанбай. «Дарабоз» есімін ел атынан берген – Абылай хан... Осы өзгерістердің тарихынан қызықты әңгімелер шерте отырып, Қабдеш романы өз қамын, әрі кеткенде ауыл аймағының ғана қамын жеп жүрген жеке мүдделі жас адам бейнесін бірте-бірте ел-жұрт мүддесін жан-тәнімен қорғайтын тұтас бітімді тұлға өресіне көтереді.

...Нешеме күн бойы алдырмаған Шыңғыстаудың шатқалындағы жау бекінісіне қарсы қалың қолды бастап тұра шапқан Қабанбай батыр ақбозбен оқ бойы алға шығып кетіпті. Төбе басында ұрыс даласын шолып тұрған Абылай: ау мына дара бозың кім, көзсіз батыр тым алға шығып кетті-ау, мерт болмаса игі деп алаңдайды.

Ақыры ойрат қолын ойсырата жеңіп оралған ақбозбен ағызып дара шапқан батырдың Қабанбай екенін біліп қатты разы болған Абылай, атынан түсіп:

«– Қайраусыз өтер қара қылышым-ай! Даңққа жеткізген дарабозым сен екенсің ғой! Егер биікке бекініп алған жау қамалына қалың қолды көтеріп сен шаппағанда бүгінгі шайқастың немен бітері неғайбыл еді.. Бүгіннен бастап Қабанбай атың хан ұранына айналып, жорықтағы есімің Дарабоз болсын! – деп құшағына алып, үстіне алтын зерлі тонын жапқан».²

Өзгелерден оқ бойы озған осындай қаһарман бейнесі қалай жасалуға керек?

Жазушының кейіпкерді пішіндеу принципі жеке, ұлт, адамзаттық мүдделердің бірлігін ұштастырған тұтас тұлғалы кейіпкер жасау проблемасына саяды. Шешімі – Қабанбай образында. Автордың Қабанбай тұлғасын пьедесталға қойып төменде тұрып қызықтауын, оған деген патриотшыл, отаншыл сүйіспеншілігін ел қамын жеген ерлерді мақтаныш тұту мағынасында түсіну жеткіліксіз. Роман Қабанбай тұлғасын өрнектеу барысында ұлттан асып, жалпы адам баласының қайрат-жігер мүмкіндігінің шет-шегі болар ма деген ойға бастайтындай. Характері құрыштай тұтас адамның алмайтын қамалы болмайды.

Қабанбай батыр сөзі қысқартылып беріліп отыр. Жалпы бұл сөз «Дарабоз» роман-дилогиясының экспозициясы іспетті. Онда бас кейіпкер Қабанбай батыр характерінің психологиялық қозғаушы күші, еш жау аттан түсіріп көрмеген жеңімпаздығының сыры тұжырымдалады. Мәні – Қабанбайдың жеке мүддесінің (әкесінің моласы жатқан ата қонысын азат ету) ұлт мүддесімен соншалықты әдемі үйлесім табуында (дұшпанға ел жерінің бір сүйемін де бермеу).

Қабанбай – идеалды кейіпкер. Бір басында даналық ой, қолбасылық биік өнер, асқан батырлығы кісілігімен, үлкен жүректі ізгілігімен жарасқан айрықша адам. Ондай кейіпкердің өсу жолын оқырман иланатындай етіп суреттеу үшін көп ізденіп еңбектенуге тура келген. Жазушы алдында тұрған міндет оңай емес-ті.

Қаламгер бас кейіпкерінің ішкі жан дүниесіне тереңдеп бойлаудан гөрі, мінезінің пәрменді парасаттылығына, романдағы характерлермен арақатыста артықша көрінетін білек күші ғана емес, сана қуатының айшықты суреттелуіне баса назар аударады. Тұтас тұлғалы кейіпкердің жалпы сипаттамасы роман әу деп басталғанда-ақ берілген. Жинақы, қорытынды түрде бас кейіпкер Қабанбай батырдың 1748 жылы Сарысу бойында отырған Ұлы ордада өткізіліп жатқан хан кеңесінде сөйлеген сөзінде түйінделеді.

« – ...Бейбіт күн неге жаман болсын, егер төрт түлігің сай, көңілің жай болса! Жарты жерің жау қолында жатқанда уайымсыз ұйқы, қамырықсыз күлкі бола ма? Қазақта ана құрсағынан қан шеңделдеп, соғыс тілеп туған ешкім жоқ. Бірақ менің де арманым – әкемнің моласы жатқан ата қонысымды көзімнің тірісінде азат ету. Құдай куә, сол арманға жеткен күні қара найзамды қақ бөліп, лақтырып тастауға әзірмін...Қазақ үшін жерден қымбат нәрсе жоқ. Дұшпан астындағы атыңды сұраса, аяма. Өйткені Қамбар ата аман болса, тұлпар тумай қоймайды. Дұшпан қойнындағы қатыныңды сұраса да, таршылық етпе. Өйткені, ел аман болса, сен үшін тағы бір сұлу бойжетеді. Тек дұшпанға бір сүйем жер беруші болма. Өйткені асыраушы жер ана ешқашан үлкеймейді! – деген екен қасиетіңнен айналайын арғы бабаларымыз. Сол өсиет, шынымен-ақ, жадымыздан шыққаны ма?!»²

Жоғарыдағы талдаулар Абылай, Қабанбай, тағы да басқа жетекші образдар көркем романда ұлт-азаттығы қозғалысының бағыт-бағдарына байланысты жасалғанын дәлелдейді. Абылай, Қабанбай замандарында ол қозғалыс, біздің бүгінгі түсінік тілімізбен айтқанда, Отан соғысы сипатын алды. Отан оттан да ыстық екенін сезінген үш жүз тізе қосып, жоңғар, басқа да жанжақтан анталаған жауды ел шетінен түріп шықты. Кенесары қозғалысы отаршылдықты жою, жеке мемлекет құру мақсатын көздеді. Ал, қазақ елі мемлекеттігінен айырылып, Ресей

империясы бодандығына көшкенде, бұратана атанып, бөтен жұртқа көз сатқан кіріптар шағында ұлт-азаттығы қозғалысының жалыны бұрынғыдай күн сияқты күйіп тұрмағанымен, өз ерлерін туғызудан кенде қалған жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдеш Жұмаділов. «Дарабоз». Қаракерей Қабанбай туралы тарихи роман. Бірінші кітап. Алматы. «Шабыт». 1994. – 98 б.
2. Шәкәрім. Шығармалар Алматы «Жазушы» 1988. – 290 б.
3. Дарабоз» Екінші кітап. 185 б.

СЫР ӨңІРІ ЖӘНЕ ЕЛБАСЫНЫҢ «ЖАҢА ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ» ИДЕЯСЫ

О. Бермаханов,

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің философия
және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, философ.ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Адамзат дамуындағы төртінші индустриалдық революция қоғам дамуының басқа парадигмадағы желісін жасап, әлем елдерінің бір-біріне кірігуін, матасуын жаңа деңгейге көтерді. Яғни жаһандану үдерісі жаңа, белгілі бір жағдайда Президентіміз көрсеткендей бұлыңғыр сипат алып, біздің еліміздің жаңа жағдайға бейімделіп, заман ағымына ілесуі күн тәртібіне қойылды. Негіздеп келгенде біздің жасауға тиіс іс-қимылдарымыздың барлығы білім мен ғылымды игеруге байланысты деп айтуымызға болады. Әрине білім мен ғылым адамзат тарихында бұрында да маңызды рөл атқарған. Ал жаңа жағдайда ол шешуші рөл атқармақ, атқаруы тиіс. Соңғы кездердегі Елбасының барлық бастамаларында: Қазақстан дамуының стратегиясы, 30 елдің қатарына қосылу, Мәңгілік ел, Цифрлы Қазақстан, Үш тілділік т.б. барлығы іштей байланысты, басты мақсат-заман ағымына ілесу. Уақыт талабына сәйкес келу үшін «білім салтанат құруы» тиіс. Бұл қазіргі уақытта ешбір дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомаға айналып отыр.

Алайда білім білімге, ғылым ғылымға тепе-тең келе бермейді. Табиғат туралы жаратылыстану және қолданбалы ғылымдар бір бөлек те адам және қоғам туралы гуманитарлық ғылымдар өзінше бір бөлек. Қазіргі алып бара жатырған бағытымыз бойынша әрине қолданбалы ғылымдар, техника мен технологияға тікелей қатысы бар информатикалық, электронды сандық (цифрлық) құралдар мен құрылымдардың негізінде жатырған математиканың жаңа салалары, ғылымдар қоспасынан туындайтын жаңа материалдар жасау т.б. бағыты заманауи экономиканың, демек саясат пен әлеуметтік өмірдің басты шарты ретінде қаралынады.

Келешек бүкіл әлем тек электронды цифрлық құралдармен реттелінетін зор ғаламторға, яғни виртуалды өмірге айналса, адамнан басқасынан барлығы адам жасай алатын өнімге не затқа айналса оған ешбір таң қалуға болмайды. Бірінші кезекте осы сипаттарды жасаушы білім мен ғылымның үдерісіне біз ілесе білуіміз керек. Бұл қазіргі түсініктегі тіршіліктің, яғни нан табудың қамы.

Алайда адам тек бір нанмен тойынып өмір сүрмейді. Адам өмірі тек ішіп-жеммен шектелмейді. Керісінше адамның нағыз қажеттілігі сол ішіп-жемге тойынғаннан кейін басталынады. Сондықтан қазақи түсінікпен ғылымды қарын қамын реттейтін ғылымдар, содан кейін жан немесе рух қамын реттейтін ғылымдар деп бөлген дұрыс. Ілім-ғылымға қатысты бұл жағдай адамдарға ерте бастан белгілі болған. Сондықтан даналар, ішінде әл-Фараби, орта ғасырлық түркі данышпандары да бар, ғылымды жемісті ғылымдар-жаратылыстану ғылымдары, сәулелі ғылымдар-гуманитарлық, яғни қоғам және адам туралы ғылымдар деп бөлген.

Нақтылы ғылымдар тәнді тамақтандырады-жемісті, абстрактылы, метафизикалық ғылымдар жанды, яғни рухты тамақтандырады-сәулеті. Осы соңғысы хайуанда жоқ, олар рухты қажетсінбейді. Сондықтан олардың мәселесі азғантай. Осы жан, рух мәселесі онымен шұғылданатын ілімдер тек адамға тән, адами, өте-мөте адами құбылыс, сондықтан да оның мәселесі күрделі.

Елбасының Қазақстан азаматтарының алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі сондықтан да жаңа гуманитарлық білімдер қажеттігі, осы қажеттілікке байланысты атқарылуы тиіс жұмыстар. Түсіндірмелік тұрғыдан келгенде адам болу дегеніміз жаны, санасы, рухы болу деген сөз, бұлардың қалыптасу заңдылығын зерттейтін саланы гуманитарлық ғылымдар деп атайды. Елбасының қойып отырған мәселесінің маңызына осы жағынан келіп тұщынған дұрыс. Мен неге кейбір түсінікті сияқты мәселені тәтпіштеп отырмын. Адамның жаратылыс ерекшелігі, демек қалыптасу ерекшелігі осылай болғанымен осыларды жасаушылар- практикалық өмірде, оқу-тәрбие саласында бұған жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Бір шама уақыттан бері идеологияның қажеттігін жоққа шығарып келеміз. Біздің қоғамға идеология керек пе деген сұраққа жауап берілген жоқ. Идеология деген кездерде бізге Кеңестік тоталитарлық идеология елестейді де идеология мәселесін қозғаудан да қорқамыз. Бірақ идеология мен идеологияның арасында терең айырмашылық бар. Идеология дегеніміз біз қандай идеяға бағытталып адами өмір сүреміз, адам мен қоғам қандай сипатта болуы керек деген мәселенің шешуі. Бұл мемлекеттік биліктің жұмысы болуы тиіс.

Қоғамтану ғылымдарының мектептегі, жоғарғы оқу орындарындағы жай-күйі ешбір сынды көтермейді. Ол материалдың немесе оқу құралдарының жетіспеушілігінен емес, керісінше адам мен қоғам өмірінің ғылымда түсіндірілуі мен оның шынай өмірдегі практикалық атқарылуы, іске асуы айырмашылығы ғасырдан ғасырға шешілуі қиын мәселе болып келеді, өкінішке орай қиын мәселе болып қала береді деген тұжырымдар басым.

Міне осы жерден бастап жергілікті өмірдің салт-дәстүрі, олардың гуманитарлық ғылымдарға қоятын талабы мен қазіргі Президентіміз ұсынған жаңа гуманитарлық білім арасындағы қайшылық болуы мүмкін. Бұл гуманитарлық саладағы жаңаша және көнеше түсініктің қайшылығы десек дұрыс болады. Мысалы, қазақ ортасында әсіресе жергілікті Сыр өңірінде мамандық таңдауға тоқталайық. Философияны таңдау атымен жоқ. 8 жүз мың халқы бар өңірден тарих мамандығын ешкім таңдамайды. Тіл де солай. Этикалық эстетикалық бағыттағы мамандықтарды мен айтып отырғаным жоқ. Солай екен деп қол қусырып отыруға тағы болмайды, гуманитарлық жұмыстар, яғни адамның адамды өңдеп адам жасау жұмысы ешқандай тоқтаусыз үзіліссіз жүргізілетін жұмыс болып есептелінеді. Осылай болғандықтан гуманитарлық білім саясаттан, яғни мемлекеттік жоспарлы жұмыстан еш ажырамауға тиіс.

Мысалы адамның құқықтары заң болмаса қорғалына ма? Жоқ. Заң мемлекетпен мәжбүрлеу арқылы кепілдік берілмесе іске аса ма? Жоқ. Ол тек жазылған сөз болып қала береді. Дәл сол сияқты адам болу, адам тәрбиесі белгілі бір адами моральдық құндылықтар, өмір шындығына өнердің эстетикалық қатынастары, философиялық тұжырымдар, дін қағидаттары тұрғысынан қоғамда кодификацияланып, хатталынып, мемлекеттік саясатпен кепілдендірілуі қажет.

Мұның өзі мемлекеттік биліктегі гуманитарлық, айталық әлеуметтік-идеологиялық мәселелермен шұғылданатын тараптарда бұл мәселенің терең мазмұнын ғылым тұрғысынан түсінетін субъектілердің, адамдардың болуы тиіс екенін нақтылайды. Ал бізде олар көбіне, тіпті барлық жағдайда кездейсоқ адамдар.

Мысалы, айталық бізге қымбат, асыл материалдардан көркемдігі құдіретті, сәулетті Тәжі Махал не Қожа Ахмет Яссауи мовзолейі сияқты ғимрат салу керек дейік. Біз оны кім жобалап, кім тұрғызады деп ойланбастан тек құрылысшы болғанға танысымызға, туысымызға сеніп тапсыра салдық. Біздің таңдаған «архитекторымыз» кам кірпіштен кедуілгі үй салудан басқаны білмейтін болғандықтан жай үйшік салды. Ол бірақ ғаламда жоқ сәулет өнеріндегі ғимарат салдым деп әупірімдеп жүр. Оның олай емес екенін көріп тұрмыз, біздің сүйікті

архитекторымыз есуас деп қуып жібереміз. Ғылым мен ілімді адам санасын қалыптастыру, рух жаңғырту мәселесіне қолданғанда дәл осындай. Ол адам атты көркем де сәулетті бірақ рухани ғимарат тұрғызуы керек еді. Бірақ ол істің келе жағынан хабарсыз надан болғандықтан рухты тұрғызбақ түгілі бұзып алды. Бірақ біз оны қумаймыз. Керісінше оның осындай жұмыс жасап, бітірдім деген сөзіне оның өтірік екенін біле тұра сенген түр білдіреміз. Міне осы жерде, оның адам үшін апатты сипаты мен салдарына назар аударып, шұғыл іске кірісуіміз керек еді.

Біз назар аударамыз, білеміз өтірік екенін, бірақ іске кіріспейміз. Өтірік шын болады, шындық өтірікке айналады. Адамдар істе деген жұмысты теріс істеп, міне мен мынадай ұлы жұмысты атқардым, жұртты мойындатуға қауқарлы. Бұл абсурдты, ақылға симайтын мәселе. Бірақ бұл реальды өмір шындығы. Біз ел боламыз десек, Президентіміздің алдымызға қойып отырған зор мәселесін орындаймыз десек, әуелі осы түйінді шешуіміз қажет. Онсыз істің барлығы бос. Неге бұлай? Бұл үлкен мемлекеттік жұмыс. Мұны біз сөз бен істің арасындағы сәйкес келмеушілік деп айтуымызға болады. Бұл мәселені жұртың барлығы біледі. Біле тұра оның құллиян зиян екенін көре тұра неге білмегенсиді көрмегенсиді. Міне сұраққа жауап, нақты шынайы жауап егер мемлекет тұрғысынан қолдау тапса онда Президентіміздің қойған міндеттері жүзеге асар еді. Оқу, білім, ғылым, тәрбие ақырысында адам мәселесі, демек рухани жаңғыру мәселесі осы түйінді шешкеннен кейін дұрыс бағыт алады.

Гуманитарлық ғылымдардың ерекше маңызы оның адам мәселесімен дәлірек айтқанда ішкі адами мәселемен шұғылданатындығында. Неге онда адам қоғамында оны іліми тұрғыдан іске асыруға көңіл бөлмейді? Өйткені біз өмір сүріп отырған цивилизациялық кеңістіктегі мемлекеттер өзіне өзі жеткілікті емес, кемеліне келмеген, толық емес мемлекеттер. Анығында қоғам адамнан басталынады адаммен аяқталынуға тиіс. Қоғам мен мемлекеттің басты мақсаты адам болуы тиіс.

Ал бізде мемлекеттердің басты мақсаты әзірше зат, тауар, Адам орындаушы, яғни өндіруші құрал. Бұл жағдайда адамзат өзінің түпкілікті нысаны-бостандыққа ұмтыла алмайды. Демек мемлекет өзінің түпкілікті мақсатынан қашықта жатыр, оны толық кемеліне келген мемлекет деп айтуға келмейді. Қоғам зат өндірмейді, ол зат арқылы адам өндіреді, яғни адам адамды өндіреді. Солай болуы тиіс. Бұл мәселені бүкіл заң нормалары әділет ережелеріне сүйеніп қорғап, мемлекеттің кепілімен іске асырып отырады. Адам тірі, белгілі бір жағдайда әділет нормалары арқылы олар бір-біріне тең, осы құндылықтарды басшылыққа ала отырып мемлекет адамдардың азаматтық хал-ахуалына қол жеткізді.

Алайда бұл сыртқы, Кант айтпақшы адамзаттың гетереномды қалыптасуы. Құқық, заң нормалары, мемлекеттің салтанат құруы сөзсіз бостандықтың анықтаушы ұғымдары, тарихи ұлы жетістіктер. Алайда бұл ұғымдар сыртқы алғы шарттар, себептер қатарындағы, Кант айтпақшы гетереномды алғы шарттарды білдіреді. Адам өзіне-өзі келгеннен кейін өзін-өзі өндіріп, автономды хал-ахуалға жетуі қажет. Шын бостандық, оның-адамның бостандығы осы жерден басталынады. Яғни мемлекет пен адамның мақсаты қосылып бір бағытта дами бастайды. Біз осыған жетуіміз қажет. Осы тарихи хал-ахуалға, адамның өзін-өзі қалыптастып өзін-өзі өндіре алатын деңгейге жетуі гуманитарлық ғылымдар, идеялар арқылы жасалынады.

Демек Елбасының жаңа гуманитарлық білім идеясы қазақ қоғамы, қазақ мемлекеті, қазақ адамы үшін өз уақытында қойылып отыр, сонымен бірге бұл идеяны терең тұщынуды, зерттеуді, және іске асыруды міндеттеп отыр деп түсінуіміз керек. Бұл тек жазылған сөз, идея емес, бұл орындалуы тиіс практикалық іс.

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ МҰСТАФА ШОҚАЙ МЕН ҒАЗЫМБЕК БІРІМЖАНОВ ХАҚЫНДА БІРЕР СӨЗ

Ғ.А. Жәрімбет,

*«Мұстафа Шоқайтану» ғылыми зерттеу орталығының маманы, тарих магистрі,
Қызылорда қ., Қазақстан*

XX ғасырдың басында ұлтының теңдігі үшін қауымдасумен де, қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қозғалысы өзінің алдына қойған мақсаты мен ұйымдастырушы күші жағынан қазақ тарихындағы бұрынсонды қозғалыстардан пәрменді әрі мазмұнды болды. Себебі, «Күн сөнгенше сөнбейміз» – деп Алаш туының астына жиылған қазақ оқығандары: Ә.Бөкейхан, М.Шоқайұлы, Б.Қаратайұлы, Ж.Сейдалин, Ж.Досмұхамедұлы, Б.Құлманұлы, Ж.Ақпайұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышбайұлы, А.Бірімжанұлы, Х.Ғаббасұлы, Ә.Ермеков, Б.Сыртанов, Д.Сұлтанғазин, Н.Төрекұлов және басқалары – негізінен Петербург, Мәскеу, Варшава, Қазан, Омбы мен Орынбор, Томск, Киев, Саратов жоғары оқу орындарында білім алған, қазақ халқының мемлекеттік құрылымын жасақтауға жұмыла кіріскен қайраткерлер болатын [1].

Қазіргі отандық тарих ғылымының өзекті бағыттарының біріне айналған тұлғатану саласы қарқынды дамып келе жатқанына қарамастан, саналы ғұмырын туған халқына қызмет етуге арнаған зиялы қауым өкілдерінің кейбірі зерттеушілердің назарынан әлі де тыс қалуда. Осыған байланысты биылғы Алаш қозғалысының 100 жылдық мерейтойы қарсаңында жоғарыда есімі ұлықталған азаматтардың ұлы істері мен қайраткерлік тұлғасын аша түсуді, бүгінгі жұртшылық арасында насихаттауды жөн көрдім.

Тақырыптың өзектілігі 20 ғасырдың 20-30 жылдары Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы мұғажырлық уақытында елмен байланыс орнатуына қалтқысыз қызмет еткен, жаратушы берген ғұмырын ұлтқа қызмет қылуды мақсат тұтқан алаш тарихындағы тұғырлы тұлғалардың бірі Ғазымбек Бірімжанов хақына арналмақ.

Ғазымбек ағайынды Бірімжановтардың ортаншысы, Алашорда үкіметінің мүшесі әрі іс атқарушысы, қаламгер. Ол Орынбор реалды училищесін, Орта Азия мемлекеттік университетінің дәрігерлік факультетінде білім алған, Алашорданың Башқұрт үкіметі жанындағы уәкілі қызметін атқарып, Колчак үкіметімен келіссөз жүргізуге қатысқан. Ал, ағасы Ахмет Бірімжанов Ресейдің I және II Мемлекеттік Думаларына Торғай облысы қазақтарының атынан депутат болып сайланған, Алаш партиясының белсенді мүшесінің бірі [2].

1917 жылдың 1 шілдесінде Торғай облысында мал-жан, шаруа, жер-судың есебі алынатын болып, осыған байланысты Алаш зиялыларының «Қазақ халқына» Ұлттық қозғалыстың ұйымдық негіздерін қалау деген үндеу мақаласы жарияланады. Торғай облысынан есеп алуға жіберілетін қазақ жігіттерінің тізімі жасаланып, Торғай және Ырғыз уездері бойынша мұндай жауапты жұмысқа Әлихан бастаған Алаш көсемдері «өзіміздің оқыған қазақ жігіттерін лайық көрдік» деп Ғазымбек Бірімжановты ұсынады. Ғазымбек Бірімжанов I және II Жалпықазақ съездеріне қатысып, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы т.б. арыстармен бірге «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын жасауға өз үлесін қосады. 1921-22 жылдары «Ақ жол» газетінде редактор қызметін атқарып, мақалаларын «Шеген» деген бүркеншік атпен жариялайды [3].

1922-1923 жылдары Түркістан Автономиялық Республикасының басшылары Тұрар Рысқұлов, Абдулла Рахимбаевтың, Бұхара Халық Республикасының басшылары Файзулла Хожаев, Абдурауф Фитраттың басшылығымен Германияның түрлі жоғары және арнайы орта оқу орындарына жетпістен астам түркістандық жастар Берлин, Дрезден, Бонн, Гейдельберг, Дармштадт қалаларында (қазіргі «Болашақ» бағдарламасы секілді) электротехника, химия, медицина, тоқыма өнеркәсібі, ауылшаруашылығы, кен ісі, социология, экономика, педагогика

және т.б. мамандықтар бойынша білім алуға жіберіледі. Олар Ташкент, Хиуа, Бұхара, Ферғана, Самарқанд, Ходжент қалаларынан барған Абдулуқап Оқтай, Тахир Шағатай, Саидали Усмани, Саттар Джаббар, Ахмеджан Ибрагимов, Салих Мұхаммед, Марьям Сұлтанмұрадова, Хайринисо Маджидханова, Саида Шерахмедова, Шамсулбанат Идриси, Ахмад Шукри, Билал Фатхулла, Бахоулдин Амин және тағы басқалармен бірге қазақ даласынан оқуға түскен төрт қазақтың бірі болып, Әлихан Бөкейханның жөн сілтеуімен Берлин университетінің ауылшаруашылығы факультетіне Ғазымбек Бірімжанов та аттанады [4].

Ғазымбектің Алаш қозғалысының танымал өкілі екендігі және Германияға барған бойда ұлттық қозғалыс істеріне белсенді араласуы және сол уақытта шетелде жүрген Мұстафа Шоқайға жақын жүруі біраз жайтты аңғартса керек. Себебі, Мұстафа Шоқайдың елмен байланысы 1920-жылдардың бас кезінде Германияға оқуға жіберілген қазақ, өзбек жастары арқылы да нығая түскен болатын.

1923 жылдың қыркүйек-қазан айларында Түркістандық студенттердің жағдайымен танысып қайту үшін Германияда Т.Рысқұловтың басшылығымен үкімет делегациясы келеді. 1923 жылы 30 қазанда Халық комиссарлары кеңесінің отырысында Т.Рысқұловтың Германияға барып қайтқан іссапарының нәтижелері туралы мәселе тыңдалып, онда шетелдердегі студенттердің ісі бойынша Уақытша басқару бюросын құру туралы жоба бекітіліп, бюро төрағалығына Ғазымбек Бірімжанов тағайындалады. 1930 жылдың 1 желтоқсанында М.Тынышбаев Алматыда ОГПУ саяси өкілдігі шығыс бөлімінің тергеушілеріне берген жауабында 1922 жылдың жазында оған М.Дулатұлы пен Д.Әділовтің келгенін, содан соң олардың Ғ.Бірімжановтың Германияға оқуға бара жатқанын айтқанын, оған М.Шоқайды қазақ халқының жағдайымен таныстыру, ал Мұстафаға қазақ халқына төніп тұрған апат жөнінде әлем жұртшылығын хабардар етуді тапсыру керек дегенін айтады [5]. Арада екі жыл өткеннен соң Ғ.Бірімжановтан қазақ зиялылары М.Шоқайдың Парижден Берлинге келіп студент-жастармен кездесіп тұратыны және шетелдерде бірсыпыра жұмыс атқарып жүргені туралы мағлұмат алады. Осы мақсатта Ғазымбек Бірімжановқа Кеңес өкіметіне қарсы ішкі және сыртқы күштер арасында байланыс орнату жөнінде қауіпті де жауапты міндеттер жүктеледі. Ғазымбек Бірімжанов Германияға барған бойда С.Қожановқа хат жолдап, «Мұстафа өте нашар тұрады, студент-практиканттар оған көмектескісі келеді, бірақ ол одан бас тартты және «бұл ақша өздеріңе керек болады, өйткені алда көп істер күтіп тұр» дегенді айтты» деп хабарлайды. Ғ.Бірімжанов Германияда оқи жүріп, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлының бірнеше жауапты тапсырмаларын орындаған. 1929 жылы ОГПУ өкілдерінің алған жауаптарында 1922 жылы Ә. Бөкейханның М.Шоқайға Ғ.Бірімжанов арқылы жабық хат жібергенін, онда Кеңес өкіметіне қарсылық әрекеттерді ұйымдастыру туралы айтылғанын көрсететін маңызды деректер келтірілген. Мұстафа Германиядағы студенттер жеткізген баспасөзден Орынборда 1924 жылдың 12-18 маусымында қазақ және қырғыз интеллигенциясының бірінші съезі өткендігін естиді, ол жөнінде А.Байтұрсынұлының Ғазымбек Бірімжанов арқылы жіберген хатынан да хабардар болады. Съезге Ә.Бөкейхан, Н.Төреқұлов, Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, қырғыз қайраткері К.Арабаев қатысады. А.Байтұрсынұлының қысқа қайырылған хатында: «Барлықтарыңа бәрімізден сәлем» делінеді [6].

Ғазымбек Бірімжанов Берлинде оқыған кезде ерекше білімдарлығымен көзге түскен. Неміс тілін жетік меңгергені соншалық, сол уақытта Мұстафа Шоқаймен бірге Францияда эмиграцияда жүрген Заки Валидидің неміс шығыстанушысы, ғалым И.Марквартпен әңгімелескен кезінде аудармашылық рөл атқаруы және сол уақытта Ғазымбектің шетелге оқудан гөрі М.Шоқай бастаған ұлттық қозғалысқа көмекке келгендігінің белгісі еді. М.Тынышбаевтың тергеуде берген жауабында (1930 жылдың 1 қазаны): «Германиядан оралған Бірімжановтан Шоқаевтың Парижде екендігін, Берлиндегі студенттермен кездескенін, оның біздің ұстанымымызды жақтайтындығын және елдегі ұйым жұмысына сырттан қолдау көрсету бағытында іс-әрекет жасайтындығын білдік» делінеді [7].

1925 жылдан бастап Мұстафа Шоқай мен түркістандық жастардың байланысқа түсуі жайлы Германиядағы кеңес елшілігінің хабарлары есін жинай бастаған Кеңес өкіметін мазалай бастайды. Берлиндегі Кеңес Одағының арнайы қызметкерлері түркістандық студенттерді бақылауға алып, жалпы алғанда үкімет олардың біразын елге қайтаруға жұмыс жасайды. Елшілік бәрінен бұрын түркістандықтардың шетелде қалып қоймауына көңіл бөледі. Осыған карамастан 1930 жылдың көктеміне қарай бір ғана Берлинде елге жеті түркістандық оралмай қалады. Олардың ішінен Бұхарадан барған жәдитші Ахмад Наим Нусратулабек, Сабыр Түркістанли (химик) және Наим Октем (экономика ғылымының докторы) Түркияға кетеді. Тахир Шахирзаде Шағатай (экономика ғылымының докторы), Саадет (Сағадат) Исхаки (профессор), Абдулуақап Оқтай (дәрігер) және Саида Оқтай (философия ғылымының докторы) Берлинде қалып, М.Шоқайдың баспа жұмысына көмектеседі. Ал, Кеңес Одағына қайтып келген студенттер түгелдей жауапқа алынады.

М.Шоқайдың сол уақытта Германияда Кеңес органдарының қудалаушылығынан қорғап қалғысы келген адамы да Ғазымбек Бірімжанов еді. М.Шоқай жастарды қолдаудың да, қорғаудың да керектігін айтудан тайынбай, оқуға келген жастардың материалдық қиындықтарға ұшырап отырғанына, олардың оқу бітіріп, жұмысқа орналасу мәселесінің тұрғанына және жоғары оқу орнын бітіруге көмектесудің қажеттілігіне тоқталып, шетелдік баспасөз беттерінде мәселелер көтереді. 1928 жылы оқуын аяқтап, елге оралған Ғазымбек Бірімжанов Мәскеуде тұтқындалады. Ғазымбектің елге оралуымен 1930 жылға қарай М.Шоқайдың елмен байланысы сирейді, оған тек Түркияға, Франция немесе Германияға бара жатқан адамдар арқылы жіберілген хат-хабарлар ғана жетеді.

Германияға оқуға барған жастардың кейбірі елге оралмады, келгендері «фашист шпиондары» деген желеумен атылды. Сол сияқты Ғазымбек те 1928 жылы Карелиядағы Медвежегорск қаласына 10 жылға жер аударылды. 1937 жылы Ақтеңіз – Балтық каналының құрылысына қара жұмысқа жегіліп, 1938 жылы ату жазасына кесіледі [8].

Қорыта айтқанда Мұстафа Шоқайдың Алаш қайраткерлері мен атамекенімен байланыс орнатуда қызмет қылған Ғазымбек Бірімжановты тану Алаш қозғалысының тарихымен байланысты. Алаштың тарихын тану – ұлтқа қызмет етудің жарқын формасы. Ә.Бөкейханның сөзімен айтсақ: «Әр ұрпақ өзіне артқан жүкті жетер жеріне апарып тастауы керек». Аға ұрпақ өздеріне артқан жүкті жетер жеріне толық апарды. Біздің мақсатымыз олардың еңбектерін бағалау, ұлттық санамызды қалыптастыру, ел алдындағы перзенттік парызымызды орындау, тәуелсіздігіміздің мәңгілік болуына үлес қосу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Назарбаев «Тарих толқынында» Алматы, Атамұра, 1999 ж. – 156-157 бб.
2. Ж.Кенжалин «Алаш оқығандары» // Ана тілі, 02.02.2012 ж.
3. Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы «Алаш қозғалысы», Алматы, Сардар 2014 ж. – 134-135 бб.
4. М.Қойгелдиев «Ғ.Бірімжанов туралы» // Қазақ әдебиеті, 02.09.2016 ж.
5. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы, 12 томдық, 1-том, Алматы, Дайк-Пресс, 2012 ж. – 265 б.
6. Сонда.
7. Ғ.Бірімжанов Алаш.Алашорда: Энциклопедия / Құраст. Ғ.Әнес, С.Смағұлова. Алматы: Арыс, 2009. – 123 б.
8. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы, 12 томдық, 1-том, Алматы, Дайк-Пресс, 2012 ж. – 266 б.

МУЗЕЙ ЖӘНЕ АЛАШТАНУ

Н. Күзембаева, К. Ибрагимова,

*Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкерлері,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Биыл ұлтымыздың біртуар тұлғалары негізін салған, күні-түні тыңбай еңбек еткен, Отан үшін, елдің болашағы үшін азаттықты аңсаған Алаш қозғалысы мен Алаш Орда автономиялы үкіметінің құрылғанына – 100 жыл толды. Еліміз үшін маңызы айрықша жылды лайықты деңгейде атап өту мақсатында, облыстағы ірі мәдени ғылыми-зерттеу орталықтарының бірі – Қызылорда облыстық-тарихи өлкетану музейі іс-шаралар мен жылжымалы көрмелерді ұйымдастырып өткізуде. Ондағы мақсаты Алаш арыстары жайлы жұрт біліп жүрсе, ең болмаса суреттерін көріп, көкейлеріне түйсе деген игі ойлар еді.

2015–2016 жж облыстық музей залдарының экспозициясы қайта жаңғыртылды. Оның ішінде алаш қозғалысына арналған витринада ХХ ғасырдың басындағы Алаш қозғалысының тарихымыздағы атқарған рөлі, қазақ халқының сол тұстағы өмірі, жазған еңбектері, Алаш арыстарының архивтік құжаттары мен фотокошірмелері және сол кезеңдегі зиялы өкілдерінің үй-тұрмысында пайдаланылған заттары экспозицияда орын алған.

Алаш қозғалысы тарихи саяси айрықша құбылыс ретінде халқымыздың мәдени-рухани даму жолын жаңа арнаға бұрды. Ұлт тарихындағы тұңғыш саяси ұйым-Алаш партиясы өмірге келді. Жалпы, «Алаш» деген ұғым түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген. (ежелгі түрік сөзі – бауырластар, қандастар, туыстар деген мағынаны білдіреді) Алаш партиясының өмірге келуі, біріншіден, қазақ елінің қоғамдық дамуының жаңа экономикалық, саяси және рухани негізде қайта құру қажеттілігінің пісіп жетілгендігін, екіншіден, Ресей империясының Қазақстанда орнатқан отарлық басқару жүйесінің терең дағдарысқа ұшырағандығын көрсетті. Ресей империясы құрамында Алаш автономиясын құру туралы ұсыныс жария етіліп, ұлт зиялылары басшылық еткен Алашорда үкіметі құрылды.

Алаш қозғалысы жетекшілерінің сол кездегі адамзат баласының қолы жеткен тарихи және әлемдік әлеуметтік-саяси мұраларынан толық хабардар болуы олардың рухани қуат-қарымы мен өресінің биіктігін аңғартады. Олар қазақ еліне тәуелсіздік жолды таңдайтындықтарын жасырмады, демократиялық дамуды жақтады. Осыны көздеген «Алаш» партиясының бағдарламасында мемлекеттік-құқықтық идеяларды ұсынды. Бұл мәселелердің бәрін ұлттық бірлік негізінде, күрделі реформа арқылы жүзеге асырмақ болды. Алаш көсемдерінің негізгі идеясы қазақтың егеменді, тәуелсіз, «іргесі бөлек» ұлттық мемлекетін құру болатын [1, 107 б].

1917 жылғы 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өткен Бірінші Бүкілқазақтық съезінде қазақ интеллигенциясы үшін аса маңызды ұлттық мәселелер талқыланып, көпшіліктің қолдауымен «Алаш» саяси партиясы құрылды. Бұл партияның негізін қалаушылар, қазақ халқының санасын жоғары көтеру арқылы бостандық идеясын ұсынып, ұлт мүддесін қорғауда бір ізгі бағыт ұстанған – Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Ғаббасұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Сералы Лапин, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермеков, Қоңырқожа Қожықов, Иса Тоқтыбаев, Смағұл Сәдуақасов т.б. Осы жылы «Қазақ» баспасөзінің қалыптасуы жалпы азаттық қозғалыспен тығыз байланысты болғандығы байқалады. Өткен ғасыр басындағы басылымдар – «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Бірлік туы», «Үш жүз», «Ақ жол» және «Айқап» ұлттық журналы ұлт мүддесіне қатысты мәселелерді қозғап құнды мақалалар жариялап отырған [2, 10 б].

«Бірлік туы» газеті алғаш рет Ташкент қаласында басылып шықты. Оның бас редакторы Мұстафа Шоқай болды. Ол жұмысын Алашорда партия мүшелері және түркістандықтармен (Міржақып Дулат, Сұлтанбек Қожан, Әлібек Күміс) бірлесіп жұмыс жасады [5, 8 б].

Ә.Бөкейханов негізін қалаған 1913–1918 жылдар аралығында жарық көрген «Қазақ» газеті ұлт-азаттық қозғалыстың үніне айналды.

Газет-журнал оқысаң,

Көзіңді қазақ ашасың.

Дүние халің білмесең,

Ілгері қалай басасың? – деп ұрандаған «Қазақ» газеті ұлттық мемлекет құруда халықтың санасын ояту, сауаттандыру жұмыстарында, отарлық езгіге қарсы күрес идеологиясын қалыптастыру бағытында үлкен рөл атқарды. Осы арқылы жалпыұлттық басылым деңгейіне көтерілді [2, 24 б].

Съездің шешімі бойынша «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы санында «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы жарияланды. Бағдарлама сол жылғы желтоқсанда өткен Бүкілқазақтық екінші съезде қабылданып, кейін Алашорда үкіметінің негізгі заңына айналды.

Қазақ елінің өзін-өзі басқаратын мемлекеттік жүйесін құру, ішкі Ресейден қоныс аударушыларды тоқтату, әлемдік озық тәжірибеге сүйене отырып, жаңа өмір сұранысына жауап беретіндей қазақ қоғамын демократиялық мұраттар бағытында өзгерту, білім және ұлттық мәдениеттің дамуына кең жол ашу Алаш қозғалысының басты мақсаты болса, «Алаш» партиясының бағдарламасының мазмұны да осыған саятын еді.

«Алаш» партиясының бағдарламасы сол кездегі қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси ойдың деңгейін танытатын бірден-бір аса маңызды құжат болды. Оның авторлары дүние жүзінің алдыңғы қатарлы елдерінің тәжірибиелерін пайдалана отырып, қазақ халқын дербес даму мен прогресс жолына бастайтын мемлекеттік-құқықтық идеяларды ұсына білді. Ал әлеуметтік қатынастар саласында бұл жоба қазақ қоғамының таптық тұрғыдан жіктелуден гөрі, жалпыұлттық тұтастықта болуын, қазақ елінің сан ғасырлық өркендеу тәжірибесін, салт-дәстүрін қоғам дамуының сұранысына бейімдеуді жақтады. Басты мәселе – қазақ елінің өзін-өзі билеуіне, соның негізінде қоғамның ішкі мәселелерінің өзі шешуге қол жеткізу еді.

Қазақ халқының тағдырына байланысты мұндай өзекті мәселелердің кейбірінің мәні, арада ғасырға жақын уақыт өтсе де, жойыла қойған жоқ. Партия бағдарламасы «Мемлекет қалпы», «Жергілікті бостандық», «Негізгі құқық», «Дін ісі», «Билік һәм сот», «Ел қорғау», «Салық», «Жұмысшылар», «Ғылым-білім үйрету», «Жер мәселесі» деп аталатын сөз, баспасөз және жиналыс бостандығы, тең құқықтық негіздегі білім беру, мектепте, оқу орындарында ана тілінде оқыту, дін ісі, билік пен сот, ел қорғау, салық, жерді сатпау мәселелерін қамтитын 10 баптан тұрады [1, 16-17 б].

Бағдарламадағы ең негізгі мәселе – жер мәселесі болды, қазақ жерінің асты-үсті байлығы қазақ елінің меншігі болуға тиіс. Жер мәселесіне байланысты заң қабылданып, қазақ алдымен өз жерінен енші алады. Жобаны жасаушылар: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдес Ғұмаров, Есенғали Тұрмұхамедов, Ғабдулхамид Жүндібаев, Ғазымбек Бірімжанов. Жобаның басты әлеуметтік-саяси міндеттерін шешуді Алаш басшылығы эволюциялық реформа жолымен жүзеге асыруды көздегені байқалады. Мәселен, «қазақ автономиясында жерсіз қазақ бұқарасы жер еншісін алып болғанша қоныс аударушылар келуі тоқтатылуы тиіс. Жер үлесін алдымен патша заманында ата қонысынан ығыстырылған жергілікті халық алуы керек» деп мәселені тұрасынан қойды. Ең бастысы «Жерді сатуға тыйым салынады. Алаш автономиясының жері – үсті қазба байлықтары, суы, астындағы кені Алаш мүлкі болып табылады», – деп, ұлттық мемлекет ретінде жердің құнды екенін баса көрсетті. Алаш партиясының бағдарламасы мен Алаш қайраткерлерінің қазақ съездерінде оқыған баяндамалары, өзекті мақалалары қазақ газеттерінде үзбей жарық көріп тұрды [2, 25 б].

Алаш идеясы – қазақтың мемлекеттік, елдің ұлттық идеясы. Өйткені Алаш – халқымызды бесігінде тербетіп, есейіп ат жалын тартып мінгенде бойына күш-қуат және сенім берген ұлттық идея. Алаш атауын таңдауы да жайдан-жай емес еді. Алаш жаңа елдігіміздің, байырғы аймағымыздың рәмізі еді.

Қазақ тарихында Алаш арыстарының орны ерекше. Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Алаш зиялылары-елшілдік пен Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар-барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жоқты жасаушы.

Қазақстан тарихының өркениетті көзқарас шеңберімен зерделейтін өзекті мәселелері жеткілікті. Кеңес өкіметінің саяси ұстанымы өз ұлтының мүддесін ойлағандарды «ұлтшыл», «сатқын» деп бөлшектегені тарихтан бәрімізге мәлім. Кеңестік тоталитарлық тәртіп ұлттық құндылықтарды жою саясатымен қаруланғандықтан, өзіне қарсы келгендерді саяси қуғын-сүргінге ұшыратты. Алайда осындай тәртіпке мойынсұнбағандардың бірі Мұстафа Шоқай. Кеңес өкіметі тұсында М.Шоқайдың қызметі мен тарихи-публицистикалық жұмыстары саяси және идеологиялық тұрғыдан сынға алынып, негізсіз бұрмалаушылыққа ұшырады [2, 28 б].

Мұстафа Шоқай – ұлт-азаттық көтеріліс көсемдерінің бірі, Түркістан автономиясының төрағасы, Алаш қайраткері. Ол 1917 жылы уақытша өкімет құлап, барлық билік большевиктердің қолына өткеннен кейін коммунистік жүйеге қарсы топтар жағына шығып, ақыры шетел асып барып, өмірінің соңына дейін түрік әлемінің бірлігі, «Тұтас Түркістан» идеясын жүзеге асыру үшін күресті.

Ол Сыр алқабы қазақтарының арасында зор беделі бар Шоқайдың отбасында 1889 жылдың 25 желтоқсанында дүниеге келген. Мұстафа жас кезінен-ақ отаршылдықтың өктемдік пиғылын жақсы сезініп өседі. Мұстафаның нағашылары да орыстардан Хиуа хандығын қорғауда ерекше көзге түскен атақты әскербасылар болған. Анасы Бақтының оқытуымен бес жасқа толмай-ақ жазу-сызуды үйренген. Бастауыш білімді Сұлутөбедегі орыс мектебінде алады да 1902 жылы Ташкенттегі гимназияға түсіп, оны 1910 жылы үздік бітіріп шығады. Ә.Бөкейханның ұсынысымен 1916 жылы Мұстафа Шоқай Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы жанындағы бюроға мүше болады. 1917 жылы Түркістан өлкесіне оралып, 16-21 сәуірде Ташкентте өткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының I съезіне қатысады. «Бірліктің туы» газетінің негізін қалайды. «Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі» ұйымына төрағалық етеді. 1917 жылғы желтоқсанда Екінші жалпықазақ съезіне қатысып, Алашорда құрамына сайланды. Бұдан кейін де осындай ұлт мүддесін қорғап, тәуелсіз ел болуға қатысты ірі-ірі шараларға басшы, мемлекеттік деңгейдегі лауазым иесі болуына қарамастан тоталитарлық жүйенің түптілікті жеңуіне орай өз бағытынан қайтпаған, ұлтжанды тұлға – Мұстафа Шоқай туған жер, атамекенді қаншалықты қимағанмен, өз мақсат, идеясын жалғастыру үшін 1921 жылы шетелге кетеді. 1927 жылдан Парижде «Иени Түркістан» журналында белсенді қызмет атқарды. «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымына жетекшілік етті. 1929 жылдан «Жас Түркістан» журналын шығаруды қолға алады. Мұстафа шетелде жүріп қазақ елінің тәуелсіздігі үшін күрескен және соған сенген ең ұлы тұлға [4, 124 б].

Мұстафа Шоқай еңбектерінде Түркістан халқының бірлігін аңсайтын, бұл мақсатқа жетудің өте қиын екенін де білетін. Әсіресе, Советтік саясаттың кең құлаш жайып, оны қолданушылар көбейіп, «бөлшекте де, билей бер» принципіне сүйенген дәуірде қиындаған үстіне қиындай түсетіні де мәлім еді. «Мемлекетте жаман халық жоқ, жаман адамдар бар» бұл сөздерді жиі-жиі қайталаудан Мұстафа жалықпайтын. Совет үстемдігіне қарсы көзқарасын ол ашықтан-ашық білдіретін. Әсіресе Түркістан саясатына қарсы болатын [3, 108 б].

Ендігі жерде Түркістан автономиясы большевиктерге қарсы күресу мақсатында одақтас іздей бастады. Осы негізде Мұстафа Шоқай Орынборға аттанып кетті. Орынборға баруының басты себебі-желтоқсан айының ортасына қарай бұл қалада кезекті Бүкілқазақтық құрылтай өтетін еді. Құрылтайдың басты мақсаты қазақтың өзін-өзі билеу құқығына құқық беретін автономия құру болатын. М.Шоқай құрылтай делегаттарына Қоқанда Түркістан автономиясы жарияланғанын және оның үкіметі жасақталғанын жеткізді. Ол құрылтайға жиналған

делегаттарға Түркістан автономиясымен бір шаңырақта болуын үгіттеп, қазақ автономиясының құрылуына өз қарсылығын білдірді.

Алайда, азаттықты аңсаған Алаш арыстарының бір автономия болып шаңырақ көтеруінде көзқарастары сәйкес келмегенімен, мақсат-мүдделері бір арнада толысқан [2, 28 б].

Мұстафа Шоқай тек қазақ халқының азаттығы жолында ғана емес, күллі түркі жұртының бірлігі, тәуелсіздігі мақсатында күрес жүргізген жандардың бірі. Өмірі Түркістан халықтарының кеңес билігіне қарсы жүргізген демократиялық күрес тарихының маңызды бір бөлігі болып табылады. Оның жан дүниесі, дүниетанымдық көзқарасы, ақыл-парасаты дәстүрлі дала мәдениеті мен батыс мәдениетінің өзара тоғысында, ұлт-азаттық қозғалысының өрлеуі жағдайында қалыптасады. М.Шоқай үшін студенттік шағынан неміс ауруханасында көз жұмғанына дейін тәуелсіздік идеясы – басты мәселе, ұлттық бостандық – ең жоғары құндылық, өмірінің мән-мағынасы, халыққа қызмет ету жолындағы шығар биігі болып қалады.

Қазақ халқы М.Шоқайды мақтан тұтады, оның сіңірген еңбегін жоғары бағаламау мүмкін емес. Дегенмен де, Мұстафа Шоқай тек қазақ халқының ғана емес, барлық түркі халықтарының жүректерінен орын алған оның идеялары мен күресі қазіргі заманғы барлық түркі әлемі қайраткерлері үшін үлгі болып, оны өз өмірін қазақ халқы мен басқа да түркі халықтарының бостандығына арнаған нағыз көрнекті тұлғаға айналдырады. Тәуелсіз мемлекетіміздің көк байрағы төбемізде нұрын желбіреп шашып тұрғанда, тәуелсіздіктің қайтпас күрескері Мұстафа Шоқайдың уақыт өткен сайын рухы ашыла түсіп, жоғарылай беретіні анық [2, 29 б].

Ел тағдырының мәні азаттыққа қол жеткізіп, тәуелсіздігімізді сақтау жолында қаншама алаш зиялылары тәуелсіздік үшін күрес жолын жалғастырды. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды...», – деп жазады.

Алаш қозғалысының ғибраты, қайраткерлеріміз жүріп өткен жол, олардың күресі, қаламгерлеріміздің жүрегі мен ақылынан туған көркем ой- тәуелсіз мемлекет құрған, егемен ел болған қазақ баласының үлкеніне де, кішісіне де үлгі болмақ. Өздерінің алдына қойған елдің болашағына байланысты қойған мақсаттарына жете алмай, алаш зиялылары мен интеллегенциялары сол жолда құрбан болды. Дегенмен де, «Алаш» партиясы және оның зиялылары жасаған еңбектері төл тарихымызда мәңгі есте қалды. Бостандық жолында құрбан болған Алаш арыстарының еңбегі мен ерлігі зая кеткен жоқ. Олардың арман-мақсаттары бүгінгі күні орындалды. Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан соның дәлелі іспеттес.

XX ғасырдың басында саяси сахнаға шыққан Қазақстандағы Алаш қозғалысы алдына қойған мақсаты және қамтыған аумағы жағынан қазақ тарихындағы қозғалыстардың ең маңыздысы әрі жоғары деңгейде ұйымдасқаны еді. Бұл қозғалыстың басқа ұлт-азаттық қозғалыстардан басты артықшылығы ұлттық болмыс пен құндылықтарды сақтау және оларды заман талабына сәйкес етіп бейімдеу мәселесін көздеуден саяси демократиялық партия мен ұлттық дербес мемлекет құру деңгейіне шейін көтерілді.

Алаш қозғалысы жетекшілерінің сол кездегі адамзат баласының қолы жеткен тарихи және әлемдік, әлеуметтік-саяси мұраларынан толық хабардар болуы олардың рухани қуат-қарымы мен өресінің биіктігін аңғартады. Олар қазақ еліне тәуелсіздік жолды таңдайтындықтарын жасырмады, демократиялық дамуды жақтады [1, 107 б].

Бірақ, бұл мақсаттарына жете алмай, алаш зиялылары, интеллегенциялары сол жолда құрбан болды. Әйтсе де, «Алаш» партиясы және оның қайраткерлері төл тарихымыздан үлкен орын алып, халықтың жүрегіне елдікке деген сенім мен үміт ұялатты.

Бүгінгі таңда ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы үлкен тарихи сынның алдында тұр. Ол – ата-бабаларымыз аңсаған тәуелсіздігімізді баянды ету, мемлекеттігімізді әлемнің дамыған елдерімен теңестіру [2,13 б].

М.Шоқайдың негізгі аңсаған арманына қол жеткіздік десек болады. Тәуелсіз елдігіміздің 26 жылдығы қарсаңында еліміз демократиялы, бейбітшілікте шет мемлекеттермен тереземізді теңестіріп өмір сүруіміздің айғағы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Қ.Бәкір, «Алаш қозғалысы саяси топ басшыларының әлеуметтік көзқарастары» – Астана, «Сарыарқа» – 2008 жыл.
2. «Әлімсақ» журналы, Қызылорда, 2017 жыл, № 3(96).
3. «Мұстафа Шоқай Мария Шоқай естеліктер». – Стамбул, 1997 жыл.
4. Е.Е.Тілешов, Г.П.Әріпбек «Алаштың ардағы». – Астана, «Руханият». – 2012 жыл.
5. М.Шоқай таңдамалы шығармалар, 3 томдық, Алматы «Қайнар» баспасы, 2007 жыл, 3 том.

М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАЛАРЫ

Қамзаев К.С.,

Қорқыт Ата атындағы

Қызылорда мемлекеттік университеті, филос.ғ.к., доцент

Қызылорда қ., Қазақстан

Алаш еркіндігі мен тәуелсіздігін талмай жырлап өткен Мағжанның ақындық әлемі мен қаламгерлік қуат-қарымы жайлы айтылған ұлағатты сөздер көп.

«Қазақ жазушыларынан Абайды сүйемін... «Абай» деген сөз, «қазақ» деген сөзбен теңбетен. Бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Қара қордалы ауылда туып, Европадағы мәдениетпен сұлулық сарайына барған Арқа қызын көргендей боламын. Артқы күнге анық қалатын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәрі күмәнді», – дейді ұлы М.Әуезов Мағжан жайында. Ал С.Мұқанов: «Абай – ақылдың ақыны. Ал, Мағжан – ақынның ақыны. Мағжан ақын ретінде Абайдан күштірек. Біз Мағжаннан үйренуіміз керек», – дейді.

Мағжан Бекенұлы Жұмабаевтың қазақ халқының ұлы педагогтарының бірегейі атануына қандай факторлар себеп болды? Ол төрт жасында ауыл мұғалімінен оқып, сауатын ашады. 1905 жылы әкесі Бекен оны Қызылжар қаласындағы қазақ-татар медресесіне оқуға береді. Ал бұл медресені Стамбул университетін бітіріп келген шығыс тілдері мен әдебиетінің білгірі Мұхамеджан Бегішев басқарған. Мұнда ол діни сабақтармен қатар, араб, парсы, түрік, татар тілдерін үйреніп, шығыстың әйгілі Низами, Сағди, Физули, Навои сияқты ақындар шығармаларымен танысады. Қазақтың ауыз әдебиетімен, шығыс елдері мен қазақ халқының тарихымен де сусындайды. 1910 жылы бұл медресені бітіріп, Уфадағы «Ғалия» медресесіне оқуға түседі. Осы медресенің бағдарламасын артық білетінін байқаған медресенің оқытушысы, татардың белгілі жазушысы Ғалымжан Ибрагимов оған басқа оқу іздеуге кеңес береді.

Мағжан Қызылжарға қайта келгенде, ақын, педагог, жазушы, публицист, «Оян, қазақ!» кітабы үшін қуғын көріп, патша тыңшыларынан бой тасалап жүрген, Міржақып Дулатовпен кездеседі. Бір қыс бойы одан орыс тілі мен әдебиетінен дәріс алып, Пушкин, Лермонтов, Крылов, Некрасовтардың шығармаларымен танысады. Оның кеңесімен 1913 жылы Омбы қаласындағы мұғалімдер даярлайтын семинарияға оқуға (Шоқан оқыған кадет корпусынан кейінгі екінші әйгілі оқу орны болатын) түседі. Мұнда оған А.П.Васильев, И.В.Волеков, А.И.Покровский сияқты білімді ұстаздар сабақ береді. Шоқанның досы Г.Н.Потанинмен кездеседі. Оның алғырлығына сүйсінген ол Мағжанды «Болашақ Шоқан» деп атаған. Ол үздік оқып, Потанин атындағы арнайы сыйлық алып, оны 1917 жылы алтын медальмен бітірді.

1923 жылы Түркістан республикасының мемлекеттік білім комиссиясының жолдамасымен Мәскеу қаласындағы орыс ақыны В.Брюсов басқарған жоғары әдеби-көркемөнер институтына қабылданады. Институтта Н.И.Бухарин, А.В.Луначарский сияқты белгілі қоғам қайраткерлері сабақ береді (осында оқып жүріп, шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде дәріс оқыған).

1927 жылы ол Қызылжарға оралды. Осы жылдың көктемінде оны Қазақстан халық ағарту комиссариаты Бурабай орман техникумына қазақ тілі мен әдебиетінің оқытушысы етіп тағайындайды. Тағдырдың жазуымен жас жазушы Ғабит Мүсірепов Мағжанмен кездеседі. 1927-1929 жылы совпартшколада әрі педтехникумда қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді.

Сол кездегі ұстаздық жолындағы шеберлігі мен болмысы жайлы көз көрген шәкірттері жылы-жылы лебіздер білдіреді.

Мағжанның шәкірті, кейін белгілі әдебиетші профессор Бейсенбай Кенжебаев: «Мағжан – ғалым, шебер оқытушы, асқан методист- педагог. Сабақ үстінде лекциялық, практикалық әдістерді ретімен қатар қолданады. Өлең талдау, әдебиет теориясы, эстетика жайлы әңгіме болып, сабақ ғылыми қызық болып жүреді» (Ұстаз. «Лениншіл жас», 4 қаңтар, 1989 жыл).

Көкшетау аудандық, Қарағанды облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі болған Қайыр Мұсылманов: «Алыптай көрінетін. Диктант көп жазғызатын. Әлі есімде «Ор айналып үріп жүрген итті көрдім, үріп еді, ұрып жібердім» деп жазғызды. Емле бойынша ор,үр,өр,ұр сөздерді бір сөйлемге сыйғызған екен. Кейіннен өлеңдерін жаттап алу әдетіме айналды. Оған қызығып, шіркін Мағжандай болар ма едім деген сезімде болатынымын», – деп тебіренеді.

Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданының тумасы: «...Алғашқыда ол бізге тәкаппар сияқты көрінген. Басын үнемі тік ұстайтын. Киім киісі ерекше. Үстінен бір қылау көрмейсің. Ал сабақ беруде ол өзгелерге ұқсамайтын. Дауысының ашықтығы, тілінің жаттықтығы бірден өзіне баурап алатын. Сабақты біздің түйсігімізге бірден жетсін дегендей жан-тәнімен беріле жүргізетін. Не деген талант деп таңданатынымыз».

Зағипа Тінәлина: «Мағжан ағамызды бір көруге асығатынымыз. Жолын тосып, күтіп алатынымыз. Оның айтқан ақылының құлаққа қонымдылығы, сыпайы әңгімелесе білуі оған деген сый-құрметімізді арттыра түсетін». (Ғаділше Қаһарманұлы «Жәжеке». Естеліктер мен деректер. А., 2005).

Осындай білім, еңбек жолынан өткен ол елінің орыс, европалық елдерінен көп артта қалғанын көрді. Қазақ жастарын ілгері басуға шақырды. Ол алаш жұртын оқу оқып, білім алуға шақырды.

1913 жылы Қазан қаласында жарыққа шыққан тұңғыш «Шолпан» атты жинағында содан да болар ағартушылық өлеңдер орын алды. «Сорлы қазақ», «Өнер-білім қайтсе табылар», «Қазағым», «Ләззат қайда?» Аталмыш өлеңдері педагог Ы.Алтынсариннің «Кел, балалар, оқулығымен» орайлас. Ағартушылық сипаттағы шығармаларында балалар әдебиетін жасауға ерекше көңіл бөлгені байқалады. «Балалық шақ», «Қарағым» т.б. өлеңдері осының айғағы. Баланың құлағына жағымды «қарағымды» қолдана отырып, өз ойын сәби санасына ұялатады. «Қарағымда»: «Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме! Ойынға, құр қаларсың, көңіл бөлме...Алам деп көктен жұлдыз қолын серме», -деп түйіндейді. Оның өлеңдері тілге жеңіл, оқуға, жаттауға ыңғайлы, әрі көркем әзіл түрінде өрбиді.

Тазалықты сақтай білу мен ұлттық ізгі дәстүрдің сақталу қажеттілігін ұғындырады. «Әдемі қызда» ауыл бойжеткеніне тазалықты, «Жас келінде» әдеп пен инабаттылықты сақта дейді.

М.Жұмабаев ағарту ісіне үндеуші, насихатшы ретінде қатыспай, педагогикалық қызметті қайраткерлік тірегінің негізгі саласы етіп қалап алған. Оның атқарған педагогикалық қызметі мұғалім мамандығының қыр-сырына терең үңілуіне өз ықпалын қосқандығы аңғарылады.

Атап айтсақ, Халық ағарту ісінің Омбы облыстық кеңесі бюросының 1918 жылғы 12 қазандағы мәжілісінде бұратаналар бөлімінің жетекшісі ретінде Омбы мен Атбасар қалаларында мұсылмандық педагогикалық курстар ашу туралы ұсынысы қабылданып, педкурс ашады. Өзі

қазақ тілі мен әдебиетінен, тарих, педагогикалық сабақ береді. Осында Сәбит Мұқанов дәріс алады. Жазушы бұл туралы «Өмір мектебінде» жазады. Омбы губерниялық оқу бөлімінің аз ұлттар ағарту бөлімшесінде нұсқаушы болып қызмет атқарады. 1920 жылы Қызылжарда ашылған мұғалімдер даярлайтын 3 айлық Қызыл мұғалімдер курсына директорлыққа жіберіледі. Мұнда да С.Мұқанов дәріс алады. Қазақ тілі мен әдебиетінен, педагогикадан сабақ береді. Осындағы «Бостандық туы» газетінде оқу-ағарту ісіне көп көңіл бөлінген мақалалары жиі жарияланатын болған.

1920 жылы қазақ мектептеріне арналған оқулықтар жоқтың қасы еді. Осы жағдайды ескерген Қазақстан үкіметінің Халық ағарту комиссары А.Байтұрсынұлы мәжіліс шақырып, кеңес ашады. 1921 жылғы 14 қаңтарда Елдес Омаров, Әлихан Бөкейханов, Биәхмет Сәрсенов, Жүсіпбек Аймауытов, Хайретдин Болғанбаев, Сәкен Сейфуллин, Смағұл Сәдуақасов, Сабыр Айтхожин, Сабыр Айтхожин сияқты зиялы қазақ азаматтары қатысқан мәжілісте қазақ тілінде 1 және 2- басқыш мектептер үшін оқулық жазу мәселесі көтерілген. Мұндағы қаулы былай қабылданады:

1) Мәжіліске қатысқандар орыс тіліндегі оқулықтарды қазақ тіліне аударуға тартылсын.

2) Осы мақсатта бұл жұмысқа Мағжан Жұмабаев, Қошмұхамет Кемеңгеров, Жұмағали Тілеулин, Сейітбаттал Мұстафин тартылсын. Қаулы бойынша М.Жұмабаевқа қазақ тарихын, әдебиет теориясын, педагогикалық оқулығын аударып жазу тапсырылған.

Мағжанның: «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік, һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра алсақ, келешегіміз үшін тайынбай – ақ серттесуге болады. Сондай негізге құра алмасақ, келешегіміз күңгірт», – деген сөзі осы кезеңде насихатқа айналады.

1922 жылы Орынборда, 1923 жылы Ташкентте «Педагогика» атты оқулығын бастырып шықты (курста оқыған дәрістерден түзілген). Ресей мен Еуропаның атақты педагогтары мен психологтарының еңбектерін зерттеп, «қазақ жастарына қабыстырған». Қазақ топырағында тұңғыш жарық көрген нағыз ұлттық педагогика оқулығы, этнопедагогикалық еңбек.

Бұл еңбегінде ол мұғалім қызметіне аса зор ілтипатпен қарайды. Оқу – тәрбие ісінің басты субъектісі мұғалім қызметіне кең тоқталады. Баланы дара тұлға етіп шығаруы үшін қандай болуы керек? – дей келе, «...тәрбиеші баланы дұрыс ойлап үйренуіне көп күш жұмсау керек. Баланың ойын жетектемесе, бала ұғымды, хукімді теріс жасауға, қата ой шығаруға үйреніп кетеді...». «Тәрбиеші мен баланың арасы өте жақсы болуға тиісті. Екеуі бір-біріне шет, жат деп қарамасын. Бала тәрбиешіні мұңын тарқата алғандай, қуанышына ортақтаса алғандай, сырын шеше алғандай досым деп білсін. Сонда ол ешбір ойын жасырмайтын болады. Жасырмайтын болса, өтірік айту сықылды ұнамсыз қылықтарға орын да болмайды...», «Тәрбиеден мақсұт: баланы тәрбиешінің өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару...».

Жас жеткіншектің бойына тұлғалық дарындылықты қазақтың ұлттық тәрбиесі арқылы қалыптастыруды жөн көрді. «Бала аурулы, зағип болса, баладан емес, тәрбияшыдан, бала тар ойлы ақымақ болса, тәрбияшы кінәлі...». Әр тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі. Ұлт тәрбиесін жақсы, жаман жағы болады дей келе, «Халық педагогикасын қолдана отырып, түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен жақсы таныс болуы керек» – деп ақыл береді. «Ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті. Әрбір тәрбиеші ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс» деген тұжырым жасайды.

Осы оқулықтың бір бөлімін «Психология» деп атайды. Орыс педагогикасының білгірі К.Д.Ушинский педагогикасын ерекше қарастырады.

«Педагогикадағы» «Тіл туралы» деп аталатын бөлімінде: «Тіл – ұлт үшін қымбат. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік тілінің келешек тарихында қазақ ұлты қадірлі орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік» дей келе, тіл үйренудің үлкен ғылым, ауыр еңбек екенін айта келіп, оның әдістемесіне басты назар аударады. Ана тілін

бастауыштан үйретуге мән беріп, «Бастауыш мектептегі ана тілі», «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы» сияқты оқулықтар мен әдістемелік құралдар жазған. «Ішкі сезімдердің біреуі – іш пысу яки зерігу» бөлімінде: «Мұғалім бір сөзді ұзыннан ұзақ соза берсе, шәкірттің іші пысады, мезі болады. Мұғалімнің шеберлігі өзі білген білімнің бәрін балаға тез білдіруде емес, еппен басқыштап білдіруде. Баланы, заттарды, көріністерді тап – тапқа бөлгізіп үйреткенде, жеңілден ауырға көшуді естен шығармауға керек. Сабақ оқытуда сөзі жинақы, жігерлі, қызықты болуға тиісті. Сонда ғана баланың абайын (назарын) өзіне қарата алады». «Сыныпта отырғанда баланың тез шаршауы оның ақылының жұмыс қылуынан, әсіресе тек отыруынан. Мұғалім дереу балаларды босатып, жүгіртіп, ойнатып алуы керектігіне» тоқталады. «Балаға тәрбиені өзінің шамасына, жаратылысын қарай беру керек. Баланы тәрбие қылу: тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғық теңізін қайратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Бұл үшін тәрбиеші: бар күшін, білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек» деген байламға келеді

Бүкіл адамзатты сүйген гуманист. «Өзін, жақындарын сүюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүю шарт. Халық пайдасын өз пайдасынан ілгері қоюы шарт. Алашты халық десек, халықты шын сүйген адам «жарты жаңқасы қалғанша» халық үшін қызмет істеуге тиісті» деп есептеген (Мағжан әлемі». Ж.Сүлейменов. 2009жыл).

Ұстаз, тарихшы, өлкетанушы, ғылыми қызметкер, Мағжанның педагогикалық қызметі туралы мақалалар жазушы Қайролла Мұқанов естеліктерінен көптеген мағлұматтар алуға болады. 1936 жылы Карелия лагерінен айдаудан келген ол облыстық мұғалімдер курсына орыс әдебиетінен сабақ береді. Ең соңғы педагогтік қызметі: Қызылжардағы Пушкин атындағы №5 орыс орталау мектебінде орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беруі. «Халық жауы», «жапон шпионы» деген жалған айыппен атылып кеткен ол – өз халқының қамын жеген, жарқын болашағы үшін күрескен болатын.

Жалпы алғанда, Мағжан әдістеме ғылымында «Жеке тұлғаны қалыптастыру» технологиясының негізін қалаушы ретінде танылды. Оның жасаған құнды әдіснамалық еңбектері дара тұлғаны қалыптастыруға негіз болған бірден-бір мысал. Әдіскер-ғалым ұстанымы да осыны айғақтай түседі. Біріншіден, оқушы мен мұғалім арасындағы ұлттық тәлім-тәрбиеге құрылған достық қарым-қатынасты орнату. Екіншіден, жаңа білімді ескі білімге байлатып оқыту: жақыннан алысқа, таныстан жатқа, жеңілден ауырға көшу.

Заман шындығын шығармаларына арқау етіп, халық көңіліне етене ұялаған, тағдыры тартысқа толы Мағжанның педагогикалық мұралары да мәңгілік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ұлттық поэзия падишасы, Алматы, 2001 жыл.
2. Жарықбаев Қ., Сабирова Ж., М.Жұмабаев өлеңдерін мектепте оқыту, Мектептегі психология, /2/8/, 2007 жыл.
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы. Рауан. 1993 жыл.
4. Дабылтаева Р. Ізгіліктік көзқарасының этнопедагогикалық әдебиеттердегі көрінісі. Қазақстан мектебі, /4/, 2017 жыл.

РЕДАКТОРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛИХАНА БУКЕЙХАНОВА

А.Муканова,

*научный сотрудник Кызылординского областного историко-краеведческого музея,
г. Кызылорда, Казахстан*

На современном этапе развития Республики Казахстан, как суверенного государства нацеливает нас на сохранение духовных ценностей, культурного наследия нации. Замечательно то, что многие интересные факты истории Казахстана тесно увязаны с личностями великих патриотов своей страны, а также партий, такие, как «Алаш», о которой, и пойдет речь.

Алихан Букейханов – выдающаяся личность, относившая себя к «западническому направлению» общественного движения казахской интеллигенции, которая «видит будущее киргизской степи в сознательном претворении западной культуры – в самом широком смысле этого слова», первый биограф великого Абая. И это уже говорит о многом, чтобы признать колоссальный труд помимо его политической деятельности во имя казахского народа. Его статья «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» – некролог казахского народного поэта была напечатана в газете «Семипалатинский листок» в 1905 году. Затем с портретом Абая она печаталась в журнале «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского-географического общества» в 1907 году.

Самоопределившись, А.Букейханов создает национальную политическую партию «Алаш», идейные предпосылки которой были заложены в газете «Казах», выходившей с 1913 года, которую создал с А.Байтурсиновым и М.Дулатовым. На страницах газеты «Казах» представители либерально-национальной интеллигенции неоднократно обращались к народу. Показателем политической зрелости движения «Алаш» стала их позиция в восстании 1916 года, получившая название как «тактика разумного компромисса», когда со страниц газеты «Казах» они пытались остановить казахский народ от участия в восстании с целью сохранения жизни народа. В своих письмах-обращениях они пытались донести до народа бессмысленность сопротивления царскому указу: «Мы хотим сказать народу, нам придется примириться, иного выхода нет ... давайте сравним, что тяжелее отзовется на народе, примирение или сопротивление? Если примириться с указом – будет рушиться хозяйство, тяготы войны и смерть может унести жизни части призванной молодежи, однако буду обеспечены целостность и покой в нашем доме. Если же не примиримся – то правительство не просто затаит обиду, а примет силу, причем, опираясь на законы ... вот они – два тяжелых пути решения вопроса. Из этих двух зол надо выбрать меньшее, мы считаем, что лучше было бы примириться» [4].

Продолжением редакторской деятельности А.Букейханова стала работа в кадетских газетах «Иртыш», «Омич», «Голос» в качестве редактора. Именно это событие в России вносит свои коррективы и в деятельность казахской интеллигенции, а именно она энергично берется за создание своих печатных изданий. Так, первым подобным изданием становится журнал «Айқап», который выпускался на казахском языке (на основе арабской графики). Данное издание фактически освещает все стороны казахского общества. Авторы, сгруппировавшиеся вокруг журнала, представляли прогрессивную казахскую интеллигенцию. Главенствующее место на страницах журнала заняло обсуждение аграрного вопроса. Обсуждая аграрный вопрос, авторы пытались донести до рядовых членов казахского общества те законы, на основании которых отчуждались исконно казахские земли, разъясняли цели и планы царизма, предупреждали о том, что отчуждение излишком – только начало жесткой политики российской империи. После роспуска Первой Государственной Думы лишенный возможности привлечь внимание к проблемам Казахстана Букейханов пытается сделать это через российскую печать. Его статьи под названием «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Русские поселения в глубине Степного края», «Отчуждение киргизских оршаемых пашен» и другие публиковались

в «Сибирских вопросах». Этим он отстаивает права казахов, которые пытаются выжить в условиях сурового и засушливого климата.

В 2016 году поиски радио «Азаттык» в архивах и библиотеках Санкт-Петербурга завершились несколькими находками. Нашелся чудом сохранившийся номер «Иртыша» – одной из трех газет, которые редактировал А.Букейханов. Как было замечено выше А.Букейханов в 1906-1907 гг. издавал и редактировал газеты «Иртыш», «Омич» и «Голос степи». Причем эти газеты появлялись и большей частью также исчезали, и не по прихоти издателя и редактора, именно в таком порядке. Редакторами всех названных изданий фигурируют совершенно другие люди. Например, по данным справочников отдела газет Российской государственной библиотеки, в первых январских номерах газеты «Голос степи» редактором-издателем был указан Д.В.Иванов, уже в февральских номерах издателем-редактором являлся В.В.Кириянов, а газеты «Иртыш» – И.А.Поваренных. Редактором же газеты «Омич» числилась некая В.И.Вереденко. Нужно отметить, что все три издания имели сложную судьбу. Начиная с 1908 года, и как раз с 8-го тома, сам Алихан Букейхан состоял членом редакционной коллегии энциклопедии, до 22-го тома включительно. И здесь приписка или ошибка с его редактированием сразу трех периодических изданий не могла быть по определению. В конце июля 1906 года в Омске появляется первый номер газеты «Иртыш», но вскоре по распоряжению Степного генерал-губернатора Сухотина была закрыта за ее «вредную направленность», в конце ноября этого же года читателям тут же предлагается новая газета. Век газеты «Омич», первый номер которой вышел буквально вслед за закрытием «Иртыша» был еще короче. Было выпущено буквально несколько десятков ее номеров, тогда как читатели «Иртыша» успели получить более 74 номеров. Газета «Голос степи» начала выходить с 1 января 1907 года и прекратила свое существование после 42-го номера – в конце февраля, что совпадает как раз с тем временем, когда Алихан Букейхан особым присутствием Санкт-Петербургского суда был осужден на три месяца тюрьмы за подписание знаменитого «Выборгского воззвания» и, добровольно приехав в Семипалатинск, отбывал наказание в тюрьме. Все три газеты имели обширную и, надо подчеркнуть, стабильную аудиторию читателей.

Алихан Букейханов являлся выдающимся казахским ученым-энциклопедистом, основоположником казахского краеведения, автором ряда фундаментальных научных трудов, очерков и десятков статей и заметок по истории Казахстана, антропологии, земледелию, животноводству, литературе и другим отраслям знаний. Он состоял действительным членом Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества, с 1902 года – членом распорядительного комитета Императорского русского географического общества, Омского отдела Московского общества сельского хозяйства, профессором Ленинградского государственного университета, экспертом по Казахстану Особого комитета Академии наук СССР. С 1894 по 1926 годы принимал участие в работе четырех научно-исследовательских экспедиций; экспедиции, известной как «Тобольская»; экспедиции под руководством С.П.Швецова; а также в 1926 году антропологической экспедиции Академии наук СССР. Алихан Букейханов поддерживал дружеские отношения со многими видными учеными, такими как академики С.П.Швецов, С.Ф.Ольденбург, А.Е.Ферсман, С.И.Руденко, С.Ф.Баранов.

Алихан Букейханов оставил очень богатое, бесценное наследие. Одна лишь его публицистика насчитывает более тысячи статей, очерков и заметок, опубликованных в более чем 50 газетах и журналах, ряд фундаментальных научных трудов, очерков по истории Казахстана, антропологии, земледелию, животноводству, литературе и другим отраслям знаний до и после Октябрьского переворота. Также публиковались доклады съездов, где выступал А.Букейханов. В последние годы увидели свет многие научные исследования и публицистические статьи Алихана Букейхана, долгие годы бывшие под запретом. По свидетельству ученых Оксфордского университета, занимающихся исследованием жизни и деятельности Букейхана, он «...играл

ведущую роль в своих исследованиях в развитии литературы и казахской прессы». (Общество по изучению Средней Азии. «Казахи о русских» – Оксфорд, Англия, 1985.

Важно отметить, что наша страна в этом году отмечает знаменательную дату – 100-летие движения Алаш. Появление первой политической партии «Алаш» показало состоятельность и высокий потенциал политических деятелей казахского народа. Программа партии «Алаш» является результатом идейно-политической мысли либерально-демократического крыла казахской интеллигенции, которую А.Букейханов опубликовал в газете «Казах». Разработка программы была длительным процессом. Идея по созданию, функционированию казахской национальной автономии формировалась с момента появления на политической арене алашского движения. Национально-либеральная интеллигенция с восторгом встретила Февральскую буржуазно-демократическую революцию в России. В условиях двоевластия Алашординцы заняли сторону Временного правительства. Алихан Букейханов был назначен комиссаром Временного правительства по Тургайской области, одновременно – членом Туркестанского комитета, Мухамеджан Тынышпаев – комиссаром Временного правительства по Семиреченской области, Халел Досмухамедов – по Уральской области, Мустафа Чокай – по Туркестанскому краю. Выступление алашской интеллигенции против царского самодержавия на стороне Временного правительства можно объяснить ее стремлением к созданию самостоятельного государства и реализация своих национально-политических идей [8].

На сегодняшний день национальная идея – путеводная звезда независимости, создавшие еще тогда алашординцы, которые служили не покладая рук для своего народа. Пройдет время, но, как и сейчас, спустя 100 лет, достойное наследие общественной мысли и духовного опыта алашской интеллигенции всегда будет поддерживать казахстанский народ в потоке истории. Придет не одно новое поколение казахстанцев, но жизнь и деятельность лидеров движения «Алаш» всегда будут вдохновлять молодые сердца смелостью мысли и преданностью своей мечте о свободном и сильном государстве.

Список литературы:

1. С.Аккулулы. Алихан всего Алаша: наследие Алихана Букейханова. // Мысль. – 2013. – №1- с.71-80.
2. Б.Аяган. И это все о нем. // Экспресс К. – 2011. – 25 марта. – С.16.
3. Л.Енисеева-Варшавская. Сын степей: наследие Алихана Букейханова. // Мысль. – 2013. – №2. – С.74-77.
4. Очерк об общественно-политической и научной деятельности А.Букейханова.
5. Х.Карпык. Белая кость прошлого. // Алматы. – 1994. С. 105.
6. Н.Мартыненко. Алаш Орда // сборник документов. – Алматы. – С. 160.
7. Шаймуханова С.Д., Ерденбекова Ж.С., Б.Муратбеккызы. Вклад Алихана Букейханова в политическую и научно-исследовательскую деятельность Казахстана // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 5-2. – С. 330-333.
8. Р. К. Нурмагамбетова. Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы. 1920–1990-е гг. XX века // Алматы. – С.27.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Н. Оспанқұлов,

*Қызылорда облыстық өлкетану музейінің ғылыми қызметкері,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Егемендік алғаннан кейінгі кезеңдегі мемлекетіміздегі жаңарулар мен тың серпілістер тарихи оқиғаларға жаңа тарихи таным бағытында зерттеу мен тың деректер негізінде қайта сараптап зерттеу мүмкіндігін әперіп, Отандық тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерінің орнын толтырып, болған оқиғалар мен құбылыстарға жаңа көзқарас тұрғысынан сараптап, тарихи шындықты зерттеп, зерделеп жария етіп отыратыны ұлттық зиялылар қызметі арқылы жүзеге асатыны мәлім. Егеменді Қазақ мемлекетін құру жолында ұлттық сананың қалыптасуы мен қазақ ұлтының өткен тарихын, жекелеген тұлғалары мен тарихи үрдістерін шынайы түрде толық қарастыруды қажет етіп отыр. Қоғамда ұлттық зиялы қауым өкілдерінің, саяси қоғам қайраткерлерінің, тіпті ел ішінде танымал болған белгілі мемлекет қайраткерлері мен саясаткерлердің есімдері XX ғасырдың 20 жылдарының соңынан басталған кеңестік жүйенің арнайы жүргізген саяси іс-шараларының құрбаны болып кете берді. Кеңестік тарих ғылымы төңкеріске дейінгі жекелеген ұлттық тұлғалардың өмір жолдары мен азаттық жолындағы күресі мен ұлтына арнаған қоғамдық-саяси қызметтерін өмірге жанаспайтын ұғымдар тұрғысынан қарастырды, зерттеуге тыйым салды, ал зерттеле қалғандары сыңаржақ бағаланып, тарихи шындық тұрғысынан бағалауға мүмкіндік бермеді.

XX ғасырдың 20-жылдары қазақ зиялыларының ұлттық демократиялық көзқарастары мен тәуелсіздік жолындағы күресін бағалау екі бағытқа бөлінді. 1925 жылғы желтоқсан айында өткен Y өлкелік партия конференциясында Голощекин «алаштықтардың» әрекеттерін «Біз ақпан революциясына дейінгі және одан кейін де басында А.Байтұрсынов, Ө.Бөкейханов және М.Дулатов сияқты ұлтшыл қазақ интеллигенциясы тұрған ұлттық қозғалысты қалай бағалауымыз керек? Сондай-ақ бұл ұлтшыл интеллигенция тобына біздің партияның қазіргі қатынасы қандай болмақ? Түсінікті ғой, жолдастар, ақпан революциясына дейінгі буржуазиялық азаттық қозғалысы, мәселен, Қытайдағы ұлтшыл-буржуазиялық элементтер бастаған ұлттық революциялық қозғалыс сияқты, объективті революцияшыл болды, ол қазір реакцияшыл, тіптен контрреволюцияшыл. Басқа ештеңе емес» деп қорытты [1, 9-10 бб.]. Ұлт-азаттық қозғалыс интеллигенцияның қызметіне берілген бұл партиялық баға теория жүзінде ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясына және практикада оның иесі ұлттық демократияшыл интеллигенцияға қарсы шабуылға көшуге негіз болған еді. 20-жылдардың екінші жартысында партиялық тапсырма бойынша алаш қозғалысы тарихына арналған А.Бочаговтың[2] очерктері және Мартыненконың[3] құжаттар жинағы жарық көрді. А.К. Бочагов өз еңбегінде қазақ зиялыларын 3 топқа бөліп қарастырды: жоғарғы, орта және төменгі. Мұнда әр топтың мүшелерінің саяси ұстанымдары олардың төңкеріске дейінгі кәсіби деңгейіне, материалдық жағдайына және қоғамдағы иерархиялық орнына қарай бөлді. Жалпы, бұл екі автор да ұлт-азаттық қозғалысқа қарабайыр таптық тұрғыдан ғана келіпқоймай, сонымен бірге қазақ тіліндегі құжаттық материалдарды елемеді, сондай-ақ ашықтан-ашық тарихи деректерді бұрмалай жазды.

Қоғамдық өмірде қалыптасқан жағдайға байланысты ұлт-азаттық күрес зиялыларына қатысты екі көзқарас байқалды. 1933 жылы 8-28 желтоқсан аралығында қазақ марксизм-ленинизм ғылыми зерттеу институтында Алашорданың контрреволюциялық рөліне арналған ғылыми конференциялар өткізілді. Конференцияда Брайнин мен Шафиро Алашорда тарихы бойынша жазып жатқан очерктер кітабы негізінде баяндама жасады. Баяндаманы талқылау барысында Мендешев, Асфендияров, Федоров, Мусиндер ғасыр басындағы зиялылардың қызметін бұрмалап, біржақты түсіндіруге қарсылық көрсетсе, Жангелдин, Құрамысов, Брайнин, Шафиро бастаған екінші топ мәселені тұрпайы социализм тұрғысынан баяндау әдісін ұстанды

[4, с.23]. 1935 жылы жарық көрген С.Брайнин мен Ш.Шафионың кітабы асығыс, тек ОГПУ-лық деректер негізінде жазылған еңбек болатын [5]. Соған қарамастан бұл кітап алаштық идеологиямен ымырасыз күресті талап еткен Орталықтың ойынан шықпады. Сондықтан да Өлкелік партия комитеті оны, артынша Мартыненко жинағын кітапхана қорларынан алу туралы үкім шығарды [6, 155 б.].

Қазақ демократиялық интеллигенциясының қоғамдық-саяси қызметін зерттеу 20-30-жылдары осындай деңгейде жүрді, ал 37-38 жылдардағы жаппай репрессиялау саясаты, тоталитарлық идеологияның салтанат құруы бұл мәселенің дербес тақырып ретінде ғылыми зерттеу жұмыстары санатынан ұзақ мерзімге шығып қалуына алып келді. Өткен ғасырдың 80-жылдарының соңына дейін қазақ зиялыларының қоғамдық саяси қызметі мәселесін арнай зерттеу тақырыбы есебінде алған монографиялық деңгейдегі еңбектер жарық көрмеді. Тек кеңестік құрылысқа арналған еңбектерде зиялыларға қатысты жанама мәліметтер беріліп қалатын [7, с.139].

Академик М.Қ.Қозыбаевтың қазақ ұлт-азаттық қозғалысы мен қазақ интеллигенциясы тарихына байланысты жарық көрген еңбегі мәселені жаңа теориялық-методологиялық тұрғыда талдау қажеттігін көрсетті [8]. М.С.Бурабаевтың 1991 жылы шыққан «Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг.» атты зерттеуі XX ғасыр басындағы зиялылардың қоғамдық саяси көзқарастарын зерттеген алғашқы жазылған еңбек [9]. Ғалым К.Нұрпейістің «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегі Алаш зиялыларының рөлін объективті бағалайтын әрі ғылымилығы жағынан құнды болса [10], М.Қойгелдиев өзінің «Алаш қозғалысы» монографиясында зиялылардың қоғамдық-саяси қызметін, олардың ақпан, қазан төңкерісі тұсындағы қызметін, большевизмге қарсы күресі тарихын ашып көрсетті [11]. Д.А.Аманжоловтың «Казахский автономизм и Россия» атты зерттеу еңбегінде зиялыларымыздың ұлттық-территориялық автономия құру мәселесі терең талқыланды [12]. Т.Омарбеков пен Ш.Омарбековтың «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» атты еңбегі мәселені қаластыруда жаңа концептуалдық көзқарас ұсынады [13]. Ал Қ.Атабаевтың деректанулық тұрғыда жазылған «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918)» монографиясы алғаш рет қазақ зиялыларының саяси-қоғамдық көзқарастары мен ұлт-азаттық күресі жолындағы әрекеттерін олардың өздерінің баспасөз беттерінде жарияланған еңбектеріне деректанулық талдау жасай отырып, объективті баға береді [14].

Алаш зиялыларының ішіндегі бірі әрі бірегейі – сол кезеңде өмір сүріп, өзінің саяси-әлеуметтік көзқарастарын жан-жақты танытқан Мұстафа Шоқай. Оның тарихтағы рөлін ашып беруге көмектесетін еңбектерге тоқталсақ, Қазақстанда Мұстафа Шоқай жайлы ең алғашқы шыққан еңбек Ө.Әлімжановтың жинақтауымен жарық көрген «Түркістанның қилы тағдыры» еңбегі [15]. Ол сонымен қатар Мұстафа Шоқайдың өмір жолы жайлы да еңбек жазды [16]. А.Х.Қасымжанов та «Ұлы даланың зиялылары» атты монографиясында М.Шоқайдың өмірі мен саяси қызметіне тоқталды [17]. Тарихшы- ғалым М.Қ.Қойгелдиев «Алаш қозғалысы» атты монографиясында М.Шоқайдың саяси идеяларына тоқталып, жоғары баға береді. Қазіргі таңда М.Шоқайдың өмірі мен қызметі жөнінде құнды еңбек 1997 жылы Стамбулдан шыққан Мұстафа Шоқай мен Мария Шоқайдың «Естеліктері» [18]. Сондай-ақ, шоқайтанумен айналысып біршама материалдар беретін М.Қойгелдиев [19, 29 б.], Ө.С.Тәкенов [20, 31-32 бб.] т.б. зерттеушілердің еңбектерін атап көрсету керек.

Белгілі алаштанушы ғалым Тұрсын Хазіретәлі Маханұлы өзінің «Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты» атты еңбегінде оңтүстік өңірден шыққан алаш арыстарының қызметіне деректанулық талдау жасап өтеді. Әсіресе, алаш зиялыларының оңтүстік өлкеден шыққан көрнекті өкілдері Сұлтанбек Қожанов, Қоңырқожа Қожықов, Ералы Қасымов, Иса Токтыбаев және тағы басқа тұлғаларының қызметін мұрағат құжаттары арқылы ашып көрсетеді. Тағы бір ерекше атын атауға тұрарлық Түркия азаматы Х.Өралтайдың Алаш және Шығыс Түркістан қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы тарихына арналған «Алаш – Түркістан түркілерінің

ұлттық азаттық үшін күресінің ұраны» атты еңбегі. Ол ертеректе шыққанымен, оның қазақ басылымдарына жарияланып жүрген материалдары тәуелсіздіктен кейін ғана.

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басында ұлтымыздың тәуелсіз болашағы үшін күресіп, большевиктік кеңес үкіметінің отарлық сипатын біліп, шамалары келгенше оған қарсы тұрған қазақ зиялылары Ресейдің федеративтік демократиялық республика болғанын жақтаған еді. Олардың ұстанған жолдары, атап айтсақ алаш қайраткерлері құрған Алашорда үкіметі де, М.Шоқай басқарған Қоқан автономиясы да қазіргі қазақ қоғамына тура әкелетін жол еді. Олардың тарихта қалар қызметі де осында болмақ.

Бүгінгі таңда мемлекетіміз өз тәуелсіздігі мен егемендігін алып дербес құқықтық мемлекет болып қайта құрылғанда, жаңарған мемлекетіміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен, қазақ қоғамы қайраткерлерінің ісі қайта қаралып, әділеттілік орнап, Қазақстан тарихынан күштеп аластатылған қайраткерлеріміз, отанымыздың ұлттық тарихының сахнасына қайта оралып, елімен қауышты.

Жалпы алғанда, алаш қайраткерлері туралы біршама зерттеу еңбектер жарық көргені мәлім. Дегенмен, алаш арыстары туралы зерттелгеннен гөрі әлі де болса зерттелмеген мұраның көптігі. Бұл әсіресе тарихшыларға қатысты мәселе. Алаш зиялыларының тіл, әдеби-шығармашылық мұрасын жан-жақты саралауға құлшына кіріскен әдебиетшілер мен тілшілердің тарихшылардан көш ілгері кеткендігі дәлелсіз көрініп тұр. Тарихшы ғалымдар болашақта мақсатты түрде түпсіз қазына іспетті алаш арыстарының күрделі өмірі мен саяси қайраткерлік, мемлекеттік қызметтерін зерттей түсуі қажет. Осы мақсатта мынадай ұсыныстар бергенді жөн көрдік:

1. Әлі де беймәлім алаш арыстарының рухани мұрасын зерттеу және кемел ұрпаққа насихаттау мақсатында тарихи деректі фильмдер түсірген жөн;

2. Алаш зиялыларының рухани мұрасын зерделеп, жоғары және орта мектептің оқу үрдісіне енгізуді қолға алып, арнайы бағдарлама жасаса, өскелең ұрпақ олар жайында жан-жақты біліп, қастерлейтін болады;

3. Педагогикалық колледж, институттар мен университеттерде алаш арыстарының атынан стипендия тағайындау қажет;

4. «Мәңгілік Ел» идеясы мемлекеттік бағдарламасының аясында алаш арыстарының бұрын-соңды жарық көрмеген қолжазбаларын жинақтап, толықтырып барлық еңбектерін «Шығармалары» ретінде жариялау бүгінгі елімізді, ұлтымызды көрсететін мәдени қадам болатыны анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тәкенов Ә.С. «Түркістан легионы» және Мұстафа Шоқай туралы не білеміз? // Егемен Қазақстан-1996, 15 шілде.

2. Бочагов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национальном-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. – Кызыл-Орда, 1929.

3. Мартыненко. Алаш-Орда. Сб. Док. С предисловием тов. У.Исаева. – Кызыл-Орда, 1929.

4. Бисенбиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. – Алматы, 1976.

5. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки истории Алаш Орды. – Алматы-М., 1935.

6. Қозыбаев М.Қ. Андақтар ақиқаты. – Алматы, 1992.

7. Бисенбиев К.Б. Идеино-политические течения в Казахстане В конце XIX – начале XX вв. – Алматы, 1961.

8. Қозыбаев М.Қ. История и современность. – Алматы, 1991.

9. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. – Алматы, 1991.

10. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995.

11. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995.

12. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. – М., 1994.

13. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: «Санат», 1995.
14. Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: «Қазақ университеті», 2000.
15. Мұстафа Шоқай. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы, 1992.
16. Алижанов А. Дороги людей-дороги человека. Вспоминая Мустафу Чокая. – Алматы, 1991.
17. Қасымжанов А.Қ. Ұлы даланың зиялылары. – Алматы, 1996.
18. Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай. Естеліктер. – Ыстамбул, 1997.
19. Қойгелдиев М.Қ. Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1997.
20. Тәкенов Ә.С. Мұстафа Шоқай өмірінің кейбір қырлары // Қазақ тарихы – 1996, №3. – 54-59 бб.
21. Тұрсын Х.М. «Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты». Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. Т3. 407 б.

БАТЫС АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХТА АЛАТЫН ОРНЫ

Д.Д. Сүлейменова.,

*Ж.Досмұхамедов атындағы «Қайраткер» қоғамдық қорының
Президенті, Батыс Қазақстан инновациялық-
технологиялық университеті,
тарих ғ.к., профессор*

Орал қ., Қазақстан

1917 жылдың ақпан айында патшаның тақтан құлауы, Ресей империясы құрамында болып келген халықтардың ұлттық қозғалыстарының өрлеуіне орасан зор ықпал етті. Қазақ халқының көшбасшысы болған зиялылар жаңа қоғам құру сәті келгенін айқын түсініп, жаңа жағдайдағы саяси күрес жолына шықты.

Орал облыстық 1-інші қазақ съезін шақырушылар оған мұқият дайындалды. Делегаттар арасында, Орал облысының уездерін айтпағанда, барлық болыстардың өкілдері болды. Съезді шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросы ол жұмысын бастаудан көп бұрын Ғұбайдолла Әлібеков төрағалық еткен Уақытша облыстық қазақ комитетін құрған болатын. Съезді кіріспе сөзбен ашып, оның төрағасы, екі орынбасарын және үш хатшысын сайлау жөнінде ұсыныс жасаған Ғ. Әлібеков болатын. Төрағалыққа Жаһанша Досмұхамедов сайланды.

Орал облыстық қазақтарының 1-інші съезі 1917 жылдың 19-22 сәуір аралығында Орал қаласында өтті. Қазақ съезіне 800-ден астам делегат қатысты. Съезд қазіргі Ж. Молдағалиевтің ескерткіші тұрған жерде, бұрынғы цирк үйі болған орында өткізілді, оған Байұлы, Әлімұлы, Жетіру өкілдерімен болыс басшылары қатысты.

Съезд күндізгі сағат 12-де басталды. Съезді уақытша қазақ комитетінің төрағасы Ғ. Әлібеков ашып құттықтау сөз сөйледі.

Орал облыстық 1-інші съездің 1917 жылғы 19 сәуір күнгі мәжілісінде үш мәселе талқыланды: Мемлекетті басқару туралы; Уақытша үкіметке және жүріп жатқан соғысқа көзқарас туралы мәселелер. Бірінші мәселеге байланысты делегаттар «демократиялық республика» идеясын қолдады. Ал ұлттық – территориялық федерация мәселесін әзірге ашық қалдыруды ұсынды [1].

Съезд Уақытша үкіметті «оның қызметі, уәде етілгендей, ...демократия мүддесін қорғауға бағыттала беретін болса», қолдайтындығын білдірді. Соғысқа байланысты делегаттардың пікірі оны герман милитаризмі жеңіліс тапқанға дейін жүргізе беру керек дегенге тоқтады және бітім Петроград кеңесі ұсынған аннексиясыз және контрребуциясыз принциптері негізінде жасауға тиіс делінді.

Съезд қабылдаған осы үш мәселе жөніндегі қарарларды талдау Уақытша үкімет қызметінің басты бағыттарын қолдағанымен, сонымен қатар өз іргесін одан аулағырақ ұстағанын көрсетеді. Осыған дейінгі болған Торғай және Жетісу съезінен Орал съезінің айырмашылығы 1-інші күні құрамында 20 адам бар Жаһанша Досмұхамедов басқарған облыстық қазақ комитетін сайлау болды.

Орал облыстық съезінің күн тәртібі басқалардікінен айтарлықтай еркшеленіп тұр. Зерттеуші К. Нұрпейсов дұрыс көрсеткеніндей, көлемі де, деңгейі де, маңызы да әр түрлі бір-бірімен байланысты үш мәселе – жалпы мемлекеттік, ұлттық және аймақтық (жалпыроссиялық, қазақтық немесе қазақстандық және Оралдық) мәселе жеке жүйеленген [2,1016]. Мұның үстіне съезде талқыланған мәселелер оған қатынасушыларға сол кезеңнің сан қилы оқиғаларын бағалауға ғана мүмкіндік беріп қоймаған, сонымен қатар келешекті болжауға да түрткі болған. Съезде қаралған мәселелер саны 23 – ке жетіп, басқа съездердің күн тәртібіне әлде қайда асып жығылды.

Батыс өңіріндегі осы кезең туралы өз естелігінде Ә. Әйтиев былай деген: «Ақпан революциясынан кейін Орал аймағын басқару жөнінде Азаматтық комитет құрылып, оның құрамына Б. Қаратаев, Ғ. Әлібеков, И. Токберлинов, Д. Күсепқалиев, Ә. Әйтиев, кейінен студенттер К. Жален, Б. Жанқадамов, дәрігерлер, Н. Ипмағанбетов, Х.Досмұхамедов кірді. Бұл комитеттің одан арғы жұмысын жасау мақсатында қазақ өкілдеріне съезд шақыру қажеттігі айтылып, кесілді», – деп жазады [3].

Осылайша, съездің алғашқы күнінің мәжілісі аяқталды.

Орал облыстық 1-інші съездің **екінші күні** (20.04. 1917 ж.) аграрлық мәселелерді талқылауға арналады. Бұл мәселедегі ерекшелік сол, Оралдықтар аграрлық мәселені түбегейлі шешуді Құрылтай жиналысының үлесіне қалдырғанымен, оның делегаттары жер иемдену көлемі еңбек нормасына сай болу қажет деп шешеді. Сөйтіп бұл мәселеде өздерінің Ресейдің халықтық-социалистік партиясының бағытына жақын тұратындықтарын анық білдіреді. Съезд делегаттары мемлекеттің жаңа жерлерді алу құқына қол сұқбайтындарын мәлімдегеніне қарамастан, облысқа сырттан көшіп келуге және қазақтардың пайдалануындағы жерлерді алуға тыйым салуды қолдайтындықтарын ашық білдірді.

Талқыланған мәселе бойынша съезд мынадай шешім алады:

1. Қазақ жеріне келімсектерді жіберуді тоқтатып, осы кезге дейін пайдаланбай келген монастырьлардың, шіркеулердің, дворяндардың жерлері қазақтарға себеп-сылтаусыз қайтарылсын;

2. Қазақтарға бұрынғы қазына мешігіндегі орман, дача, далалық аймақтардың шөптерін шабуға рұқсат беріледі, бірақ орманды шабуға, орман арасына мал жаюға тыйым салынды, малды орман арасындағы ашық жерлерге, алада жаюға рұқсат етіледі;

3. Қоныс аударушылар тұрып жатқан жерлер Құрылтай жиналысы жер мәселесін шешкенше оларға пайдалануға қалдырылады;

4. Шалқар және Индер көлдерінің талас мәселелері, ондағы балық аулауға байланысты дауы жаңа заң қабылданғанға дейін қалдырыла тұрады;

5. Гурьев және Темір уездерінің көшпенділеріне отырықшы қазақтар территориясының үстінен көшіп-қонуға рұқсат етілді;

Сонымен қатар шарушалықтарға еш зиян келтірмеу жағын ойластыру керек;

6. Қазақтар мен татарларға Ойыл жәрмеңкесі маңында құрылыс салу құқығы беріледі;

Дінге байланысты съезд болыстық діни басқарманы Орынбор мұфтиатына бағындыруды жақтады [4,756].

Съездің **үшінші күні** (21.04.1917 ж) Халел Досмұхамедов және Жаһанша Досмұхамедовтардың облыстың қазақ аудандарын басқаруды қайта құру жөніндегі бағдарламасы мен «Орал облысы далалық бөлігін басқарудың Уақытша ережелері» талқыланды.

Біріншіден, аталмыш ереженің 100-бабында іс жүзінде ауылды, уезді және облысты басқаруға тиісті өкіметпен атқару органдары жүйесін құрудың және оны іске қосудың нақтылы нұсқаулары анықталған болатын. Жаңа өкімет өзінің мәні жөнінен азаматтық болуға тиіс еді, ескі мемлекеттік аппарат түгел қиратылуға жатты. Жергілікті өкіметпен басқару органдарының барлық салаларының құрылымы мен міндеттерін осыншама жан-жақты анықтау осы мәселелерді теориялық тұрғыдан да, практикалық жағынан да шешуге қабілетті зиялы күштердің Орал облысында жеткілікті екендігін көрсетті. Екіншіден, осы уақытша ережелерді даярлау қазақ автономиясына деген құлшыныстың бір көрінісі еді. Бұл пікірді «Ереженің» тоғыз баптан тұратын «милицияны құру» деп аталған төртінші бөлімі дәлелдей түседі. Бұл бөлімде ауыл, село, болыс милициясының негізгі міндеттері анықталып, уездік милиция бастығының қызмет атқару тәртібі белгіленген, сонымен бірге милиция органдарының басқа өкімет құрылымдары арысындағы қарым-қатынас жолдары анықталған. Басқа сөзбен айтқанда, 1917 жылғы көктемде «Орал облыстық қазақ съезі шешімдері арқылы» Жаһанша Досмұхамедов басқарған облыстық қазақ комитетінің басқа мүшелері 1918-1919 жылдары мемлекеттік – саяси құрылым ретінде өмір сүрген «Ойыл уәлаятының» қызмет жүйесінің негізін қалады.

Мәжілістің әңгіме болып отырған **үшінші күні** делегаттар бүкіл ресейлік мұсылмандар съезі туралы мәселені қарап, оған қатысу үшін Мәскеуге үш саяси қайраткерлер – Жаһанша Досмұхамедовты, Халел Досмұхамедовты, Ғұбайдолла Әлібековты және мұғалім Сұбханов пен алты молданы жіберу жөнінде шешім қабылдады. [4,776] Облысқа кеңінен танымал үш бірдей саяси тұлғалардың Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануы олардың Жалпыресейлік саяси қызметке араласуға шынымен қол созғандығын көрсеткен. Осы Мәскеу сапарында Жаһанша Досмұхамедов айтарлықтай табысқа жетті. Ол, біріншіден, Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде оның атқару комитетіне мүше болып сайланса, Бүкілресейлік демократиялық мәжілісте Ресей Республикасының Уақытша кеңесінің (предпарламент) құрамына енгізілді [2,1026].

Съездің соңғы **төртінші күні** облыстағы оқу-ағарту, мәдениет және шаруашылық- қаражат мәселелерін қарады. Съезд делегаттары Орал облысында қазақтар арасында бастауыш, орта, жоғарғы білім беру жүйесі қанағаттанғысыз деп тауып, төмендегі шешімдерді қабылдады:

- мұғалімдер съезін шақыру қажет;
- Орал қаласында Уақытша орта оқу орнын ашу қажет, ерлер гимназиясының бағдарламасы негізінде қазақ балаларына арнайы оқу орнын ұйымдастырып, оны казактар қаражатына салынған бұрынғы кәсіптік мектептің үйіне орналастыру жөн деп табылды;
- қазақ тілінде газет, брошюралар шығару қажет деп табылды;
- қазақтарға тиісілі қозғалмайтын мүліктер есепке алынсын, оны тиімді пайдалану облыстық қазақ комитетіне тапсырылсын;
- облыстық қазақ комитетіне жергілікті жерлерде басқару жүйесінде тұрған мәселелерді шешуде басқа қоғамдық ұйымдармен кәсіпорындар мен бірлесе отырып шешу құқығы берілсін;
- қазақ халқын біріктіру мақсатын Ресейлік съезд шақыру және Мәскеудегі Жалпы ресейлік съезде басқа облыстардан келген мұсылман делегаттарымен келіссөз жүргізу қажет;
- Съезд қабылдаған қаулыларды жүзеге асыру және бақылау облыстық қазақ комитетіне жүктеледі.
- сонымен қатар облыстық съезд уақытша үкіметті қолдау ісіне 1917 жылғы «Бостандық заемына» («Заем свободы») кеңінен жазылуды ұйымдастыру қажет деп тапты.

Съезд назарынан қатынас жолдарына, азық-түлікке, баспахана ұйымдастыруға, т.б. мәселелерге байланысты шешімдер қабылдады.

Съезд қабылдаған шешім-қарарлар хаттамасына оның төрағасы Жаһанша Досмұхамедов, оның серіктестері (орынбасарлары) Ғ.Әлібеков пен А. Қалменов, хатшылары Т. Жетпісов пен Х. Ахмеджановтар қол қойған [2,786].

Орал облыстық қазақ съезі 1917 жылғы көктем айларында өткен басқа облыстық және уездік қазақ съездері сияқты қоғамдық-саяси өмірдегі елеулі оқиға болды.

Орал облыстық қазақ съезінің өзіне тән сипаты болды.

Олар: **Біріншіден** делегаттар саны басқа облыстық съездерден көп болды. **Екіншіден**, Орал облыстық қазақ съезінде қаралған мәселелер саны 23 болуы көкейтесті мәселелерді дұрыс шешуге деген ұмтылысты көрсетеді. **Үшіншіден**, аграрлық мәселеде батыл шешімдер қабылдады. Қазақтарды өз ата-қоныс жерлеріне қайтадан қоныстандыруға әрекет етті. **Төртіншіден**, Орал съезі облыстағы оқу – ағарту, мәдениет және шаруашылық-қаражат мәселелерін қарады, жалпы білім бері негізінде орта мектептерді ұйымдастыру туралы айтылады.

Жаһаншаның осы съезде сөйлеген сөзінің басты мазмұны мынаған саяды. «Біздің мақсатымыз – ел билеуді, халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта тағдырын өз қолына алады.

Біздер тапқа, жікке бөлінбейміз – біртұтас халық ретінде болашақ үшін күресеміз.

Жайық өңірін мекендеген басқа ұлттар мен достық одақ жасап – араздасуға жол бермеуіміз керек, өйткені ғасырлар бойы осы тағдыр мен тығыз байланысты.

Қазіргі желбіреген бостандықтың жасыл туы бәрімізді бірлікке, туысқандыққа шақырады. Қазақ шаңырағы бәріне де пана бола бермек. Сондықтан, – деп жалғастырды төраға, – саяси авантюристерден жолды бөгейік, қан төгіске жол бермейік-жұрттың берекесі кетуге түптеп себеп болған нәрсе қазақта бірліктің жоқтығы. Соған байланысты қазақты дұшпаны жекелеп бір –біріне қарсы қойып қан қақсатқан. Бізге береке-бірлік әперетін тек әділдік. Қалың халықты тонаушыларды, момынды жылатушыларды-серіктікке алмаймыз. Қазақты, басқа халықтарды аяусыз қанаған патша орнынан түсті. Қазақты елдің тұрмысын, тілін, мінез-құлқын, әдет-ғұрпын білетіндер ғана басқарады. Осыған байланысты қалай болғанда да біз Ресейден автономия алуға тиістіміз», [5] дегенде цирктегілер түгел орындарынан тұрып қызу қол соғып қуаттады.

Жаһаншаның осы сөйлеген сөздерінен біз бүгінгі тәуелсіз егеменді елдігімізді аңсағанын, оған жетудің жолдарын бір ғасырдай бұрын сезініп, бағытын белгілегенін және Төле би айтқандай, ауызбірлікке, тұтастыққа елді шақырғанын көреміз. Халықты ұлтаралық бірлікке шақырды. Осы жағынан алғанда ол ұлтшылдықты арқау еткен жоқ, керісінше, ұлтын сүйген ұлтжанды азамат екенін танытты.

Осындай тарихи оқиғаның арасында Жаһанша Досмұхамедовте көрініп, өзін қайраткер ретінде айқындай түсті. Елінің басқару жүйесі жөнінде, халқының болашақтағы тағдыры жөнінде, өскелең жас ұрпақтың тәлім-тәрбиесімен білім алу деңгейі жөнінде, елді халқын қорғау үшін «Милиция құру» жөнінде өз пікірін халқы алдында айтып, халықты бірлікке шақыруы бүгінгі тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің саясатымен үндесіп жатқанын көреміз.

1917 жылдың желтоқсанында Екінші Жалпықазақ съезінен Орынбордан қайтып оралған бойда Жаһанша, Халел Досмұхамедовтар қазақтың батыс аймағын басқаратын үкімет құруға кірісті. Осы мақсатта облыстық құрылтай өткізу белгіленді, оның орны болып Қаратөбе алынды, өйткені қыс жағдайында жол қиындығы ескеріліп-Ойыл, Маңғыстау, Үйшік, Ақтөбеден келетіндер үшін Қызыл үйден көрі ыңғайлырақ деп ойластырылған болатын.

Осыдан кейін Орал өңірі қазақтарының ІҮ-інші облыстық съезі 1918 жылы 18 мамырда Жымпиты (қазіргі Сырым ауданының орталығы) Орал қаласының оңтүстік-шығысында орналасқан елді-мекенде өткізілді. Съездің ашылу сәтіне 300 делегат келіп үлгірсе, ол жұмыс істеген үш күннің ішінде тағы 150-дей адам қосылды. Съездің күн тәртібінде 20 мәселе енгізілді, оның соңғы төртеуі съездің барысында анықталды.

«Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметінің әкімшілік-территориясының құзырына Жайықтың бұхара жақ бетіндегі Шыңғырлау, Бөрлі, Теректі, Ханкөл, Қосатар, Үйректікөл, Жезбұға,

Жымпиты, Сабындыкөл, Талды, Қаратөбе болыстары және Ойыл, Тайсойған өңіріндегі Қиыл, Қарағанды, Құлынды, Жетікөл, Жекенді, 1-Ойыл, 2-Ойыл, Қазбек, Ақшатау, Тайсойған, Ақжал, Бестөбе, Қарашағыр, Жиренқұдық, Есбол, Кермеқас, Бұлан, Жарыпшыққан болыстары, кейіннен 5 «қарашекпендер» (орыс, украин қоныстанушылары) болыстары енген. «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметінің қарауына, кейбір зерттеушілер жазып жүргендей, Бөкей Ордасы, Маңғыстау, Ақтөбе атырабы ол кезде кіре қойған жоқ [6].

Ә. Бөкейханов айтқандай Орал облысының зиялылары жаман жолға түсуі мүмкін емес еді. Бұл кезде «Ойыл уәлаяты» үкіметі де өзін уақытша болса да толыққанды мемлекет ретінде көршілестеріне танытуға бар әрекеттерін жасап жатқаны жөнінде айтып өтеді.

1918 жыл-Батыс өлкенің және Жалпықазақ съезінің шешімдерін жүзеге асыру жолындағы саяси күрес жылдары еді.

«Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметінің атқарған істері:

- Жерге жекеменшікті жойып, оны халықтың меншігі деп жариялады;
- Халық сайлаған уәлаяттық, уездік соттар іске кірісті;
- Ақша-финанс жүйесі жасалынды;
- Халыққа өз саясатын жеткізу, түсіндіру үшін газет шығарылды (оның редакторы болып Ахмет Мәметов жұмыс атқарды). Ол М. Мәметованың әкесі, көрнекті Алашорда қайраткерлерінің бірі.
- Жер пайдалану, салық, дін, сот, білім, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады;

1918 жылы 11 қыркүйекте Уфа қаласында Әлихан Бөкейхановтың басшылық етуімен төтенше Алашорда уақытша үкіметінің отырысы өткізілді. Бұл отырысқа Алашорда уақытша үкіметінің мүшелері түгелдей қатысты. Отырыс барысында 1918 жылы 18 мамырда Жымпиты да құрылған Ойыл уәлаяты атты үкімет таратылып, оның орнына Алашорданың Батыс бөлімі атты үкімет құрылды. Осы жиналысқа төрағалық еткен Әлихан Бөкейханов оның мүшелері: У.Танашев, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, А.Бірімжанов, А.Ермеков, М.Тынышбаевтар болды.

Негізгі тыңдалған мәселе жергілікті басқару территориясында Алаш автономиясын құру мәселесі еді.

Осы негізде қабылданған қаулы:

- 1) Алашорда үкіметі қазақ жеріндегі Алаш автономиясының бірден-бір басшылық ететін органы болып табылады.
- 2) Жергілікті басқару жүйесі – жергілікті және қалалық өзіндік басқару органы болып саналады және оны Алашорда комиссарлары бағыттап отырады.
- 3) Қалалық және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі негізгі заңға сай жүзеге асады. Бұл заңдылық 1917 жылы құрылған Алашорда атты үкіметтің шығарған заңдарына бағынады.
- 4) Облыстық уездік комиссарларды Алашорда уақытша үкіметінің 1917 жылы құрылған заңнамалары негізінде сайланады.
- 5) елде соғыс жүріп жатқандықтан және жол қатынастарының қиындықтарын ескере отырып, Алашорданың Батыс бөлімін құру қажет деп табылды. Оған, Бөкей Орда, Ойыл уәлаяты, Маңғышлық уезі, Каспийдің арғы жағы облыстары, Ақтөбе және Торғай облысының Қырғыз уездері енді.
- 6) Алашорданың бөлімдері автономиялық бөліктерге бөлінуге байланысты маңызды сұрақтарды және бұйрықтарды Алашорда үкіметінен алып, орындап отыруға негізделген.
- 7) Жергілікті және қалалық басқару қатынастарында Алашорданың Батыс бөлімі негізгі алашорда үкіметінің қызметтерін атқара алады.
- 8) Территориялық комиссарлар жергілікті басқару органдарына бағынышты.
- 9) Төтенше жағдайлар туған сәтте, Алашорда үкіметінен тыс, негізгі мақсаттарға сай Батыс Алашорда бөлімі өз шешімдерін жүзеге асыра алады.

10) Батыс Алашорда мүшелері: Б.Құлманов (Бөкей Алашордасының мүшесі), Х.Досмұхамедов (Орал облысы Құрылтай жиналысының мүшесі), И.Тұрмұханбеков (Түркістан Құрылтай жиналысының мүшесі).

11) Батыс Алашорда үкіметінің мүшелігіне ұлты қазақ емес, жергілікті халықтан екі адам, халықтық сайлау негізінде үкімет құрамына енгізілді.

12) Батыс Алашорда үкіметінің орталығы, бұрынғы Ойыл уәлаятының орталығы болған Жымпиты қаласы деп белгіленді.

Батыс Алашорданың Ж. Досмұхамедов басшылық еткен үкіметінің атқарған істері, 1919 жылы 20 желтоқсанда халықтық ұйымдар мен қызметкерлер Кеңесінде қорытындыланды, онда былай делінген:

1. Қазақ жұртының өзін-өзі билеу құқығы іске асырылды.

2. Азамат соғысы жағдайында бірімен бірі қырқысып жатқан екі саяси ағым арасында белсенді іс атқарылып, қазақ халқын бүліншілік пен тонаудан сақтады.

Бұл екі міндетті атқаруда Батыс Алашорда басшылары әртүрлі саясат ұстануға мәжбүр болды. Ол сол кездегі саяси жағдай талабынан туындаған болатын.

Алашорданың Батыс бөлімінің таратылу хаттамасы 5 наурыз 1920 жылмен белгіленеді. Бұл хаттама Қазақстан Республикасының Орталық архив қорында сақталған [4, 96 б.]. Хаттама негізінде осы отырысқа Пестковский, Айтиев, Алибеков, Аргынчиев және Бегимбетовтар қатысқан. Төрағасы Пестковский, хатшысы Айтиев болған. Тыңдалған негізгі мәселе, Алашорданың Батыс бөлімінің таратылуы туралы болды. Негізгі баяндамашы Ревком мүшесі Бегимбетов, Орал облысынан келіссөздер жүргізуге жіберілгендігі жөнінде айтылады. Алашорданың Батыс бөлімі өз еріктерімен Кеңес өкіметін мойындауға келісім береді. Осы отырыста Алашорданың Батыс бөлімінің Азамат соғысы жылдарындағы атқарған істері ескеріліп, жергілікті халықтарға жасалған көмектері және Кеңес өкіметін өз еріктерімен мойындағаны туралы әңгімеленеді. Дейтұрғанмен, Алашорданың Батыс бөлімінің жетекшілерін, елдегі жағдайдың толық қалыпқа түскенге дейін, қалың халықтың ортасынан оқшауланатындығы туралы шешім қабылдайды. Оларды алғашында Орынборға кейіннен Москваға және басқа да орталық губернияларға жіберу туралы шешім қабылданады. Олар: 1) Ж.Досмұхамедов, 2) Х.Досмұхамедов, 3) И.Қашқынбаев, 4) К.Жаленов, 5) Б.Атшыбаевтар.

Алашорда мүшелерінің сырттан әкелген және өздері қолданған заттары олардан алынды және ревком шешім шығарғанша қайтарылмайтындығы айтылды.

№ 253, 21 қаңтардағы Ревкомның шешімімен Алашорда мүшелеріне ешқандай күш көрсетуге болмайтындығы туралы айтылған [4, 188 б.].

Алашорданың Батыс бөлімінің қайраткерлерін әзірше басқа жұмысқа тағайындауды кешуілдетіндігі туралы айтылды. Осылайша, Батыс Алашорда үкіметі таратылады [7].

Әдебиеттер тізімі:

1. // Уральские областные ведомости. 1917. 19 маусым.
2. Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995. – 101 б.
3. ҚРПМ. 811 қор, 7-тізбе, 4-парақ.
4. Мартыненко Н. Алаш-Орда (сб. документов). Алматы, 1992. – С. 75.
5. Ж.Ақбай. Жанша. Орал, 2008. – 79-80 бб.
6. Әнес Ғ., Тәж-Мұрат М. Батыс Қазақстан облысының энциклопедиясы. Алматы, Арыс баспасы, 2002. – 419 б.
7. Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Ж.Досмұхамедов, Орал, 2010.

ОТАНШЫЛДЫҚ ПЕН МЕМЛЕКЕТШІЛДІКТІ НЫҒАЙТУДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫНЫҢ РӨЛІ

С.Е. Сахиев,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
«Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, саяси ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Көшпелі қазақ өркениетінде ерекше міндеттердің бірі болып саналатын, баға жетпес қасиет, ол – отаншылдық.

Көптеген елдерде отаншылдық халықтың өз ұлтының тілін, ділін, дінін берік сақтауымен және мақтан тұтуымен тікелей байланыстырылды. Отаншылдық сана – халықты топтастырушы рухани күш бола тұра, халықтың күш-жігерін, тәуелсіздікті нығайтуға бағыттайды. Отаншылдық, елжандылық туған отбасына, туып-өскен ортаға, туған топырағы мен табиғатына деген құрметтен басталады. Сондықтан отаншылдықтың қайнар көзі адамгершілік қасиеттер болмақ. Отаншылдықтың іргетасы – ұлтжандылық. Өз ұлтын сүйіп, оның мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын азамат қана отаншыл болады. Отаншылдықты рухани құбылыс ретінде зорлықпен, нұсқаумен, биліктің басқаруымен енгізу мүмкін емес. Отаншылдық тәрбиеге қатысы бар барлық институттар мақсатты әрі нәтижелі жұмыс істегенде ғана санаға сінеді. [1]

Елбасымыз азаматтардың отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуды ұлттық қауіпсіздікті сақтаудың негізгі элементтерінің бірі ретінде таниды.

Мәселен, Жапонияда жас ұрпақты отаншыл азамат болып шығуға жүйелі түрде баулиды. Сондықтан да олардың жас ұрпақтары өз мемлекеті мен ұлтын кіршіксіз сүйеді, кішіні кішідей, үлкенді үлкендей сыйлайды.

Ал Американдық отаншылдықтың негізінде олардың ділдік ерекшеліктері жатыр. Оларда жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі, қарым-қабілеттілігі айрықша бағаланады. Соған орай, осы ел азаматтарының отаншылдық сана-сезімі де басқа көптеген дамушы елдер азаматтарының отаншылдығынан әлдеқайда жоғары. Олар өздерінің жоғары деңгейде дамыған экономикалық-әлеуметтік жағдайларын аса тиімді пайдалана отырып, өздерінде бар, өзгелерде жоқ құндылықтарын асыра дәріптеп, өз азаматтарын «біз дүниежүзіндегі барша ұлттардан артықпыз» деген асқақ рухта оқытып-тәрбиелеп келеді. Олардың өскелең ұрпақтарының отаншылдық рухының өте жоғары болуының бір себебі де осыдан.

Туған жерге деген ыстық сезім, атамекенге деген үлкен құрмет орта ғасыр жәдігерлері болып саналатын бабаларымыз Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Саиф Сараи, Құтып және т.б. еңбектерінде де жеткілікті қамтылған. Мәселен, Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» атты трактаттарында этикалық, эстетикалық мәселелерді айта отырып, мінез-құлықты тәрбиелеуді бірінші кезекке қояды. Білім-ғылымды игеру, оны адамгершілік жолында пайдалану туралы өсиет айтады [2].

Елдің амандығын, бірлігін, еркіндігін, азаттығын, жердің тұтастығын Қазтуған, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар, Дулат, Жанак, Мұрат, Мұрын сияқты т.б. жыраулар да өз шығармаларына өзек етіп, жеріне жеткізіп жырлаған. Олардың да елжандылық рухқа толы жырларының жастарға отансүйгіштік тәрбие беруде орны ерекше.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2008 жылы «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған өзінің «Ұлттың ұлы мұраты жолында ұйысайық» деген мақаласында: «Отаншылдық сезімді орнықтыру қай заманда да, қай қоғамда да маңызды. Бұл, әсіресе, жас мемлекеттер үшін ерекше мәнге ие. Біз патриоттық тәрбие беруге көп көңіл бөлуге тиіспіз. Мұның бір қайнар көзі тарихты білу, одан тағылым алу, бабаларымыздың даңқты істері үшін мақтану екендігі анық. Солай ету керек те. Сонымен бірге тек тарихты малданып қана қалуға да болмайды. «Бүгін мақтанатыны қалмаған елдер өткенімен мақтанады» деген де сөз бар.

Біз өткенімізбен де, бүгінімізбен де мақтанатындай ұлт болуымыз керек» [3], – деген еді. Елбасы бұны өткеніміз бен бүгінімізде қазақстандық жас ұрпаққа ауыз толтырып мақтанышпен айта алатын тағылымды тарихымыз, тәуелсіздігімізбен бірге келген қазақстандық жетістіктеріміз мол болғандықтан айтып отырғаны анық. Демек, өткен тарихымыз бен бүгінгі табысымыз ел азаматтарын, әсіресе, жас буын өкілдерін ұлтжандылық, отаншылдық рухта тәрбиелеуде маңызды тағылымдық рөл атқарып, үздіксіз қызмет ете бермек.

Жеке адамдар арасында да, әлеуметтік топтар арасында да шиеленістерқарқынды дамыған заманда әрбір адамның, әрбір жастың кімді жақтайтынын, кімді қорғайтынын, қай елдің мүддесі үшін еңбек ететінін, әлеуеті мен күшін, идеяларын қай елдің игілігіне қолданатынын айқын білгені абзал. Осы қасиеттер мен міндеттерден – туған елге сүйіспеншілік, отаншылдық, патриотизм сынды күрделі сезімдер қалыпта – сады. Жастар өз елінің жетістіктері және мәдениетін мақтан тұтып, балаларының болашағын төл отанымен байланыстыруы керек.

Мемлекетшілдік идеясының негізінде – елдің тәуелсіз мемлекет ретінде, ұлт ретінде дамуын қарастыру идеясын жатқызуға болады. Мемлекетшілдік ресми билікті қолдаумен ғана емес, оған конструктивті сын айтумен де, халықты, мемлекетті кемелдендіруге шақырумен де көрініс табады. Ұлтшылдық ұлттық құндылықтарды мемлекеттік мүдденің орталық, негізгі мәселесіне айналдыру, ұлт мүддесін қорғау, ұлтты ұлт ретінде сақтап қалу, оның дамуына жағдай жасау идеясынан туындайтындығын түсіндірмесе де белгілі.

Ұлттық мүдде әрқашанда мемлекеттің негізгі мақсаты, тірегі болуы керек. Сонда ғана біз шынайы мемлекетшілдікке жетелейтін идеологияға бет бұрамыз.

Қазақ ұлтының ұлттық санасының тарих өрісіндегі құбылысы елдік, бірлік, ар-намыс, батырлық, ержүректілік, тектілік, кісілік, имандылық, адалдық, тазалық, намысшылдық, қамқорлық және ұлттық қасиетке терең болу. Қазақ қоғамының тарихи кеңістігінде ел болмысының рухани негіздеріне айналған ұлттық сана құбылыстары ең алдымен жеке адамның ерік жігерін қалыптастырып отырған.

Зиялыларды елдік, мемлекетшілдік идеясына біріктіретін ұлттық сана. Сондықтанда, алаш зиялылары айтқандай елдің ел болуын, ұрпақтың ер болып өмір сүруін көздейтін мемлекеттер тарихты иманы дәрежесіне көтереді.

Алаш зиялыларының жүйелі ізденістері, ортақ көзқарастары ұлттық білімді, ұлттық сананы күшейтіп, өткен ғасыр басында халықты қауіп-қатерден сақтауға қызмет етті. Алаш зиялылары 1913 жылы «Қазақ» газетінің алғашқы сандарында жарияланған «Қазақ тарихы» жөнінде жазылған мақалада, «Қазақ ішінде әр үйдің отағасысы, әр ауылдың ақсақалы тұрған бір шежіре. Бұрынғы өткен кеткеннен естіген білгені болса кейінгі жастарға соның бәрін айтып отырады» – деп ұлттық тәрбие ісінде әрбір қазақ қоғамындағы ата-ананың міндетін атап көрсеткен.

«Алаш» партиясының бағдарламасында көрсетілген ел басқару жүйесі, жастардың білім алуы, ұрпақ тәрбиесі, ұлттар теңдігі, азаматтардың құқы мен бостандығы жөніндегі ұстанымдар тәуелсіз қазақ мемлекетінің саясатымен сабақтас жатыр. Сол себепті Алаш көсемдерінің өмірінен өнеге, тірлігінен тағылым алып, Алаш мұратын ұлт мұраты ретінде тануымыз керек. Алаш идеясы – ұрпақтың бойына отаншылдық пен мемлекетшілдік идеясын сіңірудің басты құралы болуы керек.

Алаш қозғалысы қазақ баласының саясат, мәдениет сатысына көтерілгендігін айғақтай отырып, ендігі жерде ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең халық ретінде азат күн кешуге болатындығына әлеуметті сендіре алған жаңашыл қозғалыс болды.

Алаш қозғалысы совет өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді. Оның жарқын әрі бұл тартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы.

Ес жиып, етек жапқан бүгінгі күнде *алаштық идея* саналы қазақ баласын, елжанды Қазақ азаматын қайтадан баурап алу үстінде. Мұның басты себебі, Алаш қозғалысының ең ұлы мақсаты – ұлттық тәуелсіз мемлекет құру идеясымен сабақтасып жатқанында. XX ғасырдың басында

ұлтының теңдігі үшін бар күш жігерімен, білімімен күреске түскен Алаш қайраткерлерінің еңбегін барша халық бағалайды.

Алаш қозғалысына өткен дәуірдің тарихы ретінде ғана қарамай, оны бүгінгі заманымызбен үндес өміршең көзқарастар жиынтығы ретінде бағалап, яғни бүгінгі тәуелсіздік мұраттарымен сабақтасып жатқандығына мән беріп, одан өрісті өнеге, ғұмырлы ғибрат алғанымыз дұрыс.

Ұлттың басын қосқан сол бір тарихи кезеңде Алаш идеясын қазақтың басым көпшілігі қолдағаны анық. Бірақ олардың барлығын тізімге енгізе беру, әрине, мүмкін емес.

Алаш арқауы – біздің мыңдаған жылғы елдік арқауымыздың жалғасы, сапалы кезеңі. Біз тарихымыздың бұл шағын, Жаратқан бұйыртқан елдік рухы биік, отаншыл қағидаты айқын, Елбасымыз айтқандай, кіндік тұлғаларын әрқашан мақтан тұтамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 бет.
2. Ата заңдар. Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық (Бағдарлама жетекшісі: С. Зиманов). 2 том. – Алматы: Жеті жарғы, 2004 жыл.
3. Назарбаев Н.Ә. Ұлттың ұлы мұраты жолында ұйысайық // Егемен Қазақстан. 2008 жылғы 31 мамыр.

АЛАШ АРЫСЫ ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ ТІЛ ТУРАЛЫ

Ж. Сәдуақасұлы,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
профессоры, филолог.ғ.д.,
Қызылорда қ., Қазақстан*

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы өлара кезеңде өздерінің патшалық Ресейде алған білімдерін әлі де болса ұйқыдан толық ояна алмай жатқан бұйығы халқының болашағы үшін арнауға бел буған, осы бір ұлы жолда талай қиындықты бастан өткізе отырып, сондарына саясат пен тарихтың, ғылым-білім мен мәдениеттің қай саласынан болмасын өшпестей мұра қалдырған, ақыры «Сталиндік қызыл қырғынның» құрбанына айналған, бүгінде өзіміз «Алаш арыстары» атап, еңбектеріне бас иіп тағзым ететін Әлихан Бөкейханұлы, Бақытжан Қаратаев, олардың соңын ала қатарға қосылған Ахмет Байтұрсынұлы, Нәзір Төреқұлұлы, Елдес Омарұлы, Міржақып Дулатұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, тағы да басқа біртуар тұлғалар болды. Солардың бірі және бірегейі – Халел Досмұхамедұлы.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы алғашқы оқыған азаматтардың бірі болған ағасы Дәулетүмбеттің нұсқауымен он бір жасында Оралдағы әскери училищенің дайындық курсына оқып, одан соң Петербордағы Императорлық Әскери-медициналық академиядан білім алуы, қарапайым қазақ даласынан шыққан Халелдің жастайынан зерек, алғыр бала болғандығын көрсетсе керек. Академияда оқыған тұстағы, ғасыр басында Ресейде болып жатқан саяси тұрақсыздықтар, түрлі толқулар мен революциялық қақтығыстар, соның нәтижесінде пайда болған алуан-түрлі партиялардың іс-әрекеттері және олармен үнемі күресте келе жатқан демократиялық көзқарастар болашақ дәрігердің азаматтық қалыптасуына әсер еткені белгілі. Сондықтан да Халел оқыған, білімді азамат ретінде осы тұстағы қым-қуыт шаруаларға ерте араласқан. Қазан төңкерісіне дейін негізгі мамандығына байланысты дәрігерлік қызмет атқара жүріп, қазақ даласындағы түрлі аурулармен күресудің жолын көрсеткен көптеген құнды еңбектер жазып қалдырды. Бір таңқаларлығы – осы кездегі жоғары білімді оқыған, зиялы қазақ азаматтарының қай-қайсысы да ұлт азаттығы, оның болашағы жолында өздерінің әмбебаптық

қабілеттерін таныта да, жұмсай да білгендер еді. Әсіресе, олар төңкерістен кейін-ақ іле-шала еліміздің болашағы үшін алаңдап, патшалық Ресейдің бұрыннан жымысқылықпен жүргізіп келе жатырған басқыншылық саясатынан қазақ халқын, оның ұлттық символы болып табылатын қазақ тілін сақтап қалудың жолын жандарын сала іздестіре бастады. Олар жаңа құрылған Қазақ автономиясының басқарушы органдарында қызметтер атқара жүріп, заман талабына сай әрқайсысы бірнеше мамандықтың иелеріне айналды. Солардың бел ортасында жүрген Халел де тек дәрігер ғана емес, ол – тарихшы, әдебиетші, тілші, медицинаның түрлі салаларын меңгерген ғалым, биолог, табиғаттанушы, баспагер, педагог-ұстаз, оқулықтардың авторы, тұңғыш профессор болды. Біз Х.Досмұхамедұлының тілшілік қырына аз-кем тоқтала отырып, оның осы бағыттағы айтқан ой-пікірлерін қазіргі көзқарас тұрғысынан пайымдауға тырысамыз.

Бүгінде біз, сол бір ұлылар аңсаған арманға жетіп, Тәуелсіз Қазақстан атандық. Егемендіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ, осы күрес жолында құрбан болған арыстарымызды еске алып, солар бастап кеткен жарқын істерді, солар мұра еткен ой-пікірлерді таразылай, еліміздің ұлттық сипатына қажеттілерін іріктей отырып, жаңа қоғамға аяқ бастық. Соның ішінде алғашқы ең ірі мәселе – құрдымға кетуге айналған тілімізді сақтап қалу ғана емес, оны мемлекеттік қолданыс дәрежесіне жеткізу, елдегі басқа да ұлт өкілдерінің ортақ игілігіне айналдыру еді. Осы бағыттағы игі істердің ең соңғысы және келешекте орындалуы міндетті болып отырған басты құжат – Елбасының «Болашаққа бағдар: ұлттық жаңғыру» атты мақаласы. Онда Н.Ә.Назарбаев: «...Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», – дей келіп, таяу жылдардағы міндеттерді айқындап берді. Соның басында «қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру» мәселесі тұр [1].

Бұл мәселемен, шындығында, осыдан бір ғасыр бұрын біз тілге тиек етіп отырған ғұламалар да айналысқан болатын. Латын әліпбиіне көшу 1925 жылы өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің басты бір мәселесі болды. Осында А.Байтұрсынұлы бастаған біраз азаматтар түрік әліпбиін (араб әрпі негізіндегі) жақтап оның артықшылықтарын дәлелдесе, Нәзір Төреқұлұлы латын әліпбиінің қолайлығын дәлелдеуге тырысады. Бірақ Ахметтің жобасын жақтаушылар басым дауыс алады. Осыған қарамастан біршама дайындықтан кейін бұл мәселеге кейінгі бір съезде қайта оралу қажет деп табылады [2, 72-94 бб]. Дайындықтың бірі латын әрпіне негізделген жаңа әліпбидің жобасын жасау болып, оған Халел де тартылады. Өз жобасы жөнінде: «Түрік халықтарына араб хәріптерін тастап, латын харпін алу керек деген сөз көптен бар... Өзіміздің осы күнгі хәріптерімізді бірден тастай салып, латын хәріптерін алуға қарсы пікірде болсақ та, айналамыздағы желіктің салқыны бізге де тиді. Қолданбасақ та, латын хәріптерін біз де тілімізге үйлестіріп көру керек. Топқа түсетін болсақ, біз де өзімізге лайық жобамен түсу керек. Пән ретінде қолдану тағы керек (бұл жерде терминология мәселесін айтып отыр – Ж.С.)», – дей келіп, одан әрі латын хәріптерінің қазақ дыбыстарына сәйкес келетіндері, сәйкес келмейтіндерінің орнына қандай хәріптерді қалай өзгертіп алғаны жөнінде толық мәлімет береді. Сонында: «Хәріптерді латынша таңбалағанда біздің тұтқан жолымыз: таңба туралы еуропалықтардан алысқа кетпеске; шама келгенше латын хәріптерінің Еуропада қолданған мағынасын жоймасқа, белгісіз шатастыратын жаңа таңбалар кіргізбеске; жазуға қиындық беретін хәріптің үстіне, астына нокат, сәкін секілді қосымшалар қоймау болды. Латынның өлген хәріптері қолданылмайды.

Біздің қолданған хәріптердің бәрі де Ресейде бар. Жаңғыз «п» саңырау ноннан басқаның бәрі де Ташкентте бар», – деп қорыта келе соңынан жобаның үлгісін береді [3, 197-199 бб].

Ғұламаның осы соңғы сөздеріне, әсіресе, ең соңғы абзацтағы айтылған пікірге байланысты бізге мынадай ой келеді. Шамасы, сол тұстағы Ресей қарамағындағы мұсылман халықтары қолданып келген араб нұсқалы әліпбиін (А.Байтұрсынұлы жасаған) латын хәрпіне ауыстыру жөніндегі идея да бұрыннан қалыптасқан империялық жымысқы саясаттың жалғасы болар-ау. Өйткені, кейін біртіндеп орыс графикасына көшіруге араб графикасынан гөрі латын

графикасы қолайлырақ болатыны өзінен-өзі айқын. Себебі, кириллицаның да негізі сол латын графикасында жатыр. Қазақ зиялыларының басым көпшілігі осыны түсінген сияқты. Алайда, қашаннан ұсақ ұлттарды уысынан шығармай, езгілеп келе жатқан алып машинаға қарсы келер қауқар қазақта қайдан болсын.

Ал қазіргі Егемен еліміздің жеке отау тігіп, жаңа қоғам құруға бет алған кезеңінде латын әліпбиіне көшу идеясының алға қойылуының бұрынғыдан өзіндік ерекшелігі бар. Ол жөнінде Елбасының мақаласында да, идеяны қолдаушы қазіргі ғалымдар мен ел азаматтарының пікірлерінде де дәлелді түрде айқын айтылуда.

Сол алғашқы съездегі мәселелерді талқылауда шығып сөйлеген сөздерінде де, басқа мақалаларында да Халел дыбыстарды дұрыс жазуға байланысты, жат тілдерінен бұрын әуелі өз тілімізді толық зерттеу қажеттігіне байланысты, жат тілдің пән сөздерін (терминдерді) қалай енгізу жөнінде құнды пікірлер білдіреді.

Х.Досмұхамедұлының қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі жөніндегі ойлы пікірі оның «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деп аталатын мақаласында айтылады. Бұл мақалада айтылған көптеген пікірлері кейінгі ғалымдардың ғылыми еңбектері мен қазақ тілі оқулықтарына арқау болған және қазіргі өмірімізге де қатысты десек артық айтқандық болмас. Сөзіміз дәлелді болу үшін біршама деректер келтірейік:

«...Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады...

Осы күнгі қазақтың әдебиетінде («әдеби тіл» деп жазу тілін айтса керек – Ж.С.) шеттен кірген сөздер өте көбейіп кетті... Топан суындай қаптап, тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей *ұмытылуға айналған тіліміздің* (қазақ тілі туралы сол кездің өзінде осындай ой болған – Ж.С.) бір негізгі заңын еске салғымыз келеді.

Түрік тілі – жалғамалы тіл. Жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейді... Қазақ-қырғыз сөзінің түбірі не солайымен жуан айтылады, не соламайымен жіңішке айтылады... Қазақтың негізгі жалқы сөзінің түбірінде жуан дыбыстар мен жіңішке дыбыстар араласып ұшырамайды. Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жіңішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде сингармонизм дейді. Сингармонизм деген сөз, қазақша айтқанда, үндестік, ұйқастық деген мағынада...

Біздің ойымызша, сөздегі дауыссыздар я жарты дауысты дыбыстар үнсіз, мүлде сақау емес, бұлардың аз да болса дауысы бар... Сондықтан біз «дауыстылар гәрмөниесі» дегеннің орнына «дыбыстар гәрмөниесі» деп айтқанды дұрыс көреміз...

Қазақ-қырғыз тіліндегі сөздердің түбірі еш уақытта өзгермейді. ...өзгергенде аяғына жалғанған қосымшалар арқылы өзгереді.

Тіліміздегі қосымшалар: 1) жалғау, 2) жұрнақ, 3) жіктеу болып бөлінеді. Сөздің түбірі жуан айтылса, жалғанған жалғау да жуан айтылады. Сөздің түбірі жіңішке айтылса, тіркелген жалғау да жіңішке айтылады. Сондықтан жалғаулар қос (вариантты – Ж.С.) болады...

Қазақ-қырғыз тілінде сингармонизм заңына көнбейтін сөз, сөз өзгерісі жоқ. Сингармонизм тілімізді үйренуге, үйретуге жеңілдетіп тұр, жаңа сөздер тудырып, сөздер қосып, тілімізді байытқанда лақтырмайтын (ылағып кету, басқа жаққа ауытқып кету – Ж.С.), адастырмайтын қарақшылы даңғыл қара жол болып тұр...

Қазақ-қырғыз тіліне сіңіп кеткен жат сөздер көп: қала, молда, шілде, әкім... самауыр, Бәселей, Шодыр, жәшенке, лампы, корпыс...

Қазақ-қырғыз тіліне сіңу үшін бұлар танымастай өзгерген. Өзгергенде бұлар қазақ-қырғыз тілінің заңдарына бағынатын болып, алдымен сингармонизм заңына көніп өзгерген. Өзінің заңымен өзгертпей қазақ тілі ішіне ешбір жат сөзді алмайды, кіргізбейді. Бұл – ақиқат нәрсе...

Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш; ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беру зор қате. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек.» [3, 165-185 бб].

Осы тұстан тоқтата тұрғанның өзінде мақала көтерген мәселенің дәл қазіргі уақытта латын әліпбиіне көшу мәселесін көтеріп отырған біз үшін маңызы өте зор екендігіне сөз жоқ.

Қазақ зерттеушілерінің қай-қайсысы да қазақ тілінің сингармонизм заңы арқылы дамып қалыптасқанын мойындайды. Бірақ өткен ғасырдың 40-жылдарынан бастап кириллицаға ауысу кезінде сөздердің айтылуы (орфоэпия) мен жазылуының (орфография) заңдылықтары қағаз жүзінде арнайы бекітілгенімен (Басында Қ.Жұбанов ұсынған 12 ұстанымның 11-ін Мәскеу бекіткен, кейін әр кезеңде өзгертіліп отырған – Ж.С), бертін келе сырттан келген сөздердің, терминдердің көптеп енуіне байланысты жазу заңдылығына баса назар аударылды. Әсіресе, орыс тілінен және орыс тілі арқылы шет тілінен енген сөздердің сол тілде қалай жазылса, солай оқылуы басымдық рөлге ие болды. Бұл өз кезегінде ұрпақтардың дыбыстау аппараттарының да біртіндеп өзгеруіне алып келді. Осылайша, бір кезде орыс ғалымдарының өзін тәнті еткен қазақ тілінің үнділігі өз қасиетінен айырылды деуге болады. Ендігі мақсат латын әрпін қабылдау кезінде осы сингармонизм заңын басшылыққа алу, соны негіз ету міндетін іске асыру болуға тиіс деп ойлаймыз.

Ал ең соңғы пікірі (күйініш) туралы айтсақ, бұл – біздің кеңес дәуірінде жұқтырған, жазылуы қиын ауыруымыздың бірі. Қазіргі кездегі тіл мәселесіне байланысты кедергілердің бірі де осындайлар тарапынан болуда.

Қазақ терминологиясының тарихында өзіндік орны бар Н. Төрекүлұлының «Жат сөздер туралы» деп аталатын Мәскеуде 1926 жылы жарық көрген кітабына пікір білдірген мақаласында Халел кітаптағы араб-парсы және орыс тілдерінен енген сөздердің жазылу заңдылықтары жөніндегі ойларынан мысал келтіре отырып, автордың бұл пікірлерін қолдайтынын білдіреді. Мысалы, «Біздің тілегіміз – жат тілдерден кірген сөздердің өзгеру заңын табу... Біз білген тілдерде жат сөздерге қойылған серт заңдай қазақ та өз тіліне белгі, көше салып қою керек. Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тұмағын киіп, жалпақ қазақ сөзі болып кірсін» деген сөздеріне мән бере отырып қолдау білдіреді. Өйткені бұл Ахмет, Халел, Міржақып т.б. ойшылдардың ортақ пікірі болатын. Халел автордың бұрынғы қазақ тілінде жоқ араб дыбыстары арқылы енген сөздердің қалай өзгергенін тексере отырып, жат сөздің өзгеру заңдылығын (жазылу заңы) шығарғанын мақұлдайды. Оған көптеген мысалдар келтіреді және қорытындысында: «Нәзірдің осы кітабы – қазақ әдебиетіне артықша олжа. Бұл кітап әрбір жазушының, тіл тексерушінің, газет-журнал шығарушының, оқытушының қолында болуы керек. Нәзірден енді араб-парсының сөзін тізіп, қазақшаға аударып, бір тілмәш жасап бер деп өтіну керек. Сонда қай сөздің қалай жазылатынын біліп алар едік», – деген тілек білдіреді [3, 201-205 бб].

Халел Досмұхамедұлы М.Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегі жөнінде де алғаш пікір білдірушінің бірі болды. Онда осы кітаптың қалай табылғаны, оның қай дәуірде жазылғаны, кітаптың авторы жөнінде мәліметтер келтіре отырып, кітаптың Йусуф Хас Хажибтің (Баласағұн) «Құдатқу білік» кітабымен бір шамада жазылғанын айтады. Одан әрі кітаптың мазмұнына шолу жасай отырып, сол тұстағы тарихи уақиғаларға көз жүгіртеді, салыстыра қарайды. Соңында, бұл мақала осы еңбекке барар жол екені, алдағы уақытта оны толықтырып төрт тараулы кітап етіп жазатынын айтады.

Сонымен, Халел Досмұхамедұлы өткен ғасырдың басталар тұсындағы орысша оқыған, онысын жеке басының қамы үшін пайдаланған көп қазақтың бірі емес, алған білімін қазақ халқының жарқын болашағы үшін арнаған, Кеңес дәуірінің алғашқы кезінде қазақ елінің жеке мемлекет болуы жолында, оның ұлттық қасиет-болмысын, мәдениеті мен салт-дәстүрін (Елбасымыз айтқандай – ұлттық кодты), тілі мен әдебиетін, жалпы ғылымын өркендетуде бар ғұмырын арнап, сол жолда басын бәйгеге тіккен көп тілді (полиглот) ұлылардың бірі болды. Сталиндік зұлматтың құрбаны болып, еңбектері 70 жылдай тас құлыпта қамалған арысымыздың есімі Тәуелсіздік арқасында ғана ұлықталуда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан», 12 сәуір 2017 жыл.
2. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Баспаға даярлаған Ш.Құрманбайұлы. – Алматы, 2005. – 144 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. – Астана: «Астана-Полиграфия», 2008. – 400 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ**Ш. Тухмарова,**

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, саясат.ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан*

Адамзаттың әрбір даму дәуіріндегі қоғамдық формацияны құру, адамдардың физиологиялық қасиетіне тікелей байланысты бола отырып қоғамдық сананың даму деңгейіне тәуелді. Әрбір қоғамдық формациядағы өндіріс күшінің пайда болып, дамып сапасының өзгеріп отыруы адамдардың табиғи қоғамдық саналарының дамуымен тікелей байланысты. Бастапқыда адамдардың бірігіп әрекет жасауынан басталған қарапайым арақатынастар келе-келе күрделі қауымдастықтар мен қоғамдық жүйе қалыптастырып, мемлекеттердің пайда болуына алып келді.

Алғашқы қауымдастықтар мен мемлекет қаңқасын құруға мұрындық болған тайпалар мен халықтар болса, қазіргі кезеңде мемлекеттерді сол аймақта тұрып жатқан этностар өкілдерін өз маңына біріктіріп тек бір ұлт құрайтыны белгілі. Және де ол адамзат дамуындағы табиғи заңдылық. Оны әлемдегі дамыған мемлекеттер мен дамып келе жатқан мемлекеттердің тәжірибесінен көреміз. Сол себептен, егер біз қазақ елінің дербес, тәуелсіз мемлекет болуына мүдделі болсақ. Онда біз болашақ тәуелсіз мемлекетіміздің темірқазығы ұлттық идеяны анықтап, заңдастырып бекітуіміз және осы бағыттағы ұстамымыздан ауытқуға жол бермеуіміз қажет.

Әлемдегі мемлекеттердің саяси ұстамының, яғни ұлттық идеяларының өзегі барлық мемлекеттерге тән бір ортақ заңдылыққа бағынады. Ол заңдылық (ұлттық идея) – мемлекет өз ұлтының экономикалық, саяси, рухани тәуелсіздігінің, ел мен жер біртұтастығының мәңгі сақталуына және ұлттық байлығы тек халқының игілігіне жұмсалып, жұртының әлеуметтік жағдайының үнемі жақсарып отыруы мен өз ұлтына тән рухани дамуына арналған бағытты қатаң ұстануы. Осы заңдылық барлық мемлекеттердің даму үрдісінің ұлттық идеясының негізгі өзегі ретінде барлығына ортақ. Өйткені тек осы құндылықтар ғана әр елде барша халықты ортақ мүдде ретінде топтастыра алады. Сондықтан, қазақ халқы құрып отырған мемлекетінің ұлттық идеясының да темір қазығы осы құндылық болуы заңдылық.. Біз бұны дамыған ірі мемлекеттер Ұлыбритания, Франция, Қытай, Германия, Ресей, Жапония, Индия, Түркия, Италия т. б.-дың саяси ұстамынан анық көріп отырмыз. Осы заңдылық әлемдік экономикалық дағдарыс кезінде өте айқын көрінді. Осы бағытта дамуды бекіту, «жаһандану мен әлемдік демократиялық стандартқа сай боламыз» деген ұғыммен алпауыт елдердің қитұрқы экономикалық экспансиясының ықпалдық шеңберіне кіріп кетуден сақтайды. Қазіргі біздің биліктің демократиялық ашық қоғам құрамыз деген желеумен ұлттық идеясы бекімеген, мемлекеттің кімнің мүдесін, қандай құндылықты қорғап отырғанын және осы қоғамды кім үшін құрып отырғанын айқындай алмай жатып, енді ғана дамып келе жатқан елімізді алпауыт елдердің мүддесіне қызмет ететін халықаралық ұйымдардың ұстамының құшағына ойсыз,

ғылыми негізсіз, «біз дамыған ел боламыз» деп еліктеумен кіргізуге талпынуы ұлт келешегіне қауіп әкеледі.

Тәуелсіз ұлттық мемлекет болғымыз келсе, экономикалық және саяси кіріптарлық шеңберіне түсіп қалмау үшін жаһандануға тән халықаралық интеграцияға кіру саясаты өте сақ, өз тәуелсіздігінің келешегіне нұқсан келтірмейтіндей, ұтымдылықпен жүргізілуі тиіс. Осы қатерден аман қалу жолы ең алдымен ұлттық идея негізінде мемлекет құруды жүзеге асыру болады. Ұлттық идея негізінде мемлекет құруға тән заңдылық – оның экономикасының, ішкі және сыртқы саясатының, ғылымының, заң жүйесін құруының, экологиялық қауіпсіздігінің, білім беру жүйесінің, мәдениетінің, ақпарат тарату, ұрпақ тәрбиелеу, қоғамдық сана қалыптастыру мен рухани дамуының идеологиясы мемлекет құрушы халықтың (ұлттың) мүддесін қалтқысыз қорғап, оның ұлттық ерекшелігін сақтауға арналады [1].

Бүгінде ұлтқа берілген анықтама ондап, жүздеп саналады. Біздің ойымызша, ұлт дегеніміз – өзінің қазақ (орыс, неміс, жапон) екенін тарих тереңінен бастау алған төл санасымен ұғатын және басқалардан тілдік, рухани, геосаяси, т.б. өзгешелігін айыра алатын адамның үлкен қауымдастығы.

Идея – грек сөзі, образ, ұғым, түсінік. Ал атқаратын міндетіне қарай идея алуан-алуан қырымен көзге түседі. Мәселен, бірде ол сырт дүниені бейнелейтін қоғамдық сананың пішіні болса, енді бірде адамның басты сенімі орнынан көрініс табады, яғни, ұлттық идея мәселесінің мәні ұлттың тілегі, ниеті, ойы дегенге саяды. Сондықтан ұлттық идеяны ұлт мұраты деп алып, қабылдайтын болсақ, мәселенің тоқ етерін тапқанымыз.

«Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, деген екен бабаларымыз. Ал ондайлар алтаудан да көп болғандықтан, этностың өз ішіндегі ала-құлалық ұлттың, мемлекеттіліктің болашағына қатер туғызбай қоймайды. Алғашқыда ұлттық тұтастықтан, содан мемлекетінен айрылудың әкелер қасіретін-бек ұлдардың құл болатынын, пәк қыздардың күн болатынын осыдан XIII ғасыр бұрын Күлтегін тасына қашап жазған байырғы түркілер даналығына қалайша бас имейміз. Олай болса, Елбасымыз, Н.Ә. Назарбаевтың: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарих толқынында өзінің ұлттық «Мен» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр. Бірақ бұл мүмкіндік қана: ол шындыққа тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет» [2], деп жазуында өмірлік мәні бар шындық жатыр.

Ұлттық идея барша халықтың күш-жігерін, іс-әрекетін уақыт алға қойып отырған аса жауапты тарихи міндетті шешуде жол таба отырып, ашатын, бүкіл халықты баурап әкететін күш болуын қалаймыз, әрі сенеміз. Жалпы, кез келген мемлекетке ұлттық идея қажет, ал оның ұғым – түсінігі, атау-термині әр кезеңде, яғни, әр түрлі қоғамдық формацияларда әр қилы болып келуі объективті заңдылық. Қазақстандағы Ұлттық идеяның мән-мағынасын дәл қазіргі таңда «Қазақ елі, Азаттық, Бірлік» деген ұғым түсініктер ашатын болса, онда Ұлттың ұлы идеясы деп Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын алға қоялық. Демек, қазақ-жаңа формация жолына түсіп, жаңа форма мен пішін іздеп, өз бойынан пассионарлық қуат тапқан ұлт. Шынтуайтында, Қазақстан Республикасы бүгінгі күні Ренессанстық, Қайта өрлеу табалдырығында, яғни, жаңа қоғамдық формацияға ену үстінде тұрған мемлекет екендігінде күмәніміз жоқ. Жаңа саты жаңаша ойлауды, әдіснамалық негізде әдіс-тәсілдерді пайдалануды, толғануды, келешек туралы теориялық талдаулар мен тәжірибе жүзінде нақтылы бір қандай да нәтиже беретін өзінің логикалық жалғасын табатын, әрі жауапкершілікті еріксіз талап ететін-өзіміздің кім екенімізді танып, өзгеге де танытатын уақыттың туғандығының айғақ белгісі. Бұл тәуелсіздік алған жылдары нендей жетістікке жеттік, қандай жағдайларды басымыздан өткеруіміз ықтимал деген болжам-жорамал замана қағидалары болып, заңдылыққа айналғаны мәлім. Ренессанс заманы-мүмкіндік заманы, ағайын!!! Осындай қоғамда туындап отырған өтпелі кезеңде ұлт болып ұйысуымыздың да замана талабы қойып отырған талапқа жауап ретінде қажеттілік екенін түсініп жұмылған жұдырықтай болып, ендігі жерде білекті түріп

тастап, қызу іске кірісу ғана қалғаны әркімге – ақ белгілі. Белгілі неміс философы Ф.Ницшенің де құндылықтарды қайта қарастыру концепциясының бастау алып, қазіргі заманда қылышын сүйретіп жеткенінің бірден бір анықтауыш факторы ретінде жаһандану деген үлкен масштабты үрдісті айтуға болады [3].

Сонымен Қазақ Ренессансы өркениеттік рефлексия, қазақстандық өркениет үдерісі ренессанстық идеяға сөзсіз келеді. Қазақ Ренессансының позитивті жақтарына тоқталатын болсақ: әлеуметтік мемлекетті нығайту, саяси жаңаруды қарқынды жүргізу, сапалы білім жүйесін тұрақтандыру, жеңіл өнеркәсіпті жетілдіру, соның нәтижесінде жұрттың іскерлігін арттыру технологиялық жаңа әдет, мінез, дәстүрлер қалыптастыру, бұрынғы стереотиптерден арылу, бала, әйел, мүгедектер, қарттарға мемлекеттік, қоғамдық көмек-жағдайлар жасау мүмкіндігін кеңейту, шетелдік озық технология, білім енгізу, ғылыми кешендік мекеме құру, ел ішіндегі ұлттық, діни келісімдерді өркениеттік негізде жүргізу, мемлекеттік шекараны нығайту, яғни, геосаяси істерде көршілес елдер мен одақ құру ісі жалғасын табуы тиіс және нарықтық қатынастар қарқынды жүруі үшін аса қажетті күш-халық өсіміне мүмкіндіктер жасап, кезінде тарыдай шашылып кеткен әлем елдеріндегі қазақтардың туған еліне оралуына қолайлы ахуал туғызу, демек, біріншіден, жүргізіліп жатқан санақтың түрлі мақсаты да сол, екіншіден, қазақ санының артуы ненің нышаны екенін айқындау; Қазақстандағы соңғы санақ бойынша қазақтар санының 61% пайызға жеткенін паш етсе, ал 10 жылдан соң 70%, 20 жылдан кейін 80%, 30 жылдан соң 90-95% пайызға жақындайтынына зерттеушілер сенімді. Алдағы 20-30 жылдық перспективада қазақ ұлты 90-95% пайыз болған кезде Қазақстандағы ең ірі диаспора үшеу болады, олар: орыс, өзбек, ұйғырлар болады деп болжам жасауы да көңілге қонарлықтай. Ал демографиялық бәсекелестікті шыдамаған этностардың саны алда қысқара береді. Оған қоса, ең бастысы, ұлттық санақтың өткізілуі-мемлекеттік тіл төңірегіндегі жаңсақ пікір, әлеуметтік және статистикалық бейберекетсіздіктерді жоққа шығарады. Ал, бұл, өз кезегінде, кері жылжу емес, біреуді қайталауда емес, керісінше, жаңа жағдайда творчестволық ізденіс, үлкен өзгеріс, ілгері басу, гүлдену әкелері сөзсіз. Сонымен, Қазақ Ренессансы – ұлттық идеяның көрінісі, тіптен формуласы десек те болғандай, қазір әр қазаққа өз мүмкіндігін іске асыруға мүмкіндік туған заман. Бұл – қазақтың қайта жаңғыруының алтын бесігі, өзегі. (Ренессансы).

Халық идеясыз, ал мемлекет идеологиясыз өмір сүре алмайды. Көпұлтты ірі мемлекетті ұстап тұру үшін де құдіретті идеология керек екені әлемдік тәжірибеден белгілі. Батыс елдерінде ұлтты азаматтық деп түсінуі аясында мазмұны-нағыз ұлттық, ал пошымы – азаматтық идеология ұзақ жылдар бойы қалыптасып, берік орнықты. Ал Қазақстанда қазақ халқының бейбіт сүйгіш, өзінің ұлан-ғайыр даласындай кең пейіл менталитетінің еліміздегі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді орнықтыруы өзгелер қызығарлықтай қуатты идеологияның функциясын табиғи түрде атқарып тұр. Идеологияның өзі мемлекеттің басты сүйенер дінгегіне емес, бүкіл қазақстандық азаматтардың ортақ ісіне айналуы тиіс. Осы орайда, Президентіміз мемлекеттік идеологияның негізгі дінгегі ретінде бес мәселені айрықша атап көрсетіп жүр: Достық, Ұлттық идея мен мәдениет, халықты заңға бағынуға тәрбиелеу және экономиканың үйлесімді бірлігінен жалпыұлттық идеологияның күш-қуаты арқылы халықты түрлі ұлт өкілдерінен құралған біртұтас азаматтық және саяси қауымдастыққа айналдыру. Ұлттық идея – мемлекеттік субъекті болып табылатын саяси-этникалық қауымдастыққа тән болса, өз кезегінде әр түрлі мүдделер мен қауымдастықтарды тұтастырушы ортақ құндылық ретінде мойындалады және өз кезегінде қоғамның трансформациясы барысында ұлттық рухпен тұтасып, мәні де, заты да бір мемлекеттік идеологияны құрайды [4].

Достоевскийдің: «Асқақ идеясыз адам да, ұлт та өмір сүре алмайды» деп жазғанындай, ондағы асқақ идея әр ұлттың болмысына байланысты қалыптасқан ұлттық идея деп білеміз. Ұлттық идея этникалық сезімдердің негізінде пайда болады, дейтұрғанмен, ұлттық идея бері салғанда ғасырлық, әрі салғанда дәуірлік мұратын айқындайтын, келер ұрпақтарға да шамшырақ бола алатын заманалық рухани философия, тарихтың жоғалтқанын бүгіннен іздеу,

бүгінгінің талабын тарихта кеткен қателіктерден арыла отырып қанағаттандыру, келешекке халық тарихының философиясы арқылы үңілу.

Ал енді «қазақстандық ұлт» идеясын ұсынып ұлттық идеяға айналдырмақ болып жүрген ғалымдарымыз Қазақстандағы қазақ ұлтының тарихи орнын ұстап, азаматтық делінетін ығы-жығы қауымдастық құруға итермелейді, мұндай жағдайда исі қазақ этникалық қанын сұйылтып, жер мен мемлекеттің мұрагері ретіндегі құқынан айырылады. Елімізде «қазақстандық ұлт» құрудың қандай қажеттілігі бар екендігі белгісіз. Мүмкін өзге ұлт өкілдерінің этникалық сезімін сұйылтып, қазаққа айналдыруға ұмтылған түріміз бе? Жаһанданудың қазақстандық үлгісін жасағымыз келді ме екен? Бұл ешқандай нәтиже бермей, тарих та, бүгінгі күн де, ертеңгі келешек те кешірмейтін күнә болар еді. Менің ойымша бұл дегеніміз небір қилы кезеңнен білектің күші, найзаның ұшымен аман шыққан халқымызды қазіргі билік басындағы орыстанған арампиғылды жауыздардың қасақана өз қолмен жойып жіберуге тырысқан әлегі деп түсінемін.

Сол үшін ұлттық идея негізінде мемлекет қалыптастыру, конституцияға өзгерту енгізіп, мемлекеттің атынан «Қазақстан» сөзін алып тастап «Қазақ Республикасы» деген атау беріп, ал қазіргі конституциядағы «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы» деген жалпылыма қазақ халқының тарихы мен мүддесін мойындамайтын космополиттік ұғымды алып тастап, қазақ халқының осы мемлекетті құрушы ұлт екенін нақтылайтын бабты енгізу қажет [1]. Сонымен қатар ұлттық идея негізінде мемлекет құруды бекітетін баб енгізілсе ғана қазақ елінің келешегінің тәуелсіздігіне күмәнсіз қарай аламыз.

Қазіргі зиялылардың да, ұлт келешегін ойлаған барша азаматтардың да, билікте жүрген ұлтжандымыз дейтіндердің де мемлекет тілінің деңгейін көтереміз деп жасап жүрген істерінің тиімділігі, тек осы қазақ тілінің өмір сүріп дамуына орта туғызуға байланысты.

Мемлекет құруда тіл мен рухани тәрбие мәселесінің маңызы адамзаттың даму үрдісінде алатын орны ерекше екенін осыдан екі мың бес жүз жылдай бұрын өмір сүрген, әйгілі Дарий патша былай деп айтып кеткен – «Баянды мемлекет болу үшін халықтың бір тілде, бір дінде болуын қамтамасыз ету керек» [5]. Осы қағида тарихтағы және қазіргі кездегі мықты мемлекеттердің тәжірибесімен өзінің өміршең заңдылық екенін көрсетіп отырғанына ешкім күмән келтіре алмайды. Ол үшін экономиканың, саясаттың, ғылымның, технологияның, білім беру мен рухани тәрбие жүйесінің, ақпарат кеңістігінің қазақ тілінде сөйлеуін бірінші кезекте іске асыру қажет [6]. Біздің азаматтық борышымыз өз ұлтымыздың дамуын ғылыми жетістіктерді пайдалана отырып, табиғи заңдылықтан ауытқымай, волонтаризмге жол бермей іске асыру. Осы орта қалыптастыруға үлкен әсер ететін, отаршылдық ықпалынан арылтатын ономастика мәселесіне ерекше көңіл бөлу керек.

Осы қым – қитырық жолда елімізге бастау болатын, яғни ұлтты айрандай ұйыстырушы, біріктіруші ұлттың ұлы мұраты болған «ұлттық идея» қажет болатыны белгілі.

Әлемнің екінші ұстазы Әл-Фараби: «Өткен тарихыңды білмей келешекке дұрыс қадам баса алмайсың» – дегендей, қандай – да болмасын мемлекеттің және ұлттың идеясын жасау үшін оның басынан өткерген қиын – қыстау, ұзақ сонар тарихы бойындағы сан мыңжылдар бойы қалыптасқан негізгі ерекшеліктері мен өзіндік құндылықтарынсыз елестету мүмкін емес. Сол сияқты бүгінгі таңда да Қазақстанда ұлттық идеяны қалыптастыруда халқымыздың сонау ғасырлар елегінен өтіп, айдар тағылған өзіндік мәдени философиялық, рухани – әлеуметтік ерекшеліктерін негізге алу қажеттілігі туындайды.

Зер салған адамға қазір қазақ ұлтының рухани жаңарып, өшкенін жандырып, өлгенін тірілтуге тырысып жатқандығы көрінер еді. Осыған қарап қазіргі кездегі ұлттық пассионарлық кернеудің шамасы – шындығында да өрлеу сатысында екендігіне толық көз жеткіземіз. Демек, келесі пассионарлық жарылыстың да этностық кеңістік үшін уақыты аса алыс болмауы керек.

Қазіргі тарихи кезеңде, яғни, ХХІ ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық санасы мен дүниетанымы жаңарып, өзін-өзі тану, өзін басқаға таныту, өзінің бай ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін құрметтеу, ұлы тұлғалары мен ойшылдардың бүкіл дүниеге

таныту, бай рухани және мәдени қазынасы әлемдік өркениетпен ұластыру бағытында қыруар шаруалар атқарылды. Дегенмен, осы заманауи маңыздылығы бар нағыз рухани қайта түлеу мағынасындағы іс-әрекеттердің іргетасы сонау XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шынайы, халық сүйгіш қызметтерімен астасып жатады. Сондықтан тарихи тамырластықтың көрінісін жандандыру арқылы этностық мәдени мұрамыздың рухани келбетін өзектендіре түсеміз, данагөй тұлғалардың есімін халық жадында сақтаймыз. Осы ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықтың арқасында тарихи көпірлер жалғасатыны белгілі. Демек, қазіргі уақытта алдыңғы ағалар – Шығысқа, артқы інілер Батысқа қарап тұрған заманда ұрпақтар сабастығы, рухани сабақтастық өз шешімін таппаған мәселе болып қала бермек. Абай атамыз тәлім-тәрбие беретін адам болса, оны қабыл алатындар жоқ емес десе, сол үлгі өнеге болып көрінетін ағалар тарапынан қандай нәтиже бермек, жас ұрпақ қандай ұстанымға келуде, ойға салмақ түсіп, нені үлгі етуде? Әке мен бала мәселесі бүгінгі күні қайта қарастырылуды қажет етеді, яғни, келешек ұрпақтың бағыт-бағдарына қоғамдағы көзқарасы мен ойы әділ бағаланатынына сенімді жағдай тууы тиіс. Дейтұрғанмен, мазмұны космополиттік ағайындар сауалдамаларына, осындай, мылтықсыз шайқаста, Ұлттық идея жауап беруге тиіс, ал заман биігінен табылуды намыс мұраты ету – ұлттық идеяның күретамаыры болып табылады. Жалпы, қазақ ұлтының тұлғалануы, қазақ ұлтының жетілуі – ұлттық мұраты жолында Бөгенбай мен Қабанбайша қайраттанып, Абай мен Ахметше толғанып, Шәмші мен Нұрғисаша тебіренуі ғана қалды [7].

Алда бұралаң жол, асу бермес асулар, өткел бермес өзендер, кешу бермес көлдер, шеті жоқ мұхиттар бар. Сол ұзақта, қызық сапарға өзгелермен иық қағыстырып тағы бір халық тәуекелдің кемесіне қаймықпай мінді. Ол қазақ халқы. Оның өзінің гиді болуы тиіс, әрі бар да, ол өз әлінің рухын жоғары ұстап, ақ парус астында әлемдік мұхиттар айдынан көктей өтіп, сара жолдай адасуға мүмкіндік бермей, туған халқының айбарын асыра береді деген сенімдеміз.

Ұлттық идея ұлттық «Менді» қалыптастырып қана қоймай, жаппай бәрін өрге сүйрейтін күдірет деп білгеніміз жөн, армансыз адам-қанатсыз құспен тең дейді халқымыз. Осыдан-ақ шығарар қорытындымыз, ұлттық идеясыз нендей жағдайға душар болатынымыз белгілі жәйт, дейтұрғанмен, көлдей жайылып, келе жатқан жаһанданудың табанында жаншылып қалмау үшін де ұлттық идеяның өзектілігі мен қажеттілігі күн санап артып келеді. Демек, қол қусырып, бос қарап отыруға тағы да болмайтыны анық. Отарлық саясаттың қалдық ықпалынан тазара алмай отырып, өзінің ұлы державалық көз қарасын бұрынғы империялық саясат жүргізген бағыт ұстамында ұстап отырған алпауыт елдің ықпалына кіру саясатын, өз елінің мәңгі тәуелсіздігін мақсат ететін қазақ халқы ешқашан да ұқпайтынын да, қолдамайтынын да естен шығармау керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбжанов Х. «Алаш ұлықтаған ұлттық идея» // Егемен Қазақстан; 2008 ж. №174 (13 маусым).
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1995.
3. Нысанбаев Ә. Адам және ашық қоғам. – Алматы, 1998. – 135 б.
4. Сейдімбек А. Ұлттық идея // Қазақ әдебиеті. – №33. 15.08.2003 ж.
5. Айталы А. Ұлттық идея. – Алматы, 2006.
6. Арын Р. Новая национальная идея – путь к стабильности Казахстана // Вестник КазГУ, Серия политология. 1999. – №2. б.
7. Ғабитов Т. Қазақ мәдениетінің типологиясы. – Алматы, 1998. – 194 б.

II-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН, АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЕР АУДАРУ КЕЗЕҢІН ТАРИХИ ТАЛДАУ ТӘЖІРИБЕСІ

ОПЫТ ИСТОРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПЕРИОДА РЕПРЕССИЙ, ГОЛОДА И ДЕПОРТАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ДІНИ ҰСТАНЫМДАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕСІ (XX ғ. 30 ж.)

Ж.Р. Абишова,

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің,
аға оқытушысы, тарих ғ.к.*

А.Ж. Азирбекова,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
аға оқытушысы, тарих магистрі
Қызылорда қ., Қазақстан*

31 мамыр – XX ғасырдың басында талайды сарсаңға салып, қасірет шектірген саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні. Атаулы күн Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Жарлығымен 1997 жылдан бастап атап өтіліп келеді. Бұл дата Қазақстан үшін айрықша мағынаға ие. «Халық жауларын» анықтау бойынша қатаң саясаттың салдарынан қуғын-сүргінге ұшырағандардың өздері ғана емес, олардың жақындары да зардап шекті. Қазақстанда 103 мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырады, 25 мыңнан астамы ату жазасына кесілді. Олардың арасында қазақ зиялылары, ғалымдар мен саясат саласының қайраткерлері және дін өкілдері де болды.

Сондықтан мамырдың 31 күні Қазақстанның түкпір-түкпірінде қуғын-сүргін құрбандарының ұрпақтарымен кездесулер өтіп, түрлі іс-шаралар болып отырады. Тәуелсіздік алғаннан кейін 1993 жылы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Содан бері 20 мыңнан астам мұрағаттық қылмыстық іс-зерттелінген көрінеді.

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқының тарихындағы аса бір қиын кезең болғаны белгілі. Большевиктер партиясының отаршылдық саясаты қазақ халқының өзіне тән ерекшелігін ескермей, Ресейде болған шараларды қайталап, елде жаппай қирату мен бүлдіру жұмыстарын жүргізді. Кеңестік билік өздерінің идеологиясын қазақ ауылында енгізуге кедергі жасайтын бірден бір күш – ислам діні деп есептегені де құпия емес еді. Сондықтан да ислам идеологиясы өкілдерінің көзін жою – кеңес өкіметі саясатының басты бағыттарының бірі болды.

1918 жылдың 23 қаңтарында Халық Комиссарлар Кеңесі «мемлекетті шіркеуден бөлу туралы» декрет қабылдады [1, 237 б]. Іле-шала большевиктер осы декретті жүзеге асыруды тез арада қолға алуға бар күштерін салды. Бірақ та бұл декретті жүзеге асыруда қиындық туғызған мәселе – ең бірінші кезекте жергілікті жерлерде дайындықтан өткен қызметкерлер мен арнайы органдардың болмауы еді. Қалыптасқан жағдайды ескере отырып, Кеңес өкіметі декретті жүзеге асыруды өз қызметіне алатын арнайы мемлекеттік басқарма органын құруды жоспарлады. Ал 1918 жылдың мамыр айында Халық Комиссарлар Кеңесі декретті жүзеге асыру үшін Заң Халық Коммиссариаты жанынан арнайы «VIII-ші бөлімді» құрды.

1917-1919 жылдардағы Кеңес өкіметі Қазақстанның территориясында исламға қатысты саясатын әлі де белсенді түрде жүргізе алмады. Мұның бірнеше себептері болды. Олар елдегі тұрақсыздық, азамат соғысы, өлкенің бір бөлігінің Алаш автономиясының және кеңеске қарсы

күштердің ықпалы мен билегінде болуы еді. Мысалы, Алаш автономиясы 1918 жылдың 14-24 маусымындағы қаулысында «Алаш автономиясының территориясында Кеңес өкіметі шығарған барлық декреттер жарамсыз деп танылсын» деп атап көрсетті [2, 108-109 бб].

Азамат соғысы аяқталғаннан және елдегі жағдайдың біршама тұрақталғаннан кейін РКФСР Заң Халық Комиссариаты жанынан құрылған «VIII-ші бөлім» өзінің қызметін кең құлашпен бастады. Бөлімнің Қазақстандағы меңгерушісі И.М.Алексеев, ал хатшысы болып Г.М.Ибрагимов бекітілді. Республикада құрылған «VIII-ші бөлім» төмендегідей жұмыстар атқарды:

- жоғарыда айтылған декреттің губерниялар мен облыстарда іске асырылуына басшылық жасау;

- дискуссия, лекция, әңгімелесу және қысқа мерзімді үгіт курстары арқылы «дінге қарсы ғылыми насихатты» ұйымдастыру;

- діни қоғамды тіркеуге қатысты қорытынды беру.

Елдегі құрылған әртүрлі ұйымдардың жанынан дінсіздер бұрышы ұйымдастырылып, халықтың арасында табиғаттың құбылыстарын, адамның жаратылысын ғылыми тұрғыдан түсіндіретін танымдық лекциялар өткізілді. Бірақ та осы жұмыстарға қарамастан 20-жылдардың орта кезінен бастап Қазақстанда діни жандану өзінің биік шыңына жетеді. Мұрағат құжаттарына қарағанда мұсылман мекемелері Қазақстанның барлық аудандарында қызмет жасады және әртүрлі ұлттардың өкілдерін (қазақ, өзбек, татар, ұйғыр) біріктірді. Қазақстанда бірнеше ондаған діни мектептер, мұсылмандық сот істері қызмет жасады. Мешіттер салынды, имамдардың рөлі артты. «Исламдық фактордың» белен алуы, бұқараның арасында идеологиялық ықпалынан айырылған өкіметке үлкен қауіп туғызды. Кеңестік билік осыған байланысты мұсылман дініне қатысты мемлекеттік саясатты қатаң бақылауға алып, Ораза, Құрбан айттар мейрамы кезінде ауыл-ауылдарға «VIII-ші бөлімнің» өкілдерін жіберіп, мұсылман дініне қарсы үгіт-насихат науқанын жүргізді.

Республикада негізінен дінге қарсы күрес 20-жылдардың орта кезінен бастап ұйымдасқан сипат алды. Дінді қоғамдық өмірден сәтті ығыстыру үшін коммунистер дінге қарсы қозғалысты бұқаралық қозғалысқа айналдыруға талпыныс жасады. Сол себептен де қоғамдық ұйым құруды ойластырды. Құрылатын ұйымның басты мақсаты «халықты діни нанымнан азат ету» еді. Көп кешікпей-ақ 1925 ж. сәуірінде «Дінсіздер одағы» құрылды. Ал 1929 жылдың маусымында бұл одақ «Жауынгерлік дінсіздер одағы» болып өзгертілді. Партия тарапынан одақтың алдына мынадай міндеттер қойылды [3, 232 б]:

- а) дінмен идеялық күрес;

- ә) еңбекшілерде ғылыми дүниетанымды қалыптастыру;

- б) діндар адаммен жеке жұмыс жүргізу;

- в) атеистік әдебиеттерді шығару;

- г) ғылыми-жаратылыс білімін насихаттау және т.б.

Қазақстанда «Дінсіздер одағының» ұялары мен үйірмелері 1926-1927 жылдардан бастап пайда бола бастады. Кейіннен «Дінсіздер одағының» қалалық және аудандық Кеңестері пайда болды. Кеңестердің жанынан қазақ жастарының секциясы ұйымдастырылды. Бұл секцияларда әр ай сайын дінге қарсы тақырыптарда лекциялар оқылды. Ұйымдастырылған лекцияларда лектор ислам дінін құбыжық ретінде көрсетіп, Ораза, Құрбан айттардың шығу тегі және діни ұстанымдар мен дағдылардың «кесірі» жайлы айтудан бір тынбады. Жер-жерлерге «Дін – еңбекшілердің таптық жауы» деген сарындағы жарнамалар іліне бастады.

Қазақстандағы «Кіші қазан» дінге қарсы насихатпен қатар жүргізілді. 1926 жылдың қыркүйегінде БК (б) П Қазақстан Өлкелік комитеті жанынан дінге қарсы насихат жүргізетін комиссия ұйымдастырылды. Комиссияның құрамына Б. Мырзахмедов, И. Хухарев және Н. Арықова кірді. Комиссия дінге қарсы жұмысқа комсомол, Қосшы одағы, кәсіподақтарды және де әртүрлі ұйымдарды белсенді түрде тартуға тырысты. Бірте-бірте дінге қарсы насихат дінге қарсы күреске ұласты. Егер де бұрын дінге қарсы күресте басты назар мәдени-ағарту жұмыстарына, табиғаттану мен қоғамтануға қатысты әдебиеттер шығаруға аударылса, енді басты назар

еңбекшілерге қарсы мұсылман діні иелерінің қызметтерін «әшкерелеу» мен исламның ықпалын шектеуге қатысты нақты шараларды қабылдауға аударылды. Сондай-ақ бұрын дінге қарсы үгіт-насихатты партия ұйымдары мен мәдени-ағартушылық сипаттағы мемлекеттік органдар (Халық Ағарту Комиссариаты, Саяси-ағарту Басқармасы), қоғамдық ұйымдар жүргізсе, енді «діни қалдықтармен» күреске басқа да мемлекеттік органдар, соның ішінде күштеу аппараттары да тартыла бастады. 1926 жылдан бастап ресми құжаттарда мұсылмандықтың «кеңеске қарсы сипаты» туралы тезистер пайда бола бастады, ал 1927 жылы «ислам дінімен күрес шаралары» жүргізіліп, ислам дініне «еңбекшілердің таптық жауы» деген мәртебе берілді. Губерниялар мен уездерде мұсылман діні иелерінің қызметтерін «зерттеуге» қатысты арнайы комиссиялар жұмыс істей бастады. Ал мемлекеттік органдар халықты діни ұйымдар мен дін иелерінің ықпалынан оқшаулауға, сол арқылы еңбекші бұқараны «діни еліртпеден» құтылуға және де «бір ғана коммунистік сенімдегі идеологияны» қабылдауға көмектесуі тиіс болды. Бірақ та партия ұйымдарының дінге қарсы жүргізген ауқымды жұмыстарына қарамастан Қазақстанда діни мұсылмандық ұйымдардың саны өсе түсті. Өздерінің ықпалын бекіту мақсатында мұсылман діні иелері қандай жағдайға болса да баруға тура келді. Мысалы, әйел мәселесінде енді олар әйелдерді мешітке тарту бағытын ұстанды. Болашақ ана, бала тәрбиешісі ретінде дін иелері қыз-келіншектерге үлкен сенім артты. Әйелдердің арасында үгіт-насихат жұмысын имам мен муэдзиннің (азаншы) әйелдері жүргізді. Олар ауылдағы әрбір той мен жастардың ойын-сауық кештерінде құранның ілімдерін, ислам діні бойынша әйелдердің әрі құқығы, әрі міндеті болып саналатын екі негізгі шарт – еріне қызмет көрсету мен бала тәрбиесі, адамгершілік, ізгілікті қасиеттері жайлы әңгіме-дүкен құрды. Қыз балаларды имандылық мектебі – медреседе оқуға шақырды. Мысалы, Әулие Ата қаласындағы медреседе 514 оқушының 323-і қыз балалардың үлесіне тиеді [4]. Басқа жерлердегі медреселердегі қыз балалардың үлес салмағы да осы шамалас еді. Осы жағдайды ескере отырып, өкімет әйелдерді өз жағына тарту үшін олардың арасында саяси түсіндірме жұмыстарды жүргізуді қолға алды. Кеңестік биліктің мұсылман діні иелеріне қарсы үгіт-насихат жұмыстарына әйелдерді көптеп тартуының астарында да өзіндік сыр бар еді. Себебі әйел ұрпақты жалғастырушы, ұлттың ұйытқысы болды. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық деңгейі әйелдің қоғамда алатын орнымен анықталды. Өкімет әйелдерді басыбайлылықтан босату арқылы өз саясатын қолдайтын күшке ие болатындығына сенімді болды [5].

Діни ұстанымдарға қарсы күресті сауатты жүргізу үшін партия мен комсомол мүшелерінің өздерін дайындық курсынан өткізу қажеттілігі туындады. Себебі көптеген партия және комсомол мүшелерінің арасында әлі де болса «ескіліктің әдептерін» ұстаушылар бар еді. Бұл әсіресе оңтүстік аудандары мен Қара-Қалпақ автономиялы облысында қатты байқалды. Өйткені бұл жерлердегі өзбек ағайындарының арасында діни ықпалдың күшті болуы және Бұқара, Самарқанд сияқты діни орталықтарда жастардың білім алуы мұсылмандық көңіл – күйдің өсуіне өз септігін тигізді. Ал діни ұстанымдармен күресті жүргізу үшін партия мен комсомол қызметкерлерінің өзі «ескі әдеттерден» арылуы керек еді. Сондықтан да Өлкелік комитет үгіт-насихат бөлімдері мен аудандық комитеттерге «коммунистердің, әсіресе кеңес қызметкерлерінің арасында түрлі діни жораларды (сүндетке отырғызу, ораза ұстау, намаз оқу, зекет беру және т.с.с.) жасау кешірілмейтін болсын», - деп тапсырды [6, 104 б].

Көп кешікпей-ақ дін иелеріне қарсы қуғын-сүргін науқаны да басталып кетті. Ауыл молдарына бала оқытуға, уағыз жүргізуге тыйым салынды. Мешіт, медресе сияқты діни орындарды жабу және діни әдебиеттерді жаппай жою науқаны басталды. Бұл жабылған діни орындары мәдени – ағарту мақсатында пайданылды немесе қойма, шеберханаларға айналды. Ал мұсылман діні иелерінің ең беделді және ықпалды өкілдерін халықтан аулақ ұстауға тырысты, жер аударды немесе абақтыға жапты. Сол кезеңнің тарихи құжаттарына үңілсек, ислам идеологиясының Қазақстандағы көрнекті өкілдерінің көздерін жою – кеңес өкіметі саясатының басты бағыттарының бірі екендігін байқауға болады. БОАК-нің Төралқасына және

И.Сталиннің өз атына жолдаған арызында Ақмола округінің азаматы Әділбаев Ахмед өзінің отбасымен Гурьев округіне «қауіпті антисоветтік элемент» деген жаламен жер аударылуының негізсіз екенін, хандар, сұлтандар тұқымына жатпайтынын, оның үстіне 52 бас қана ірі қара малы болғанын айта келе өзі жайлы мынадай мәлімет береді: «Мен жоғары мұсылман білімін алғаш Ақмола губерниясында, онан соң 2 жыл Мединеде, Арабиядағы «Ишфха» медресесінде, онан соң Египеттегі Каир қаласында «Жамие Асхари» медресесінде алдым. Отаныма араб тарихшылары: Ибн Халдунның, Ибн әл Асирдің, Талфикул Акбардың, Ибн Халекеннің және басқалардың еңбектерін алып оралған мен Исламның тарихын жаза бастадым. Осы тарихқа байланысты қабір ескерткіштерін және Қазақстанның өзіндегі исламның тарихына байланысты жазба құжаттарды зерттей бастадым. Осындайда қазақ байларын жер аудару және олардың мүлкін тәркілеу науқанында Ақмола ОГПУ-і менің 45 пұт кітаптарымды, соның ішінде жоғарыда көрсетілген араб тарихшыларының шығармаларын, сондай-ақ менің Мединедегі, Каирдегі курстарды бітіргендігім туралы дипломдарымды және Константинополда Шейх ұлы Ислам маған тапсырған дипломымды да алып қойды...» [7, 99-б]. Ислам қайраткерлерінен арылуды мақсат еткендіктен басшы органдар олардың арыз-шағымдарына құлақ аса қойған жоқ.

1929-1931 жылдары Қазақстанда 372 рет шаруалардың бұқаралық бас көтерулері болды. Жылдарға шаққанда олардың 54-і 1929 жылы, 241-і 1930 жылы, ал 77-сі 1931 жылы орын алды. 1930 жылы көктемде болған Қаракұмдағы халық наразылығына қатынасушылардың республика басшылығы жіберген мемлекеттік комиссияға жазба түрде қойған талаптарында «дін бостандығын беру, мешіттерді қайтару, діни салттар мен шараларға кедергі жасамау» секілді мәселелерді көтерді. Яғни 1929-1931 жылдардағы көтерілістерге сипаттама бергенде назар аударатын елеулі нәрсе – кейбір көтерілістерде көтерілісшілердің хан өкіметін сайлауы немесе сарбаздар жасақтарын рулық негізде ұйымдастыруы және мұсылман дінінің дәстүр-салттарын қорғауы. Мұндай әрекеттер әсіресе Созақтағы, Ырғыздағы, Қаракұмдағы, Адайдағы, Сыр бойындағы Ақмырза ишан бастаған және Батпаққарадағы көтерілістерде айқын байқалды. Қазақстандағы халық наразылықтарына тән осындай өзіндік, ұлттық сипаттағы ерекшеліктер олардың бүкіл Кеңес елінде болған басқа шаруалар көтерілістеріне қарағанда нақты өзгешеліктері бар екенін байқатады. Аталған көтерілістерде көптеген көрнекті діндарлар, молдалар көтерілістердің рухани жетекшілері болғаны белгілі. Бірақ бұған оларды емес, кеңес үкіметінің ислам дініне қарсы ашық жаулық саясатын, жергілікті жерлерде мешіттерді қорлау, дінге сенушілерді «әлеуметтік қауіпті элемент» деп қудалау әрекеттерін айыптаған жөн деп ойлаймыз. Сол жылдары большевиктер партиясы өздерінің идеологиясын қазақ ауылына енгізуге кедергі жасайтын ислам діні деп білгені де құпия емес. Сондықтан 1929-1931 жылдардағы көтерілістерге байланысты жазалау көрнекті дін басыларды түгелдей қамтыды. Тұтқындалғандардан бірде-бір дінбасы ақталып босатыла қойған жоқ. Тек, Бостандық, Тақтакөпір, Созақ, Сарысу, Талас, Батпаққара, Балқаш және Шокпар көтерілістеріне байланысты істерді қараған кезде ғана Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) үштігі 8 имаммен молданы ату жазасына кесіп, үкім шығарды. Ал 12 дінбасы әртүрлі мерзімдерге сотталды және жер аударылды [7, 141-б].

XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап тек мұсылман діні иелері ғана емес, сондай-ақ басқа да діннің өкілдері жаппай қуғын-сүргіннің қармағына ілікті. 1937 жылы Қазақ өлкелік комитеті «діннің таптық мәнін түсіндіре отырып, дінге қарсы үгіт-насихатты кең құлашпен жүргізу» туралы шешім қабылдады. Осы кезден бастап «еңбекшілердің таптық жауы» ретінде дін иелеріне қарсы қатаң жазалау шаралары жүргізілді. Қазақстанның түкпір-түкпірінде молдалар мен имамдарға, тәуіптер мен бақыстарға қарсы қудалау науқаны басталды. 1937-1938 жылдары қазақ ауылдарындағы дін иелерінің барлығы дерлік ұсталып, түрмеге жабылды не ату жазасына кесілді. Тек молда мен имамдар ғана емес олардың балалары мен немере-шөберелері де молдалар санатына жатқызылып, жазалаудың құрығына ілікті. Бұл науқан

әсіресе Оңтүстік Қазақстан аймағында кең құлашпен жүргізілді. Айыптау істері сол аудан мен жекеленген ауылдық кеңестердің атымен атала берген. Біз тек бір ғана Қызылорда облыстық Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД) тыңшыларының 1937-1938 жылдары қырық молданы ұстап, Қарауылтөбе, Тайшы құмына апарып атқан туралы мәліметті келтіре отырып [8], сол молдалардың бірқатарының аты-жөнін беруді жөн санадық.

Қармақшы ауданы бойынша

Алдашбаев Әубәкір – 1937 жылғы 27 қыркүйекте атылған.

Алдашбаев Қожахмет – 1937 жылғы 27 қыркүйекте атылған.

Еркебаев Баймахан – 1937 жылғы 28 қарашада атылған.

Маралұлы Әбдіхалық – 1938 жылғы 19 қарашада атылған.

Ізтілеуұлы Тұрмағамбет – үш рет түрмеге қамалған, үшіншісінде Әбдіхалық атты баласының қайтыс болған хабарын естіп, құрт ауруына шалдыққан соң түрмедегілер оны уақытша босатуға мәжбүр болған. Кейін «занды түрде» ату үшін айдап әкелуге барғанда өлгенін естіп, көрді аштырып барып, актіге бұрынғы тәртіп бойынша «атылған» деп жаза салған.

Арал ауданы бойынша

Бекенов Жұбаназар – 1937 жылғы 19 қазанда атылған.

Жүрсінов Тілеуқұл – 1937 жылғы 15 қыркүйекте атылған.

Таңжарықов Жиенәлі – 1937 жылғы 20 тамызда атылған.

Сүгірәлиев Мұса – 1938 жылғы 2 ақпанда атылған.

Сүлейменов Сатулла – 1937 жылы атылған.

Латыцов Шарафуддин – 1937 жылы атылған.

Исалдаев Ерке – 1940 жылғы 22 маусымда 5 жылға сотталған.

Жалмағамбетов Жұмағазы – 1937 жылғы 14 қарашада 10 жылға сотталған.

Қарақұлов Наурызбай – 1937 жылғы 4 қарашада 10 жылға сотталған.

Қожаров Есімхан – 1937 жылғы 2 қарашада 10 жылға сотталған.

Смағұлов Серкен – 1937 жылғы 10 қарашада 10 жылға сотталған.

Кәрімов Ахмади – 1937 жылғы 13 қазанда 10 жылға сотталған.

Демесінов Жұмахан – 1937 жылғы 4 қарашада 10 жылға сотталған.

Егізбаев Айтмағамбет – 1937 жылы ұсталып кеткеннен хабар жоқ.

Тереңөзек ауданы бойынша

Нүрекеев Мұхаметжан – 1937 жылғы 14 қарашада атылған.

Бихожаұлы Алтынхожа – 1937 жылы ұсталып кеткеннен хабар жоқ.

Нұрмұхаметұлы Нұраддин – 1937 жылы ұсталып кеткеннен хабар жоқ.

Қалменұлы Сұлтан – 1937 жылы ұсталып кеткеннен хабар жоқ.

Алдабергенов Құрбан – 1937 жылғы 30 желтоқсанда 10 жылға сотталған.

Қарлыбаев Әбдікей – 1937 жылы ұсталып кеткеннен хабар жоқ.

Сырдария ауданы бойынша

Әмірғалиев Үмбет – 1938 жылғы 2 қыркүйекте атылған.

Жақыпов Әубәкір – 1937 жылғы 20 қазанда атылған.

Әбласанов Икрам – 1937 жылы ұсталып кеткеннен хабар жоқ.

Сейтназымов Илья – 1937 жылғы 20 қыркүйекте 10 жылға сотталған.

Қазалы ауданы бойынша

Кононов Петр Васильевич – 1938 жылы 22 сәуірде атылған.

Үмбетов Аман – 1938 жылы 24 қарашада ұсталып кетіп, хабар жоқ.

Бекқұрақов Айтжан – 1937 жылы ұсталып кетіп, хабар жоқ.

Оразәлиев Рахмет – 1940 жылы 22 маусымда 8 жылға сотталған.
 Алдазауыров Әбен – 1940 жылы 22 маусымда 8 жылға сотталған.
 Ыбыраев Сәндібай – 1940 жылы 22 маусымда 8 жылға сотталған.
 Омаров Нұрахан – 1940 жылы 22 маусымда 8 жылға сотталған.
 Аралбаев Кемал – 1940 жылы 22 маусымда 8 жылға сотталған.
 Қолқаев Нұрқожа – 1937 жылы ұсталып кетіп, хабар жоқ.

Жалағаш ауданы бойынша

Оразов Маханбет – 1937 жылы ұсталып кетіп, хабар жоқ.

Бұл тізімдегі хабарсыз кетті делінген молдалар мен имамдардың біразы 1937 жылғы маусым-шілде айларында ұсталып, сол жылғы 5 қыркүйектегі Оңтүстік Қазақстан облыстық Ішкі істер халық комиссариаты басқармасы үштігінің қаулысымен 13 қыркүйекте бәрі бір күнде атылған.

1939 жылы «Жауынгерлік дінсіздер одағының» І-ші Республикалық съезі өткізілді. Съезд дінсіздер одағына дінге қарсы күрестің ауқымын кеңейту және насихатшылардың санын көбейту қажеттігін міндеттеді. Қазақстанда осы съезден кейін дінге қарсы жұмыс жаңа белеске көтеріліп, барлық деңгейдегі оқу орындарында атеизм ілімі оқытыла бастады.

Әлбетте кез-келген мәдениеттің негізі – дін болып табылады. Дін – мәдениеттің құрамдас бөлігі ғана емес, қоғам өміріне әсер ететін үлкен әлеуметтік күш. Қазақ мәдениетінің өзегін ислам дінінсіз елестету мүмкін емес. Ал ислам дінінің негізі – имандылық пен рухани құндылықта жатыр. Кеңес өкіметінің «дінсіздік идеологиясы» қоғамды рухани аздырып, халықтың сенімі мен үмітінен, рухани құндылықтарынан айырды. 30-жылдардан бастап Кеңес өкіметінің исламға қатысты саясатында жаңа мәдениеттің келбеті пайда болды. Енді бірте-бірте исламға қарсы күрес дінге қарсы күрес ретінде қаралмай, кең ауқымды түрде – кеңес халқының мәдениетіне «жат» элемент ретінде қаралды. Бұл әсіресе КСРО-да араб әліпбиін жою саясатында айқын көрінді. Араб әліпбиін жоюдағы басты мақсаттардың бірі – халықты дін иелерінен алшақтату болды. Уақыт өте келе тек дін иелері ғана араб графикасындағы кітаптарды оқи алатын болды. Сол арқылы халық ғасырлар бойы араб әліпбиімен жазылған өзінің рухани байлығы мен ата-бабасының тарихынан қол үзіп қалды. Кеңестік идеология өзінің құшағын кеңге жайып, халықтың бойындағы діни сенімі мен діни сауаттылығын барынша жоюға әрекет жасады. Сөйтіп, бұқара халықты діннен бездіру үшін қолдан келген бар мүмкіндікті пайдалануға тырысты. Діннен безген адам – адамгершіліктен айырылады, ал адамгершіліктен безу – ұятсыздыққа әкеледі, арғы жағы не болатыны өзінен-өзі түсінікті. Бірақ та қазақ халқы екі нәрсені зердесіне мықтап тоқыды. Ол – мұсылман шарифаты және халықтың әдет-ғұрпы мен салт-санасы. Осы екі қайнар бұлақтан сусындаған қазақ халқы елдігін сақтай отырып, тағдырдың тәлкегінен аман-есен шықты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Декреты Советской власти. Москва: Наука, 1957. Т. 1. – С. 423.
2. Алаш-Орда: Сб документов. Алма-Ата: Айқап, 1992. – С. 189.
3. Преодолевая религиозное влияние ислама. Сб. документов Алма-Ата: Казахстан, 1990. – С. 255.
4. Қазақстан Республикасы Президент мұрағаты, 141-қ, 1-т, 2251-іс, 80-п
5. Musai F. The attitude of the Muslim clergy toward the status of women in the 1920's – 30's . Journal Global History 2001; 55(3-4): 99-110.
6. Культурное строительство в Казахстане. Сб. документов и материалов. Алма-Ата: Казахстан, 1985. Т. 2. – С. 567.
7. Омарбеков Т. 20-30 – жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. – Б. 320.
8. Аза. Қызылорда, 2000. – Б. 422-423.

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ПЕРИОДА РЕПРЕССИЙ, ГОЛОДА И ДЕПОРТАЦИЙ: ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Н.Ш. Алметов,

член Научно-экспертной группы

*АНК ЮКО, профессор Южно-Казахстанского государственного
университета им. М.Ауэзова, д.п.н.*

г. Шымкент, Казахстан

Глава государства Н.А. Назарбаев в своей программной статье отмечает «Каждый народ извлекает свои уроки из истории. Это его право, и нельзя навязывать другим свою точку зрения. Но также никто не вправе навязывать нам свое субъективное видение истории... А уроки XX века для нашего народа во многом трагические» [1].

Духовная модернизация на личностном уровне – это переосмысление ценностей, сложивших стереотипов поведения и мышления. Это избавление сознания от изживших себя, тормозящих развитие понятий, причем с пониманием уроков истории, и «не только пониманием уроков истории, но и примеров современности и сигналов будущего» [1].

История периода репрессий, голода и депортаций – это своего рода материал для воспитания подрастающего поколения. Вспоминая об этом трагическом периоде, человек испытывает благодарность за то, что сейчас живет в мирной, свободной стране, в окружении людей разных этносов и конфессий, дружной семье народа Казахстана, у которых единая мечта, одна Родина, одна судьба.

Люди преклонного и среднего возраста знают эту историю не по школьным учебникам истории, скорее по рассказам людей, переживших этот трагический период или же очевидцев этих событий. Мне пришлось неоднократно слышать рассказы людей, чьи родители и сами были жертвами сталинских репрессий. Это не просто рассказ, а возврат памяти к страшным событиям тех времен, воспоминания, эмоции.

От нас, чьи школьные и студенческие годы прошли в советское время скрывали многие факты этого периода. В книге «История КПСС» события периода репрессий охарактеризуется как компания по «чистке в партийных рядах», коллективизации, как «период окончательной ликвидации капиталистических элементов в СССР» [2, с.432-433].

В современной исторической науке существуют разные мнения по истории рассматриваемого трагического периода истории. Оценка истории периода репрессий находится между двумя крайностями – от их поверхностной оценки, скрытия фактов или даже их «оправдания», которые были характерны для советской исторической науки, и наоборот полной и безоговорочной критики советского строя как тоталитарного режима, что особо характерно для исторических работ последних лет. С методологической точки зрения очень важно выявление истинных факторов и причин массовых репрессий, голода, насильственного переселения народов.

Между тем в историческом сознании людей, переживших ужасы репрессий 30-50-х годов прошлого столетия, или их потомков, которыми мы с вами являемся, свое понимание и оценка истории того периода. Автор статьи слушал рассказы и беседовал со многими людьми, у которых горькие воспоминания о тех временах (например, с дочерью Ахмета Байтурсынова).

Трагедии того времени формировали некоторые стереотипы поведения у людей. Например, устойчивые мнения и привычки по отношению к хлебу, особенно у людей старшего возраста («И крошка хлеба тоже хлеб!», «Бидай наның болмаса да, будай сөзің болсын!») (пусть не будет у тебя пшеничного хлеба, пусть будут тёплыми твои слова), «Наны пүтін» (он живет в достатке), «Нан үрсін!» (да будь проклят!) и др. В некоторых сельских семьях, где были люди преклонного возраста до недавнего времени в запасе хранили несколько мешков муки.

Сейчас некоторые авторы утверждают, что «депортация» это выселение за пределами территории страны, а то что произошло в 30-40-х годах XX столетия – это не депортация, а насильственное переселение. Отмечают, что население (народы) не выселялось из страны, переселялось в другие регионы страны. Причину такого переселения некоторые авторы даже связывают не с политикой тоталитарного режима, как общепринято сейчас в исторической литературе, а с суровым временем, международной и военно-политической обстановкой до- и послевоенного времени [3].

Истинные причины и факты этой «триады трагедий» долгие годы то ли скрывались, подстраивались под тогдашней коммунистической идеологии. Но реальные факты говорят совсем о другом. Какие бы мнения или оправдания ни были, как бы авторы красиво не описали то время, насильственное выселение народов – это реальный, неоспоримый исторический факт, жертвами которого стали целые народы. Мы – новое поколение казахстанцев должны помнить, понимать, разъяснить истинный суть этих событий, не допускать подобных трагедий и воспитывать своих детей так, чтобы трагедия эпохи репрессий, депортаций и голода навсегда оставались в истории.

Конечно, дать объективную оценку историческим событиям – трудная задача. На оценку того, что произошло, влияют многие факторы. Тем более, исторический факт(материал) от времени происхождения до стадии учебного материала для школьника или студента проходит несколько этапов.

Первый, очевидцы исторических событий рассказывают историкам о произошедших событиях. Историк описывает историю. Спустя некоторое или много времени другие историки, исследователи собирают, анализируют и систематизируют эти факты и события, которые тоже могут соприкасаться с некоторыми изменениями под влиянием исследовательской культуры и субъективных позиций историка-исследователя. Наконец, этот материал используется авторами учебников. Учебник пишется в ногу со временем, согласно программным требованиям, проходит этап дидактической переработки. Так что, исторический факт или событие «четырежды» меняется, прежде чем, будет представлен ученику. Преподносит детям эти факты учитель или преподаватель истории, у которого также свое мнение, мировоззрение, обусловленное уровнем его профессионально-педагогической подготовки.

Но важно, чтобы ознакомившись с историческими фактами и событиями, ученики и студенты сами сделали нравственно верные выводы, которые формирование историческое сознание и способствовали принимать нравственно ответственные решения в реальной жизни.

Современная молодёжь все меньше читает книги, предпочитает электронные источники информации. Информация, получаемая с Интернета и других источников, иногда со слабой или негативной воспитательной направленностью, без «фильтрации» воспринимаются молодёжью, у которой еще не сформировано устойчивые мировоззренческие позиции.

Отсюда вывод, что искаженные факты и взгляды могут воздействовать на сознание и поведение современной молодёжи, формируя неправильный образ мышления и стереотипы.

История периода репрессий, депортации и голода как исторический учебный материал может быть усвоен на уроках истории (как в школе, так и во внеучебное время) на уровне:

- восприятия и осмысления исторических фактов (фактологический материал);
- на уровне понимания сущности исторических явлений и закономерностей;
- на уровне критического осмысления исторических событий, формулировки нравственно верных выводов;
- на уровне использования исторических знаний в принятии нравственно ответственных решений, функциональной грамотности (с пониманием примеров современности и сигналов будущего).

При изучении истории периода репрессий можно приводить очень много фактов из истории. Но вопрос не состоит в их количестве, а в умении преподнести или дать самим детям прочитать и пересказать такие факты из истории периода массовых репрессий и голода,

которые вызывают высоконравственные чувства, дает толчок к осмыслению, самостоятельным нравственно ценным выводам.

Вопрос не в том, чтобы увеличить объем часов на изучение тем, отражающих период массовых репрессий или голода. Главное, чтобы подрастающее поколение знал, понимал, осознал, правильно оценивал и был всегда готов к предупреждению подобных событий в будущей жизни. Мы, взрослые, педагоги должны уметь правильно направить мысли и поиски молодёжи. У них есть энергия, чтобы раскрыть еще многое для раскрытия незнакомых страниц истории периода репрессий. Свежим взглядом, правильной мировоззренческой позицией они могут дать более объективную характеристику и оценку того времени.

Репрессии, депортации, голод не сломали дух Великих сыновей казахского народа, депортированных в нашу землю людей разных национальностей, испытавших лишения голода миллионов людей. Взгляды казахской интеллигенции того периода стали еще убедительными, их произведения еще более читаемыми. Наследие творцов национальной культуры того времени еще окреплись, пройдя жесткие испытания господствующей политики и идеологии. Депортированные народы обрели вторую родину, получая материальную и моральную поддержку казахского народа. Казахский народ еще раз показал истории наилучшие черты национальной психологии, национального характера – добросердечность, толерантность, гостеприимство, милосердие.

Нами определены следующие рекомендации по усилению воспитательного влияния изучения истории периода массовых политических репрессий, голода и депортаций 30-50-х годов XX столетия:

- изучение трагического периода в истории нашего народа в контексте глубокого понимания примеров современности и сигналов будущего;
- превращение принципов модернизации сознания (открытость, прагматизм, конкурентоспособность) в ведущие принципы формирования исторического сознания (мировоззрения) через гуманитарное образование в школе, колледже и вузе;
- воспитание у учащихся и студентов привычек толерантного восприятия различных взглядов и мнений, и одновременно обучение методам принятия объективных, правильных выводов, решений, отстаивания своих мнений и убеждения на основе критического мышления;
- В рамках проекта «Туған жер» проводит работу по раскрытию незнакомых страниц истории, увековечению имен жертв политических репрессий, голода и депортаций;
- активизация участия учащейся-молодёжи в изучении духовной географии, учебно-просветительской работе в рамках проекта «Сакральная география Казахстана»;
- обогащение содержания обучения истории в рамках задач духовной модернизации общества;
- усиление воспитательной направленности процесса обучения истории;
- максимальное использование возможностей привлечения обучаемых в историко-познавательную деятельность;
- развитие идеологического мастерства учителей истории.

Таким образом, наша молодёжь должна хорошо знать историю периода репрессий, голода и депортаций на уровне критического осмысления с пониманием примеров современности и сигналов будущего, чтобы быть готовыми принимать нравственно ответственные решения в предстоящей жизнедеятельности.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда, 2017, 13 апреля.
2. История Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Высшая школа, 1987.
3. Стариков Н. Правда о депортации крымских татар // <http://n.starikov.ru>.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНЕ ТАТАРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖӘДИТШІЛІГІНІҢ ДАМУЫ

Ә.Б. Алмауытова,

Қорқыт Ата атындағы

Қызылорда мемлекеттік университеті, филология ғ.к.

Қызылорда қ., Қазақстан

Қазақстанның мәдени дамуына әсері болған татарлардың қазақтармен алғашқы қарым қатынасы Ресейдің 1552 жылы Қазан хандығын өз қол астына алғаннан кейінгі жылдарда басталған. Ресей империясының қол астында қалған татарлар экономикалық дамуын одан әрі жалғастыру және ұлттық, діни салттарын жоғалтпау үшін қазақ жеріне көшуге мәжбүр болды. Осылайша татарлар мен қазақтардың арасында алғашқы мәдени байланыстар құрыла бастады. Ресей екі халықтың достығын пайдалана отырып, көптеген іс-шаралар жасауға ұмтылды [7,33]. Осы мақсатпен II Катерина 1787 жылы мұсылмандардың ең көп шоғырланған Орынборға қарасты Уфа қаласына мұсылмандардың құқықтарын қорғайтын бір діни орталық ашуды ұйғарды. 1788 жылы сенат шешімімен Орынбор мүфтисі сайлаған болатын. Мүфтилік құрылғаннан кейін Ақмола, Жетісу, Семей, Торғай және Орал аймақтарындағы қазақтардың бір бөлігі осы мүфтилікке қосылғылары келетіндіктерін білдірді. Бірақ халық осы жағдайға байланысты екіге бөлінді. Бірінші жақ өз мүфтиліктерінің болғанын қаласа, екінші жақ Орынбор мүфтилігіне қосылғысы келетінін білдірді. Үкіметке білдірілген өтініштердің нәтижесінде жоғарыда көрсетілген аймақтарда тұратын қазақтар 1789 жылы Орынбор мүфтилігіне қосылған [13,103]. Қазақтар мүфтилікке қосылғаннан кейін қазақ жеріне татар дін өкілдері келе бастады. Татар имамдарының діни насихаттары қазақ жерінде тез арада қолдау тауып, жайыла бастады [17,64].

Ресей I Николай дәуірінде татар дін өкілдері арқылы Қазақстанда Құранның кең өріс алуына көп көңіл бөлді. [20,52] Үкіметтің қаулысымен XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазан татарларының бір бөлігі Орынбор қаласына көшірілді. Бір айта кететін маңызды жағдай, қазақтармен сауда жасайтын татарлар осы жерге қызмет жасау үшін орналастырылған болатын. Үкімет татар саудагерлерді қазақ жеріне орналастыру үшін керек болған жағдайда күш те жұмсаған. Мысалы, Орынбор қаласы құрылғаннан кейін 200 – ге жуық татар жанұясы қала маңындағы Қарғалы және Сейіт аудандарына орналастырылған [11,9]. Сауда-саттық мақсатымен қазақ жеріне орналастырылған татар саудагерлері жергілікті халықтың білім алуы және дінге деген бетбұрыстарын одан әрі дамыту жолында көптеген көмек көрсеткен. В.В.Радлов осы уақыт аралығында қазақ жерінде татар саудагерлердің жергілікті халықтың үйлерінен ашып берген мектептерде сабақ бергендігін және діни бағытта қызу жұмыс жасағандығын айтады [17,124]. Татарлардың ең көп шоғырланған жері Семей қаласы болатын. 1897 жылы осы аймақтағы татарлардың саны 700 мыңға дейін жеткен.

Еділ, Орал аймағындағы медреседе білім алған татар оқушылары да қазақ жеріне әсер еткен бірден бір фактор. Медреседе білім алған татар оқушылары әрі табыс табу, әрі тәжірибе жинақтау мақсатымен жаз айларында Қазақстанға келіп қазақ балаларын оқытқан. Атақты татар жазушысы Ғалымжан Ибрагимов та бірнеше жыл қазақ балаларын оқытқан болатын. Оның «Қазақ қызы» атты романы осы күндердің жемісі болып табылады [21,100].

XIX ғасырдың алғашқы жартысында татарлардың әсері белгілі дәрежеде өте қарқынды дамыды. Жоғарғы лауазымды қызметкерлер, аудармашылар татарлардан шыға бастады. Тіпті татар тілі қазақ мектептерінде ресми тіл ретінде оқытыла бастады [20,52]. Татарлардың Қазақстандағы білім беру жұмысы аз уақытта өз нәтижесін беріп, татар мәдениетінің қазақтарға әсері көріне бастады. Бірақ Қырым соғысынан кейін Ресей ислам саясатын өзгертіп, татарлардың әсерін қазақтарды орыстандыру үшін қауіпті деп санап өз шараларын қолдана бастады. Осы уақыт аралығында Ресейде белең алған ұлтшылдық саясатының нәтижесінде орыс ғұламалары

да Орта Азиядағы татарлардың әсерін шектеу үшін үкіметке хат жаза бастады. Ұлтшыл орыс ғұламаларының пікірінше «Еділ Орал аймағында усул-жәдид мектебін ашу басқа ұлттарды да татарға айналдыру болып табылады». Орыс ұлтшылдары үшін Орынбор мүфтилігінің II Катерина дәуірінде ашылуы сол кездегі саясатшылардың ең үлкен қатесі болып табылады. Олардың ойынша «мүфтиліктің қол астына қарайтын қазақтар татар дін өкілдері тарапынан алданып отыр. Татар молдалары қазақ жерінде татарлардың санын көбейту және панисламизмді жаю мақсатын көздеген» [21,80].

Қазақстанда татарларға қарсы күрес 1818 жылдан басталған болатын. Яғни, татар тілінде сөйлеуге және татар аудармашылардың жұмыс жасауына қатаң тыйым салынды. 1870 жылы орыс емес ұлттардың білім алу ережесінің қайта қаралуы және қазақ мектептері мен орыс-қазақ мектептеріндегі орысша білім беруді күшейту мақсатында қаулы қабылданды. Осылайша орыс үкіметіне керекті орысша білетін аудармашылар қазақтардан шыға бастады [9,56]. Қазақ аудармашыларын дайындап шығару үшін арнайы қаржы аударылды. 1882 жылдан бастап үкімет орындарына татар аудармашылардың орнына қазақ аудармашылары орналасты [15,65].

Ресей Қазақстандағы татарлардың әсеріне қарсы тек қана ағарту саласында ғана емес, сонымен қатар дін, басқару және ақпарат құралдарына да шектеу келтірді. 1868 жылы Ресей үкіметі қаулы шығарып Орынбор мүфтилігіне қарасты жерлерге шектеу келтіріп қазақтарды құрамнан алып тастады. Осылайша діни шараларды ұйымдастыру жергілікті жерлерге тапсырылды [18,85]. 1886 жылы татарлардың Орта Азиядағы өрісі тарыла бастады [12,64].

Уфа, Троицк, Қазан, Орынбор сияқты білім ордаларында ашылған татар медреселерінде қазақ жастарының білім алуы XVIII ғасырдың соңғы жылдарында басталды. Орынбор мүфтиі Мұхамметжан Хусейннің қызы Фатиманың қазақ ханы Жәңгір ханмен үйленуі қазақ жастарының татар медреселерінде білім алуына жол ашқан болатын [2,125].

Осы уақыттарда Еділ-Орал аймағындағы мұсылман діні өкілдерінің басқаруымен жүргізілген білім беру жүйесі орыс үкіметінен ешқандай көмек алмай, өз күшімен өркендеген болатын. Орыстар христиан қыла алмаған татар және башқұрт халықтарын еркін жіберуді ұйғарып, білім беру жұмыстарын дін адамдарына тапсырған болатын. XIX ғасырдың соңына дейін жалғасқан осы саясаттың арқасында әр ашылған мешіттің жанынан медресе ашылды [11,179]. Осы ашылған медреселерде қазақ оқушылары да білім алған болатын.

Үкімет жаңа әдіспен білім беретін медреселерді халық арасына пантүркизм және панисламизм насихатын жасап отыр деп көрсетіп, кедергі келтіргісі келді [15,47]. Ресей ішкі істер министрлігінің назарында болған медреселердің ішінде Ресулие медресесі, Құсаиния медресесі және Ғалия медресесі болған. Осы аталған медреселер ең көп қазақ жастарының шоғырланған жері болатын.

Ресулие медресесі Троицк қаласында ашылған. Мүдірі – әйгілі дін өкілі Шейх Зейнуллах Ресули. 1884 жылы ашқан медреседе татар, башқұрт және қазақ жастары білім алды. Сол дәуірдің жәдидшілдерінің бірі болған Ресули медреседе жаңа педагогикалық білім беру жүйесін құрды. Медресенің білім беру жүйесіне Ыбырай Алтынсарин және қазақтың бай саудагерлері де оң қабақ танытқан. Зерттеуші Жемаладдин Велидов Ресулие медресесінде білім алған оқушылардың 10% қазақ және башқұрт оқушыларынан құралғанын айтады [2,123]. XX ғасырдың басында Қазақстан ақпарат құралдарының арасында маңызды орны бар Айқап журналының шығарушысы Мұхамметжан Сералин және Екрем Алиов осы медреседе білім алған [19,301].

Қазақ мәдениетіне әсер еткен тағы бір медресе – Ахмет Қусейновтің Орынборда (1890ж.) ашқан медресесі. Құсаиния медресесінде тек қана діни сабақтар емес, тарих, география, химия, зоология, түрік және орыс тілдері де оқытылған [11,182]. Медресені орыс мектептерімен жарысатындай дәрежеге жеткізген Құсаиния медресеге дәріс беру мақсатында сол дәуірдің атақты оқытушыларын жинап медресенің атын шығарған. Аталған медреседе дәріс алған қазақ оқушыларының арасында Құдайберген Жұбанов, Шамғали Сарыбаев, Жұмабай Оразалин,

Елемес Керменов, Хайреттин Балғынбаев, әйгілі әдебиетші Кенжеғали Ғабдуллин т.б.

Қазақ оқушыларының ең көп шоғырланған медресесі – Ғалия медресесі. Медресе Еділ – Орал аймағының жәдитші дін өкілі Зиаддин Кемали (1873-1942) тарапынан құрылған. Уфа қаласында 1906 жылы 10 қазанда құрылған медресе «Медресе-и Алие-и Діние» атымен ресми түрде ашылған. Кемали бір жағынан медреседе директорлық қызметін атқарса, бір жағынан хадис, тәбсір, сүннет және психология сабақтарын оқытқан. Дін сабақтарымен қатар математика, физика, химия және жаратылыстану пәндері оқытылған [16,94]. Жәдитше білім берудің алғашқы құрушыларының бірі болған медреседе 1909-1916 жылдар арасында 150-дей қазақ жастары білім алған. Осы жастардың арасында Мағжан Жұмабаев, Ишанғали Арабаев, Мустафа Оразаев, Бекмұхаммет Серкебаев, Бейімбет Майлин, Абдолла Шоқаев т.б. білім алған.

Жоғарыда аты аталған медреселерден басқа қазақ жастарының білім алған медреселері Қызылжардағы Құснеддин Халфе, Вели Ахунд, Әзиз Молла, Орынбордағы Мұхаммедия медресесі және Османия медресесі [5,502].

Алғашында Еділ-Орал аймағында діни ойларды жаңарту негізінде туған жәдитшілдік, кейіннен Ресейде өмір сүретін мұсылман түркі халықтарының реформа және өзгеру талаптарын білдіретін бір термин ретінде қолданысқа түсті. Бұл ой Абдунасыр Құрсави мен Шахабеттин Мержанидің басшылығымен ойластырылған [4,25]. Исмаил Гаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» идеясымен жәдитшілдік бір мақсатты көздеген ағым болып қалыптасты. Ресей империясының мұсылман түркі халықтарына жүргізген саясатына қарсы ұйымдастырылған жәдит қозғалысы ортақ бір тіл мен ділді қорғап қалуды көздеген.

Жәдидшілік қозғалысы Ресей империясының қарамағындағы түркі халықтарына қалай әсерін тигізсе, татарлар арқылы Қазақстанға да әсерін тигізіп отырды. Бұл қозғалыс Қазақстанда алғаш рет XIX ғасырдың соңғы жылдарында Қазақ ақын жазушыларының еңбектерінде жазыла бастады. Осы ақындардың ішінде усул-жәдидті жырлаған Абубәкір Кердері. Кердері татар жәдитшілдерінің ашқан усул-жәдид мектептерінің Қазақстанда да ашылу қажеттілігін айтқан. Жәдит қозғалысын жырлаған тағы бір ақын *Муфтахетдин Камалетдинұлы Мұхаммедияров* (Ақмолла) өзін «жәдитшілдік» ағымның бастаушысы Ш.Маржанидің шәкіртімін деп есептеп, оның ағартушылық жолын дәріптейді. Ақын өз өлеңдерінде жаңа ағымның басшысы Маржаниді мадақтайды, жаңашылдықты, өнер-білімді, қоғамдық пәндер мен орыс тілін медресе жүйесіне енгізу туралы мәселелерді жырлайды.

XX ғасырдың бастарында Еділ-Орал аймақтарындағы жәдитші медреселерде білім алған қазақ жастары жәдитшілдікті қолдап жұмыстар атқара бастайды. Ғалия медресесінде білім алған Қазақ жастары 1916 жылы Қазақстанда усул-жәдидті дамыту мақсатында «Садақ» атты қолжазба әдеби журнал шығарады. Журналдың мақсаты – жастарды әдебиетке тарту, өмірдің және елшілдіктің маңызын түсіндіру, жауапкершілікті арттыру еді [3,64].

Жәдит медреселерінде білім алған Қазақ жастарының жұмыстары Ресей тыңшыларының назарынан тыс қалмады. Осы жастар жайында «жәдитші жастар қазақ-орыс мектептерінің Қазақстанда керек емес екендігін, орыс тілін татар медреселерінде де үйренуге болатындығын, Қазақтардың қазіргі жағдайын қозғай отырып «Оян Қазақ», «Тұр Қазақ», «Маса» атты кітаптарды Уфадан шығарып халыққа таратып жатқандығын» баяндаған [15,65].

Жәдит медреселерін бітіріп шыққан жастар Қазақстанға келіп ағарту саласында қызмет атқара бастады. Алғаш рет усул – жәдит әдісімен дәріс беретін мектеп Семей қаласында ашылған. Бұл жылдарда Семей қаласы маңызды сауда және кәсіпорын орталығы болғандықтан ағарту саласына көмек беретін қоғамдардың пайда болуы және татар саудагерлері мен оқытушыларының қолдауымен Семей қаласын жаңа әдіспен дәріс беретін орталыққа айналдырды. Усул жәдид мектебінің ашылуы туралы Қазақ газеті мен Айқап журналы хабарлап отырды. Жалпы Қазақстанда 1912 жылы жаңа әдіспен дәріс беретін мектептердің саны 121, оқушы саны 1810-ға дейін көтерілген [15,45].

Усул-жәдит әдісін қолдау мақсатында Мұқаммет Сәлім Кешимовтің «Қазақтарға өсиет»,

«Кітаптарды тану» сияқты еңбектері жарық көрді. Кешимов қазақ балалары орыс тілінде білім алса ұлттық құндылықтардан жұрдай болып өседі деген пікірде балаларды орыс мектептеріне жіберуге қарсы шыққан. Осы мәселе төңірегінде Айқап журналына көптеген мақалалар жариялаған.

Қазақ жәдитшілдерінің арасында Мұқамметжан Сералиннің еңбектерін атауға болады. Тройцк қаласындағы Ресулие медресесінде білім алған Сералин Мержанидің еңбектерін оқи отырып әлеуметтік, діни және әдет салттарды қорғай отырып, Батыста дамыған білім мен жаратылыстануды үйренуге болатындығын және осыларға қол жеткізу үшін орыс тілін білу керек екендігін айтқан. Сералин медреседегі оқуын тәмамдап, Қостанайдағы қазақ-орыс мектебінде білім алған. Содан кейін Торғай уезінің Ырғыз қаласына қарасты ауылдық мекенжайда өз мектебін ашып, жаңа әдіспен білім берген. [8,152]. Еділ-Орал аймағындағы ақпарат құралдарынан қатты әсер алған Сералин қазақ мәдениетінде маңызды орны бар Айқап журналын 1911 жылы жарыққа шығарған. Исмайыл Гаспыралының басшылығымен дамыған жәдитшілдіктің қазақтарға әсерін Сералиннің И. Гаспыралының өлімінен кейінгі жазған «Орны толмайтын өлім» атты мақаласынан аңғаруға болады.

XX ғасырдың басында жәдитшілдікпен бірге дамыған түркішілдік ағымының символы ретінде Маған Жұмабаевты айта аламыз. М.Жұмабаев 1905 жылы Қызылжар қаласының байларының бірі, Ыстанбулда университет оқыған Мұқамметжан Беришевтің ашқан медресесінде білім алған. Бұл медресе Солтүстік Қазақстанның ең маңызды білім ошағы болатын. Медреседе араб, парсы және түрік тілінде білім берілген. Сонымен қатар түрік тарихы жан-жақты тереңдетіліп оқытылған [1,33]. 1910 жылы Мағжан Жұмабаев медреседе бірге оқыған досы Бекмұқаммет Серкебаевпен бірге Уфа қаласындағы Ғалия медресесіне білім алуға келді. Бұл жылдарда Ғалия медресесінде Сәлімгерей Жантурин мен Әлімжан Ибрахимов сияқты ұстаздар тәлім берген [10,6]. Жәдитші қайраткерлермен Уфада танысқан Мағжан шығармаларында Қазақстанда дамып келе жатқан түрікшілдік ойын қазақтардың менталитетіне қарай жаза бастады. Мағжанның өлеңдерінде 1910 және 1920 жылдарда Түрік әлемі туралы тақырыптар көптеп кездеседі.

Осылармен қатар, Ислам дінін жаңашалап жәдитше жазған қазақ қайраткерлерінің бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Исламды қазақша айту, Құранды қазақшаға аудару, сонымен қатар діни кітаптар жариялау сияқты қарқынды жұмыстар жүргізген Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұсылмандық шарты» атты еңбегінде Исмайыл Гаспыралы туралы ойларын баяндаған. Шәкәрім «Абайдан кейінгі ұстазым ретінде Тержуман газетінің иесі Исмайыл Гаспыралыны айтсам артық айтқандық болмайды. Оның газетін оқыдым, көп нәрсе үйрендім. Алла тағала екі дүниеде де мақсатына жеткізсін. Аумин» деп Гаспыралы туралы пікірін баяндаған [14,649].

Татарлардың қазақ даласына келуімен басталған татар – қазақ қатынасы бастапқы кезде діни бағытта болған. Одан кейінгі жылдарда Еділ-Орал аймақтарындағы медреселерде білім алған қазақ жастарының болуы, жәдит қозғалысына атсалысулары Қазақстан жерінде де қолдау тауып жатты. Жәдит қозғалысының арқасында Қазақстанда усул-жәдит медреселері ашылып, білім туралы хабарлар ақпарат құралдары арқылы жарияланып отырды. Қазақ қайраткерлері Гаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» сөзін дамытуға ат салысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдуллин, Қ., Қасенов, К Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары. Алматы «Ана тілі», – 1993.
2. Алғар, X The last great Naqshbandi Shaykh on the Volga-Urals Region Muslim in the Central Asia Expermissions on identity and Change, -1992.
3. Аллаберген, Қ., Оразов, Ф Қазақ журналистикасының тарихы. Алматы «Жалын», – 1994.
4. Андижан, А Ceditizm'den bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi, İstanbul «Emre», – 2003.

5. Арат, Р., Kazan hanlığı İ.A.VI:5005-552.
6. Ахметов Ғ., Алаш алаш болғанда. Алматы «Жалын», – 1996.
7. Әділжанов Ғ., Islam as part of the Kazak identity and Chokan Valihanov, Анкара «Билкент университеті», – 2004.
8. Әуезов М., Әдебиет тарихы, Алматы «Өнер», – 1991.
9. Жексенбаева Ғ., Орыс-Қазақ және Отарлау саясаты, Қазақ тарихы. – 1996.
10. Жұмабаев М., Таңдамалы шығармалары, Алматы «Ғылым». – 1992.
11. Девлет Н., Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türkçülük) şuurunun gelişmesi, Türk Dünyası araştırmaları XIV. – 1984.
12. Егембердиев М., Туркистанские ведомости gazetesine göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti, Ankara, «Yayımlanmamış yüksek lisans tezi», – 2002.
13. Франк А., Russian Muslim Institutions in imperial Russia, Boston «Brill Pres». – 2001.
14. Мектеп А., İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar İsmail Bey Gaspıralı için, Ankara «Kırım Vakfı». – 2004.
15. Пірманов Ә., Капиева А., Қазақ интелегенциясы, Алматы «Атамұра». – 1997.
16. Порлич А., The Volga Tatars, California «Stanford». – 1986.
17. Рой О., Yeni Orta Asya'da ulusların İmal edilişi, İstanbul «Melis». – 2000.
18. Рүстемов С., Орынбор мүфтілігі және Қазақтар, Алматы. – 2004.
19. Субханбердина Ү., Дамиров С., Айқап, Алматы «Қазақ энциклопедиясы». – 1993.
20. Зенковски А., Rusya'da pantürkizm ve Müslümanlık, Çev. İ Kantemir, İstanbul «İpek». – 1978.
21. Түрікоғлы İ., Rızaeddin Fahrettin, İstanbul «Ötüken». – 2000.

ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ АЙҒАҚТАЙДЫ

Г.Т. Ахметова,

*Қызылорда облысының қоғамдық-саяси тарихының
мемлекеттік архивінің басшысы
Қызылорда қ., Қазақстан*

Кеңес үкіметінің қолдан жасаған саяси қуғын-сүргін мен ашаршылығы қазақ халқының басына өшпес қасірет әкелгені тарихтан белгілі.

Саяси репрессия толқыны 1930 жылдардың басында басталғанымен 1937-1938 жылдары белес алып, күшейіп, қазақ халқының ең таңдаулы ұлдарын, элитасын халық жауы ретінде аяусыз жазалағаны белгілі.

Бұл жылдары қазақ халқының зиялы қауымына, яғни көптеген партия, кеңес, комсомол, кәсіподақ қайраткерлері, ақын-жазушылар мен әртістерге, жұмысшы-шаруаларға әр түрлі айыптар тағылды, олар атылды, қуғынға ұшыратылды. «Халық жауларымен байланыста болған» деген желеумен көптеген адал коммунистерге нақақтан жала жабылып қудаланғанын Қызылорда облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивіндегі құжаттармен таныса отырып, көз жеткізуге болады.

Мысалы, 1898 жылы туылған, 1920 жылдан ВКП(б) мүшесі **Жүргенов Темірбек Қараұлы** 1937 жылдың 2 тамызына дейін Қазақ КСР-ның Халық ағарту комиссары болған, сонымен қатар ҚазКСР Халық комиссарлар кеңесінің өнер жұмысы бойынша комитетінің төрағасы қызметін атқарған, Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бюро мүшесі, КСРО Орталық атқару комитетінің мүшесі, ҚазКСР Орталық атқару комитетінің мүшесі. 1937 жылы 2 тамызда халық жауы деп тұтқынға алынып, 1938 жылдың наурызында ату жазасына кесілген. Темірбек

Жүргеновтің КСРО Жоғарғы сотының әскери коллегиясының шешімімен 1957 жылы 24 сәуірде қылмыс құрамының болмағанына байланысты ісі тоқтатылып, заң жүзінде толық ақталады. [854 қор, 2 тіз. 3-4, 7-8 істер]

Камалов Темір 1989 жылы туылған, 1937 жылы 14 тамызда тұтқындалғанға дейін Қостанай облысының партия комитетінде Кеңестік сауда бөлімінде меңгеруші болып қызмет атқарған, жазықсыз жаламен тұтқындалып, саяси қуғын-сүргін құрбаны болды. 1958 жылы 3 сәуірде КСРО Жоғарғы Әскери сот алқасының шешімімен ақталды [854 қор, 1 тіз. 1-2 істер]

1904 жылы туылған, жоғары білімді, 1932 жылдан партия мүшесі, Қызылорда облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметінде болған **Қайырбеков Емберген** 1938 жылы 16 мамырда Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің Қызылорда облысы бойынша ұйымдастыру бюросының қаулысымен, 31 мамырда Қызылорда қалалық партия комитетінің қаулысымен «халық жауы» деп танылып, ісі сотқа жіберілген. Қызылорда облыстық халық соты да, өзінің 1939 жылы 1 маусымдағы үкімімен 15 жылға бас бостандығынан айырылған. Қаз.КСР Жоғарғы соты Е.Қайырбековтың кассациялық арызын қанағаттандырып, 1939 жылы 10 желтоқсандағы үкімімен қылмысы дәлелденбегендіктен істі қарауды тоқтатып, облыстық сот үкімінің күшін жойған.

1940 жылы 10 сәуірдегі Қызылорда облыстық партия комитеті бюро мәжілісінің 27 қаулысымен 1938 жылғы 31 мамырдағы қаулысы өзгертіліп, партиялылығы қалпына келтірілген. [268 қор, 1 ж. тіз. 11184 іс]

Жанақорған аудандық партия комитетінің қаулысымен 1937 жылдың 28 қазан күні 1907 жылы туылған, Жанақорған аудандық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі **Жайлыбаев Қалмағанбет** «халық жаулары Жүргенов, Әндіжанов, Әбдулхатов, Байжановпен байланыста болған, 1929-1930 жылдары жікшілдік топтарға қатысқан» – деген желеумен партия мүшелігіне кандидаттықтан шығарылып, ісі сотқа берілген.

Қызылорда облыстық сотының көшпелі сессия мәжілісінің шешімі бойынша ату жазасына кесілген.

1938 жылғы Қаз.КСР Жоғарғы Сотының Үкімімен ату жазасы өзгертіліп, істі қайта қарауға жіберген. Қылмыс құрамы анықталмағандықтан Қызылорда облыстық сотының көшпелі сессиясының 1940 жылғы 10 ақпандағы шешімімен ақталған. Сөйтіп, екі жылдан аса жазықсыз жапа шегіп, солақай саясаттың құрбаны бола жаздаған. [242 қор, 1 ж. тіз. 75 іс]

Қармақшы аудандық газетінің редакторы **Алматов Көшен** 1932 жылдан бастап ВКП(б) қатарына кандидат болып қабылданған. 1937 жылдың 10 мамырдан мүшелігіне өткен, 1937 жылы 18 қарашада аудандық газеттің редакторы қызметінде жүргенде Қармақшы аудандық партия комитеті «халық жауына қатысы бар» – деп ВКП(б) қатарынан шығарған, 10 жылға бас бостандығынан айырып Ресейдің Ярославль облысы Рыбинск қаласындағы сол жағалауындағы НКВД-ның Волгалаг 7-құрылыс участогіндегі 4 колоннасына өтеуге жіберген.

Осы істе сол жазалау орнынан Сталинге жазған хаты, партиялық ісін қайта қарап, қалпына келтіруді өтініп, өлеңмен латын тілінде жазған арыз-өтініші тіркелген.

«Халық жауларын» әрбір партия ұйымдарында іздестіру, әшкерелеу жұмыстары кең өріс алды. Облыстық партия коллегиясының (1938 жылы парткомиссиялар осылай аталған) құжаттары арасында орынсыз, жазықсыз жалалы болып, «халық жауы» атанғандардың әділет іздеп, партиялық тазалығын дәлелдеп, араша сұрап, партиялығын қалпына келтіруді өтінген, партияның Орталық Комитеті Саяси Бюросына, жеке И.В.Сталинге жазған өтініштерінің көшірмелері кездеседі. [268 қор, 1 ж., тіз. 10741 іс]

Мысалы, Орынбор темір жолына қарасты Қазалы бөлімшесінің саяси бөлімі бастығы **В.П.Гаврилов** Ішкі Істер Халық Комиссариаты желілік транспорт органдарымен «халық жауы» ретінде айыпталған. 1938 жылы 6 ақпанда И.В. Сталинге жазған өтініш арызында Гаврилов ВКП(б) Қазалы аудандық партия комитетінің 1-хатшысы Патса Худайбергеновті, аудандық атқару комитетінің төрағасы Досымбаевты «халық жауы» деп жариялаумен бірге ол кісілермен

көзқарастары бірге, пікірлес жандарға да күдіктеніп қарап, сенімсіздік білдіру фактілері орын алғанын, негізсіз жазаланғанын атап көрсеткен. Істің байыбына барып, ақ-қарасын айырып зерттеместен дереу жиналыс өткізіп, партиядан шығарып газетке жариялап, отбасы мен баласы оқитын сыныпта да, «халық жауының баласы» деп хабарлаған. Жұмыстан босап, бүкіл қоғам алдында «халық жауы» қамытын киген ол барлық инстанциялардан апелляция жөнінде шағымданғанмен еш нәтиже шықпағандығын, мекен-жайын өзгертіп Куйбышев облысының Сызрань қаласына көшуге мәжбүр болғанын, алайда мынандай айып-жаламен еш жерге жұмысқа қабылданбай, өмір сүру мүмкіндігінен айырылғанын ашына баяндаған [268 қор, 1 ж. тіз. 10775 іс].

Қазалы ауданы «Дихан» колхозының басқарма бастығы Қазалы аудандық партия комитетінің, 1937 жылғы 17 желтоқсандағы қаулысымен партиядан шығарылған. **С. Дүйсенеевке** тағылған басты айып та осы негізде болған, яғни, ол «халық жаулары аудан басшылары Досымбаев пен Худайбергенев сынды ұлтшылдармен тығыз идеологиялық байланыста болғандығы, зиянкестік әрекет ретінде 150 бау шөпті әдейі өртегені үшін, 450 сом колхоз мүлкін иемденгені үшін» – деп айыпталған.

Дүйсенеев Сермағанбеттің ісі қайта қаралып, Қызылорда облыстық партия комитеті 28.08.1938 жылғы №18 бюро қаулысымен партиялылығы қалпына келтірілген [268 қор, 1 ж. тіз. 10780 іс].

1936 жылы Қазалы Ветзоотехникумының директоры **Нұрымов Есказы** партияға қарсы контрреволюциялық троцкистік-зиновьевшілдік идеологияны жақтағаны үшін Қазалы аудандық партия комитетінің бюро мәжілісі қаулысымен партиядан шығару жөніндегі қаулысын 1937 жылғы 3 ақпандағы Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде мақұлдап, бекіткен, ісі сотқа беріліп, 1937 жылдың 19 желтоқсанынан 1939 жылғы 9 желтоқсан арасында екі жыл қамауда ұсталып, қылмысы дәлелденбегендіктен босатылған. Түрмеден босатылған соң Алматы кітапхана техникумының оқытушысы қызметіне қабылданған.

Қызылорда облыстық партия комитетінің 1940 жылғы 23 қыркүйектегі бюро мәжілісінің қаулысымен Оңтүстік Қазақстан облысының 1937 жылғы 3 ақпандағы бюро мәжілісінің шешімі өзгертіліп, партия қатарында қалдырылған [268 қор, 1 тіз. 686 іс, 36 бет].

Нұрмұхамедов Ибадулла Мосқалбайұлы 1901 туылған. Қызылорда облыстық партия комитетінің кеңестік сауда бөлімінің меңгерушілік қызметінде болған кезінде, 1938 жылдың 5 маусымындағы бюро мәжілісінде, «Орал облысында 1926-1930 жылдары «халық жауы» Ералиев басқарған ұлтшыл контрреволюциялық-мендешевшіл ұйымының белсенді мүшесі болғандығы және 1937 жылы Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінде қызмет істеген жылдары, контрреволюциялық элементтер Ералиев, Исаевтарды әшкерелеу түгіл, оларды жақтап, адал коммунистер ретінде дәлелдегісі келді» – деген айып тағылып, партия қатарынан шығарылған. Нұрмұхамедовтің партиялылығын қайта қалпына келтіру жөніндегі апелляциясы 1940 жылдың 27 тамызында Қызылорда облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде қаралып, «халық жауы» – деп әшкереленген. Досов, Бөкейханов, Әленов, Қожановтармен байланыста болғаны, тіпті 1935 жылы Ташкентте Сұлтанбек Қожановтың, 1936 жылы Шымкентте Әлихан Бөкейхановтың үйінде болғаны үшін де айыпталып, «партиялық сақтықты жоғалтқаны, халық жауларын қорғап екіжүзділік танытқаны үшін» партиялығын қайта келтіру жөніндегі өтініші қанағаттандырылмаған. Жұмысқа да қабылданбай, моральдық жапа шеккен [268 қор, 1 тіз. 684 іс, 74 бет].

Қызылорда КП(б)К облыстық комитетінің 1940 жылғы 18 тамыздағы №26 бюро мәжілісінің қаулысымен Сырдария ауданы Айдарлы колхозының бригадирі **Супбеков Бәкірді** «Әкесі атқамінер және ақ эмигрант Мұстафа Шоқайдың жиені» болғандығы, 1937 жылдың күзінде ұсталып тұтқындалған Мұстафа Шоқайдың туысы Нұртаза Шоқайға колхозшылардан жиып көмек көрсеткені, әрі жұмыста да белсенділік көрсетіп өзін таныта алмағандығы, идеялық деңгейін көтерумен айналыспайтындығы үшін партия мүшелігіне кандидаттыққа қабылдаудан

бас тартып, өтініші қанағаттандырылмаған. Солақай саясаттың нәтижесінде шетелдерде бір өзі жеке дара жүріп, жолбарыстай жүректілікпен отаршылық жүйеге қарсы шығып, «Түркістан азаттығы» идеясын көтеріп, қоғамдық қозғалыс тудырған, қазақтың мақтанышы Мұстафадай тұлғалардың өзі түгіл туыстары да қудаланып, қуғын-сүргіннің құрбаны болған, тағдыр тәлкегіне ұшыраған [268 қор, 1 тіз, 683 іс, 103 бет].

Жазықсыз жапа шеккендерді ақтау 1953 жылдан басталғаны, әсіресе, бұл жұмыс 1956 жылы жанданғаны тарихтан белгілі. Осы жылдары бұрын «халық жауы» болып тұтқынға алынып, жазықсыз жазаланған көптеген қызылордалықтар ақталды.

Сонымен қатар, 1926-1928 жылдары Қызылорда уездік қалалық милиция бастығы қызметінде болған М.Масанчин, 1929-1930 жылдары БКП(б) Қызылорда округтік комитетінің хатшысы А.Розыбакиев, Қызылорданың астана болған жылдары Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызметінде болған Н. Нұрмақов және И. Нұрмухамедов, С. Жанайдаров туралы БКП (б) мүшелерінің есеп карточкалары, өмірбаяндары, хабарлар архивте сақтаулы.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарға қатысты әділеттілікті қалпына келтіруге байланысты Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1993 жылы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылдады. Бұл заңның маңызы өте зор және ол бүкілхалықтық қолдау тапты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылғы 5 сәуірдегі қол қойған жарлығымен 31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні болып белгіленді. Бұл күні Сабалақ құмдағы қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш монументке келіп, тағзым ету, жазықсыз құрбандарға арнап құран бағыштап, болашақ ұрпаққа олардың өмірлік қызметін насихаттау дәстүрге айналды.

Отызыншы жылдар ойранында опат болған, азап лагерлерінде жазықсыз жапа шегіп, құрбан болған арыстарымызды еске сақтау, олардың есімдерін ұмытпай келешек ұрпаққа жеткізу – бүгінгі біздің замандастарымыздың патриоттық жауапкершілігі болмақ.

Халқымызда: «Таудан тірегі бардың тастан жүрегі» деген сөз бар. Елбасы жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты тарихи құжаттың ел болашағы үшін маңызы зор. Ғасырлар бойы тәтті қиял ғана болып келген тәуелсіздік ұғымы – ұлттық жауапкершілікке айналды.

Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне, тарихына ерекше іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі екенін – «Туған жер» бағдарламасын жүзеге асыру барысында ұрпақ санасына сіңдіре алатынымызға сенеміз.

«Халық – тарих толқынында» бағдарламасы бойынша тарихи құндылықтарымызды айқындайтын, тарих беттерін жаңа қырларымен ашатын деректерді шет мемлекеттер архивінен тарихшылар, ғалымдар зерттеу жүргізілуі ортақ мүддеміз үшін жасалған игі бастама болғаны анық.

Соның нәтижесінде Темірбек Қараұлы Жүргенов жайлы құнды деректерді жинақтауда, төл тарихымыздың ақтаңдақ беттерін айшықтауда өңіріміздегі іргелі оқу орны Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ғалымдары өз үлестерін қосқанын атап кете отырып, жасампаз тарихымызды жаңғыртудағы еңбектеріне алғысымыз шексіз.

Біздің ендігі борышымыз – осы қанқұйлы жылдардың оқиғасын, оның жазықсыз құрбаны болған, елім деп еңіреген, өмірін қиған ер-азаматтардың есімдерін, ерлік істерін ұмытпау, оларды мәңгі сақтау болып табылады.

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ ЖЕТІСУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУІ

А.Е. Айтбаева,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
филология ғ.к.*

А. Әділбек

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің студенті
Қызылорда қ., Қазақстан*

Ұзақ уақыттар бойы Отандық тарихтың ақиқатын айту, айғақтау, ашу бағытындағы зерттеу еңбектерге тосқауыл қойылып отырғандығы аса мәнді тарихи фактілерді ұрпақ зердесінен тыс қалдырды.

Соңғы кезеңде айналымға түсіп отырған деректік тұрғыдан маңызды зерттеулердің бірі Ілияс Жансүгіровтің «Жетісу өлкесін орыстың алуы» атты мақаласы. Араб қарпімен жазылған мақала қолжазбасын ҚР Орталық мемлекеттік қорынан І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің «Ілиястану» ғылыми зерттеу-орталығының мамандары қазіргі жазуға көшіріп, баспадан шығарды.

Әдеби шығармашылықта барлық жанрда көркемдік қуаты мығым туындылар жазған дүлдүл дарын Ілияс Жансүгіров өз уақытының өзекті мәселелеріне де қызу араласқан қайраткер тұлға. XX ғасырдың 20 жылдарындағы ұлт зиялысының қайқайсысының да бойындағы көпқырлылық, заман талабына орай шыңдала түскен әмбебаптық Ілиясқа да тән еді. Кенжелеу қосылғанымен аз ғана жылдар ішінде ол өзінің ұлттық сөз өнеріндегі эпикалық дәстүрдің озық үлгілерімен дамытқан әйгілі поэмаларын жазды. Көркем аударма жасады. Әдебиет тарихын зерттеуде, Абайтануда ғылыми негізді еңбектерімен қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасып, дамуына қатысты.

Сан қырлы таланттың атқарған, араласқан қыруар шаруасының бірі оның қазақ тарихына қатысты деректік, құжаттық негізде зерттеу жүргізгендігі екендігін ендіенді біле бастадық. Бұл – заманалық тұлғаның елінің игілігі үшін жасаған және бір қайырлы еңбегі.

Кішкенедең құйма құлақ болып өскен, кейін сауат ашып, оқуы кешеуілдегеніне қарамастан таңқаларлықтай құштарлықпен білімге ден қойған І. Жансүгіровтің аталған мақаласы Жетісудың Ресей патша үкіметінің қарарына өтуін нақтылы тарихи жағдай, Жетісуды қоныстанған қазақ руларының XIX ғасырдың орта тұсындағы қалкүйі туралы толымды, егжейтегжейлі сипаттаулармен басталады.

Жетісу жерінің сол бір уақыттарда бөлшекбөлшек болып қалған жайын емісеміс болжағанымызбен Ілияс Жансүгіровтың аталған мақаласында жүрекке салмақ салар ауыр ақиқаттар қамтылғанын сезіндік. Бір қиыры Қытайға өткен, бір өңірін Қоқан билігі талаған, бір аумағы екпіндей жеткен Ресей әскерінің иелігіне өткен, «қырық ру» болып бөлінген, жері тілімтілім, тулақша талапайға түскен ел күйі соншалықты ауыр, шер, арпалыс заманымен бой көтерген осы көлемді мақалада мұрағат құжаттарымен салыстыра зерттеуді міндеттейтін, сол арқылы замананың кейінгі ұрпаққа бүркемеленіп, буалдыр күйде жеткен тарихи ахуалын ұғына түсуге септігін тигізетін мәнді, елеулі жинақтау, пайымдаулар бар. Бейтарап баяндалғандай тарихи фактілердің астарындағы қисапсыз қасірет, ұлт тарихының бұлт торлаған қаракөлеңке шақтарын Ілияс Жансүгіровтің жүрегінен өткізіп жазғанын, жаны қан жылап отырып баяндағанын сезінеміз.

«Қоқан қазаққа да киіпжарып өкімет бола алған жоқ. Елі алым төлесе де, ішкі жұмысында өзі қожа еді. Қоқанның қолынан келгені елдің арасында жік салып, ру барымтасын қоздырып, түбі тоздырып алам ба деген ойы еді. Сондықтан Қоқан хандығы Іленің сол жағын қоныстанған Ұлы жүзді Іленің оң жағындағы Орта жүзбен ұстастырды. Арасына от салды. Неше аттаныс,

жортуылдар болды. Жетісу тарихында көрнекті орын алған «Үрістем қырғыны» осы Қоқан саясатының жемісі еді. Өйткені Іленің суағарынан солтүстікке қарай жатқан ел Қытайға қарайды деп есептелетін еді. Бұрын Жоңғарға қарап жүрген қазақтар Жоңғарды Қытай алғанда Қытайдікі болып шықты» [1, 403 б.].

Мақалада сол тұста қырық бөлшек болып таланған Жетісу өлкесіндегі әркелкі билік жүйесі туралы толымды мағлұматтар қамтылған. Келешек түбегейлі зерттеулер үшін қажетті деректер мол. Дәуірлік дүбірлердің тарихи алғышарттарын егжейтегжейлі баяндаған Ілияс Жансүгіров қазіргі отандық тарих ғылымы ескеріп отыратын деңгейдегі жинақтаулар мен саралауларға түпкілікті пайымдаулар жасайды. Көшпелі елдің құрылымдық, тұтастық қалпындағы рулық, ақсақалдық институттардың біртіндеп ыдырауындағы ықпалды билік жүйесі туралы ой толғамдарындағы тарихи ұстаным, пайымдау өресі назар аударады. Кеңестік кезең идеологиясындағы шетжағалап, қарайлап қойып айтқанның өзінде ішінен алып зерделеген сұңғыла пайымы бөлек көрінеді.

«Қазақ ол кезде руға бөлінген, ақсақалға жүгінген, мал баққан көшпелі ел еді. Көшпелі қазақтар шаруа түрін Ресейден келген сауда айырбасына, тауар алысберісіне табан тіресе алмай, әлсіреген кезі еді. Қазақ ішінде бектің бір түрі де бар еді. Хандар, төре, сұлтандар, ақсүйектік, қара бауырлық, төлеңгіт дейтін сойлар – сол бектік құрылыстың бұтақтары еді. Бірақ бұларды жалпы қазақтың күшті қоғам түрі деуге болмайды. Қалың ел, көпшілік көбінесе аламан, ақсақалшыл дәуірде еді. Ескі билер, ақсақалдар, батырлар, ру басылары болатын. Ру мен бектер ашық, жабық аянбай тартысты. Ру құрылысын жаныштап, жарыққа шығатын бектік дәуірі қазақта қанша танылғанымен дәуірлей алмады. Өйткені оған қазақтың көшпелі түрі, өрісі, мал шаруашылығы, ру құрылысының күштілігі мойынсұнбады. Сондықтан қазақ ішіндегі әлсіз бектік құрылысы өзін көтеру үшін орыс өкіметіне қол артты. Ханы, төресі, сұлтаны орыстан шеншекпен алып, қазаққа орыс күшімен үкім етпек болды. Қазақ даласына тамыр жаю үшін орыстың сауда капиталы саяны қазақ ішіндегі бектерден тапты. Аға сұлтан, төре сұлтандар ауылдарына орыс саудагері малын сақтап, қойға салған Ащының науасындай құйылды. Орыстың саудасын қазақ даласына кіргізуге мұрындық болды. Орысқа «бағынамын» деп уәде бергендер қалай да қара қазақты орыс үкіметіне қарауға, орыс саудасын таратуға үндеді. Елдің орысқа шабатын шабуылдарына іріткі болуға, орыстың түскен қалаларына көмекші күзетші болуға қайрат қылды. Сауда керуендеріне жәрдем беріп, оларды қазақ даласына аманесен өткізіп, Қытаймен, Орта Азиямен тұтастануына көмегін көп көрсетті» [1, 404 б.].

Ілияс Жансүгіров қазақ мемлекеттілігінің тарихына қатысты терең саясиәлеуметтік, экономикалық зерттеулерге негіз боларлық бастамашыл ойларды сол уақыттың өзінде биік қоғамтанушылық өремен айтқан.

«Кешегі Абылайдан кейін қазаққа белгілі, көпті бауырлап билеген хан болған жоқ. Қазақтың тұтас өзін билеген дәуірінің аяғы Абылай деуге болады. Одан кейінгі бектік талабы бытыраңқы болды. Әр төре, әр хан қазақтан өзіне бөлек үйір салып, жеке бек болмақ ниетінде болды. Әр жерде «алдияр» молайды» [1, 404 б.].

Ілияс Жансүгіров Жетісудағы Ұлы жүз, Орта жүзді орысқа бағындырған, өздерін елге «сұлтан» болдық деп санаған төрелерді түгендеп, атап шығады.

Садыр төресі – Бөлек,

Матай төресі – Қарақ, Жанбөбек, Жәңгір.

Ұлы жүзде: Жалайыр төресі – Сөк.

Албан-Суан төресі – Тезек, оның інісі Әбілейіс.

Үйсін, Шапырашты, Дулат төресі – Әділ.

Хандық биліктің жойылу себептері, жөндері тұрғысында нақтылы алғышарттар мен іс-әрекеттерге тұтас қазақ өлкесіндегі ахуал арқауында көз тоқтатып, мән-жайға баға беріп, төрелік айтып отырып автор біртіндеп өзі көтеріп отырған мәселеге Жетісудың орысқа қарауындағы

шешуші факторлар мен фактілерге бұрылады.

«1818 жылы Қаратал мен Іленің ортасында көшіп жүретін Жалайыр төресі Сөк Абылайханов Қоқан хандығының қол астынан шығуға талпынып, Қытайдан көмек ала алмай, орысқа 55 мың жанмен қарадым деп ант ішеді, қағаз береді. Қоқаннан қорғануға Ресейден көмек сұрайды. Сөктің ұсынысын орыс патшасы қуаныш-құрметпен қарсы алады. Бір жағы Қытай, бір жағы Қоқанның қолтығында жатқан жалпақ елдің ортасының ойылып, орысқа қараймын дегені орасан олжа болады. Сөкке 8-кластың шенін сыйлайды. Сөктің қасындағы рудың бастықтарына да әртүрлі награда береді. Қаратал бойынан қазына ақшасына үй, мешіт салуға жарлық болды. Сөкке әскер жәрдемін беруге жарлық болды. Бірақ бұл жарлықтар қазақ даласына жаңа зақұн шығумен қарбалас болып, іске аспай, біраз созылады. 7 жыл өткен соң, 1825 жылы Қаратал бойына орыс отряды жіберіліп, үй салынады» [1, 406 б.].

Сол тұста Қытай жағы жер біздікі деп, Жетісуда орыстың орнығуы сәл іркіліс тапқанымен, саудасы біртіндеп Жетісуға аяқ баса бастайды. Орта жүздің Жошыұлы Сарт атты төресі Батыс Сібір генерал-губернаторына Аягөз маңайында окружной приказ ашуға тілек қылған.

1831 жылы Аягөз округі құрылып, Сарт аға сұлтан болып сайланады. Бұл округтік приказдың ашылуы – орыстың Жетісу табалдырығын алғаш аттағаны еді деп түйеді Ілияс Жансүгіров.

Сыбанқұлдың орысқа қарсы шабуылдары, ақыры Қытай жағынан да қысым көріп, қолға түсіп жазалануы, 1841 жылы Томск губерниясында айдауда жүріп өлгендігі, содан соң елдің басылып қалғандығы туралы айтылған деректердің де Жетісу өлкесінің талапайға түсуіндегі себептерді нақтылы атап, саралап өтуімен мәнді.

Билікке ұмтылған Сыбанқұлдың әуелде Қытай жағын арқаланып, орысқа қараған рулармен дау-жанжалда болуы ақыры өзі үшін де, ел үшін де зардапты болған.

«Сыбанқұлдың қолға түсуі елірген елдің жығасын түсіреді. Орыс үстемдігін көтереді. Қытайға қарай сырғып көшкен ел өз қоныстарына қайта қонады. Сыбанқұл бастап жүрген рулар орысқа қарауға ұсыныс қыла бастайды. Орыс «ауыл», «болыс» жасауға кіріседі. Қаракерей, Садыр тып-тыныш орысқа қарайды. Бұлардың ішінен болыстар жасалып, сұлтандар тұрады» [1, 408 б.].

Ілияс Жансүгіров Орта жүздің Матайдан басқа рулары бұл кезде орысқа әбден қол қойып, бағынып орныққан кезі еді дейді. Ел басынан өткен дүрбелең шақтарды нақтылы мәнде егжей-тегжейлі тарқата баяндайды.

«Орыс келіп Садырды қаратып жатқан кезде Лепсі мен Қаратал арасын мекендеп жүрген Матай деген ел орысқа қарамас үшін Ілеге қарай үркеді. Бұлардың ішінде Қоқан қолының жүздей адамы болады. Медведьев бастаған орыс әскері бұларды Қаратал мен Көксудың арасында қуып жетеді. Қазаққа орыс кісі салса да ел көнбей, орысқа қазақ соқтығады. Қоқанның туы қолында, қазақ-орысқа Ташкен адамдарының бастығы қазақты бастап қарсы шықты. Әскер мылтық пен зеңбірек атады» [1, 408 б.].

Мақалада сол кезде зеңбірек оғы бір қазақтың басын жұлып әкеткенінде ел ішіне тараған өлең жолдары келтірілген.

Әрияйдай, арбаның дөңгелегі,

Кейін қалды ауылымның бір бөлегі.

Кейін қалмай қайтеді бір бөлегі,

Шыдатпады көпірдің зеңбірегі.

Сол күндерде орыс әскері қоқандықтармен алғаш түйіскен.

Әрі қарай да зерттеуде көп тарих баяндалған. Үріккен елдің жансауға іздеп бірде Қытайға, бірде Орысқа, бірде Қоқанға баруы, өз басын өзі байлап бергендей кіріптарлыққа түсуінде алатайдай бүлігіп, руаралық қырқысудың да кесірі аз болмағанын аңлаймыз. «Бас-басына би болған өңкей қықымның» Абай айтқан «ел сиқын бұзуы» ойға келеді.

«Матай осы үріккен бетімен осы күнгі Матай тауы атанған жердің маңайында болыпты да,

бірақ Матай өздері кезбас болып екіге бөлініп, бірін Күлшан Тастанбек бастап, бірін Қыдыралы Тәнеке бастап, екеуі екі жаққа тартады» [1,409 б.].

Мақалада қазақтың өз алдына тұтас жұрт болған ұйытқысы бұзылған соң жартысы орыс, жарымы қоқанға қараған тұстағы тарихта «Рүстем қырғыны» аталып қалған руаралық ірі шабыншылық жайы да ақиқат деректер ауқымында баяндалған.

«Кенесары Қасымұлы бастаған азаттық күрес тарихын толықтыра жазуда ескерілуі тиіс деректер назар аударады. Кенесары барлық қазақ руларының басын қосып, жеке мемлекет жасауға талпынды. Ол қазақтың не орысқа, не сартқа, не қытайға қарауына разы емес еді. Ташкенмен де жау еді...

Кенесары осы жөнмен кейде Сібірде, кейде Орынбор даласының маңында он жылдай ашық көтеріліс, жорықтар жасап жүрді».

Бұл еңбектегі деректер қазіргі қазақстандық тарих ғылымында қаншалықты айналымға тартылып отырғандығы бір мәселе. Мақаланың келесі бір өзектілік өрісі Жетісудағы осы бір тарихи кезең туралы әдеби шығармашылықтағы көрініс табуы.

Ілияс Жансүгіровтің осы зерттеуі, Жамбыл жырлаған Сұраншы батыр, Саурық батыр туралы дастандардың азаттық күрес тарихындағы мәні, әдеби мұрада сақталған. Әдеби мұрада сақталған Жетісу тарихына тиісті деректер тұрғысында арнайы зерттеулер жүргізілуі Отандық тарихтың елеулі кезеңдері туралы ғылыми танымды байытуда қайыры бір іс болар еді.

Сыя сауыт, қаламсыз,
Дәптер, кітап, қағазсыз
Ой қозғаған домбыра,
Сөз қозғаған домбыра,
Болған кезде Жамбылдың
Домбырамен жазуы –
Жырланып еді осы жыр.
Жырламаймын десем де
Ел тілегі қоймады:
Таудан құлаған тарғыл тас,
Тарығып шығып көзден жас,
Қыспақ заман кездесіп,
Қайғы басып қарындас,
Тарыққанда сүйенер
Ел батырын ойлады,
Ойламасқа болмады.
Қабағы түсіп қамығып,
Батыр ұлын сағынып,
Ескіні еске түсіріп,
Жырым еді сондағы.

«Зар-заман» деп ат қойған,
Зарланған халық сонан ғой.
Зарлануы халықтың –
Шектен асып ушықты.
Айдаһар жұтып аюды
Шоңбас жеді шымшықты.
Лек-лек солдат айдатып,
Мойнына шекпен байлатып,
Оралдан өрлеп Алтайға
Алуға патша ынтықты.

Садақ тартқан қазаққа
Түтіндетті мылтықты,
Ертістен өтіп, жоғары
Жетісуға қол сұқты...

Бұрынғы қожа Құдияр
Қазанатын мінісіп,
Компаң-компаң желісіп,
Жағасыз көйлек киісіп... [2, 109 б.].

Ел тарихын түгендеуде, оның әдебиет тарихындағы ықпалды шығармашылық өріс түзгендігін бағалап саралауда зер салып зерттейтін елеулі міндеттердің бағытында Илияс Жансүгіровтің «Жетісуды орыстың алуы» зерттеуі айрықша мәні бар еңбек.

Әдебиет тізімі:

1. Илиястану пәнінің хрестоматиясы. Жалпы редакциясын басқарған Т.С.Сыдықов. – Талдықорған: ЖМУ баспаханасы, 2014. – 561 бет.
2. Жабаев Ж. Таңдамалы шығармалары, II томдық. – Алматы: Қазақ университеті, II том, 2016. – 454 бет.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДА КӘМПЕСКЕЛЕУ КЕЗІНДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН

С.У. Бақторазов,

*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің
доценті, тарих ғ.к.
Тараз қ., Қазақстан*

1928 жылдың 5 қыркүйегінде Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Халық комиссарлары кеңесінің «Ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу туралы қаулысы және Қазақстандағы барлық батырақ, кедей, орташаларға ақсүйек байлардың мал-мүлкін алып, өздерін жер аударуға белсене кірісуге шақырған» хаты жарияланды [1].

Кәмпескеленген мүліктерді «батрактар мен кедейлерге төленетін төлем акы ретінде, жергілікті халықтың кедейлеріне беру, осы негізде экономикалық жағдай көтерсе колхоздар құру немесе қазірге дейін құрылған колхоздар мен совхоздарды нығайту» қарастырылды. Кәмпескелеуді жүргізу жөніндегі директиваларда оның өзіндік маңызы атап көрсетілді – «Бір уақыттағы іс-шара ретінде жүргізіліп, қысқа мерзімде ауылдың жартылай-феодал байларының ықпалын болдырмай тастау... Кулактар мен байларға шабуыл ұзақ уақытты іс-шара болып табылады. Ол ЖЭС-ке негізделіп, батрак-кедейлер мен орташалардың кулактар мен байларға қарсы аянбас күресуі арқылы жүргізілуі тиіс». Декреттегі көрсетілген цифр – 700 ірі шаруашылықты кәмпескелеу әрине «ықпалын болдырмай тастау» мәселесін шеше алмайтын еді. Тіпті Қазақ АКСР халқының аздығын есепке алғанның өзінде осы шаруашылықтардың кәмпескеленуі ауыл мен селодағы үлкен ауқымдағы жаппай экспроприациялаудың алғышарты болды десек қателеспейміз.

Директиваға сәйкес «Кәмпескелеу жалпы байларға қарсы емес, ауылда өзінің ықпалы арқылы патриархалды жартылай феодализм қалдықтары мен рулық қатынастарды қолдайтын байларға қарсы қолданылады», – делініп кәмпескелеу тәртібін біршама тежеу қарастырылды. Мәселен, кәмпескелеуге ауылшаруашылығына қатысы жоқ үй бұйымдары, сонымен қатар күнделікті ішіп-жем тағамдары кірмеді. Акцияны, «дәстүрдегідей», қысқа мерзімде – 1-ші

қыркүйекте, Декрет жарияланған күні бастап, 1-ші қарашада барлық процесті жер аудару мәселесін қоса отырып бітіру көзделінді.

Сырдария округіне өлкелік өкіл ретінде сол кездегі Қазақ АКСР ХКК төрағасы Ораз Исаев жіберілді. Округ бойынша кәмпескеленетін шаруашылықтардың жалпы саны 1-ші категория бойынша 80-ге жетті, бұлар «ірі бай-жартылай феодалдар еді», және 2-ші категория бойынша 9 шаруашылық – бұрындары ерекше лауазымды топтарға жататын, антикеңестік қызметтерге байланысы барлар болатын. Сол кезде Сырдария губерниясы құрамынан бөлініп шыққан Қызылорда округы бойынша кәмпескелеу тиісінше 35 және 5 шаруашылықтарда қарастырылды. Мән берерлік жәйт, Сырдария округіндегі кәмпескеленетін 80 шаруашылық республиканың басқа округтерімен салыстырғанда өте ірі топты құрады, ал Қызылорда округін қосқанда тиісінше 115 және 14 шаруашылық болып, республиканың 12 округіне бөлінген шаруашылықтардың жалпы санының 18,4% құрады. Кәмпескелеуді барынша қысқа мерзімде өткізу және шаруа қожалықтары тарапынан болатын қарсы әрекеттерді болғызбау мақсатында, тізімдерді құруды тікелей жергілікті жерлерде өткізу міндеттелді. Қорытынды тізім БК(б)П Өлкелік комитетінде бекітіліп, оған дейін округтік және аудандық комиссиялардың, кедейлер мен батрактардың жалпы жиналысында сайланатын көмектесу комиссиясында (комиссия содействия) талқыланатын. Кәмпескеленген малдарды бөлу «...аты жоқты атпен қамтамасыз етіп, сиыры жоққа сиыр беріп (түйесі жоққа да солай), ал ұсақ малға келсек жеке шаруашылыққа 10 қойдан үлестіру дұрыс (ірі қара мал алмағандарға)» деп есептелінді [2]. Кәмпескеленген мүліктердің байдың туысқандары мен достарына берілмеуі атап айтылды, сонымен қатар «Кеңес немесе партия аппаратында жұмыс істейтіндердің мал алуына» жол берілмеді, «партия мүшелеріне», батрактар мен кедейлерге бұл тек жалпы негізде ғана мүмкін болды. Округтік комитеттер партиядағыларға қатысты ешқандай артықшылықтың болмауын қадағалауға тиіс болды.

Қызылорда округі аудандарындағы кәмпескелеуді жүргізу іс жүзінде әу бастан-ақ БК(б) П-ның Қазақстан өлкелік комитеті директиваларымен қарама-қайшылықта болды. «Ауылда жартылай-феодалдық, патриархалдық рулық қатынастарды сақтап отырған ірі байлардың мүлкін кәмпескелеу және жер аудару» комиссиясының отырысында округтің Арал ауданында кәмпескеленетін шаруашылықтардың тізімі дер кезінде құрылмағандығы атап өтілді. Комиссия «Аудандағы кәмпескелеу жұмысы барысындағы қиын жағдайларға мекендердің бір-бірінен алыстығын, байлар тұратын жерлердің жақын емес екендігін, байдың мүлкін бөлуді заң тұрғысында рәсімдеудің жоқтығын, бұл мәселенің шиеленісіп кеткендігін» айта келе, ары қарай: «Бай шаруашылықтарын бөлу мәселесінде нақты шешімнің жоқтығы байдың туысқандарының малдарын дұрыс кәмпескелеуге апарып отыр», – делінген [3].

Сонымен қатар «...өкілдер беріп отырған мәліметтер мен байлардың қолдарында бар малдарының арасында үлкен айырмашылықтың бар екендігі де анықталды. Мұның өзі малдардың санын есептеу кезеңінде байдың көптеген туысқандарының бір шаруашылыққа бірігуінің нәтижесінде болған еді. Тіпті кәмпескелеу жүрген аудандарда тұрмайтын адамдардың да аталған тізімге еніп кету жағдайлары болды, байдың туысқандарының кейбірі кәмпескеленбей олардың малдары өздеріне қайтарылып берілді. Қазалы ауданында комиссия мәжілісі ауылдарда кедейлердің арасына жанашырлар комиссиясын (комиссия содействия) құрып, оларға байлардың, атқамінерлердің және әлеуметтік жағынан зиянкес элементтерді, жасырылған малдарын және байдың басқа да мүліктерін анықтау, жер мен шабындық жерлерді айқындау міндеттелінді» [4].

Шиелі ауданында ауыл кедейлерінің белсенділік танытуымен «кедейлер мен ауылды кеңестендіруге зиянды» байлар мен атқамінерлер кәмпескелеуге ұшырады, бұл арада кәмпескелеу жөніндегі ереженің өзінбілерлікпен бұзылғандығын айта кетуге болады. Барлығы ауданда кәмпескелеуге 3 адам ұшырады, оның ішінде біреуі «атқамінер және ауылды топқа бөлуші ретінде», 2-топпен жазаланды. Айта кетерлік жәйт, байлардың малдарының саны үнемі қажетті цифрларды бергенімен, мұның нақтылықтан ауылы әжептәуір алыс болатын.

Келтіріліп отырған кәмпескеленген мүліктер тізімінде киіз үй, кілем, текеметтер бар, осы орайда аталған мүліктердің декрет және директивалар арқылы рәсімделмегенін (рұқсат етілмегенін) айту керек [5]. Ары қарай құжатта «Байлардың кәмпескеленген малдары мынадай жолмен бөлініп берілді: байлардың өзіне ірі қара малға шаққанда 16 бастан, 4 артелдерге, ірі қара малға шаққанда 181 бас, оның ішінде 450 қой мен 150 ешкі, ал қалғандары ірі малдар, яғни түйелер, жылқылар және сиыр малдары осының бәрі артелдерге теңдей үлестіріліп берілді. Кәмпескеленген малдың қалған бөлігі 105 батрак пен кедейлерге, әрқайсысына ірі қара малға шаққанда 5 немесе 6 бастан бөліп берілді», – делінген. Бұл жерде кәмпескеленген малдардың ауылдан 100-деген және тіпті 1000-даған шаршы қашықтықта болуына қарамай тездетіп есепке алынуы осы мәселедегі шалағайлықты көрсетіп тұрғандай.

БК(б)П-ның Қызылорда округтік комитеті секретариятының құпия мәжілісінде кәмпескелеу кампаниясын жүргізу барысында жіберілген жетімсіздіктер мен қателіктер тұрғысында «...ірі байларды дер кезінде жер аудармау, кәмпескеленген малдарды бөлу кезіндегі жайбасарлық, сонымен қатар қарастырылып отырған Қармақшы ауданында кәмпескеленген ірі байлардың белсенділіктанытуына ешқандай кедергінің болмауы, олардың приговорларға кедей шаруаларды қосып жіберуін, (яғни оларды кәмпескеленетін шаруашылықтар тізіміне кіргізу) осының нәтижесінде тек бір ауылдан басқасы өтірік болып шықты (приговорларда 6 жасар бала, ауылдан тыс жерлердегі ауру-сырқаулар қатыстырылған, сонымен қатар халықтың психологиясына кері әсерін тигізетін үгіт-насихат жүргізіліп отырған». Осыған орай жазалау шаралары мынадай болды: «Аудандық атқару комитетінің ОАК төрағасы жолдас Қарақожаевқа және басқа да партия мүшелеріне байланысты барлық материалдар және осы және басқа да шалағайлықтарды жіберіп көзге түскендердің ісін партиялық жауапкершілікке тарту үшін Округтік Бақылау Комитетіне өткізу – Облыстық прокуратураға тез арада өтірік құжаттар құрап, елден қол жинауға түрткі болғандар мен бастамашыларға қатысты қылмыстық істі бастау керек. Бұл арада осы мәселелерге қатысты, кәмпескелеу барысындағы прокуратура өкілдеріне аудандық комиссия мен әсер ету комиссияларының арасында тек қосымша дауыс құқығы ғана берілгендігін айтуымыз керек. Партиялық жауапкершілікке тартудың оперативтілігі таңқалдырады- осылай аумақтық тексеру комиссиясы байлардың мүлкін кәмпескелеу барысындағы немқұрайлық пен партия бағытын дұрыс жүргізбегендігі үшін ОАК төрағасы Қарақожаев туралы барлық материалдарды Секретариат мәжілісінен кейін 10 күннің ішінде талап еткен» [6].

Байлардың шаруашылығын кәмпескелеу науқаны барысын барынша бақылауда ұстап отырған Қызылорда аймақтық партия комитеті жергілікті жерлерге өзінің 24 өкілін жіберді. Өңірде түсіндіру жұмысының нашарлығы атап өтіліп, мұның өзі ауылдардың астаң-кестеңін шығарды. «Базарларға мал толып кетті, еңбекші халық негізінен орташа шаруалар (заңға) кәмпескелеуге ілініп кетеміз бе», – деп қорықты. Осы орайда мынадай факт қызығушылық туғызады, онда «Арбакештер артелі Жусалы станциясынан Қарсақбайға жүктерін жеткізбей, кәмпескелеуге ұрынып қалудан қорқып, ауыл-ауылдарына қашып кеткен» [7]. Келтірілген мысалдар, орта шаруалардың азық-түлік салғырты мен ауыр салық кезеңінен аузы күйіп қалғандығын көрсеткендей, сондықтан да олар бұл Декреттің тек белгіленген және тізімі берілген шаруашылықтарды ғана қамтып, барлықтарына жаппай қатысты емес екендігіне сенбеді. Аймақтық комитет Арал аудандық комитетінің жұмысын ескере келе Декретті жүзеге асыру барысында, оны басқа да мәселелерді шешумен байланыстырылуын нұсқады. «Батрактар мен кедейлерді кәмпескеленген малмен қамти отырып, олардың көңіл-күйін колхоздар мен совхоздар ұйымдастыруға бұрған жөн. Кедейлер мен батрактарды малдарын жасырып жүргендерді анықтауға пайдалану керек» [8]. Сонымен қатар Қызыл Армия қатарына әскерге шақырылу мәселесі, сұраныстар және арыздармен жұмыс істеуді ұйымдастыру, индустриализациялаудың екінші Займының облигацияларын сатып алудың маңыздылығын түсіндіру қарастырылды. Сондай-ақ баспасөз бетінде берілген кәмпескелеу науқанына байланысты «Ошақбай кедейлерді дүрліктіріп жүр» (Сырдария окр.), «Ауылнайдың көмбесі», Сәрсенбай Малайдың өлеңі

(Тереңөзек), «Байлар баратын жеріне жіберілді» (Қызылорда), «Дүйсенбі ауылында үн жоқ» (Арал ауд.), «Байлардан құтылды» (Жаңақорған) деген топтамаларда «түсіндіру» жұмыстары әрине, өте ыждаһаттылықпен жүргізілді [9].

Үгітшілік жұмысының белсенді атқарылуының мысалы Тереңөзек ауданынан көруге болады. «...Халық толқулы, олардың қазіргі назары толығымен кәмпескелеу туралы заң мен осыған байланысты атқарылып жатқан істер төңірегінде. Кедейлер қауымы үкімет тарапынан жүргізілген іс-шараларға барынша ықыласты. Барлық дерлік кедейлер жиналыстарында байлар мен атқамінерлер туралы мәселелер қарастырылып, оларды кәмпескелеуге және жер аударуға жататындардың тізіміне қосу туралы бірауыздан шешімдер қабылдануда. Басқа аудандар мен жалпы аймақ бойынша да осындай талаптар қойылуда. Кәмпескелеуге тек ірі байларды ғана емес, сонымен қатар барлық атқамінерлер мен бұрынғы басқарушылардың писарьларын да іліктіру». Батрактар мен кедейлердің белсенділігі басқа да қырынан көрінген жайлар болды. №3 ауылдың кедейлері өздеріне қажетінен едәуір көп шөп жинап, кәмпескелеуден түскен малдан дәмеп, берілмеген малға қысқа дайындық жасады. (Қармақшы ауданында) [10]. Қазақ ауылы мен переселендік деревнядағы кедейлердің мұндай белсенділігі тек «түсіндіру жұмыстарының қайтарымы» деп ұғылмаса керек. Оның түбірі тіпті де тереңде жатқан сияқты – бірнеше ғасырлар бойы өмір сүріп келген шаруалар қауымдастығында, анығында, барлығы тани білген жеке меншік институты құралған жоқ болатын. Керісінше озбыр кулактың шаруашылығын жағып жіберу немесе шылқыған байдың малын айдап әкету тез қабылданатын.

Орташалар болса жоғарыда айтылған кәмпескелеуге түсіп қалуға қорқынышынан бөлек – «барынша күтушілік» позициясында болып үнсіз қалды, дегенмен де кедейлердің жиналысында қатысуда, белгілі бір жағдайда оларды қолдаған (жаны ашыған) сыңай білдіреді [11]. Қайсібір жағдайда орташалар кедейлердің жиналыстарында сөз сөйлеп онда: «Байлар орташылардың шаруашылығына аз нұқсан келтіріп жатқан жоқ, олар барлық күшті жайылымдар мен егіс алқаптарын тартып алуда және өздерінің аталастары арасындағы ықпалдарын пайдалана отырып, орташаларды жеке мақсаттары жүзеге асуы үшін пайдалануда. Осылай №2 және №4 ауылдардың екі орташасы өз еріктерімен ықпал ету комиссиясына кіріп, кедейлермен бірге түйелерге мініп Қостанай аймағындағы кәмпескелеуге жататын шаруашылықтарға жеткізуге ат салысты» [12]. Орташалардың «күтушілігі» мен «үнсіздігі» олардың меншікке деген салмақты саналы көзқарасымен, оны құрау мен жинақтау үшін толықтай бір ұрпақтардың еңбегі қажет екендігін ұғынуымен түсіндірілсе керек. Ал кедейлер мен батрактар болса, өз қарсыластарының әлсіздігін пайдаланып, оларды тіптен құртып жіберу үшін осы науқанға білек сыбана кірісті. Басқа да себептер ретінде «орташалардың науқанға (кампанияға) нашар ат салысуына, олардың көпшілігінің әлі де жайлаудан көшіп келе алмағандығы, сонымен қатар кампанияның егін жинау мен шөп, пішен дайындау жұмыстарының қызған шағымен дәлме-дәл келуі» айтылады [13]. Әрине, өз шаруашылығымен әлек, жұмыс басты орта шаруаның әр түрлі жиналыстарға қатысуға мүмкіндігі болмайтын еді.

Тиісінше «бос уақыты мол», – яғни өз шаруашылығы жоқ кедейлер мен батрактар кәмпескелеу жұмыстарына қызу ат салысты. Ықпал ету комиссиясына мүше 10 батрак уәкілдермен бірге Қызыл Құмнан екі байдың малын айдап келу үшін қиян даламен 1 мың 600км. (верст) жер жүріп өткен. Тереңөзек ауданындағы ауылдың ықпал ету комиссиясының мүшелері байлардың малын алып келу үшін 200-300км қашықтықтағы жайлауға барып-келген. №20 ауылдың да комиссия мүшелері байлардың малын алып келу үшін 300-400 км қашықтықтағы жайлауға осы мақсатта барған. Көрсетілген жәйттер кәмпескелеу кезеңінде нақтылы мал санын анықтаудың мүмкін болмағандығын көрсетеді. Себебі, осыншама үлкен қашықтықтан, дұрыс бағыт-бағдарды, құдықтардың қайда екендігін нақты білмей, сонымен қатар экспедицияның ішіп-жемінің жетіспеуі салдарынан, малдарды аудан орталықтарына айдап келудің оңай болмағандығын көрсетеді.

Өз кезегінде, шаруашылығы кәмпескелеуге жататын байлар малдарын толық немесе жартылай болса да сақтап қалуды көздеп, бар малдарын жасырудың бір аяласы ретінде өз шаруашылықтарын бірнеше бөлікке бөліп, оны туыстарына таратып берді. (Қарсақбай, Тереңөзек, Қармақшы аудандарында). «Бай Қонтаев Рахметтің 1700 ірі қара және 1190 ұсақ малы бар. Оның баласы малдарының біразын жасырып, Қарақұмға 14 жылқы, 38 түйе және 165 қой айдап бара жатқан жерінен ұсталды». Қызылорда округі бойынша тәркілеу жұмыстарының қорытындысы БК(б)П–ның округтік ұйымы тарапынан әртүрлі тұрғыда талқыланды. «Жергілікті жерлердегі партия ұйымдары батрактар мен кедейлерді саяси жағынан жұмылдыруды жүзеге асыра алды және оларды өздерінің соңынан ертті, мұның өзі олардың жаппай партияға өтуіне өз еріктерімен көмектесу комиссияларына қатысуына, байларға барынша күшті шабуыл жасауына ұласып отыр, осы арқылы рулық қарым – қатынас әлсірей түсуде» [14]. Тәркіленген малды бөліп берудің едәуір экономикалық қайтарымы болды, партияның ауылды орташаландыру ұраны жүзеге асты, мұның өзі кедейлер мен орташаларды жартылай-феодал байларға экономикалық және саяси кіріптарлықтан құтқарды және ауылда өндіргіш күштердің дамуына ықпал етті, осының бәрі өз кезегінде ауылда социалистік қайта құру процесін жүргізуді жеңілдеткен еді.

Әрине, бұл жерде берілген баға мен қорытулардың біржақтылығы және тым көтеріңкілігі көзге ұрып-ақ тұр. Байыбына барып анықтасак, байлардың малын тәркілеудің шу дегеннен-ақ заңсыздыққа негізделіп, ұрда-жық әдістерге сүйенгені, сонымен қатар жекеменшікті жоюда – оның түп негізіне тереңдемегені білінеді. Соңғысының тамырына балта шабу оны үш негізінен айырған еді: иелік етуден, пайдалану құқынан және жеке билігінен. Сонымен, жекеменшіктің алғашқы функциясы – иелік етуден айыру тіпті де оңай шешілді, байлардың мыңғырған малдары батрактар мен кедейлерге және ауыл шаруашылық өндірісін ұйымдастыру тәжірибесі жоқ колхоздарға – ауыл шаруашылығы артельдеріне бөлініп берілді. Екінші функциясы пайдалану десек оның көзі табылмай, тартып алынған малдың едәуір бөлігі бірден сойысқа кетті, олардың санын көбейтуді ешкім ойламады да. Осы үшін қажетті қора-қопсы салу, жем-шөп, құрал – сайман дайындау, сөйтіп жекеше немесе ұжымдық шаруашылық жүргізуге машықтануға талпыныстар жасалынбады. Пайдаланудағы тағы бір келеңсіздік – кедейлер мен артельдердің малдарды жергілікті партия және кеңес органдарының шешімдері негізінде алуына байланысты болды. Сол арқылы соңғылары шаруашылықты жүргізуде заңды белінен басып, өз білгендерін істеді. Осылай малды бөліп бере салысымен, мейлі байлардың болсын, мейлі басқа да әлеуметтік таптардың болсын, ауыл шаруашылығы салығы қарыздарын өткеруі үшін, қойларды қырку туралы өкімдер берілді. Күздің соңғы күндерінде атқарылған мұндай іс-шара кедейлердің болсын, артельдердің болсын отарларын, қыстың көзі қырауда қырып салары анық еді» [15]. Жеке билік функциясының тіпті де болмауы – малды сатуға, келісім-шарт арқылы жалға беруге және т.б. әрекеттер жасауға тосқауыл болды. Сондықтан да «ауылды орташаландыру» 1928 жылдың қыркүйегі-қарашасы аралығындағы малды байлардан басқаларға айдап апарумен бітпеді. Мұндай қысқа уақытта әлеуметтік-экономикалық өзгерістер бірден жүзеге аса қоймайтын. Ол үшін жаңа тұрпаттағы меншік иелерінің әлеуметтік-психологиялық тұрғыдағы дайындығы қажет еді, бұл әрине ұзаққа созылатын процесс болатын. Құжатта әрі қарай: Окружком, кампания жүргізудегі кемшіліктер ретінде «... байлардың шаруашылықтарын бөлу кезіндегі көзбояушылықтың көп болғандығын, тәркіленуге жататындардың рәсімделінбей, округтен алыс жаққа көшіп кетуін, сонымен қатар байлардың батрактар мен кедейлерді өз жағына тарту үшін жасаған қаскүнемдіктерін», – атап көрсетеді. Байлардың бұл әрекеттері қайсібір жағдайда жүзеге асып, батрактар мен кедейлер тәркіленген малдарды алудан бас тартып, бай жағына шықты, осы арқылы оның малын жасыруға септігін тигізді. Ары қарай орташалардың заманның андысын андуы (күтушілігі) күстаналанады, Арал, Қазалы, Шиелі аудандарындағы жұмыстың нашарлығы, тіпті «бей-берекеттілігі» атап өтіледі, жұмыстың бар ауыртпалығы ... негізінен Окружком мен аудандық партактивке, жеке ұяшықтар мен жекелеген партия және комсомол мүшелеріне түсіп отырғандығы айтылады.

Кампания жүргізудегі кешенді кемшіліктер ретінде «мал бөлу барысында оны тым мардымсыз немесе бәріне тең бөліп берілуі (Қарсақпайда), мұның өзі тәркілеу арқылы экономикалық пәрменділікке жетуге кері әсерін тигізген еді; сонымен қатар мал бөлу кезіндегі жемқорлық». Көрсетілген кемшіліктердің кәмпескелеу барысында болмай қалуы мүмкін емес еді, тіпті олар одан да қомақты болар еді, дегенмен сол кездегі билік тұтқасындағылардың темірдей қатал тәртібі аталған мәселеде шешуші роль атқарған болатын.

Зерттеліп отырған мәселеге байланысты қабылданған резолюцияда, кампания жүргізілу ауқымынан асып түсетіндей қорытындылар жасалды. Осыған сәйкес бірінші пунктінде: «Ауылдық, партиялық және комсомолдық бастауыш ұйымдарын, байлардан және байлармен бірігіп өзі азғындаған, өзінің және партияның абыройын түсірген элементтерден тазарту. Партия ұйымын жұмысшылар мен батрактар және кәмпескелеу кезінде көзге түскен кедейлер белсенділерімен күшейту», – туралы айтылады. Бұл арада саяси тактиканың маңызды элементінің қолданысқа енгендігі көрініп тұр – яғни «сәйкес келмейтіндерді» құрту, уақытша атып-асусыз, тек жағдайы төмен әлеуметтік топтарға сүйеніп орташаларға «қарсы» аңдысын аңду позициясында болу, оларды жағдайға байланысты не көтермелеу, не қуғын-сүргінге ұшырату. Резолюцияның келесі пункті жаңа колхоздар ұйымдастырудағы жұмысты күшейтуді көздеді. Колхоздардың ұйымдастыру және экономикалық нығаю жағдайына мән бере отырып, ауылдағы ұйымдаспаған бөлек – салақ шаруашылықтарды ірі колхоздарға біріктіру арқылы колхоздардың тез арада көтеріліп кетуіне мүмкіндік жасау. Сонымен қатар «Кәмпескелеу кезінде мал бөлініп берілген жеке және ұжымдық шаруашылықтарды ерекше есепке алып, олардың малды қалай пайдаланып жүргендіктерін назарда ұстау, оларға барынша көмектесіп, кредиттер беру, басқа да жеңілдіктер жасау». Ары қарай «...ұжымдастыруды барынша нығайту, ауылдағы ауыл шаруашылығының тауарлылығын арттыру және оны біртіндеп қоғамдастыру бағытына бұру» мәселелері көтерілді.

Беріліп отырған Резолюцияның соңында әдеттегідей «Окружком мен ОКК-ге кәмпескелеу кезінде партияның бағытын бұрмалаған коммунистерге тиісті жазасын беру» тапсырылады [16].

Ұсынылып отырған іс-шаралар тізбесі мен кемшіліктерді жою әдістері, жүргізіліп отырған кампанияның бұдан да кең ауқымды қайта құруларға ұласатынын көрсеткендей.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Еңбекші қазақ» 1928 жыл, 5 қыркүйек, № 204.
2. Қызылорда облысы әкімінің мұрағаты (әрі қарай ҚОӘМ) 6 – қор. 1 – тізбе. 13 – іс. 40-41 – п.п.
3. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай ҚОММ) 2 – қор. 2 – тізбе. 2 – іс. 170 – п.
4. ҚОММ. 2 – қор. 2 – тізбе. 1 – іс. 182 – п.
5. ҚОММ. 2 – қор. 2 – тізбе. 7 – іс. 1 – п.
6. ҚОӘМ 6 – қор, 1 – тізбе, 13 – іс 24 – п.
7. ҚОӘМ 6 – қор, 1 – тізбе, 13 – іс, 43 – п.
8. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 46-47 – п.п.
9. «Еңбекші қазақ» 1928 жыл, 5 қараша, № 256.
10. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 48-49 – п.п.
11. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 50 – п.
12. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 51-52 – п.п.
13. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс 53 – п.
14. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 55-56 – п.п.
15. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 59-60 – п.п.
16. ҚОӘМ 6 – қор, 2 – тізбе, 18 – іс, 63-64 – п.п.

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КҮШТЕУ САЯСАТЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЗАРДАПТАРЫ

Ә.С. Беккулиева,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университетінің магистранты
Қызылорда қ., Қазақстан*

Кеңестік тарихнамада БК(б)П ХҮ съезінің 1927 жылдың желтоқсанындағы шешімдері ауылдарды жаппай ұжымдастыруға бет бұру деп түсіндірілді. Алайда, съездің қалай дегенмен де «желдің қай бағыттан соғатынын және ел басшылығының қалай қарай бет бұра бастағанын» түсіндіре алғанын мойындау қажет.

Жылға жетпейтін уақыт ішінде (1927 жылдың ортасынан 1928 жылдың маусымы аралығында) Қазақстанда колхоздардың (ұжымшарлардың) саны 581% (324-тен 1881-ге) көбейсе де, бүкіл аграрлық секторда үлесі санаулы, 1/8% күйінде қалды.

1928 жылғы маусымның басында Мәскеуде колхозшылардың Бүкілодақтық бірінші съезі ашылды. Онда «шаруалардың колхоз құруға деген жаппай құлшынысы» туралы көтеріңкі көңіл-күйлерін қорытындылай келіп, Одақтық Жер халық комиссары Я.А.Яковлев былай деді: «Нағыз бұқаралық, кең ауқымды қозғалыс төменнен туады. Біздің органдар төменнен басталған осы қозғалысқа көмектесу үшін қандай өндірістік және ұйымдық шаралар қабылдау қажеттігін шешуі тиіс». «Көмек» тез көрсетілді, бірақ тіпті де колхоздарды материалдық ресурстармен қамтамасыз ету тұрғысынан емес. Мұндай көмекті қалағанның өзінде, ешкім көрсете алмас еді, өйткені ол «арбаға ат емес, атқа арба жегу» болып шығар еді: ұжымдастыруға индустрияландыру көмектескен жоқ, қайта керісінше болды. Осыған орай Н.Бухарин кекесінмен: «мың ағаш соқа бір трактордай бола алмайды» деген болатын [1, 240 б.].

РКФСР Жер халық комиссариаты мен колхоздастыру орталығының 1928 жылғы көктемде әзірлеген алғашқы перспективалық жоспары 1928-1932 жж. 1,1 млн шаруа шаруашылықтарын (бүкіл ел бойынша) тартуды көздеді.

Сталин: «Біздің жоспарларымыз болжам тұрғысында емес, нақты басшылық нұсқау – жоспарлар», – деп, өсиет еткендіктен, сол өсиетке сай колхоздарға кіретін «еріктілер» саны көп болуға тиіс еді. Сөйтіп, «жан қалауының» қанат жаю бағдарламасын өкімет алдын-ала жасап қойды, «колхоз құрылысының еріктілігі мен елдің өз қалауы» төңірегінде насихат жұмыстары жүргізілді. Алдағы асулар айқындалды. Алайда одан да биіктік «шыңдарды» бағындыруға тыйым салынбады. БК(б)П Қазөлкомның Бюросы 1929 жылғы 1 қазанда республикада 5144 колхозға 92 мың шаруашылықтың немесе олардың жалпы санының 7/4%-ның кіргенін қанағаттанарлық сезіммен қуана хабарлады.

Колхоздастыру науқаны кең серпін ала түсті. Ресейдегі Қазан төңкерісінің он екі жылдығына (1929 жылдың 7 қарашасы) «Правда» газеті Сталиннің «Ұлы бетбұрыстар жылы» атты мақаласын жариялады, онда ерекше шабытпен (бірақ ақиқатқа сай келмейтін): «Қалың шаруа бұқарасы мақтаулы «жеке меншік» туын лақтырып тастап, ұжымдастырудың даңғыл жолына өтуде» деп жазылды [1, 241 б.].

Колхоздастыру ісін ретке келтіру және барынша жөнге салу үшін нұсқаулыққа жоспарлы сипат беру жөнінде шешім шығарылды. Осыған байланысты 1929 жылдың желтоқсанында Я.А.Яковлев басқарған арнаулы комиссия құрылды. БК(б)П ОК Саяси бюросының шешімімен оның құрамына орталық пен жергілікті партиялық-үкіметтік және шаруашылық органдарының орынбасары Т.Рысқұлов пен Қазөлком хатшысы Ф.Голощекин енгізілді.

Ресейдегі Қазан төңкерісіне дейінгі губерния, уезд, болыс және ауылдар әкімшілік бөліністердің негізінде 1928 жылдың жазында округтер мен аудандар болып құрылды. Жаңа аудандық бөліністер партия және Кеңес орындары бұқараға етене жақындасудан туындаған деп түсіндірілді. Бұл шешім халықтың өндірістік, мәдени-тұрмыстық және діни ерекшеліктерін,

салт-дәстүрді ескермеу салдарынан пайда болды. Қазақтардың тілегін ескермей көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды еріксіз отырықшылыққа бейімдеу басталды. Осылайша асыра сілтеудің күшімен мал шаруашылығы отырықшылыққа зорлықпен таңылды. Қызылорда қалалық комитеті 17 жауапты қызметкерін бөліп, оларды уездің болыстарына жіберді.

Уезде тұтастай алғанда 1112 гектар жайылымдық жер және 807 гектар егістік жер тартып алынып, шаруаларға берілді. Бұл науқан аяқталысымен 2350 жарлы-жақыбай отырықшылыққа бейімделу үшін шабындық жерге иелік етті.

Егістік және шабындық жерлерді бөлу қазақ ауылының жер мәселесін шешіп беру орнына Қазақстан шаруаларының әлеуметтік-экономикалық жағдайын онан сайын ауырлатты. 1928 жылдың көктеміне қарай олар 1360 мың гектар шабындық және 1250 мың гектар егістік жер алды.

Жалпы, ауылшаруашылығының репрессиялық саясат Қазақ АКСР-і Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарларының Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын кәмпескелеу» туралы қаулысынан басталды. Осы қаулыны басшылыққа ала отырып, республика бойынша 700-ге жуық ірі бай шаруашылықтары тәркілеуге ұшырап, олардың иелері қанаушы тап ретінде жер аударылды, кейіннен сотталып кетті.

Мал өсірумен айналысқан халық отырықшылыққа бірден көндіге алмады. Оның үстіне байлардың мал-мүлкін жаппай тәркілеп, өздерінің жер аудару саясаты белсенділерінің асыра сілтеуімен берекесін кетірді.

«Байды тап ретінде жою» дегенді сылтау етіп белсенділер орта шаруалардың мал-мүлкін тәркіледі, зор апатқа ұшыратты. Сыпырып алынған малға есеп жүргізілмеді, жауапкершілік болмады. Мұның өзі малды жаппай сойып, қырып жіберуге әкеліп соқтырды [2, 130 б.].

Қызылорда облысының архивінде 1928-1932 ж.ж. Қызылорда қаласы бойынша байларды тәркілеуден алынған малдар туралы жалғыз ғана құжат бар. Онда «9 байдың малы тәркіленіп, барлығы 807 бас жылқы, 477 бас түйе, 220 бас ірі қара, 6778 бас қой, 957 бас ешкі, 19 бас есек алынды» делінген.

1930 жылдарға дейін Сырдария ауданының түстігіндегі Қызылқұмды (Үрмені) Кіші жүздің Керей, Алаша рулары қысы-жазы жайлап отырған. 1928-1930 жылдары Кеңес өкіметінің белсенділері осы жерлерге жаудай тиіп, байлардың мал-мүлкін хаттап, өздерін Сыр бойына күштеп көшіріп алып келді.

Өмір бойы Қызылқұмға үйренген халық жағдайы жоқ жерге шыдамай ауруға шалдықты, азып-тозды. Оның үстіне астық салығы (продналог) шықты. Өкімет әрбір өндірілген 12 пұт бидайдың 5%, 14 пұт арпаның 5% мемлекетке алды. Астық салығымен қатар қолдағы жылқы, ірі қара, түйе малдары мен қой ешкілерін «ұйысқа» деп зорлап ортақтастыру жүргізілді. Тартып алынған мал қараусыз қалып талан-таражға түсті. Жылқыларды кім көрінген мініп кетті, қалғандарын әркім сатып жеді. Осының бәрі халықтың көз алдында өтіп жатты. Елде айдап кету, қамап қою әдетке айналды. Бұл зобаланның құтылудың жолын іздеген адамдар көршілес Өзбекстан, Қарақалпақстан жеріне лек-легімен ұрланып көше бастады [6]. Дегенмен, малынан айырылған халық ол жақта да байыз таппады. 1933 жылы ауып барғандары да, елде қалғандары да аштыққа ұшырады [2, 130 б.].

Сол кезде Қызылорда округі бойынша 27173 мал басын тәркілеу жоспарланған еді [3, 88 б.]. Іс жүзінде Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві құжаттары бойынша 54 байдан 56720 мал басы, соның ішінде ірі қараға шаққанда 18139 мал басы тәркіленген. Оның 14228-і бөліске түскен, 4055-і ұжымшарларға, 10173-і жеке шаруашылықтарға таратылған. Малдан басқа байлардан 29 киіз үй, 117 киіз, 10 мың бау шөп, 8 қыстау, 5 үй т.б. тәркіленіп, олар клубтарды, мектептерді жөндеу жұмыстарына, артельдерге жіберілді [2, 133 б.].

Тәркілеу науқанын жүзеге асыру барысында билік тарапынан үркіту-қорқыту шаралары қолданылды, мұндай әрекетсіз ұжымдастыруды соншалықты қысқа мерзім ішінде аяқтау мүмкін емес еді. Осының барлығы жұртшылықтың наразылығын тудырып, көптеген шаруалар

Мәскеу мен Алматыға жеделхаттар жөнелтіп, өздерін зорлық-зомбылықтан құтқаруды өтінді. 1928 жылдың 24 қаңтарында Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі жасырын өткізіп, Қазақстанның өз ішінде байларды жер аударудың тәртібін бекітті. Осында басқа округтермен бірге байларды Гурьевке, Гурьевтен Қызылорда округіне жер аударуды ұйғарған. Сөйтіп, байларды ең алдымен өз туған жерінен туған туыстарымен, жақын жекжаттарынан, отбасынан айыру көзделген. 1929 жылдың күзінде ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру басталды. Бұл іс дайындықсыз асығыс қолға алынды. 1929 жылдың 9 айында Қазақстанда колхоздар саны 2115-тен 4348-ге дейін, ал оларға тартылған шаруа шаруашылықтары 23000-нан 66000-ға дейін өсті [4, 162-163 б.].

Ауыл тұрғындарын колхоздарға біріктірудің төтенше сипаты тарихи құжаттардан айқын аңғарылады. Ұжымдастыру науқанының қарқынды жүргені соншалық, Қызылорда округі бойынша уәкіл Мырзағалиевтің қысымымен екі сағаттың ішінде 1 ауыл біріктірілген [5, 162-163 б.]. Бұл 100% көрсеткіш болатын. Ал, қарсылық білдірушілерді сайлау құқығынан айыру, мал-мүлкін тәркілеу, жер аудару сияқты қатаң нұсқаулармен қорқытып, ұжымдастыруға еріксіз көндірген. 1930 жылдың мамырында Қызылорда округтік II партия конференциясы болып өтті. Конференцияда ВКП(б)П округтік комитетінің бірінші хатшысы А.Розыбакиев есепті баяндама жасады. Онда 1929 жылы колхоз тауарларының 19,7%-ы берілгені айтылып, 1930 жылы оның көлемін 56% -ға дейін ұлғайту міндеті қойылды. 1929 жылы бай-кулак шаруашылықтарының орнына құрылған колхоздар мен совхоздар небәрі 400 миллион пұт, ал 1930 жылы одан да аз астық өндірді. Қазақстанда қыстақтар мен ауылдарға ауыл шаруашылығын өнімдерін дайындау жөнінде барынша қатаң нұсқау алып, өздеріне ерекше құқықтар берілген 4812 уәкіл аттанды. 1929 жылы олардың ықпалымен 15 мың, ал 1930 жылы 16,3 мың адам қамауға алынды [1, 288 б.].

Мұндай жаппай жазалау шаралары жергілікті жерлерде жағдайды шиеленістіре түсті. Қазақ ауылы өзінше қарсыласып-ақ бақты. Мал-мүліктерін сату, қалалар мен құрылыс алаңдарына, басқа аудандар мен округтерге, тіпті шет елдерге қоныс аудару етек алды, өз мүлкі мен отбасын қорғау мақсатында өкімет органдарына қарсылық білдірудің шарасы есебінде шаруалар көтерілістері бой көтере бастады. 1930 жылы Сарысу, Созақ, Ырғыз аудандарынан басталып, Қызылорда округінде жалғасын тапқан Қарақұм көтерілісіне Қазалы, Қармақшы, Тереңөзек, Арал т.б. аудандардың шаруалары да қатысты. 1930 жылғы көктемде басталған көтерілістердің ішінде көлемі жағынан да, трагедиялық сипаты жағынан да Қарақұм көтерілісі ерекше болды. Сонымен қатар, Сыр өңірінде Қызылқұм, Асандар, Ақмырза көтерілістері бой көтерді. Көршілес Ырғыз, Арал, Қарсақпай аудандарының бірқатар ауылдары да осы бас көтеруге қосылды. Кеңес өкіметінің қысымына шыдамай, ауыл адамдары қолдарына қару алып, қорғануға мәжбүр болды [3.162-163 б.].

XX ғасырдың 30-40 жылдары Сыр өңіріндегі Сталиндік ұжымдастыру, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін жергілікті халыққа ауыр зардаптарын алып келді. 1927 жылы ақпанда БОАК төралқасы көшпелі, жартылай көшпелі қазақтарды жерге орналастыру туралы шешім қабылдады. Голощекин Қазақстандағы егістікке жарамды жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыру мақсатын бірінші кезекке қоюға тырысты. Бұл, сөз жоқ, саяси қайраткерлердің заңды қарсылығын тудырды. Алайда, бұл бағытқа дем беріп отырған мәскеулік үкімет басшылары Голощекинді қолдаумен болды. Сол 1927 жылы қарашада өткен V Бүкілқазақстандық партия конференциясы Қазақстанды мекендейтін барлық ұлттарды жаппай жерге орналастыру қажеттігі жөнінде қаулы қабылдады. Ол қаулыны БОАК өзінің 1927 жылғы 12 желтоқсандағы қаулысында толық мақұлдады. Соның нәтижесінде, Қазақстан үкіметі 1928 жылы 4 наурызда «ҚАССР-де жерге орналастыру тәртібі және жерді пайдалануды ретке келтіру туралы» арнайы қаулы қабылдады. Бұл қаулы қабылданғанға дейінгі жерге орналастыру екі кезеңмен жүргізілген еді. Белгілі тарихшы Т.Омарбеков екі кезеңнің біріншісін – дайындық кезеңі деп атаса, екіншісін – оны жүзеге асыру кезеңі деп атайды. Қызылорда округіндегі Кеңес өкіметінің

күштеп ұжымдастыруына қарсы қозғалыстар «Ақмырза ахун бастаған наразылық», «Қарақұм көтерілісі», «Қазалы немесе Асандар көтерілісі» деген шартты атаулармен белгілі болды [5, 866.].

XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құқық қорғау органдарының қолымен жасалды. Осы мақсатта ең алдымен қуғындаудың заңдық негізі әзірленді. Оған дәлел ретінде сол жылдары қабылданған заңдарды алға тартамыз. Кеңес мемлекетінің заңдары Қазан төңкерісінен бастап тоталитарлық жүйенің орнығуына жол ашты. Кеңестік құқық «биліктен айырылған қанаушы таптарға» қарсы бағытталғандықтан, адамдар шыққан әлеуметтік тегі үшін жазаланды. Кеңестік заңдар «кеңестік тәртіпті» нығайтуға, социалистік экономиканы құруға, еңбекшілер бостандығы мен демократиялық құқықтарын қамтамасыз етуге, бұқараны коммунистік санамен тәрбиелеуге тиіс болды. Сөз жүзінде заңдардың сипаты демократиялық бағытта болғанымен, іс жүзінде адамдарды жікке бөліп «таптар арасындағы күресті» өмірге әкелді. Бұл адам баласының мәдениетіне, адамзат өркениетіне аса қауіпті еді. Кеңестік тоталитарлық тәртіпті жамандау мақсат емес, алайда, оның миллиондаған адам өмірін құрбандыққа қиған саясаты ұлт санасына ізін салып та кетті. Кеңестік жүйеде өмір сүрген халықтардың саяси қуғын-сүргін зобалаңына ұшырамағаны кемде-кем.

Саяси қуғын-сүргін салдарынан конформизм, бюрократизм, жағымпаздану секілді көптеген адами дамуға кереғар теріс түсініктер өмірден орын алып, тамырын тереңге жайды. Алаш зиялыларының «большевиктер ылаңы көпке кетер, биліктен кеткенше талайды былғап кетер» деген мазмұндағы даналығының ақиқаты соған дәлел.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы 4 том. Алматы, 2010.
2. Сыр өңірі тарихы. Алматы, 1998.
3. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты. Алматы, 2012.
4. Кәрібозұлы Б., Аңсатова М., Ибраев У. Қызылорда. Астана, 2015.
5. Омарбеков Т. Қазақстандағы халық наразылығы қалай жазаланды? 1930 жыл. // Ақиқат. – № 2, 1993.
6. ҚОМ. Қордағы архивтік құжаттар. КЗМ КП 4683/12.

ИСТОРИЯ. ПАМЯТЬ.

ЛЮДИ – ПРОЕКТ ПО ИСТОРИИ ЭВАКУАЦИИ И БЕЖЕНСТВА

Барон А.И.,

член Совета АНК, Председатель Совета Ассоциации «Мицва»

Чиликова Е.В.,

*руководитель управления научной публикации документов Архива Президента РК
г. Алматы, Казахстан*

Для стран, принимающих огромное количество беженцев из различных регионов, в свете продолжающихся вооруженных конфликтов и стихийных бедствий уже в XXI в. опыт Центральной Азии в общем, и Казахстана в частности по размещению и адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям проживания в период Второй мировой войны остается одним из наиболее актуальных приобретений. В связи с этим в 2002 г. ассоциацией «Мицва» был инициирован гуманитарный, общественно-значимый проект по сохранению, увековечиванию и распространению информации по истории массового переселения народов – эвакуации и беженству. В партнерстве с Центральным Государственным Архивом РК Министерства культуры и спорта РК проведено восемь международных научно-практических конференций.

В рамках реализации проекта в 2016 г. Архивом Президента РК была подготовлена историко-документальная выставка «Холокост: историческая память – основа жизнеспособной нации», нацеленная на пропаганду казахстанской модели общественного согласия и общенационального единства. Впоследствии копии материалов экспозиции переданы Мемориальному музею Холокоста в столице США – Вашингтоне. Международный статус мероприятий обеспечивают ученые, архивисты, краеведы, журналисты Белоруссии, Германии, Израиля, Казахстана, Канады, Кыргызстана, Латвии, России, США, Узбекистана и Украины. За 15 лет издано восемь сборников, в которых отражены вопросы и проблемы, связанные с эвакуацией людей, промышленных объектов, учреждений культуры, а также история жизни населения, вынужденного в результате глобальных политических событий изменить место жительства.

Эвакуация населения как разновидность вынужденной миграции – явление не новое в мировой практике. Но, если учесть территориальный охват, количественные масштабы, сроки и условия, то аналогов эвакуации, осуществленной в СССР в годы Великой Отечественной войны, в истории не существует. Эвакуация не была подготовлена ни организационно, ни психологически. Затяжной характер войны и специфика действий противника обусловили необходимость перемещения в советский тыл больших масс людей [1]. Через пять дней после начала войны, когда уже значительная часть европейской территории была захвачена войсками фашистской Германии, ЦК ВКП (б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества». Был создан Совет по эвакуации, занявшийся разработкой порядка и очередности перевозок, стала разворачиваться сеть эвакуопунктов для обеспечения людей питанием и медицинским обслуживанием.

На основе публикуемых исследований можно сделать вывод, что, несмотря на факт подготовки партийными и советскими органами Казахстана к приему и размещению эвакуированных, как правило, не все исполкомы облсоветов и райсоветов своевременно справлялись с поставленными задачами. Как показывала практика, зачастую вопросы решались лишь по прибытии эшелонов или отдельных групп эвакуированных.

В Казахстане Эвакуационный отдел при правительстве был образован 20 июля 1941 г. Постановлением СНК КазССР и ЦК КП (б) Казахстана от 31 июля 1941 г. – Эвакокомиссия. Размещением и трудоустройством населения, промышленных предприятий, учреждений, учебных заведений, воинских частей, госпиталей занимались уполномоченные. На территории республики было создано 12 эвакуационных пунктов с аппаратом в 323 человека. Эвакокомиссия была ликвидирована в связи с прекращением эвакуации в Казахстан промышленных предприятий и образованием в аппарате Совнаркома 8 марта 1942 г. отдела по хозяйственному устройству эвакуированного населения. Соответствующие отделы были созданы при облисполкомах, одной из их функций стало проведение учета эвакуированных, который позволял выявить трудоспособных граждан и необходимых для промышленности специалистов.

На первоначальном этапе учет практически не велся. Телеграфные сообщения с мест с данными о количестве принятого населения стали поступать лишь в ноябре-декабре 1941 г. В архивах отложились данные постфактум – цифры о уже принятом населении. В годы войны случалось, что учет сбивался из-за элементарного отсутствия необходимых бланков. Так, в объяснительной записке к годовому отчету по кадрам за 1941 г. Каскеленского райкома КП(б)К в Алма-Атинский обком партии отмечалось, что в ведении учета в отделе кадров номенклатурных работников имеется ряд недостатков – не на всех сотрудников сформированы личные дела из-за отсутствия бланков личных листов [2].

Оценить масштабы людского переселения помогают следующие цифры: в Казахстан в годы войны эвакуировано 532,5 тыс. чел. Самое большое число эвакуированных пришлось на период с августа 1941 г. по январь 1942 г. К 1 сентября 1941 г. республика приняла 24 258 чел.,

из которых 10 968 чел. – русские, 2258 чел. – украинцы, 1259 чел. – белорусы, 8218 чел. – евреи, 159 – поляки. Также среди эвакуированных были и представители других национальностей.

Около 65% эвакуированных были размещены в аулах, 35% – в городах. Всех прибывших надо было размещать, обустраивать, трудоустраивать, учить, лечить, обеспечивать продовольствием.

Казахстан стал вторым домом для представителей советской интеллигенции. Сюда был эвакуирован цвет науки и культуры. Академик В. Вернадский работал над революционной теорией ноосферы. Нашла новое развитие астрономическая наука трудами основателя астроботаники Г. Тихонова и его коллег, эвакуированных из Пулковской обсерватории. В Алма-Ате снимали С. Эйзенштейн, И. Пырьев, братья Васильевы. Здесь творили композитор С. Прокофьев и балерина Г. Уланова, писатели К. Паустовский, В. Шкловский [3].

В 1942 г. инструктор ЦК КП (б) К информировала руководство: «Несмотря на Ваши указания об улучшении бытовых условий писателей, эвакуированных в Казахстан в Алма-Ату сейчас еще имеется небольшая группа выдающихся работников искусства в очень тяжелом бытовом положении. Эти люди с мировым именем поставлены в трудные условия, потому что они живут без семьи или больны и не могут организовать себе нормального питания.

Эйзенштейн – замечательный кинорежиссер, орденоси́нец, лауреат Сталинской премии, оказавший огромное влияние на развитие не только советского, но и мирового киноискусства (живет без семьи). Работает сейчас над созданием фильма «Иван Грозный». Зощенко – известный писатель, живет один (семья осталась в Ленинграде) питается очень плохо, болен. Пишет сценарий для кинофильма. Далее Ильин, Шкловский, Квитко, Юзовский, Паустовский» [4].

Параллельно с эвакуацией в страну прибывал и другой поток людей. С оккупированных территорий шли «своим ходом» беженцы, учетом которых учреждения, ведающие приемкой «организованных» эвакуированных не занимались. Например, Энтин Владимир Самойлович 1915 г. р., работавший начальником спецотдела облуправления легкой промышленности при Винницком облисполкоме, при одной из бомбежек города в ночь с 8 на 9 июля [1941 г.] в числе других жителей неорганизованным порядком, без разрешения погрузился в первый попавшийся эшелон и прибыл в Куйбышев, откуда уже как эвакуированный прибыл в Алма-Ату, где устроился замначальника Дома обороны. Гореин Файвель Хаимович 1901 г. р., директор Центральной лаборатории «Белошвейтреста» в г. Минске, при бомбежке в ночь на 20 июня убежал пешком в Гомель, где без разрешения сел в первый попавшийся эшелон и прибыл на ст. Кзыл-Орда. Позже перебрался как эвакуированный в Алма-Ату, устроился заведующим лабораторией швейной фабрики № 1. Борщевский Иосиф Никифорович 1902 г. р., с., замдиректора хлебозавода в г. Борисове Белорусской ССР также, как и предыдущие после бомбежки 30 июня бежал в Смоленск, оттуда эвакуировался в Куйбышев, а затем в Алма-Ату [2].

Однако была и другая категория «спецпереселенцев-беженцев», которых рассматривали как «интернированных эмигрантов», так как изымались польские граждане, бежавшие в сентябре 1939 г. от фашистского режима в Восточную Польшу, 85% из них составляли евреи. По сведениям председателя областного Правления Союза Польских патриотов в СССР Гильфа, на 15 июня 1944 г. в г. Алма-Ате проживало 1408 бывших польских граждан, в том числе поляков – 320 чел., или 22,7%, евреев – 933 чел, или 66,5%, украинцев 151 чел., или 10,7%, белорусов – 4 чел., или 0,3% [5]. До сих пор тема эвакуации беженцев, вынужденных сорваться с мест проживания и спастись от стремительно надвигавшейся армии Вермахта, остается малоизученной частью Холокоста.

Поволжские немцы, греки, чеченцы, карачаевцы, крымские татары, балкарцы и другие в годы Великой Отечественной войны были насильственно переселены в республику.

Резкое увеличение населения не могло не повлиять на жизнь городов и поселков Казахстана, в которых обострилось большое количество социальных проблем: нехватка жилья, диктуемое

ростом спроса и дефицитом подорожание продуктов питания, неизбежное отставание объектов социальной инфраструктуры.

Г.В. Нечитайло, зампред столичного горсовета, вспоминал: «В город прибыло около 100 000 тыс. эвакуированных, всех приходилось размещать и ставить на довольствие, так что каждая комнатуха, каждая скамейка в городском парке были на учете. Питание горожан обеспечивал трест столовых и ресторанов, поскольку в военное время магазины продуктами не торговали. Помните лозунг: «Все для фронта, все для победы!» На фронт отправлялось все производимое городом и областью продовольствие, оставлялось только самое необходимое. Самым распространенным блюдом в столовых, где питалось население города, был так называемый «зеленый борщ» на клевере и черепахах. Бытует мнение, что «черепаховый суп – это деликатес». Возможно, но тогда этот жидковатый деликатес был вынужденной необходимостью, чтобы как-то поддержать силы алмаатинцев, работавших на оборону страны» [6].

Непростой была и эпидемиологическая ситуация в Казахстане, в том числе в связи с притоком в республику депортированных, эвакуированных, беженцев. В декабре 1941 г. неблагоприятная обстановка сложилась в Кагановичевском р-не Павлодарской обл. «[...] в каждом доме колхозов Ленинского сельсовета находится большое скопление людей – около 20–30 и больше чел., на территории данного Совета распространилась эпидемия кори и скарлатины. Вследствие этого получается ежедневно 5–6 чел. умерших». В январе 1942 г. И.В. Иванов, нач. ОСП НКВД СССР предупреждал об опасности эпидемий среди населения нач. УНКВД по Северо-Казахстанской обл. И.Ф. Шаханского: «[...]с момента расселения немцев-переселенцев в колхозах Полуденского р-на среди колхозников и немцев распространилась заболеваемость такими болезнями, как детской корью, тифом и т. п., отмечена большая смертность. [...] Немцы-переселенцы завезли в район эти болезни, а т. к. они живут вместе с местными колхозниками, то это ставит под угрозу массового заболевания, возникновения и распространения эпидемий среди населения [...]». Однако общий итог, по мнению составителей сборника «Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан. 1941–1945», вызывает уважение к отечественной медицине 1941–1945 гг., что подтверждается публикуемой справкой республиканских Наркомздрава и СНК от 8 февраля 1945 г.: «Благодаря принятым мерам в республике не было допущено крупных эпидемий инфекционных заболеваний. Отдельные вспышки немедленно ликвидировались» [7].

Не всегда война в документальных источниках предстает такой отшлифованной, какой мы знаем ее по плакатам, песням и некоторым воспоминаниям. При этом эвакуация была также трагична, как и сама война: вывозили детей, больных, стариков; люди голодали, умирали вдали от дома. Не хватало жилья, носильных вещей, привычных предметов быта. Республиканские органы партийной и государственной власти, профсоюзные и другие общественные организации по возможности оказывали эвакуированным помощь в улучшении материально-бытового положения, проявляли заботу об охране здоровья. Но в силу сложившихся обстоятельств, они не могли объять необъятное – остановить стремительно набирающий скорость вал вопросов и проблем... эвакуированных, беженцев, депортированных ежедневно прибывающих в Казахстан.

Документы НАФ РК по теме проекта можно условно разделить на семь групп:

I. Постановления, решения, распоряжения государственных и партийных органов, а так же докладные записки, информации, справки и др.: о размещении, трудовом устройстве и бытовом обслуживании эвакуированного населения; о выделении единовременной денежной помощи остро нуждающимся семьям эвакуированных граждан; о выделении дополнительного хлеба для эвакуированного населения; о направлении детдомов; о размещении эвакуогоспиталей; списки регистрации (с указанием профессий эвакуированных) и другие сведения.

II. Списки эвакуированных в разрезе социального статуса, национальностей, географии, профессиональной деятельности.

III. Личные дела по учету кадров райкомов КП (б) Казахстана, отложившиеся в отделах кадров райкомов и обкомов КП (б) Казахстана. Автобиографии, характеристики. 1941–1945 гг. В секторах партстатистики могут быть «Книги регистрации учетных карточек членов и кандидатов партии, прибывших по эвакуации» или «Списки коммунистов, прибывших в Алма-Атинскую область в 1941–1944 гг.

IV. Заявления эвакуированных граждан в государственные органы с просьбами об оказании помощи.

V. Воспоминания.

VI. Материалы и списки по откомандированию в освобожденные районы.

VII. Письма и запросы граждан о подтверждении нахождения в эвакуации, которые обычно в силу специфики остаются за гранью исследований, несмотря на то, что являются интересным источником по разным вопросам региональной истории и в частности, по изучению эвакуации в годы войны.

Вариант сохранения информации об эвакуированном населении – создание электронных баз данных, аналогичных «Книгам памяти», увековечившим имена и фамилии миллионов современников, погибших на полях сражений Великой Отечественной войны или «Книгам скорби», опубликовавшим списки лиц, репрессированных по политическим обвинениям на территории Казахстана в 1930–1950 гг. и др.

Список литературы:

1. Потемкина М.Н. Эвакуационно-резэвакуационный механизм в СССР в годы Великой Отечественной войны / Материалы VI международной научно-практической конференции. 18 октября 2012 г. – Алматы, 2013. – С.6.

2. Чиликова Е.В. Пути поиска сведений о численности населения, эвакуированного в Казахстан в годы Великой Отечественной войны / Материалы VII международной конференции. 17 сентября 2014 г.» – Алматы, 2015. – С.19–34.

3. Переверзева И.В. Приветственное слово / Материалы VIII международной научно-практической конференции. 16 сентября 2016 г.» – Алматы, 2017. – С.15.

4. Чиликова Е.В. Еврейские литераторы в Казахстане. Штрихи к биографии одного из «других» – Пинчевского М.Я. / Материалы VIII международной научно-практической конференции. 16 сентября 2016 г.» – Алматы, 2017. – С.99–111.

5. Люстингер А. Сталини и евреи: Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев / Пер. с нем. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – С.100; Из истории депортации народов в Алмаатинскую область Казахстана (1936–1959). Сборник документов / Муканова А.А. (ответ. составитель) – Алматы, 2010 – С.228.

6. Матвеева Л.А. «Зарисовки из личных фондов» // Қазақстан мұрағаттары – Астана – 2013 г. – № 4 (28) – С.50–51.

7. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. Акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян – М: МФД: Материк, 2005. – С.367. Из истории немцев Павлодарского Прииртышья / Болтина В.Д., Покидаева Т.Е., Шевелева Л.В. – Павлодар, 2015. – С.369. «Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан: 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов / отв. редактор Г.С. Сарсенова, отв. составитель Е.М. Грибанова. – Алматы, 2015. – С.17.

АЗАП ВАГОНЫ

Г.Ж.Баялиева,

Қорқыт ата атындағы

*Қызылорда мемлекеттік университетінің қазақ тілі мен әдебиеті
және журналистика кафедрасының доценті, филология.ғ.к*

Қызылорда қ., Қазақстан

Алыстан күнмен шағылысқан биік мұнара көрінді. Ө дегенше, жол бойында орналасқан ғимаратқа қарай бұрылып келіп тоқтадық. «Бұл – «АЛЖИР» мұражайы, кезінде лагерь болған» деп таныстыра бастады мұражай қызметкері. Темір тор есік арқылы аулаға кірдік. Сол жақ кіреберісте тозығы жеткен қоңыр бояумен сырланған, ырсиған ағаштарының қиюы кеткен ескі вагон тұрды. Кәдімгі өзіміз соғыс туралы фильмдерде көретін вагон.

Мәселе вагонның ескілігінде емес, ең қасіреттісі де, қорқынышы да ішіндегі көрінісі болып тұр. Вагонның маңдайшасында осы лагерь туралы қысқаша мағлұмат жазылыпты. Онда осы вагондармен кезінде жазықсыз жазаланғандар, «Халық жауының» әйелдері, қысқасы, тұтқындар тиелгендігі, олардың азапты жағдайлары туралы айтылыпты.

Жансыз тас мүсіндер демесеңіз, аядай тар вагонның ішінде олардың осыншама аянышты халде отырғаны, қиыншылықтарын айтып жеткізу оңай емес. Олардың бірі – жантая құлап, бірі бүрісіп бүк түсіп жатса, кейбіреуі – бір-біріне тығыла эзер отырған бейнелерін көргенде, алғашқыда тірі адамдар отырғандай әсерде шошып қалдық. Аянышты түрлеріне, сырт бейнесіне көз тоқтатып қарап тұрудың өзі өте ауыр және қорқынышты болды.

Ортада темір пеш тұр, мұржасы төбе арқылы шығарылған екен. Осы пешті жағалай жайғасқан бұл бейшара әйелдердің ауыр халдегі күйін адам баласының басына бермесін. Үстеріндегі жыртқық жамау киімдері жұқа, аяқтарында тозығы жеткен етік, бәтіңке, бәрі сол уақыттарда тұтынған, пайдаланылған заттары сол өмірді айна-қатесіз осы вагон ішіндегі көрініс айғақтайды. Әйелдердің дәл сол күні өлі денелерін қатырып қойғандай көрінді маған.

Бәрінен де аяныштысы – олардың жанарларындағы, бет-әлпеттеріндегі мұңды айтсаңызшы! Бұл тек тас мүсіндер ғана, енді шынайы түрін елестетіп көріңізші. Биік мұнара үстінде «күзетші» тұр, жанында иті де бар. Вагон ішіндегі ауыр көріністен соң жүрегіміз сыздап ішке кірдік. Мұражай қызметкері кірген бетте кинозалға бастады. Жайғасқан соң деректі фильм көрсетілді. «Қырық жыл қырғын болса да ажалсыз өлмейді» дегендей, сол қасіретті жылдардан аман қалған бірен-саран адамдар, олардың ұрпақтары сөз сөйлеп, естеліктер айтты.

Осы деректі фильмде ақ шашты қария кісі: «Бала – бауыр етің, бір әйел баласын сағынып жыласа, тұтқындағы үш жүз әйел түгел қосылып боздағанда аспаннан қара нөсер жауғандай болатын» деп өзінің анасы да балаларын аңсап, уайымдап, солар үшін тірі қайтуды мақсат етіп, жанкешті өмір сүргендерін көзжасын көлдей етіп еске алды. Мынадай тағдыр тәлкегінің тауқыметін, азабын тартқан жандардың жағдайларын өз көзіммен көргеннен кейін, жүрек түкпіріндегі аяушылық сезімім еріксіз қолыма қалам алдырды.

Өзім ғана біліп қоймай, өзгелер де біліп жүрсе деген ой менікі. Менің ойым, халық «Біреу тойып секірсе, біреу тоңып секіреді» деп бекер айтпайды-ау! Рас, қазір тоқшылық заман, бәрі бар. Шүкір Аллаға! Ел іргесі тыныш, тәуба дейміз. Әйтсе де, жастарымыз сол тоқшылықты, тыныш, бейбіт өмірдің мәнін, баршылықтың қадір-қасиетін терең, кеңінен түсінсе ғой. Мың рет естігеннен, бір рет көрген артық. Астана қаласының іргесінде ашылған «АЛЖИР» мұражайын өз көзіммен көрген адам азапты өмір мен азат өмірдің парқын терең түсінген болар еді. Қуғын-сүргінсіз, мамыражай өмірді, еркіндігімізді бағалай білсек, соны жастар, жалпы адамзат баласы терең түсінсе деген ой мазалай береді.

БОЛЬШОЙ ГОЛОД (начало 1920-1930-х гг.)

Гривенная Л.А.,

*заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана»
Северо-Казахстанского государственного университета
им. М. Козыбаева, к.и.н., доцент
г. Петропавловск, Казахстан*

Одним из трагических последствий гражданской войны, политики «военного коммунизма», крестьянских вооруженных выступлений и засухи лета 1921 года стал массовый голод 1921-1922 годов.

Официальное объяснение причин голода в основном сводилось к засухе лета 1921 года. В обращении Ленина в Бугунский Совет ловцов и рабочих Северного побережья 7 октября 1921 года говорится: «Начиная от Астраханской губернии и кончая Татарской республикой и Пермской губернией, всюду засуха выжигала почти окончательно и хлеб, и траву. Миллионы людей – трудовых крестьян и рабочих, миллионы скота готовы погибнуть уже» [1].

В фундаментальном издании по истории Казахской ССР о причинах голода 1921-1922 годов говорилось следующее: «Летом 1921 г. Казахстан, как и Поволжье, постигло страшное стихийное бедствие – сильная засуха. Почти целиком погиб урожай на территории Уральской, Оренбургской, Актюбинской, Букеевской и Кустанайской губерний. Не стало и корма для скота, начался массовый падеж. Неурожай явился следствием не только засухи, но и общей отсталости и экстенсивности сельского хозяйства, усугублённых империалистической и гражданской войнами» [2]. На самом деле, голод начала 1920-х годов был во многом «рукотворный».

В отношении определения абсолютного числа голодавших и погибших от голода начала 1920-х годов до сих пор вопрос остаётся открытым, так как не все случаи смерти регистрировались и учитывались, а часть документов была изъята из архивных фондов. Определение числа голодающих по Казахстану было весьма относительно. В определении голодающих Центральное статистическое управление Кирреспублики опиралось на материалы переписи 1920 года и данные сельскохозяйственной статистики за 1921 год, согласно которым были определены основные критерии – размер посевов и поголовье скота. Но это не в полной мере отражало социально-экономическую ситуацию, так как не учитывалась урожайность и удои молочного скота. Проведённое новое районирование голодных губерний определило 3 типа хозяйств: земледельческие, полужемледельческие, скотоводческие.

В исследованиях историков называется цифра гибели казахского населения на основании сельскохозяйственной переписи 1920 и 1923 годов – 414 тысяч человек (из них погибло 18,5% от общей численности всего казахского населения):

- Актюбинская губерния – 159.000 (39,1% казахского населения);
- Кустанайская губерния – 60.000 (37,6%);
- Акмолинская губерния – 106.000 (23,6%);
- Уральская губерния – 70.000 (22,9%);
- Букеевская губерния – 33.000 (14,6%);
- Оренбургская губерния – 4.000 (18,1%);
- Адаевский уезд – 3.000 (2,6%).

В отношении всего населения с 1920 по 1923 годы называется % убыли населения – 19,1%, в том числе сельского – 21,5% [3, с.369].

Голод принимал катастрофические размеры вследствие усиливающегося потока беженцев, даже вопреки запрещению со стороны органов Советской власти, в северную, западную и восточную часть КАССР, особенно в Акмолинскую и Семипалатинскую губернии из

Центральных районов России, Поволжья, Украины. Борьба со стихийными миграциями успеха не имела, так «как волна за волной, беспрестанно двигались обозы и люди, группируясь на время в значительном количестве в городах и на станциях железных дорог. Подобного рода сумятица и скопление наблюдалось, например, в Оренбурге, достигшая до 12000 и выше, в Актюбинске до 15000, на маленькой станции Ак-Булак до 5000 человек; такие же картины скопления наблюдались и в других губерниях.

Жуткие и мрачные картины приходилось наблюдать летом, когда наряду с конными запряжками, нагруженными «скрабом» и каким-нибудь продовольствием, были и двуколки, запряженные людьми, везшими свою рухлядь в сопровождении членов семьи» [4, л.7].

Среди переселенцев-беженцев, питавшихся, чем придётся, лишённых необходимых удобств, лишённых помещения хотя бы для ночлега, стали развиваться всевозможные заболевания, принимающие эпидемический характер. Появились обычные спутники голода: тиф брюшной, сыпной, неопределённый, возвратный, холера, цинга и дизентерия. Эпидемии разрастались по мере усиления голода. Линии железных дорог стали царством сыпного тифа.

Лечебные учреждения не в силах были оказать всем заболевшим посильную помощь из-за нехватки медицинского персонала, помещений для госпитализации больных, медикаментов, белья, продуктов питания. Положение с медработниками в уездах Омской области было следующим: наилучшее в Петропавловском уезде – один врач на 27000 человек; в Атбасарском – один врач на 37500 человек, в остальных – Омском, Кокчетавском, Акмолинском на одного врача приходилось по 60000 человек. Подобное наблюдалось и в Семипалатинской области [5]. В ликвидации эпидемий принимало участие и местное гражданское население по сбору и захоронению трупов, что было крайне опасно для заражения и распространению инфекции.

Центральная власть направила для ликвидации сыпного тифа в Сибирь, в том числе в Северо-Восточный Казахстан экспедицию во главе с председателем Комиссии по улучшению санитарного состояния РСФСР М.С. Кедровым, проехавшей от Челябинска до Николаевска. В.И. Ленин и Н.А. Семашко (народный комиссар здравоохранения и председатель Российской чрезвычайной комиссии по ликвидации тифа) лично контролировали ход борьбы с сыпнотифозной эпидемией. Но даже контроль со стороны центральных властей не мог решить проблему ликвидации эпидемий.

Эпидемиологическая обстановка усугублялась тем, что значительная часть заболевших людей оставалась дома и не была изолирована от здоровых членов семьи. Сообщения о заболевших часто были не своевременными, особенно в среде крестьянства, в силу отсутствия транспортных средств, необходимых для перемещения в лечебные учреждения. По документальным статистическим данным с мест приходили сообщения о случаях, когда за один день из общего количества заболевших умирало больше половины [4, л.8об.].

Следствием голода явились массовые миграции людей на территорию Киргизской Республики и за её пределы – в Сибирь, Туркестанскую республику, Монголию, Китай. В целях физического выживания кочевое население, как и оседлое, снималось с обжитых мест и растекалось в разные стороны в поисках лучшей жизни.

Распространение болезней увеличивалось по мере скопления голодающих в городах и на железнодорожных станциях. Беженцы, заболевая в пути, умирали, оставляя на произвол судьбы своих детей. По официальным данным установлено, что в городах Казахстана «в этот период подбирались ежедневно до 50 детей. Произведенными в разное время обследованиями устанавливалось присутствие большого скопления беспризорных детей: в Кустанае 890 человек, в Полтарацке – 300 человек, в Казалинске – 160 человек, в Туркестане – 180 человек, в Перовске – 100 человек, в Арыси – 200 человек, скопившихся по вышеуказанным причинам» [4, л.8об.]. Толпы подростков бродили по улицам городов в поисках пищи, способствуя росту нищеты, попрошайничества и общей криминогенности. На 1 декабря 1921 года по КССР насчитывалось

около 128000 беспризорных, на 31 декабря – 158000, а в январе количество беспризорных достигло 333043 человек [4, л.9].

Не в силах прокормить своих детей, тысячи голодающих сдавали в лучшем случае своих детей в детские дома. Обращаясь в отдел народного образования города Петропавловска, прибывший из голодающей губернии Жиганша Кулеев в личном заявлении 31 октября 1921 года писал: «В течение целого года мне пришлось кормить свою семью одной травой. После того, как наступила осень для спасения своих детей от гибели голода, я кое-как вырвался в Сибирь. Но и теперь я переживаю страшный голод. Дети перед гибелью. В виду такой острой нужды во имя спасения своих детей от смерти, обращаюсь к Вам с просьбой помощи моим двум детям. Одному – 7, другому – 8 лет, которых прошу принять в один из мусульманских приютов города» [6].

Содержать себя и своих детей были не в состоянии не только беженцы, но и граждане, состоящие на особом учете органов Советской власти. Так вдова Антона Баранова, члена РКП(б), убитого во время обороны города Петропавловска от восставших крестьян в феврале 1921 года, вынуждена была отдать 2-х своих детей в приют. Исполняя свой материнский долг и переживая за детей, она забрала их, но содержать без поддержки государства была не в состоянии, о чём свидетельствуют её за явления – мольбы в декабре 1921 года в отдел народного образования. «При такой трудной жизни я выбиваюсь из сил. Нет больше возможности мне их содержать. Я работаю в банно-прачечном отряде, получаю один паёк, а семья 4 – двое детей и мать-инвалидка – 60 лет. Поверьте, что нет возможности кормиться. Прошу вас не откажите, хоть сколько можете, примите какие-либо меры, прошу, пожалуйста», – пишет Мария Баранова [6, л.128-141].

Вместить всех голодных детей в детские дома было невозможно – не хватало помещений и средств на их содержание. Да и помещение беспризорных детей в детские дома было для них часто губительным ввиду отсутствия продуктов питания, непригодности зданий, распространения инфекционных заболеваний. Тогда обречённые родители бросали своих детей на произвол судьбы, надеясь, что может быть, каким-то чудом они выживут. Только по Акмолинской губернии в детских домах в декабре 1922 года насчитывалось 4365 человек [7], беспризорных – 2963 ребёнка [8, л.9]. И, надо предполагать, что это не все учтённые данные.

В докладе о состоянии Орского района наиболее голодающей Оренбургской губернии в зиму 1921-1922 годов были представлены ужасающие картины голода: «Они (голодающие) гибнут и, околачивая пороги учреждений, не находят себе нигде помощи. Их трупы ежедневно подбирает коммунальный отдел рабочих кварталов города десятками, а трупы детей, ими брошенных... тот же коммунальный отдел пожарным обозом ежедневно вывозит сотнями на кладбище. Эти трупы сваливаются в кучу, в каковой насчитываются тысячи... Под открытым небом эти трупы обгладываются собаками и растаскиваются их живыми товарищами...» [4, л.11].

Тяжелое положение наблюдалось в городах и посёлках: «Голодные, не получая продовольствия по нескольку дней, поедали кошек, собак, всякую падаль, кожу, кости, словом, всё, что попадало, и, в лучшем случае, пекли хлеб из листьев моха и всяких трав, не питательных, а зачастую абсолютно вредных для здоровья...» [201, л.14 и об.].

Неизменными спутниками голода были обнищание населения и рост преступности. «За полпуда высевок или незначительное количество кизяка /топливо/ зверски перерезывают горло... В деревнях население, имеющее скот, из боязни покражи, предпочитало на ночь вводить скотину к себе в жилое помещение. Нередки были случаи создания дружин самоохраны... Если 80% населения абсолютно голодало даже при поддержке со стороны государства, то малейший перебой в снабжении быстро отзывался на всех. Кража собак и кошек для употребления в пищу одновременно носили поистине эпидемический характер. Нередко можно было наблюдать публичные ссоры на улицах претендентов на этот «лакомый» кусок» [4, л.15 и об.]. Поражают

воображение конкретные факты из действительной жизни. Так, в наиболее голодающей Оренбургской губернии широкое распространение получил каннибализм, о чем свидетельствуют следующие факты: «...голодающее население продавало более зажиточным своих детей, особенно девочек» (из сообщения Адаевского упомгол) [4, л.18об.]; «Мать зарезала двух своих детей и съела (сообщение из села Подстернинского Красногорской волости Оренбургской губернии); мать съела сына (село Ратчино той же волости и губернии); семья съела двух своих детей; зарублен и съеден детьми детского дома мальчик Никита Чувильдин (станция Островная Красногорской волости Оренбургской губернии); в посёлке Верхнеозёрном (Красногорская волость Оренбургской губернии) голодные поймали едущего на лошади человека, зарезали вместе с лошады и съели» [4, л.19об.].

Донесения из Кустанайской и Уральской губерний свидетельствовали о поедании трупов:

– в выписке из доклада начальника Уральской губмилиции от 3 марта 1922 года мы находим: «...в городе Уральске развилось людоедство. ...За истекший месяц было найдено тело женщины, из которой было вытоплено около 2-х фунтов сала, нога предназначалась на приготовление холодного, а мясо – на приготовление пирожков. На базаре встречается в продаже в различном виде человеческое мясо. Замечаются случаи выкапывания из могил похороненных трупов для того, чтобы их потом употребить в пищу» [4, л.20];

– в посёлке Кандакульском Викторинской волости Денисовского района Кустанайской губернии Татьяна Салопова созналась: «Когда померла мать, я её порубила и склала в кадущку, голову, руки, сердце, печёнку сварила и съела...» [4, л.21];

– в посёлке Царевском Благодарной волости Уральской губернии при допросе 24 января 1922 года гражданка Селядчикова Ульяна, 14 лет, показала, что она «хотела достать что – нибудь кушать, но ничего не достала, а у нас дома сидела Сергеева Анастасия, которая сказала: «Пойдём, возьмём мёртвого сварим и будем есть». Вечером, 22 января, пошли и взяли мёртвого мальчика и начали варить у нас в чугуна и горшке, и ели» [4, л.21об.].

Никакие принудительные меры продовольственных работников по выкачке продуктов у крестьян не могли решить проблему голода – ни угрозы оружием, ни помещение крестьян в холодные амбары, ни фиктивные расстрелы. В этот период вновь стали практиковаться методы периода «военного коммунизма» по выкачке продовольствия несмотря на то, что официально был на X съезде РКП(б) в марте 1921 года был объявлен переход от продразверстки к продналогу.

Со всех уголков Степного края доносились призывы о спасении голодного населения. Организация комиссий помощи голодающим на местах прошла не везде в одно время, что объяснялось плохой почтовой и телеграфной связью с губерниями. В Актюбинской губернии комиссия при губернском исполкоме была создана 20 июля, в Букеевской – 4 августа, в Уральской – 8 августа, в Оренбургской – 10 августа, в Семипалатинской – 13 августа, в Акмолинской – 15 сентября и в Адаевском уезде – 23 октября 1921 года [4, л.23об.].

После создания комиссий помощи голодающим в губерниях аналогичные организации были созданы при уездных и районных исполкомах Советов, волостях и аулах.

К числу источников средств на местах по оказанию помощи голодающим кроме добровольных пожертвований центр рекомендовал ввести следующие виды налогов: «отчисления от заработка рабочих и служащих от 5% до 10%, штраф со служащих за неявку на собрания, за убой скота, налог на жениха и невесту, заперемёну фамилий, отчисления 1 фунта с пуда, на операции Губсоюзам и кооперативам, на вольно практикующих врачей, единовременный налог на торговцев, штраф на граждан, курящих и грызущих семечки в общественных местах, проводилось кормление десятию собравшими урожай или имевшими посев одного голодного, производилась конфискация части имущества за невыполнение продналога, отчисление 10 фунтов хлеба с десятины в счёт продналога, 50% сбора в театрах, 20% – с торговцев на рынке сверх наложенной платы отделами комхозов, засева от 1 фунта до 10 с десятины, в зависимости

от общей площади;... с владельцев велосипедов, сбор со стенных часов, налог за развод и т.д.» [4, л.17об.-18].

Систематические добровольные сборы пожертвований, проводимые губернскими комиссиями, предназначались не только для ликвидации голода на местах, но также для отправки продовольствия в голодающие центральные районы России и Поволжье. Пожертвования принимались не только продуктами питания (кроме скоропортящихся), но и одеждой, деньгами и др. Денежные средства направлялись в оперативном порядке на покупку хлеба по свободным ценам. Собранный хлеб по губернии не менее 50 пудов немедленно отправлялся по железной дороге в центр.

Одной из форм организации сбора средств были недели помощи голодающим. Так, в Акмолинской губернии одна из недель была проведена в 2-х недельный срок – с 15 октября по 1 ноября 1922 года, когда проводилась усиленная работа по максимальному сбору пожертвований [9, л.26].

Центром разрешалось расходовать всего 10% средств, собранных на местах, что было крайне недостаточно [7, л.11].

В Государственном архиве Северо-Казахстанской области сотрудниками были обнаружены документы, свидетельствующие о деятельности летом 1922 года известного казахского поэта Магжана Жумабаева в Акмолинской чрезвычайной губернской комиссии помощи голодающим на должности заместителя председателя.

Особый интерес представляет мандат, выданный на имя М. Жумабаева, по которому можно определить круг его должностных полномочий, согласно которому ему поручалось:

1) производить точный учёт продуктов, поступивших в фонд помощи голодающих в местных органах помгола, проверять отчётность последних, в случае же обнаружения дефектов и недочётов немедленно устранить таковые;

2) производить точный учёт голодающих и прикреплять голодающие районы к более благополучным;

3) принимать меры к усилению притока добровольных пожертвований скотом, продуктами питания, путём агитации;

4) скот и продукты, поступающие по добровольному пожертвованию распределять среди голодающих на основании общеустановленных на то правил;

5) предоставлялось право привлечения Кирработников, аксакалов для агитации по усилению работ ПОМГОЛ среди населения;

6) привлекать для перевозки продуктов подводы у населения в порядке общественной помощи голодающим;

7) подавать телеграммы с надписью «срочно – голод»; 8) все Советские учреждения и должностные лица должны были оказывать всемерное содействие к беспрепятственному проезду его к месту назначения и успешному выполнению возложенных на него работ [10, л.23].

Но комиссии помощи голодающим не в силах были решить проблему голода, так как они в основном ориентировались на местные ресурсы, которые были крайне скудны. Центр же не только не мог оказывать помощь окраинам, но и сам нуждался помощи с мест. Со стороны иностранных держав, не признавших Советскую Россию в тот период рассчитывать можно было только на помощь со стороны рабочего класса и благотворительных общественных организаций, которая с учетом их возможностей и потребностей Советского государства была недостаточной. Во главе международного комитета рабочей помощи по сбору средств рабочими разных стран стояла немецкая коммунистка Клара Цеткин. Посильную помощь Советскому государству оказывала благотворительная организация США – Американская администрация помощи (АРА). Все меры Советского государства и зарубежная помощь по

спасению голодающих от смерти были малоэффективны, так как сельское хозяйство, основной источник существования людей, оказалось разорённым.

Конечно же, разрушительное воздействие на сельское хозяйство оказали и первая мировая война, и репрессии царизма по отношению к казахскому населению в период восстания 1916 года, и тяжелые последствия революционных потрясений 1917 года в России, и гражданская война, и экономически нерациональная политика большевиков 1918-1921 годов, и репрессии, проведённые после антибольшевистских крестьянских волнений, и природный фактор – засуха лета 1920 года. Но из всех перечисленных причин кризиса сельского хозяйства продовольственная политика большевиков после их прихода к власти оказалась самой разорительной для крестьянства, обострившей и без того тяжёлое положение тружеников села. Об этом свидетельствуют не только абсолютные цифры сокращения посевных площадей и поголовья скота в период «военного коммунизма», что объясняется экономической незаинтересованностью крестьян в процессе производства, но и в массовых крестьянских выступлениях начала 1920-х годов, получивших название в современной исторической науке «малой гражданской войны». Сама же политика «военного коммунизма» оправдывалась большевиками условиями гражданской войны и стремлением в этой войне одержать победу. Таким образом, голод 1921-1922 годов явился следствием борьбы большевиков за власть и закреплении этой власти. Цена этой борьбы оказалась слишком велика. Голод, ударивший по всем слоям населения, крайне негативно отразился на демографическом развитии страны. Миллионы человек так и не смогли пережить эту лихую годину.

Голод начала 1920-х годов свидетельствовал о начале строительства нового типа государства, при котором достижение высоких целей и идеалов должно было осуществляться любой ценой, даже ценой человеческих жизней.

Переосмысливая последствия социально-экономических экспериментов в Советской России в 20-30 годы XX века было бы кощунственно восхвалять итоги и представлять их гигантским прыжком от «царства патриархального феодализма в царство социализма» в аграрном секторе экономики, забывая о той цене, которая была заплачена «отсталыми» народами. Силовая политика большевиков привела к тяжелым социально-экономическим и демографическим последствиям.

Список литературы:

1. Новейшая история Казахстана. Сборник документов и материалов (1917-1939 гг.) / Сост. К. Каражанов, А. Такенов. – Алматы: Санат, 1998. – Т.1. – 304 с.
2. История Казахской ССР (с древнейших времён до наших дней) / Под ред. С.Н.Покровского. – В 5-ти т. – Алма-Ата, 1977. – Т.4. – С.271-273.
3. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С.369.
4. ЦГА РК, ф.320, оп.1, д.25, л.1.
5. Малышева М.П. Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919 – 1934 гг.): автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Семипалатинск: СГУ, 2000. – С.23.
6. ГАСКО, ф.2, оп.1, д.325, л.51.
7. ГАСКО, ф.1616, оп.1, д.2, л.41об.
8. ЦГА РК, ф.1215, оп.1, д.19, л.53.
9. ГАСКО, ф.41, оп.1, д.1, л.26.
10. ГАСКО, ф.41, оп.1, д.10, л.23.

1937 ЖЫЛ: ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ МЕН ҚАСІРЕТІ**Қ.Ғ. Даркенов,***Л.Н. Гумилев атындағы**Еуразия ұлттық университетінің профессоры, тарих ғ.к.**Астана қ., Қазақстан*

Шығармашылық қызметтегі қазақ зиялыларының рухани-моральдық дағдарысы 1937 жылғы қуғын сүргін жылдарында айқын көрінді. 1937 жылы әдеби көркем шығармаларымен елге танылған қазақ зиялыларын айыптау мен қуғындау бұрынғыдан бетер күшейіп, өзінің шарықтау шегіне жетті. Олардың шығармаларының әр жолынан, айтылған ой пікірлерінен ұлтшылдық пен байшылықты, кеңес үкіметіне қарсылықты, теріс ниеттілікті көруге тырысушылар шықты. Тарих сахнасынан кеткен алашордашыларды айыптау, олармен бұрындары азды көпті қарым-қатынаста болғандарды немесе оларға жылы қабақ танытқандарды алашордамен байланысын үзбеген, алашорданың агенттері, ниеттері бір деп кінәлау қалыпты іске айналды. Жазушылар шығармаларынан күмәнді деген ой-пікір тауып, партия бағытынан, тап жолынан ауытқыды деп айыптады. Осылай жасау арқылы, бір жағынан, тап жауларын, халық жауларын әшкерлеуге үлес қосты. Екіншіден, партия саясатын, бағытын қолдау үстінде деген өзі жөнінде жағымды пікір туғызу мақсатын көздеді. Тап жауларын әшкерлеу ісінен, жалпы елді қамтыған науқаннан бір өкініштісі, қарапайым халықтан бастап, өкімет билігіндегі тұлғалар да тыс қалмады.

Бұрынғы көзден таса бола бастаған «алашордашылар ісі» 1937 жылдың басында тағы көтерілді. Қазақ КСР Халық ағарту Комиссары, Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі Т.Жүргеновтің «Мәдениет майданын талқандалған ұлтшылдықтың қалдықтары мен сарқыншақтарынан тазартайық» [1] деген мақала жариялауы, мәдениет саласында әлі де ұлтшылдардың қалдықтары мен оларға ниеттестер бар деген пікірдің жандануына себепші болып, ұлтшылдарды, олардың сарқыншақтарын іздеуді онан сайын күшейтті. Араға бір апта салып Р.Жаманқұловтың «Қырағылықты күшейтейік» [2] атты мақаласының жарық көруі әдебиеттегі ахуалды ғана емес, ел ішіндегі саяси-идеялық ахуалды да одан сайын ушықтырды. Р.Жаманқұлов алашордашыларды «тап жауы» деп атады. Сонымен қатар, олардың агенттері әлі де бар деп жазды. Бұл «тап жауы» алашордашыларға ниеттес, пікірлес, үндес ақын-жазушыларды іздеу мен әшкерлеудің жаңа қарқынды кезеңін бастап берді. Қазақ Өлкелік партия ұйымының да ұстаған бағыты мен іс-шаралары бұл іске екпін қосты.

«Көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық» [3] деген тақырыппен шыққан мақала әдебиетшілер ішінен ұлтшыл жауларды іздеуге жаңа қарқын қосты. Ақиқатында, мақала алашордашыларды қалыптасқан тәртіппен аяусыз сынағанымен, негізінен олармен ниеттес, пікірлес, көзқарастары бір, буржуазияшыл-ұлтшылдармен ауыз жаласқан «ұлтшыл-фашистер» деп Сәкен, Ілияс, Бейімбетті айыптады.

Сәкен, Ілияс және Бейімбеттің күні өте бастағанын сезді ме әлде әдебиет сахнасынан біржола шығарып тастау мақсатын ұстанды ма, үшеуіне қарсы жазылған мақалалар баспасөзден түспеді. Осы кезде редакция тарапынан жазылған «Көркем әдебиеттегі қателер мен сапасыздықтар туралы» [4], «Қазақ жазушылары арасындағы дерттерге қарсы» [5] деп аталған мақалаларда, «... жазушылар шығармаларында қателіктер бар, жұмысшылардың, колхозшылардың өмірін білмейді, ескі тақырыптан шыға алмай жүр, халықтың дұшпаны Троцкийді мақтайды» деген кемшіліктер үшеуінің бетіне басты [6, 210 б]. Сәкеннің 1923 жылы жазылған «Қара бүркіт» (Арыстан Дәуітұлы – Лев Давидович Троцкийге) деп аталған өлеңі [7, 113 б] үшін ұзақ жылдар бойы оны үздік создық кінәлау, айыптау тұрғысында бір басылып, бір көтеріліп жалғаса берді. Елден аластатылып, шетелге кеткен Троцкийге арналған өлең Сәкен үшін ескі жараның орнындай болды. Қайта қайта сыздап, жанына батты. Сәкен шығармашылығына сын айтқан сыншылар ұмыттыра беріп, Троцкийге қайта соқты, қайта еске түсірді. Бұл жай Сәкенді де мазасыздандырды.

Осы уақыттағы ел ішіндегі саяси-идеялық ахуал шығармашылық интеллигенцияны рухани дағдарысқа душар етті. Бір-біріне сенбестік орын алып, олар бір-біріне ғана емес, өз шығармаларына да күдіктене қарады. «Қашан, қалай айыптауға түсуіміз мүмкін» деген қорқыныш пен үрейдің жетегінде жүрді. Үрей мен қорқыныш, жалтақтық олардың белсенділігін төмендетті. Саясат жөнінде сөз айтудан қашқақтады. Шығармашылық жұмысқа селқостық туды. Партия мен үкімет тарапынан берілген арнайы тапсырмаларды орындаумен шектелді. Бірақ, бұл да қырағы сыншылар назарынан тыс қалмады.

С.Сейфуллин өз өмірінің осы тұсын былай сипаттады: «Мен дәл осы кезде саясат туралы сөйлесуден бездім, тіпті кейбір жолдастармен жолығудан қашқақтайтын болдым. Жалғыз ақ әдебиет мәселесімен араласқым келді. Мұнан да бірқадам шықпады. Бұл жолым да бірте-бірте мені сыртқа шығарып, ешнәрсеге араласпай қалуға айналдырды. Бұл сарыуайымшылдық пен упадничествоға икемдеді. Менің бұл халіме Кеңес өкіметінің жаулары «шөк, шөк» деп табалап, масаттанып тұрғандай көрінді. Осы ойлар мені төмен тартты, дұшпандардың қыңқыл сөздері мені сарыуайымшылдыққа салды. Менің кейбір шығармаларымда партия жолына қиғаш кеткен жерлер тап осы кездің, осы секілді жағдайдың жемісі еді», – деп жазды [8,138–139 бб].

Ақын-жазушыларды шығармаларынан, жеке бастарынан ілік табу арқылы кінәлау, саяси-идеялық айыптауға ұласты, науқанға айналып кетті.

1937 жылдың мамырында «Социалистік Қазақстан» газеті бірнеше рет баспасөзде жариялағандай С.Сейфуллинді 5-7 сәуірдегі қаламгерлер шығармаларындағы кемшіліктерді жою жөнінде өткен жазушылар жиналысына қатыспады, осылай істеу арқылы жазушылар арасындағы қателіктерді жою ісіне араласпай отыр деп кінәлады.

Жазушылар Одағы бастауыш партия ұйымының есеп беру сайлау жиналысына қатысып сөйлеген сөзі де өз басына қиындық туғызды. Жиналысқа қатысқан Сәкен, Ілияс және Бейімбет өз шығармашылықтары мен сыншылар сынына іліккен делінген қателіктер жөнінде сөйледі. Әбден сынға ұшыраған Сәкен ақталып: «Бандитке (бұл арада Л.Д.Троцкий айтылып отыр) Сәкен өлең арнады дейді. Ол уақытта ол бандит емес еді, политбюро мүшесі еді. Оның бандит екенін білсем жазам ба? Сыншыларымыз осы жағын ескермейді. Сонымен қатар «Домбыра» туралы сөз болды. «Банды» деген кінәні жуу үшін 1924 жылы «Домбыраны» Троцкийге арнап бастым. 1928 жылы қате екенін айтып, өзім мақала жаздым. Журналға да жаздым. 1932 жылы КазПИ-де айтылды. 1932 жылы Жаманқұловтың баяндамасында да айтылды. Партия сайлауында да биыл арыз бердім. Қысты күні Крайкомға да арыз бердім. Сондықтан сыншылар датаны ескеруі керек еді. Енді сол үшін ұра беруі керек пе» еді деп ашына айтты [6,211 б]. С.Сейфуллиннің жан даусы шығып, әділетсіз сыннан ақтала сөйледі. Бірақ, байқағанымыздай ілік іздеген сыншылар осы жиналыста сөйлеген сөздерінде «Сәкен жолдас күні бүгінге дейін өз қателіктерін көрмей отыр» деп алған беттерінен қайтпады.

Ілияс пен Бейімбет істің бет алысы ушығып кеткелі тұрғандығын байқандықтан да болар. Өз қателіктерін мойындады. Бейімбет «Менде үлкен қателер болғаны рас. Түзетуге шаралар іздеймін» деуге мәжбүр болды. Жиналыста қабылданған қаулы баптарына үшеуіне жеке-жеке баптар арналып, егер алдағы уақытта осындай қателіктер жіберілетін болса, қатаң шара қолданылатындығы ескертілді. Қаулыға олардың (Ілияс, Бейімбет, Сәкеннің) зиянды кітаптарын таратудан алып тастау жөнінде бап енді [9].

Маусым-шілде айларында да Сәкенді айыптаған бірнеше мақала жарияланды. «Хлестаковтың көркем әдебиеттегі тәсілін» қолданып, өз бейнесін «революция ісі жолындағы күрескер» ретінде көрсетіп, «халық жаулары» өз достары Рысқұлов, Нұрмақов, Садуақасов, Асылбековты жағымды жағынан көрсетіп жазды. Өзін-өзі және жауларды көкке көтеріп, мақтау мақсатында «Тар жол, тайғақ кешу», «Домбыра» т.б. – «контрреволюциялық шығармаларын» жариялады, – деп айыптады [10]. Сәкенге ашық түрде «революцияға қарсы» шығарма жазды деп айып таға бастады. «Ұлтшыл-фашист» деген атауға да ілікті.

Сонымен қатар, сыннан көз аспаған Сәкенді «шығарма жұмысы шабандап кетті, соңғы жылдары көрнекті ештеңе жазбады, жұртшылықпен қатынасы азайды» деп айыптады. Қазақ зиялылары, оның ішінде жазушылар арасында бірін-бірі саяси-идеялық жағынан айыптау, кінәлау күшейіп қарқын алған кезде, өзі сыналып жатқанына қарамастан Сәкен, «халық жауы» деп айыпталғандарға қарсы ештеңе жаза қоймады. Бірақ, бұл да назардан тыс қалмады.

«Сәкен жолдас халық жауларымен күнделікті күресудің орынына, олардың қылықтарына шектен асқан шыдамдылық істеп үндемей отыр. Қазірде, қазақ ұлтшылдығы ең басты қауіп болып отырғанда, бұрынғы уклондар, партияға қарсы жіктер бір арнаға құйылып, ұлтшыл-фашистке айналып отырғанда, Сәкеннің тым-тырыс үндемей отырғаны, партия ұйымына жәрдем бермей отырғаны – партиялық міндетін толық атқармай отырғаны», – деп айыптады [11].

Осы кезде оң солын әлі толық танымаған, өзіндік ой-пікірі, дүниетанымы мен көзқарасы қалыптаспаған, жас ақын-жазушылар ғана емес, қазақ әдебиетінің танымал тұлғалары да әлсіздік көрсетті, пендешілік жасады. Сонау, 1928 жылы басталған С.Мұқанов пен І.Жансүгіров арасында өзара сын, пікір айтудан туған жай, 1937 жылы шиеленісіп, ушығып кетті. Сәл шегініс жасасақ, 1928 жылы Қазақ баспасының бас редакторы С.Мұқанов баспадан шығарған І.Жансүгіровтың өлеңдер жинағына «Беташар» жазып, «таптық беті айқын емес» деп сын айтты. Оған наразы болған Ілияс «Бетім анадай емес, мынадай» [12] деп көлемді мақала жазды. Бұдан кейін де бірнеше жыл бойы үздік, создық бірін-бірі сынаған, кінәлаған бірнеше мақалалар жазылып, екі жақ та бірін-бірі жікшіл, ұлтшыл деп айыптады.

Бірақ, замана бетінің қайда бұрылып бара жатқандығын байқады ма, Сәбитпен түсінісу ниеті бар екендігін білдіріп І.Жансүгіров «Қателесуге қарсы большевиктік сынды күшейтеміз» [13] деген мақала жазды. Мақалада «өз өлеңдерінде байшылдыққа, кейде үмітсіздікке салынғанын, кейде жаңа өмірдің жақсы жағын көре алмаған қателіктерін мойындады. Сәбиттің өзінің қателіктерін көрсеткенде артық кеткенімен бірге, дұрыс айтқандары да болды деп онымен түсінісуге қадам жасады. Өзара салқындық лебі сейілген секілді болғанда, 1937 жылы зұлмат басталғанда С.Мұқанов І.Жансүгіровке қайта тиісті, аяусыз шүйлікті. Шығармашылығы ғана емес, жеке басы да талқыға түсті. «Тарихи қаулыдан кейін» [14] деп аталатын мақаласында «Жансүгіровтың редакциясымен 1935 жылы Сүйінбайдың ұлтшылдық кітабы шықты. Ол кітаптың ішінде қазақты қырғызға өшіктіріп айдап салды» деп оның шығармашылығына айып тақса, жазушылардың жиналысында «...Жансүгіров екі баласы мен әйелін қоя берді. Жіберіп қана қоймай, балаларына тиісті заңды ақшасын төлеп тұруды міндетім деп те білмеді» [15] деп оның жеке басына, отбасылық ісіне араласып кінә тақты. Бұл аздай-ақ С.Мұқанов «Кировтың өліміне арнап жазған өлеңінде саяси қате жіберді. Ол қатенің өзі де анау мынау қате емес, үлкен қате» деп саяси айып тағып, Ілиясты бұл қатесін жөндемеді деп сынады [16].

І.Жансүгіровті айыптау саяси сипат алып, оның шығармаларынан жаулық көзқарас іздеудің күшейгені соншалық, көркем шығармалары да бұрмаланып талқыға түсті. Кәріжан Дәукенов деген І.Жансүгіров жинағына ерекше шүйлікті. Ол: «Жинақтың ішіне ерте кезде ұлтшылдық идеологиясында жазған «Мерген мен бөкен» деген әңгімесін кіргізіп Жансүгіров қазақ еңбекшілеріне совет үкіметін жамандап, құбыжық етіп көрсетеді. Қазақ ұлтшылдарының ықпалына Жансүгіров те мықтап түскен. Сөйтіп қазақ еңбекшілерін «бөкен», совет өкіметін «мерген» етіп суреттеген. Сөз жоқ, бұл – барып тұрған контрреволюциялық, совет өкіметі мен қазақ еңбекшілерінің арасына дұшпандық отын жақпақшы болған алашордашылардың әрекетінен туған нәрсе.

Бұл кітап оқушыларымызға ешбір пайда бермейді, пайда беруі былай тұрсын, оқушыны теріс пікірге, алашордашыл контрреволюциялық идеяға қарай тартады. Мұнымен қатар партиямызға жау элементтерге құрал болатын жинақ», деп жазды [17]. Мақала І.Жансүгіровты совет өкіметіне қарсы, контрреволюциялық шығарма жазып алашордашыл идеяны халық ішінде насихаттап отырған сенімсіз күдікті адам ретінде ғана емес, беті ашық «халық жауы» ретінде

көрсетті. Бұл сол зұлмат жылдары өте ауыр саяси айыптау еді. Ілияс жар шетінде тұрды. Арада екі апта өткенде тамыздың 13 інен 14 не қараған түні Ілияс тұтқындалды.

Қазақ әдебиетінің дамуына азды көпті үлесін қосып, белгілі болып қалған көрнекті ақын жазушыларды, енді қадам басқан жас әдебиетшілерді де тап жауларына іш тартады, тап жауларымен байланысын үзбеген, шығармалары зиянды, кеңестік қоғамға жат деген сипатта баспасөзде әшкерлейтін мақалалар жаңбырша жауды. Оған жазушылардың өздері де белсене араласты.

Жас жазушы Қалмақан Әбдіқадыров М.Әуезовты: «Мұхтар совет жазушылары қатарына кіргелі 5 жыл болды. Совет жазушысына істелінетін жәрдем оған түгел берілді. Мұхтар үш төрттеген тәуір еңбек те берді. Сонымен қатар, ескі уақытта, ұлтшыл, алашордашыл пікірде жүріп жазған зиянды шығармаларын жинақ қылып басқызып отыр. Ол туралы өзі жұмған ауызын ашқан жоқ. Сонымен қатар, бұрынғы алашордашыл ұлтшылдар фашизмнің агенті болып беті ашылғанда, солардың сырын ашарлық іс істемей, үндемей отыруының өзі – күдік. Меніңше, олардың көп сырын Мұхтар білуге тиіс еді. Беті ашылған жаудың тамырын қопара ашуға Мұхтар ат салысуы керек еді. Бірақ, оны Мұхтар істемей отыр» деп бұрын алашордашылармен бір болған, олардың сырын білетін Мұхтар, айыптап ештеңе жазбай, үнсіз отыруына күдік келтіріп сынады [18].

Осы мәндес мақала арада шамалы уақыт өткен соң, «Қазақ әдебиеті» газетінде редакция атынан тағы басылды. «Әуезовтың сөзі мен ісі неге бір жерден шықпайды» деп алды да, «Әуезовтың советке келгеніне, совет жазушысы болғанына бес жылдан аса уақыт өтті. Бірақ, Әуезовтың бүгінге дейін шын советтік бағытта жазылған іліп аларлық бір шығармасын көре алмай отырмыз. Ол әлі 1932 жылғы уәдесін қайталақтап, «мені істе сынаңдар, мен ұлтшылдық, байшылдық пікірден мүлден қол үзген адаммын» деумен жүр. Әуезовтың 1932 жылдан бері жазған шығармаларынан іліп аларлық, советтік дерлігі «Түнгі сарыны» да сол бұрынғы «сарынын» совет сахнасына шығаруға тырысқандығы. Ал «Алма бағында», «Тас түлек» пьесалары барып тұрған совет жастары өміріне жала жапқандық. Совет шындығына, жастар жұртшылығына суық қол сұққандық. Әуезов бұл пьесаларында астарлап отырып, совет жастарына күйе жағып, жаудың сойылын соғуға тырысатындығы айқын көрінеді. Бұл бұрынғы ашық байшылдығының, ұлтшылдығының бетін бүркемелеп, советтік шығарманың атын пайдаланғандық. Әуезов бірлі-жарым шығармасында ғана «қателесіп» отырған жоқ, совет жұртшылығына, совет жастарына жала жауып, ескілікті дәріптегенін оның барлық шығармаларынан көреміз» [19]. Бұл – М.Әуезовты бұрынғы алашордашыл бетінен қайтпаған, бұрынғы ұлтшылдық сарыны, бір сарын, өзгермеген деп, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов басқа да ұлтшыл, алашордашыл деп таңба таңылған қазақ зиялылары артынан жіберуді көздеген мақала еді.

С.Мұқанов С.Сейфуллиннің «қателіктер жіберіп, сүрінгенін», Майлин мен Дөнентаевтың революцияның алдыңғы жылдарында халық жауы алашорданы мақтап қателесуін, «Майлиннің қатесі Сейфуллиннен тереңірек» болғанын, ал «Сәбит Дөнентаев алашорда мәселесінде Майлиннен де ауыр адасып», совет әдебиетіне келгендігін айтып келеді де, былай тұжырымдайды:

«Мұхтар Әуезовтың советтік тарих алдындағы кінәсі бұлардан әлдеқайда ауыр. Егер оның 1932 жылы баспасөз бетінде жарияланған хатына сенсек, аталған жылға дейін ол марксизм-ленинизм жолына саналы түрде қарсы боп, сол жолдың өркендеуіне бөгет болуға тырысқан кісі» деген пікірді ұстанды [20, 119 б; 192-194 б.].

Айыптаған, сынаған мақалалар газет-журналдарда күн құрғатпай басылды. Дихан Әбілев те «...Зиянкес элементтерден баспасөз орындары әлі де түгел арылып біткен жоқ» деп зиянкестердің атын атап, түсін түстеді [21]. Сонымен қатар ол «Мұхтар өзінің «Ескілік көлеңкесінде» деген қате әңгімелер жинағын бастырып, ірі қате жасады. Бұл қатесін Мұхтар ісімен түзетуі керек» деп М.Әуезовты да сынап өтті [8, 83 б].

Х.Жүсіпбеков те қырағылық танытты. «...Соңғы кезге дейін Жазушылар ұйымының, көркем әдебиет баспасының саяси бейқамдығын, ашықауыздығын пайдаланып, халық дұшпандары Сұлтанбеков, Жұмабаевтар көркем әдебиет аудармасын алып келген. Уалиахметов, Қоңыратбаев, Айсариндер бір кезде Жазушылар ұйымының басқарушы ісіне дейін араласып жүрген. Беков, Гатаулиндер әдебиет маңында болып келген. Осы жауыздардың көркем әдебиетке істеген қаскүнемдіктері аз емес. Сондықтан біздің ең басты міндетіміз – контрреволюцияшыл қазақ ұлтшылдығымен, оған ымырашылдық жасаумен ешбір аяусыз күресіп отыруымыз керек» деп ұлтшылдарды әшкерлеу ісіне араласты [22].

Заманның ызғарлы желінен қорқып белсенділік танытқысы келді ме, әлде басқа ішкі есебі болды ма Жұмағали Саин одан да қатты кетті. «Халық жаулары, фашизмнің қарғылы төбеттері шаруашылық, мәдениет құрылысымыздың бір ғана бөлігіне зиян жасап қойған жоқ, олар өздерінің екіжүзділік сұрқиялылығын пайдаланып, әр жерге ақ қанат жайғысы келді. Олардың сұр күшіктері Тоғжанов, Жансүгіровтер осы күнге дейін көркем әдебиет майданында орын алып келді» деп Тоғжанов пен Жансүгіровты ашық түрде «халық жауы» қылып шығарды [23].

30 жылдардың екінші жартысында қазақ әдебиетіне өзіндік қол таңбаларын қалдырған көрнекті тұлғалардың өзі рухани моральдық дағдарысқа түсті. Бұрын бірін-бірі шығармаларындағы таптық, саяси-идеялық көзқарастары бойынша сынаса, енді бір-біріне ашық түрде жала жапты, кінәсіз екендігін біле тұра айыптады. Ақиқатында, әрқайсысы өз қара бастарын қорғауға жаналасты. Бұл адамдар арасындағы жаман қасиеттерді принципсіздікті, жалтақтықты, жағымпаздықты, жаны ашымастықты өршітті. 1937 жылғы репрессия бұрыннан бықсыған жаланы үрледі. Бұрынғы жікшілдік, жершілдік, рушылдық, бақталастық жаңа сатыға көтерілді. Енді өз қызметтестеріне саяси айып тағуға, қуғындауға тікелей араласты. Репрессияны қолдады, жазалау шараларына, баспасөзде үн қосты. Бүгін біреуді айыптағандар, ертең өздері айыпталды. Оларда ұсталамын ау деген, үрей мен қорқыныш биледі. Адамды басқалар не болса о болсын, қалай болса да тірі қалсам ау деген құлдық психология жеңді. Әсіресе, «жалақорлар ... бассауғалау қамында болды. «Қырағылығың кем» деген айыптауға ұшырап, креслодан сыпырылып қалармын деп қорықты. Атақ үшін неден болса да тартынбады, адал адамдарды жәбірлеуге, жылатуға, айдатып, аттыруға барды. Басқаларды әшкерлеп, еңбек сіңіріп жүрген адам ретінде көрініп, қолды болмауға, лаузымынан айрылмауға тырысты. Сөйтіп, өз бастарының амандығын қарастырды» [24,92 б]. Айыптау мен жазалау шаралары қазақ интеллигенциясын әбден үрейдің жетегіне жекті. Олар қиянатты көре тұрса да үндемеді, бірін-бірі кінәсіз еді деп ақтауға, қарсылық білдіріп дауыс көтеруге қорықты. Академик, тарихшы Р.Б.Сүлейменовтың «30-шы, 50-ші жылдардағы репрессияның табы бүгінгі күнімізден де сезілетіні – шындық. Жөнсіз, жосықсыз қудалау біздің интеллигенцияны зәрекеп қылғандығы сонша, үрейдің өзі мұра сияктанып, бір ұрпақтан екіншісіне жалғасып келеді [25]» деп жазғаны тарихты таразылау ғана емес, ақиқат екендігі де талас тудырмайды. Ғ.Мүсіреповтың өзіне «Жиырмасыншы-отызыншы жылдар ... оңай соқпаған тәрізді. ... бүгін болмаса – ертең, ертең болмаса – бүрсігүні айдалып кетемін деп ойлаған. Сондықтан, бір-екі пар таза киім, беторамал, шұлық, ұстара, сабын, тарақ және басқа аса қажет дүниелер салынған жол чемоданын босағаға сүйеп қойып, екі көзі есікте болған. Ерте ме, кеш пе – ұстала қалған күндері тергеушілер жармасады-ау деген туындыларынан алдын-ала бас тартып, күнделікті жазбаларында өз пайдасына шешілетін пікірлер жазып отырған. Бір ғажабы, ешқандай дау туғызбау үшін, бұрмалап аудармау үшін кейбір пікірлерін, «мойындауларын» орыс тілінде жазған. Мысалы, латын әріпімен басылған «Қыз Жібек» драмасының үшінші бетінде өз қолымен жазылған мынадай сөздер бар: «Прошу всех, мужчин и женщин, настоящих и будущих, т.е. ныне здравствующих и будущем рождающихся, если эта глупейшая вещь попадает кому-нибудь в руки, не читайте ее дальше этой страницы. Написаны мерзко, глупо, бездарно, даже бессовестно!» Автор Мусрепов» [26,42-43 бб]. Бүгін болмаса ертең ұсталам деген қауіп пен үрей тек қана Ғ.Мүсіреповтің емес, барлық қазақ зиялылары басынан өтті.

Ақиқатында, 30 жылдары жазалау шаралары қарқын алғанда жалпы қазақ интеллигенциясы, оның ішінде шығармаларымен танылып көзге көрініп қалған, айыптау нысанасына іліккен шығармашылық интеллигенция қорқыныш пен үрейдің жетегінде жүрді. Қайтсем аман қалам деген пенделік сұрақ басты орынға шықты. Сонымен қатар, шынымен «халық жауы» шығар, партия мен НКВД қателеспейді деген түсінік те болды. Содан да, шығар троцкишілерді айыптауға қазақ интеллигенциясы өкілдері де үн қосты.

Москвада 1937 жылдың 23-30 қаңтарында «Антисоветтік троцкистік орталық» ісі бойынша Пятаков, Сокольников, Радек т.б. соты өтіп, олар атылу жазасына кесілді. Осы кезде І.Жансүгіров Пятаковтың өлім жазасына кесілгенін қолдап, осы 1937 жылдың 2 ақпанында «Кек» деген өлеңін жариялады. Онда:

Бәрежелді, халқым соты, жақсы айттың!

Билігіңмен жұрт ашуын жұбаттың.

Халқым сүйген Сталинді атпақ болған

Әсіресе Пятаковты жақсы аттың! – деп жазды [27]. Ал, арада шамалы уақыт өткен соң І.Жансүгіровтің өзі де «ұлтшыл-фашист» деп айыпталып тұтқындалды, атылды.

37 жылдың дүрбелеңі кезінде «халық жаулары» ұсталып, дүркін-дүркін сот өтіп жатқанда баспасөзде бұл шараны қолдаған мақалалар, өлеңдер жиі жарияланды. Халық жауларын әшкерлеу мен жазалауды партия саясаты деп түсінген интеллигенция қалыс қалмады, қолдауға мәжбүр болды. Ж.Жабаев «Кекті ашу» деп аталатын жырында Троцкий, Зиновьев, Каменевтерді «ит, кара бет, қасқыр» деп не бір сөздермен төбелесе, жырдың соңында оларды «атылсын!», «Жасасын күнім Сталин» деп аяқтады. Ал, «халық жауларын» тауып жазалаған, кейін өзі де осы жазалау машинасының құрбаны болған сталиндік Нарком Ежовқа өлең арнады:

Гүл жайнап, сән түзеген қала, дала

Алтын зер шапан киген сай мен сала.

Сүйеді Сізді бәрі Ежов жолдас,

Елінде Қазақстан қарт пен бала.

Мұның өзі тоталитарлық кезеңнің ащы шындығы болумен қатар, қазақ зиялыларын тағдыр талқысына, әрі тәлкегіне салған тарихтың қасіретті бір кезеңі. Әрине, біз 37 жылдың зұлматына байланысты қазақ зиялыларының бірін ақтау мен екіншісін кінәлау, айыптау мақсатын қойып отырған жоқпыз. Солай болғанмен, тарихтың доңғалағы кері айналмайды. Тарихтың өткенін таразылау, одан сабақ алу бүгінгі күннің еншісінде. Сонымен қатар, өткен 30-шы жылдардың қаралы тарихынан азды көпті хабары бар жан «неге, бұлай болды» деген сұраққа жауап іздейді. Бізде қосыламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жүргенов Т. Мәдениет майданын талқандалған ұлтшылдықтың қалдықтары мен сарқыншақтарынан тазартайық // Казахстанская правда. 1937, 11 қаңтар.
2. Жаманқұлов Р. Қырағылықты күшейтейік // Қазақ әдебиеті. 1937, 18 қаңтар.
3. Редакция тарапынан. Көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық // Әдебиет майданы. 1937, №3.
4. Редакция тарапынан. Көркем әдебиеттегі қателер мен сапасыздықтар туралы // Қазақ әдебиеті. 1937, 9 сәуір.
5. Редакция тарапынан Қазақ жазушылары арасындағы дерттерге қарсы // Социалистік Қазақстан. 1937, 28 маусым.
6. Бейісқұлов Т. Жанталас өмір. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008.–320 б.
7. Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. – 304 б.
8. Қожакеев Т. Қым-қуат іздер. – Оқу құралы. Алматы, «Санат», 1999. – 400 б.
9. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. қ.708. тізбе 1. іс.931.

10. Редакция тарапынан. Көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашисттердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық // Әдебиет майданы. 1937, №7.
11. Абдіқадыров Қ. Біздегі болған қателер // Қазақ әдебиеті. 1937, 13 тамыз.
12. Жансүгіров І. Бетім анадай емес, мынадай // Еңбекші қазақ. 1928, 5 сәуір.
13. Жансүгіров І. Қателесуге қарсы большевиктік сынды күшейтеміз // Социалды Қазақстан. 1932, 12 ақпан.
14. Мұқанов С. Тарихи қаулыдан кейін // Қазақ әдебиеті. 1937, 26 сәуір.
15. «Өзара сын және «ұсақ» жан туралы». Редакция мақаласы. Қазақ әдебиеті, 1937, 23 мамыр.
16. Редакция тарапынан. Бас мақала. Жазушылар ұйымының көркемөнер комитетінің елеусіз қалған жұмыстары // Лениншіл жас. 1937, 12 сәуір.
17. Дәукенов К. Барып тұрған зиянды контрабанда // Қазақ әдебиеті. 1937, 30 шілде.
18. Редакция тарапынан. Әдебиеттегі троцкийстік-бухариншіл ұлтшыл – фашист зиянкестерін жеріне жеткізе құрту керек // Қазақ әдебиеті. 1937, 13 тамыз
19. Редакция тарапынан Әуезовтың сөзі мен ісі неге бір жерден шықпайды // Қазақ әдебиеті. 1937, 20 қазан.
20. Кәкішев Т. Шығармалары. – Алматы: «Ана тілі» баспасы. –2007. – 336 бет; Кәкішев Т. Ескермейді естелік. –Алматы: Жазушы, 1994. –432 бет.
21. Әбілев Д. Баспасөз орындағы шірік либералдықты құрту керек // Қазақ әдебиеті. 1937, 23 тамыз.
22. Редакция тарапынан. «Жинақтар» туралы немесе алашорда контрабандының тағы бір // Қазақ әдебиеті. 1937, 14 шілде.
23. Саин Ж. Жастарға теріс идея беретін кітаптың түкке де керегі жоқ // Қазақ әдебиеті. 1937, 31 тамыз.
24. Зауал. Мақалалар, естеліктер. –Алматы: жазушы, 1991. – 272 бет.
25. Редакция тарапынан. «Тарихтың әр парағы қымбат бізге». дөңгелек үстел материалдары // Социалистік Қазақстан. 1988, 25 тамыз.
26. Мырза Әли Қадыр. Иірім. – Алматы: Атамұра, 2004. – 360 б.
27. Жансүгіров І. Кек // Социалистік Қазақстан. 1937, 2 ақпан.

МЫҢ ТАМҰҚТЫ КӨРГЕН АДАМ НЕМЕСЕ ИСА ТОҚТЫБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ ХАҚЫНДА

Б.Б. Енсепов,

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің
аға оқытушысы, тарих ғ.к.
Астана қ., Қазақстан*

Иса Тоқтыбаев Түркістан автономиялы кеңестік социалистік республикасы Орталық Атқару Комитетінің барлық шақырылымдары бойынша мүше болып сайланған белгілі қоғам қайраткері, республикалық Қырғыз Қазақ Ғылыми Комиссия мен көшпенді халыққа білім тарату жөніндегі комиссияның төрағасы, қазақ халқының тұңғыш ғалым философтарының бірі. Қазақ баспасөзінің қарашаңырағы болған «Ақ жол» газетінің редакторы, «Коммунист», «Шолпан», «Сәуле», «Сана», «Шаншар» журналдары мен жастардың «Жас қайрат» газетінің редакторлығы қызметтерін қоса атқарған белгілі журналист.

Иса Тоқтыбаев 1894 жылы 13 желтоқсанда бұрынғы Түркістан генерал губернаторлығы Сырдария облысының Перовск қаласы іргесіндегі Қараөзек бойында, қазіргі Қызылорда облысы Сырдария ауданының Қараөзек ауылында дүниеге келген. Әкесі Тоқтыбай Исаны сегіз жасында Перовскідегі саудагер Рафайл байдың жалшылығына береді. Рафайл байдың үйіне

жиі келетін Николай Щипков атты орыс мұғалімі Исаның зеректігін ескеріп Перовскідегі орыс-қазақ бастауыш мектебіне оқуға қабылдайды [1].

Иса Тоқтыбаев 1957 жылы 28 қарашада өзінің өмір жолы атты естелігінде: «Менің жастық шағым Перовск қаласындағы Рафайл деген бұхарлық сәудагердің үйінде жалшылықта өтті. Ата-анам, туған-туысқандарым кедейлік жағдайында өмір сүріп, мені оқытуға жағдайлары болмады. Сондықтан олар менің жалшы болып мардымсыз болса да табыс тапқанымды жөн көрді. Менің білім алуыма ерлі зайыпты Николай Федорович Щипков пен Ольга Давыдовна Щипковалардың көмегінің арқасында жүзеге асты. Олар 1904 жылы он жасымда орыс-қазақ мектебіне оқуға қабылдап, оның жанындағы интернатқа орналастырды. Олардың тарапынан қамқорлық болмаған күнде Иса Тоқтыбаев білім шыңына көтерілмей, сауатты адамдар санатына қосылмас еді. Бар білері мал бағу, егін өсіру, қара шаруа болу дәрежесінен аса алмай, ауылдағы қарапайым еңбеккердің бірі болып қалар еді. Әрине мен бұл арада малшы мен егіншінің рөлін төмендетіп отырғаным жоқ. Материалдық игіліктер жасау ел жұрттың, бала шағаның қарны тоқ болуын олардың еңбегінсіз мүмкін емес. Бірақ тұрмысты өзгертетін, жаңа дәуірдің есігін айқара ашатын кілт біреу ақ: ол – білім. Білімсіз болсаң табиғаттың дүлей күші алдында құлсың, адамзат тарихы алдында тұлсың» [1] деп жазады.

Иса Тоқтыбаев орыс-қазақ бастауыш мектебін 1908 жылы бітіріп, шығады. 1912 жылы жоғары бастауыш орыс училищесін тәмамдап, сол жылы Ташкенттегі мұғалімдер семинариясына оқуға түседі [2]. Ол кезде Түркістан өлкесі бойынша Ташкентте ерлер гимназиясы, реалды училище, мұғалімдер институты, мұғалімдер семинариясы, 2 әйелдер гимназиясы және басқа қалаларда ұсақ кәсіптік мектептер жұмыс жасады [3, с.24]. XX ғасырдың басында патша үкіметінің Қазақстанды отарлауының тереңдей енуі және самодержавиялық жүйенің дағдарысы Исаның қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына тікелей әсер етті. Әсіресе, патша үкіметінің бірінші дүниежүзілік соғыста қара жұмысқа Дала мен Түркістан өңірінен адам алу үшін 1916 жылғы 25 маусым жарлығы жергілікті халық наразылығын туғызды. Қазақстанның барлық жерінде көтерілістер мен қозғалыстар бой көтерді. Патша үкіметінің бұл саясатын әшкерелеу мақсатында Пішпек қаласының шығыс жақ іргесіндегі Тоқмақ станциясында митингі болып, Иса Тоқтыбаев ашық платформа үстінде сөз сөйлеп, жиналған халық алдында патша үкіметінің 25 маусым жарлығын сынап әшкереледі. Тоқмақ жандармы бұл митингіні тоқтатып, Исаны ұстап Пішпек жандармериясының полковнигі Римшевичтің алдына апарады. Иса Пішпек жандармериясының тергеуінде еш нәрсені мойындамай, екі апта қамауда болады. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясының оқытушыларының көмегімен Иса қамаудан босатылып, Ташкентке оралады. Ол 1917 жылы мұғалімдер семинариясын үздік дипломмен бітіріп шығады.

Ақпан төңкерісі жеңіске жетіп, патша тақтан құлаған кейін, Иса, М.Тынышбаев, С.Асфендиярұлымен бірге 1917 жылы 2-5 тамыз аралығында Ташкент қаласында өткен Түркістан өлкесі қазақ-қырғыздарының жалпы съезіне қатысады. Осы съезде олар Түркістан өлкелік қазақ-қырғыздардың орталық Кеңесін құрады. Жаңадан ашылған Сырдария облысының орталық атқару кеңесіне С.Өтегенов, Ә.Көтібаров, И.Қасымов, Т.Рысқұлов, С.Қожановтармен қатар И.Тоқтыбаевта мүше болады. Ал М.Шоқай осы Кеңестің құрметті төрағасы болып сайланып, оның жалпы жұмысына басшылық жасайды. Сүйтіп, олар Сырдария облысындағы ұлттық ұйымдардың атауын қазақ-қырғыз Кеңесі деп өзгертеді [4, 208-209 pp]. Ал 1917 жылдың аяғында Иса Тоқтыбаев Қоқан қаласында өткен мұсылмандардың төтенше съезінде М. Шоқаймен бірге Түркістан (Қоқан) автономиясын құруға қатысады [5, с.185]. Бірақ, Иса күннен-күнге күшейіп келе жатқан билеуші тәртіпке қарсы күрес жүргізу қажетсіз, тіпті зиян екенін түсінді. Сондықтанда, қазақтың алдыңғы қатарлы зиялыларымен тізе қосып, кеңес өкіметі мен коммунистік идеологияға қарсы күресті рухани салаға ауыстырып, күрестің «бейбіт» жолдарын таңдайды.

Сонымен, Қазақстанда кеңес үкіметі орнағаннан кейін Иса сол кездегі қазақ зиялылары Санжар Асфендияров, Тұрар Рысқұлов, Сүлеймен Есқараев, Нәзір Төрекұлов, Бегайдар Аралбаев,

түркімен Айтақов, Атабаев, өзбек Ходжаев тағы басқалармен бірге Түркістан республикасының партия, кеңес және ағарту жұмыстарында қызмет жасайды. Ташкент уездік жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары Кеңесінің хатшылығына сайланды. Сол кездегі Түркістан республикасына кірген осы күнгі Алматы, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда облыстарында көптеген қазақ мектеп-интернаттарын ашуға белсене қатысты. Ол Қазалы станциясындағы бір топ жетім-жесір балаларды алып келіп, Перовскідегі орыс, қазақ мектептеріне орналастырды [2]. 1918 жылы ол Түркістан кеңестік республикасы орталық комитетінің мүшесі және кейінгі барлық шақырылымдарына сайланды. Ал 1919 жылы ақпан айында оны Ташкент қалалық комитеті большевиктер партиясы қатарына қабылдады.

Иса кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында қазақ мамандарын даярлауда ерекше еңбек сіңірді. Әсіресе, 1918 жылы мамырда Түркістан Халық Университетінің басқарма мүшелігіне тағайындалған ол жергілікті ұлт өкілдерін Түркістан кейін Орта Азия мемлекеттік университетіне (САГУ) оқуға тарту мақсатында С.Асфендияров екеуі «Мұсылмандар секциясын» құрды [6, 18 п]. Секция басшысы белгілі жадитшіл-ағартушы Мунаввар Қары Абдурашитханов болса, оның орынбасарлығына қазақтың көрнекті қайраткері Иса Тоқтыбаев сайланды [7, 6 п].

Иса Тоқтыбаев 1918 жылы Перовск жұмысшы, солдат, шаруа депутаттар кеңесінің басшысы Иосиф Гержодтың жергілікті халыққа жасаған озбырлығына қарсы шығады. «Билік жергілікті жерде» деген ұранмен сол жерде өзі би, өзі қожа Иосиф Гержод пен оның серігі Жорабек Есенов екеуі жергілікті қазақтарды жөнге саламыз деп сотсыз, жөнсіз мыңдаған адамдарды қырады. Мұндай жауыздық жайлы М. Шоқай өзінің «Түркістан кеңестер билігі» атты кітабында да баяндаған болатын. 1918 жылы 17 шілдеде Перовск тұрғындарының арыздарын тексеруге II КХКК атынан бұйрықпен И.Тоқтыбаев бастаған төтенше комиссия құрылып, тексеруге жібереді. Ал Иосиф Гержод Перовскде бұл комиссияны тұтқындап, атуға бұйырғанда И.Тоқтыбаев, чекист Тлеубай Жетербаяев, Шиелі стансасы ауылшаруашылық серіктестігінің бірінші төрағасы Қалжан Қоңыратбаев және Түркістан стансасынан мұғалім, белсенді кеңес депудаты Садық Өтегеновтермен бірге, қашып шығады. Бұдан соң Түркістан ХКК-нің төрағасы Т.Рысқұлов Иосиф Гержодты тұтқындау үшін екінші рет 1918 жылы 15 тамызда №112 қаулысын қабылдайды. Осы қаулы бойынша Ташкент депутаттар кеңесінен Тоқтыбаев, Ибрагимов және Бөлебаев бастаған тағы да төтенше комиссия құрып Перовскіге жібереді. Олар Перовскіде Иосиф Гержод пен оның жақтастарын ұстап, Ташкентке апарып соттайды. Бірақ осындағы эсерлердің ықпалымен Иосиф Гержод Иркутскіге жер аударылып, жеңіл жазамен құтылып кетеді [8, 47 б.].

1918 жылдың 12 қарашада өткен Түркістан Республикасы Ағарту халкомы алқасының мәжілісінде Ташкент қаласында Қазақ педагогикалық курстарын ашу жөнінде қаулы қабылданып, Иса Тоқтыбаев қазақ педагогикалық курсының меңгерушісі болып тағайындалды [9, 4 п]. Ол қазақ педагогикалық курсын одан әрі жетілдіріп, оның жұмысын ұйымдастыру мақсатында көптеген жұмыстар атқарды. Атап айтқанда, курс меңгерушісі болған ол 1918 жылы 22 қарашада Перовскіден Қоңырқожа Қожықов, Хиуадан Әбділазиз Байсейтов, Шымкенттен Сегізбай Айзуновтерді мұғалімдікке қабылдайды [9, 37 п]. Қысқа мерзімде оқытушылар құрамы мен тыңдаушылар санын жинақтай алған оқу орнында нақты оқу-тәрбие ісін жолға қою мақсатында 1918 жылы 2 желтоқсан күні арнайы «Педагогикалық алқа» құрылып, осы алқаның төрағасы және курстың уақытша мүшесі болып И.Тоқтыбаев сайланды. Қазақ педагогикалық курсында С.Өтегенов орыс тілінен, С.Қожанов математикадан, Е.Табынбаев педагогикадан Х.Болғанбаев қазақ тілінен және И.Тоқтыбаев география пәнінен сабақ берді [10, с.6]. 1919 жылы мамырда Өлкелік қазақ педагогикалық курстарын бітірген 145 адамға қазақ мектебінің мұғалім-басшысы деген біліктілік беріліп, қазақ мектептеріне мұғалім болып баруға міндеттеп, колхат берді [9, 41 п]. Курс тыңдаушылардың нақты саны жөнінде И.Тоқтыбаевтың Денсаулық сақтау комиссариатына Ташкент уезіне ұзақ мерзімді саяхатқа шығатындығы туралы хат жазып, онда 150 тыңдаушысының бар екенін атап көрсетеді [11, 8 п].

Педагогикалық курста жоғарыда аталған оқытушылармен бірге Түркістан ұлттық элитасының көрнекті өкілі Сералы Лапиннің қыздары Райхан, Хадишамен бірге інісі Жағыпар Лапин, Сара Есова, Шамғали Сарбаев, Тәңірберген Отарбаев және тағы басқалары сабақ берді. Алғашқы түлектердің қатарында қысқа мерзімде қайраткерлік қызметімен Түркістан жастарының жетекшісіне айналған Ғани Мұратбаев пен ұлттық кәсіби театрдың негізін қалаушылардың бірі Құрманбек Жандарбековтерді ерекше атауға болады [6, 222 п]. 1919 жылдың 1 маусым күні Түркістан Республикасы үкіметінің шешіміне сәйкес, біржылдық өлкелік педагогикалық дайындық курстары қосымша ашылатын дербес педагогикалық училище болып қайта құрылып, оның директорлығына И.Тоқтыбаев тағайындалды [12, 5 п]. Бірнеше айдан соң ол яғни, 1919 жылғы 11 қарашадағы Ағарту ХК алқасының қаулысымен Комиссариаттың, өлкенің қазақ халқы арасында ағартуды ұйымдастыру мәселесін бақылайтын бөлімінің нұсқаушы қызметін атқарды [13, 303 п]. Түркістан басшылығы уақыт талабына сәйкес, 20-жылдардың басында-ақ республиканың ұлттық мектептері үшін білікті мұғалім кадрларын дайындауға арналған ірі педагогикалық оқу орындарын ұйымдастыру мәселесіне баса назар аударуға кірісті. Осы бағыттағы жұмыс тиімділігін арттыру мақсатында 1920 жылы 27 сәуірде Түркістан ОАК шешімімен Халық Ағарту комиссариаты алқасының жаңа құрамы құрылып, оған Н.Төрекұлов (Ағарту Комиссары), Лепешинский (комиссардың орынбасары), мүшелері болып Н.Ходжаев, Дволайцкий, И.Тоқтыбаев кірді. 1920 жылғы маусымға дейін аталған алқа Түркістандағы білім беру Институттарының Ережелерін әзірлеп, бекітеді [14, 169 п].

Сонымен 1920 жылы 1 қазанда Ташкент қаласында ашылған Қазақ халық ағарту институты 1917 жылдан бастап жұмыс істейтін қазақ педагогикалық училищесінің негізінде бой көтерді. «Қазақ Халық ағарту институты туралы Ережеге» сәйкес институттың бес жылдық негізгі курсынан өзге, бір жылдық курстар, мектепке дейінгі тәрбие курстары, мектептен тыс білім беру курстары ашылды [15, 1-2 пп]. 1920 жылы 10 қарашада өткен Ағарту халкомы алқа мәжілісінде И.Тоқтыбаев Халкомының нұсқаушылар бөліміне нұсқаушылықпен қатар Қазақ педкурсының меңгерушілігіне тағайындалды. Ол осы қызметті 1920 жылдың тамызына дейін атқарды [16, 59 п]. Бұдан соң И.Тоқтыбаев 1921 жылғы қаңтарда Ташкентте ашылған Қазақ ғылыми комиссиясын басқарды [17, 83 п].

1921 жылы қаңтарда құрылған Қазақ ғылыми комиссиясы құрамына жоғары оқу орындарының қызметкерлері енгізілді. «Қазақ ғылыми комиссиясы басқа ұлттық комиссиялардан интеллектуалдық тұрғыда өте қуатты жеке құрамымен ерекшеленді. Оның мүшелері қазақ фольклорын жинаушы Ә.Диваев, жас ғылыми қызметкер М.Әуезов және тағы басқалары болды [17, 453-454 пп.].

1921 жылы қазанда Қазақ Ғылым комиссиясының төрағасы болып Х.Досмұхамедов, комиссия мүшелігіне Ә.Диваев, У.Танашев және Е.Омаров тағайындалды. Х.Досмұхамедовке зор жауапкершілік артылып, жұмысты жандандырып, жолға қою тапсырылды. Қазақ Ғылыми комиссиясы мектеп кітаптарын даярлауға басты назарын аударып, 1921 жылы 30 шілдеде И.Тоқтыбаевтың «Жағрафия» атты оқулығын қарап, оны баспадан ешқандай кезексіз 5000 данамен шығару туралы қаулы қабылдады [18, 243-244 пп].

Иса Тоқтыбаев, кейін Х.Досмұхамедов басшылық жасаған Қазақ Ғылыми комиссиясы 1921-1922 жылдары орта мектептерге арнап қазақ тілінде біршама кітаптарды дайындап шығарады. Атап айтқанда 1921 жылы 50000 данамен «Үлкендерге арналған әліппе», 1920 жылы 10000, 1922 жылы 3500 данамен А.Байтұрсыновтың «Қазақ тілінің грамматикасы», 1922 жылы 50000 данамен М.Дулатовтың «1 сатылы мектепке арналған тапсырмалар», 1922 жылы 40000 данамен «Әліппе» оқу құралы, 1922 жылы 7500 данамен А.Байтұрсыновтың «Маймыл және көзілдірік» атты кітабы, 1922 жылы Диваевтың «7 дастан қолжазбасын (Қобыланды батыр, Жарық ұлы Шор, Бекет батыр, Алпамыс батыр, Қамбар батыр, Шора батыр, Едіге мырза)» шығарып, М.Дулатовтың «Тапсырмалар» атты оқу құралы, Иса Тоқтыбаевтың «Бастауыш жағрафиясы» мен «Түркістанның жағрафиясы», Х.Досмұхамедовтың «Анатомия мен физиологиясы»,

Диваевтың «Халық ауыз әдебиетінің Хрестоматиясы», Қожановтың «Арифметикасы» және мұғалімдерге арналған 1921 жылы 10000 данамен Байтұрсыновтың «Ана тілінен әдістемелік жазба», 1921 жылы 10000 данамен «Тұтас еңбек мектебінің бағдарламасы», Ф.Ғалымжановтың «Қабырға күнтізбесі» жарық көрді [16, 75-76 pp].

Қазақ ғылыми комиссиясы Қазақ ағарту институтымен бірлесе отырып, 1923 жылы шілдеде Қазақ ағарту институтының студенттер тобын Москва қаласында өткізілген Бүкілодақтық ауылшаруашылық көрмесіне қазақтардың тұрмысы мен этнографиясының жәдігерлерін таныстыруға жіберді. Олардың арасында әнші ретінде институт тыңдаушысы Құрманбек Жандарбеков пен оқытушы Мағжан Жұмабаевта болды. Көрмеге Қазақ ағарту институты мен Қазақ ғылыми комиссиясы әр түрлі құжаттар, кітаптар, материалдар жинағы секілді барлығы 100-дей жәдігер апарды. Оның ішінде Әмір Темірдің Түркістан Әзірет Яссауи мешітіне берген грамотасы, Иса Тоқтыбаевтың «Түркістанның географиялық очеркі», Т.Рысқұловтың «Жетісу мәселелері» кітаптары және т.б. болды [19, 79-107 pp.]. Зерттеуші Тоқтыбаевтың бұл оқулықтары өз уақытында үлкен сұранысқа ие болды. Белгілі түріктанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев, Қазақ КСР-і халық ағарту ісінің үздігі, ұстаз Меңдияр Киікбаев Тоқтыбаевтың «Жағрафия» оқулығын барлық қазақ мектептері Ұлы Отан Соғысына дейін пайдаланылғанын растайды.

1922 жылы 4 желтоқсанда Ташкент қаласында Х.Досмұханбетов, И.Тоқтыбаев бастаған қазақ зиялылары бас қосып, Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің алдына «қырғыз-қазақ мәдениетін өркендетуді мақсат еткен» «Талап» қоғамын құру туралы мәселені қояды. Көп кешікпей Талап қоғамы құрылып, 1922 жылы 13-ші желтоқсанда оның бірінші жиналысы болып [20, 3 p], басқармаға төмендегі адамдар сайланды:

Басқарманың төрағасы – Халел Досмұхамедов, басқарманың мүшелері: профессор Александр Шмидт, Иса Тоқтыбаев, Мырзағазы Есболұлы, Мұқамеджан Тынышбайұлы, Мұхтар Әуезұлы, Қасым Тыныстанұлы болды [21, 1 p]. «Талаптың» жоғарыда айтқан мүшелері көпшілік алдында дәріс оқып, баяндамалар жасап, түрлі көрмелер ұйымдастырды. Өнердің неше түрлі үлгілерін, кітаптар мен қолжазбаларды шығарып, кітапхана, оқу залын ашты. «Талап» қоғамы көздеген мақсатына толық жетпесе де, ұлт мәдениетін өркендетуге өзінің қомақты үлесін қосты.

1920 жылдан бастап «Ақ жол» газеті шыға бастады. Осы газеттің жұмысын ұйымдастырушылардың қатарында Сұлтанбек Қожановпен бірге Иса Тоқтыбаев та болды. Ол бұл кезде өзінің талантымен республикадағы іскер, партия, кеңес қызметкерлерінің бірі болатын. Оның кандидатурасын ең алдымен сол кездегі Түрккомиссиясы басшыларының бірі В.В.Кубышев ұсынды. Тоқтыбаев 1920 жылдың аяғында Ақжол газетінің жауапты редакторы болып тағайындалды [22, 50-52 pp]. Сонымен қатар бір жағынан жаңа шыға бастаған Шолпан», «Сәуле» (Ақжол газетіне қосымша), «Коммунист» «Шаншар», «Спутник коммуниста» басылымдарының сарапшысы, әрі редакторы болды [21, 64 p]. Сонымен бірге ол бір жағынан Орталық комитеттің баспа секторының меңгерушісі қызметін атқарды. Сөйтіп жүріп Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетін сырттай оқып бітірді. Ақ жол газетінің айналасына ұлт қаламгерлері мен ғалымдар топтасты. Иса Тоқтыбаев баспа салысында жүріп, қазақ интеллигенциясы мен жазушыларының шығармашылығына ерекше көңіл бөлді. Атап айтқанда, жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиетіндегі көрнекті ғалым-зерттеуші Әуелбек Қоңыратбаев Ақжол газетінде бес жыл тілші болып қызмет істейді. Онда Ботагөз», «Анама» және тағы да басқа айтулы өлеңдерін жариялады. Сонымен бірге, Орта Азия мемлекеттік университетінде оқып жатқан жас М.Әуезов И.Тоқтыбаевтың шақыруы бойынша «Сәуле» журналының әдеби қызметкері болды. Көрнекті жазушылар мен ақындар Сәбит Мұханов, Иса Байзақов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіровтың алғашқы әңгімелері мен өлеңдерін газеттер мен журналдар беттерінде дәл осы И.Тоқтыбаев жариялады. Иса Тоқтыбаевтың өзі де халық ақын жыраулары Тұрмағанбет Ізтілеуов пен Омар Шораяқтың еңбектерін осы басылымға ұсынған. Асқар Тоқмағамбетов Исаның ықпалымен Ташкент басылымдарында

өлеңдерін жариялап алғаш рет танымал ақын атанды. Редакция қызметкерлері қазақтың мәдени мұраларын қорғауға белсене қатысып, қырық түйеге тиеген ел ішінен халықтық дастандар мен тарихи жырларды жинастырған. Өкінішке орай олардың көпшілігі басылым көре алмай, қазір шаң басып Өзбекстан мұрағаттарында жатыр [8, 47 б.]. Иса Тоқтыбаевтың өзі баспа беттерінде негізінен «Балықшы» немесе жәй «Тоқтыбаев» деп қол қойып әңгімелер, очерктер жаза бастады.

Иса Тоқтыбаев 1920 жылдан бастап Түркістан республикасының жоғарғы партия, кеңес органдарының және халық ағарту комиссариаты коллегиясына мүше болып сайланып отырды. Бұл жұмыстарды ол 1924 жылдың аяғына дейін, яғни Түркістан республикасы таратылып, «Ақжол» газеті Сырдария губерниялық партия комитеті мен кеңес атқару комитетінің органы болғанға дейін істеді. Ташкенттік газеттер мен журналдарының қызметіндегі қиындықтарға қарамастан, ол аз уақытта Түркістан өлкесінде кеңес үкіметінің қалыптасуына еңбек сіңіріп, халықты білім алуға шақырды. Иса Тоқтыбаевтың осы қиын жылдарда баспа саласындағы қызу қызметі үшін 1924 жылы өлке коммунистері оны Р \б\ КП XII съезінің делегаты етіп сайлады.

Кеңес өкіметі 1925 жылы оны Қызылорда уезі оқу бөлімінің меңгерушісі қызметіне жіберді [2]. Сол кездегі үкіметтің тапсыруымен Қызылорда қаласында алғашқы қазақ драмалық театрын және қазақ халқының мәдени өмірінде елеулі оқиға болған «Еңлік-Кебек» қойылымын ұйымдастырды. Қазақстан астанасы Орынбордан Қызылорда қаласына көшіп келгеннен кейін, республикалық оқу комиссариаты оны Орынбор қаласындағы халық ағарту институтына және оның жанындағы жұмысшы факультетіне (рабфак) директор етіп жіберді.

1926 жылы бұл жерлерден кетуге мәжбүр болып, Семейден шығатын «Қазақ тілі газетінің» редакторы қызметіне тағайындалды. 1929 жылы Алматыға барып, Қазақстан оқу комиссариатында аз уақыт қызмет істегеннен кейін, Исаны өлкелік партия комитеті Ленинград қаласындағы аспирантураға оқуға жіберді. Иса бұл оқуды да өте жоғары бағамен бітіріп, Ленинград обкомының ұйғарымы бойынша сондағы Шығыс елдері институтының директоры, әрі бүкілодақтық Толмачев атындағы саяси-соғыс академияда сабақ беріп, Ленинградтағы мемлекеттік этнография мұражайының меңгерушісі болды [8, 48 б.].

Иса Тоқтыбаев 1926 жылдан кейін, Орта Азия мен Қазақстанның саяси және мәдени өміріне тікелей араласпағанымен, миллиондаған адамдарды аштықтан қырған Голощекинге қарсы шығып, 1929 жылы оның зұлымдықтары жайлы Сталинге хат жазды. Иса Тоқтыбаевтың осы әрекеті үшін Голощекин оны құртып жіберуге талпынғанымен, сол кездегі көрнекті партия қайраткерлері В.В. Куйбышев пен С.М. Кировтің көмегі арқылы аман қалды [8, 49-50 бб.]. Ол Мұстафа Шоқайдың замандасы болғаны үшін де қасіреттің азабын тартты. 1933 жылы 23 тамызда Ленинградта тұтқынға алынып, мәжбүрлегенде М. Шоқайды көргенін мойындаған. Егемен Қазақстан газетінде жарияланған зерттеуші Әмірхан Бәкірұлының (*Ұлттық Қауапсіздік комитетінің полковнигі, Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі*) дерегінде тергеушілердің неше түрлі құйтырқы әреткеттері баяндалып, Қазақстанда 1930-1933 жылдары ұлтшыл-контрреволюциялық ұйым жұмыс істегені келтірілді. Оның «Түркі халық партиясы» деген бөлігін Мұстанбаев, Мәскеудегі қазақ студент жастар тобын Тоғжанов пен Есқараев, «Егемен Түркістан мемлекеті» деп аталатын антикеңестік ұйымды А.Бірімжанов пен М. Шоқай басқарған туралы айтылды. Сонымен қатар, Орынборда Қаржаубаев, Ленинградта Иса Тоқтыбаев жетекшілік еткен ұлтшылдық бағыттағы орталық жұмыс жасағандығы баяндалды. Сонымен бірге Иса Тоқтыбаевқа Қазақтардың Қазақстаннан тыс елдерге көшуін ұйымдастырдың деп те жала жабады. Иса Тоқтыбаев тергеушілердің азаптауы барысында 1917 жылы Ташкентте біреудің жеке үйінде Мұстафа Шоқайды кездестіргенде, оның жанында Сұлтанбек Қожанов және Гүлсім Асфендиярова болғанын айтқан [23]. Содан Мұстафа Шоқаймен байланысы бар деген желеумен 1934 жылдың 29 наурызында «Революцияға қарсы ұлтшылдық орталықтың» басшысы ретінде РКФСР ҚК 58-7, 58-10, 58-11 баптары бойынша 10 жылға сотталып, Қарлагтің Бөзшакөл учаскесінде айдауда болды. 04693 іс бойынша Иса Тоқтыбаев Ленинградтық қазақ студенттерінің контрреволюциялық тобына басшылық жасап, бірыңғай жасырын орталық

болған контрреволюциялық ұлтшылдық құрылымдарды басқарды деп айыптайды. Қызметтес болған С.М.Кировтың көмегімен ол 1935 жылы босанады. Иса Тоқтыбаев 1939 жылы қайтадан тұтқынға алынып, 1947 жылы босанды. 1948 жылы 27 қаңтарда үшінші рет қамауға алынып, Красноярск өлкесі Енисей ауданы Хохлово лагеріне жер аударылды. 1954 жылы мерзімінен бұрын босатылып, өмірінің соңына дейін Қызылорда облыстық мұражайының директоры болып қызмет істеді [24, 362-363 бб.].

Иса Тоқтыбаевтың үлкен баласы Рәм қуғын-сүргін жылдарындағы отбасылық жағдай туралы естелігінде: «Менің әкемді 1933 жылы Ленинград түбіндегі санаторийде демалып жатқанда бірінші рет тұтқынға алды. Оны маған әпкеміз (анам Фатиманың сіңлісі бізбен бірге тұратын) айтты. Ол кісі үйге барар жолда әкенді тұтқындады деп жылаумен болды. Пәтерімізге келсек астаң-кестең аудастырған, әкемнің бөлмесін мөрлеп жауып кеткен. Біз онда жиі болып, шкафтардағы кітаптарды және қабырғада ілініп тұратын пистолетті қызықтайтынбыз. Қиялымызда азамат соғыстарының шытырмандары елестейтін. Енді кіре алмадық. Азаннан кешке дейін Литейный даңғылындағы ОГПУ басқармасының есігін күзетіп, әкемізден хабар күттік. Сол кездегі Заңның 58, 58-ю, 58-II баптарымен 10 жылға сотталғанын сонда білдік. Бізге бірінші хабар Қарағандыдағы түрмеде отырғаны жайлы жетті. Онда әкемізді бақытына қарай Қазақстанды аралап жүрген С.М.Киров танып, одан Мәскеу облысындағы Дмитров қаласының түрмесіне (Дмитлаг) ауыстырғызған. Әкеміздің тұтқындалуы бізге қара бұлт болып төніп, шешемізді партиядан және институттағы жұмысынан шығарды. НКВД аптасына бірнеше рет келіп, үйді аударып-төңкеріп айқайлап, бізді қорқытып кететін. Ақыры бізді тұрған пәтерімізден қуып, Чайковский көшесіндегі 10-үйден коммуналдық 18-үйге көшірді. Әпкеміз оқуын тастамау үшін басқа фамилияда болғандықтан бізбен туыстығы жоқтығын мәлімдеді. Оған пәтерімізді бердік те Дмитров қаласына көшіп, Сталин ақ пен қараны ашады, әділет қайта оралады деген оймен арыз бен өтінішті көп жаздық. Әпкеміз институтты бітірді де Б.Асқаров деген күйеуімен Қарағанды облысының Қарқаралы қаласына кетіп, артынан хабар-ошар болмады. Дмитров қаласында әкеміздің қасында болайық деп біз ағаштан қиылып жасалған иесіз жаздық үйге орналастық. Ол лагерьге жақын болатын. Оның жанынан түрмедегілерді жұмысқа апаратын жол өтетін. Шаршаған аш тобырдың ішінде әкемізді кейде танымай қалатынбыз. Бізді ол жерден де қуған кезде шешеміз Дмитлаг бастығы С.Риринге барғаны әлі есімде. Ол түрі сұсты, жағасында төрт ромбигі бар кісі екен. Бізге жақын жерге орналасуға рұқсат еткенімен, тұратын баспана таба алмадық. Суық түсіп, жылынбайтын үйде тұру мүмкін болмады. Шешеміз бірнеше рет Мәскеуге барып, Ташкентте бірге қызмет істеген В.В.Куйбышевтың қабылдауына кіруге әрекет жасады. Ақыры 1936 жылы оның араласуымен істі қайта қарап, әкемізді түрмеден босатты. Біз қуанып, Ленинградқа келдік. Онымыз ұзаққа бармады ұзаққа бармады. Қуғын-сүргін қайтадан қарқын ала бастады. Күнде біреуді қамауға алып кетіпті деген сөз жиі айтылатын. Ол да 1938 жылы бізге жетіп, әкеміз 58-бап бойынша екінші рет 8 жылға сотталды. Сөйтіп, алашордашы деген атау азапқа айналып, одан қайда қашса да құтыла алмады.

Әкемізбен кездесіп, азық-түлік беру үшін түрме алдында күнұзақ тізілген кезекте тұрушы едік. Сондағы бір көрініс есімде ерекше қалып қойыпты. Әкеміздің сыртынан қарағанда оны ұрғаны мен жазалағаны бет-әлпетінен көрініп тұрды. Аузында бірде-бір тісі қалмаған. Сонда да бізге сергек болып көрінуге тырысқанын байқадым. Оған жақындауға болмады, бізді темір тор бөліп, шешем екеуміз жылап тұрдық. Ал ол болса бізге қалай өмір сүруді айтып жатты.

Әкей коммунистік тамұқтың мерзімін Коми АССР-інде, Печера лагерінде өтеді. Ондағы өмір білетін адамдардың айтуынша, бұл жер тамұқтың тамұғы болған. Шахталардағы ауыр жұмыстарға жегіліп, иттің күнін көрген. Анамыз ұзақ жылап-сықтаудан кейін баспотапқа жұмысшы болып орналасты. Одан да қудаланып, саңыраулар артеліне ауысуға тура келді. Біз қалайда өмір сүруге тырмысып, азаннан кешке дейін үйде әртүрлі пакеттер мен қағаздарды желімдеумен айналыстық. Өміріміз әбден тығырыққа тірелгенде анам мені Қызылордадағы әкеміздің немере туысы С.Тоқтыбаевқа жіберді. Ол облыстық прокуратурада тергеуші еді.

Мұнда келгенде менің керегім шамалы екенін сезіндім. Олар халық жауының баласынан теріс айналып шыға келді. Кемсітушіліктің де не түрін көрдім. Сондағы біреудің сөзі әлі есімде: «Иса Токтыбаев нағыз жау ғой. Себебі, өзінің балаларына Рим, Берлин, Токио деп ат қойды емес пе», – дегеніне тындап отырғандар да қоштап басын изегені бар. Бұл атаулардың мәнісін әкеміз түрмеден ақталып келгеннен кейін білдік. Шынында менің атым төлқұжатымда Рэм, ол «революция, электрофикация, мир» дегеннен қысқартылып алынған екен. Екінші інімнің есімі Варлен Париж коммунарының аты, одан кейінгісі – Мәулен таза қазақ есімі ретінде қойылыпты.

1945 жылы әкемді Краснодар өлкесінен Енисей өңіріне жер аударды да, ақыры 1947 жылы ол кісі елге оралып қайта қауыштық. Аудандық коммуналдық шаруашылық бөліміне бухгалтер болып орналасты. Өзіміз өзімізге келіп, ес жинай бастадық та мен Ленинград тау-кен, інім Алматы мединститутына оқуға аттандық. Бірақ артымыздан бұрынғы қырсық қалмады. Институтта біреу әкемнің халық жауы екенін жеткізіп, оқудан шығартып жіберді. Геолог болуды армандағанмын. Содан соң өзімді Ашхабадтағы 1948 жылғы жер сілкініуден зардап шеккен босқынмын деп Уралдағы бір техникумға оқуға түстім. Сібірде және Қиыр Шығыста жұмыс істедім. Інім Варлен институтты кемсітушілікпен бітірді. Бірақ еңбегі жанды. Кейін республиканың еңбек сіңірген дәрігері болып, Ленин орденімен марапатталды. Екі інімізді соғыс басталғанда Ленинградтан Ярославльге көшірген-ді. Кішіміз Мәулен үш жаста болатын. 1947 жылы тауып алдық. Төртінші інім із-түзсіз кетті» [25] -деп жазды.

Қорыта келгенде, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, ағартушы ғалым Иса Токтыбаевтың қоғамдық-саяси және рухани-мәдени қызметін жан-жақты ашып көрсету үшін зерделі зерттеу жүргізіп, шығармаларын жарыққа шығару қажет. Ол үшін Иса Токтыбаевқа қатысты Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты мен Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағаты, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты қорларындағы құжаттармен танысып, ғылыми негізде саралау керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Исаев Мырқы «Революция сардары» Алматы: 1990.
2. Ырсымбетов Ж. «Жалынды большевик журналист» // Шымкент облыстық газеті, 1967 жыл 26 желтоқсан.
3. Умаров С.М. XXV лет САГУ. –Ташкент: изд. САГУ, 1945. -256 с.
4. Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 1044-қор, 1-тізбе, 3-іс.
5. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане / Сборник документов и материалов. – Шымкент: Южной-Казахстанский госуниверситет им. М.Ауезова, 2004. Ч.2. – 276 с.
6. Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 34-қор., 1-тізбе., 687-іс.
7. ӨР ОММ. 34-қ., 1-т., 110-іс.
8. Мәми Т. «Коммунистердің тамұғынан оралған». // Қазақстан мұрағаттары №1 (25) 2013.
9. ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 97-іс.
10. Тилеукулов С., Оразымбетов Ш. Первый Казахский институт в Ташкенте (сборник документов и материалов). –Ташкент: ТГПУ им. Низами, 2005. -160 с.
11. ӨРОММ. 372-қ., 1-т., 13-іс.
12. ӨРОММ. 372-қ., 1-т., 60-іс.
13. ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 37-іс.
14. ӨРОММ. 25-қ., 1-т., 40-іс.
15. ӨРОММ. 372-қ., 1-т., 20-іс.
16. ӨРОММ. 39-қ., 1-т., 407-іс.
17. ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 1118-іс.
18. ӨРОММ. 2748-қ., 1-т., 2581-іс.
19. ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 1594-іс.

20. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 693-қ., 1-т., 15-іс.
21. ҚРОММ. 693-қ., 1-т., 7-іс.
22. ӨРОММ. 34-қ., 1-т., 2641-іс.
23. Бәкірұлы Ә. «Жайлас операциясы». // Егемен Қазақстан 1997 жыл, 25 шілде
24. Тұрсын Х.М. «Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты». Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. Т3. 407 б
25. Мәми Т. «Жоқ, бұл Кәрім Тоқтабаев емес... Иса Тоқтыбаев» // Егемен Қазақстан 2010.

К. ҚАЗЫБАЕВТЫҢ «СҰРАПЫЛ» РОМАНЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТАҚЫРЫБЫ

З.Н. Ермаганбетова,

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
аға оқытушысы, филология ғ.к.
Қызылорда қ., Қазақстан*

Нәубат жылдары байтақ қазақ жерінен қалың қауым ауыл аймағымен, бала-шағасымен артынып-тартынып беті ауған жаққа, бір шеті Қиыр Шығыс пен Сібірге дейін бытырай көшті. Қолындағы бар асылын саудаға салып, тіршілік үшін, бір үзім нан үшін тентіреп кеткені белгілі. Тағдыр тәлкегіне ұшырағанмен өзгеге еш кінәсі жоқ қаншама адам мезгілсіз ажал тырнағына ілігіп, халықтың қатары қатты селдіреді. Отызыншы жылдардың жұртты күйзелтіп, сілікпесін шығарған өзге де сан-сорақы көріністері болды. Ашаршылық пен ластық араласа келіп, адамдар арасында әртүрлі індетті көбейтті.

Демограф ғалымдар 1932-33 жылдардағы асыра сілтеу мен ашаршылық қырғыны қазақ жұртының 2 млн 22 мың адамды жұтқанын дәйектеп, бұл жиырмасыншы ғасырдың ішіндегі ең зұлмат трагедия болғанын ашынып айта бастады [1, 20 б.]. Бұл нәубәттің көзі – Голощекин секілді солақай сойқан басшының өлкеде жаппай ұйымдастыру саясатын нақты жағдаймен санаспай, әсіре белсенділікпен «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» дейтін ұранын жүзеге асыруында еді. Көшпелі қазақтың малын, барын зорлықпен талап алып, жерінен, елінен безіп, қаңғуға мәжбүр еткен өрескел өктемдігін тарих шындығы айғақтап берді.

Әдебиет саласында да кезең шындығын көркем бейнелеген туындылар дүниеге келді. С.Жүнісовтің «Заманай мен Аманай», С.Елубаевтың «Ақ боз үй», Т.Әлімқұловтың «Қаратау» повесі, С.Сматаевтың «Елім-ай» романдары осы кезең шындығын бейнелеген көркем туындылар.

Тарихи тақырыпты жазу, өткен кезең шындығын реалистік тұрғыда бейнелеп жеткізу қаламгерден білімділікті, шеберлікті, сондай-ақ аса жауапкершілікті талап етеді. Жазушы Кәкімжан Қазыбаев «Сұрапыл» романын жазуға көп дайындықпен келген. «Сұрапыл» – отызыншы жылдардағы ашаршылықты ашына әшкерелеп, кең ауқымда көрсеткен қазақ топырағындағы алғаш туындылардың бірі десек қателеспейміз. Мұнда бір әулеттің тағдыры арқылы сталиндік репрессия кезеңінің ащы шындығы көркем бейнеленеді.

Кез келген қоғамның белгілі бір тарихи дәуірдің көркем бейнесін шынайы жеткізуде алдымен сол кезеңде өмір сүріп, тағдыр кешкен адамдардың тыныс-тіршілігін терең суреттеу қажеттігі туралы ф.ғ.д, профессор Ж.Дәдебаев: «Суреткер өз шығармасында не жайлы, қандай өмір шындығы жайлы ой толғағанда да басты шындықты адам образы арқылы ғана ашып береді, тек сол арқылы ғана бейнелеп, дәуір тынысын таныта алады. Өйткені, көркем шығармаға өзек болатын өмір де, ол өмірдің шындығы да адамдікі, адам өмірінің шындығы» [2, 156 б.], – деп атап көрсетеді. Осы тұрғыдан келсек, адамдар тағдыры арқылы танылатын кезең шындығы К.Қазыбаев шығармасында да әрқилы, қалың оқиғалар аясында көрініс табады.

Нақтырақ айтсақ, қаламгер тарих шеңберіндегі ел басынан өткен ауыр кезеңнің шындығына терең бойлаған. Ол – қазақ халқының тағдырына мәңгі жазылмайтын жара алып келген отызыншы жылдар шындығы. Ашаршылық, жоқшылық – осының бәрі ауыл адамдарының қиюы қашып тұрған тіршілігін ауырлата түседі. Мұның өзі романда нақты оқиғалар арқылы бейнеленеді.

Жазушы сол кезеңде ғұмыр кешкен, өмір соққысына төтеп бере алған бірнеше кейіпкердің тағдырына барлау жасайды. Ер қайратты Дәмелі, оның жолдасы Малыбай, Дәмелінің бауыры Нарғазы, жас та болса ел басқарған ауылнай Ақылжан, оның жары мұғалім Қайша.

Бозбала Ақылжан – осы оқиғалардың ортасында әрекет ететін кейіпкердің бірі. Айнала қоршаған орта, адамдар әрқилы мінез-құлқымен, әрекет-тіршілігімен балаға әртүрлі әсер қалдырады. Қатал, қатыгез өмірдің ауыртпашылықтары жас баланы тез есейтіп, ес жидырады. Роман оқиғасымен таныса отырып, қазақ жұртының әлеуметтік-тұрмыстық бейнесінің қандай болғанына көз жеткізесің. Онда төбе шашың тік тұрып, тұла бойың түршігетін неше түрлі оқиғалар суреттелген. Асыра сілтеу әсерінен тіршілік көзі – малдан айрылған жұрт ашаршылыққа ұшырап, қолына не түссе соны қорек етіп, тіпті тышқан жеуге, жас сәбиді өлтіріп, қазанға сап асуға дейін барған. Асырай алмай балалар үйіне өткізілген Ваня, Таня, Петя, Вера боп жазылып кеткен сәбилер тағдыры романда әсерлі суреттелген. Күні бүгінге дейін перзенттерін іздеп таба алмай жүрген ата-аналар қаншама?

Қазақ даласында Голощекин саясаты қалай жүзеге асты, халықтың сол кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайы қандай еді? – деген сұрақтарға шығарманы оқи отырып жауап таба аласың.

Компеске науқанына байланысты сырт жерге қашып жан сауғалап жүрген адамдар, Шатырбай ауылының Қытайға асуы, бір күнде Бимендінің үш отар қой, бір үйір жылқы, үш баласымен арғы бетке өтпекші боп із-түссіз кетуі, қара танымайтын Анарбай төрағаның «ескінің қалдығы» деп киіз үйді өртеуі, ашынғандардың «өкімет маған да жоқ, саған да жоқ» деп талай малдарын жайратып салуы оқырманды бей-жай қалдырмайды.

Қатыгез уақытты, соған орай мейірімсіз адамдар әрекетін мезгіл шындығымен сабақтастыра суреттеген тұстарда автор қара бояуды көбірек жағып жібергендей болады. Өйткені романда суреттелген уақыт бейнесі сол кезеңнің айна қатесіз шындығы еді. Қаламгер ақиқатты бұрмаламай қайта соған жүгінген. Шығармадағы суреттелген оқиғалар ойдан шығарылмаған. Ондағы кейіпкерлер өмірде болған, солардың басынан кешкен тағдыр талайы.

«Қуырған бидай, ақталған сұлы дәні, шәйдің бар жөні осы ғана. Дегенмен шөлдеп келген Малыбай қара шайдың өзін біраз ішуге ыңғай білдірді. Қайшаның әңгімесін одан әрі жалғастыруын күтті.

Сұмдығы басқада. Шеттеу бір үйге келсек түндік есік түп-түгел жабық. Тірі пенде иісі сезілмейді. Тобымызбен ішке кірдік. Кемпір-шал жүктің түбінде отырған күйінде қалыпты. Отыздарға әлі жетпеген келіншек қан-қан, етбетінен есікке ұмтыла құлаған сияқты. Сол шамалас, бірақ сақал-мұрты әбден өсіп жүдеген жас жігіт қолында шөміші бар оты сөнген қазан-ошақтың түбінде серейіп жатыр. Қақпақты алып қалғанда бәріміз шалқамыздан құладық. Қазан ішінде Амангүлдей жас сәби» [3, 266 б.]

Бұл үзінді ашаршылық жылдарында халық тұрмысында кездескен бір ғана жағдайды көз алдыға әкеледі. Өте сорақы, өте аянышты жағдай. Адамды адамдықтан ада еткізген сол кезеңнің ащы да болса шындығы. Мұны автор елдің жүдеу тұрмысын көріп, қаппен астық таратып жүрген Ақылжан ауылнайға сүзеген молданың айтқан «Алланың ісі емес, адамның ісі ғой» деген сөздері арқылы жеткізеді.

Жас болса да жаңа өмірдің жүгін мойнына алған Ақылжан біраз дүниені бастан кешеді. Лепірбайдың аяқ-асты түрмесін, Анарбайдың арандатуын, өкіметтің оқуын, одан қуылғанын, Қайшаның қасіретті тағдырын көреді. Өмірден түйгендері, көргендері бар. Анарбай – қағазға қол қояры бар болыс. Ақылжан – оқып жаза алатын, сауатты болыс. Ақылжан секілді жас болыстың

өмірге келуі кезең сипатын аңғартады. Оған дейін ауылнай болғандары қара танымайтын қараңғы адамдар. Қол қоя алғандары қойды, қоя алмағандары бармағын басты. Небір тағдырлар солардың қолынан өтті. Байларды тәркілеу солардың шешімімен жасалды. Осы мөрдің астында талай адамдар тағдыры кетті. Өш алды, айдатты, соттатты. Өйткені ауылнайдан үлкен тұлға жоқ. Қараңғы жұрт оларды пайғамбардан кем санамады. Ал Ақылжан хат таниды, қағаз жаза алады, іс жүргізуді біледі. Кезең сыры деп отырғанымыз да осы.

Жазушы халықтың аштықтан қырылу себептерін қазақ ауылын жайлаған оба індетін бұлтарыссыз суреттермен дәлелдейді: «Жаңағы індет шыққан үйге алдымен от тиді. Жанған киіздің иісі түншықтырып барады. Бәрі жел жакқа шықты. Керегелердің, уықтардың бытырлағаны жанды жаншып, өзекті өртеді. Оттың тілі жаландап, жоғары қарай өрлеп барады. Көп кешікпей шаңырақ гүрс етіп ортаға түседі. Малыбай бұл қияметті көргісі келмей теріс айналды. Ауызды жиып алғанша гүрс еткен дауыс естілді. Құп-қу кереге, уық шатыр-шұтыр жанып жатыр. От өз ойранына қуанғандай» [3, 280 б.]. Оқырман сезіміне ауыр тигенмен қазақ халқы бастан кешкен кезең шындығы осындай еді. Байларға салық салу кедейлермен аралас жүргізілгені, салық алмағандардың қолда бар малын тартып алуы әділетсіздікті көрсетеді. Романдағы малы бар Бимендінің ауру кемпіріне, бала-шағасының тамағына бір қойын қимауы да адам бойындағы уақыт салған қатыгездікті аңғартады.

Ең өкініштісі – кедейлерге ара түскен, халық мұңын жоқтаған, жаңа өмірдің жаршысы болып жүрген ауыл белсенділері Нарғазы, Жүсіп, Ақылжандардың НКВД-ның үйреншікті әдетімен ұсталып, итжеккенге айдалуы.

Жазушы Ақылжан мен Қайшаның, Жүсіп пен Бәтимәнің махаббатын әсерлі суреттейді. Романда негізгі оқиғалардың бел ортасында жүретін Қайша мен Бәтимә – тәркіленген тұқымның қыздары да, Ақылжан мен Жүсіп – қарапайым кедей табынан. Жазушы бұл арқылы халықты тапқа бөлгенімен, адал махаббатты тапқа бөлуге болмайтындығын ұқтырады. Яғни бірін-бірі шын сүйетіндерге заман қиындығы да кедергі бола алмайтынын, ол сезімнің бәрінен де биік екенін әрқилы жағдайлар арнасында көрсетеді. Жанкешті адал жандар тағдыры әдемі сюжетпен өрілген.

Әлеуметтік шындықты жазу – заманның рухани тынысын жеткізу болса, өз кезеңінің өзекті шындығын қаламгер осындай кезек-кезек толыққанды образдар жасау арқылы аша білген.

Роман соңында Дәмелі ана мен Қайша итжеккенге айдалған Ақылжанды іздеп жолға шығады. Поезда келе жатып Дәмелі түс көреді. Түсінде бақыл болған анасы екеуі жұмақ қаланы аралап жүр екен дейді. Онда Жүсіп пен Бәтимә, Самұрыққа мінген Нарғазы, егін мұхитындағы Малыбай, халық көп жиналған сәнді алаңда атпен жүрген Ақылжан мен Қайшаны көреді. Арайлап атып келе жатқан аппақ күн. Бұл тамашаға ауызының суы құрып қарап тұрғанда анасы «енді Аңдар ауылын көр», – дейді.

Аңдар ауылында өткір көзін жұмған арыстан қатты шабаланып тұр екен дейді. Қанжардай сояу-сояу тістерін ақситып, айдаһардай күркіреді. Ашулы арыстан темір тордан жан-жағына қарап айбат шегеді де, өз терісін өзі сыпыра бастайды. Бір кезде құйрығын басып қалып, өз құйрығына өзі шырматылып өледі.

Жазушы екі көріністі қатар суреттеу арқылы екі кезең бейнесін береді. Ойлы оқырман жұмақ қаланың – азат Қазақстан, аңдар ауылының – Кеңес Одағы екенін айтпай-ақ ұғады. Жазушы шеберлігі де сол, түбінде қазақ елі өз алдына дербес тәуелсіз мемлекет болады деген ойды осылайша астарлап жеткізуінде. Мұнан қаламгердің көркем қиялының қуаты, топшылау мүмкіндігі мол екендігін көреміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байжанов С. Өткеннен мұрағат – өркенге ұлағат. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 478б.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.
3. Қазыбаев К. Сұрапыл. – Алматы: Қайнар, 1995. – 524 б.

ҚҰНАНБАЙДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІН КӨРГЕН ҰРПАҚТАРЫ

Ұ.Н. Жаңбершиева,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің профессоры, филология ғ.к.
Қызылорда қ., Қазақстан*

Тарихтың тас кешеуін басынан кешірген қазақ халқында өткен өмірдің естен кетпес оқиғаларын беретін деректер көп. XX ғасырда саяси жағынан да, әлеуметтік, экономикалық жағынан да қазақ елі толық түрде тағдыр алдында бас иеді. Олай дейтініміз, саяси қуғын-сүргін құрбандары болған қаншама қазақ тағдырына зұлмат заманның әсері болды.

Өткен тарихымызды бұрмалаусыз, тура қорытудың бірден-бір жолы – халқымыздың болашағы үшін күрескен арыстарымызды ұрпаққа таныту.

Қазіргі күні өткен тарихымызды жалтақсыз зерттеп, зерделеуге жол ашылды. Халқымыздың мәдени-саяси өсуінде қуғын-сүргінге ұшырап, пәле жабылып, ату, аштан өлу, айдалып кету сияқты сұмдықтарды қайта тірілту парызымыз сияқты.

Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», - деп ұлттық рухты көтеруге айрықша баға береді. Осы орайда өткен тарихымызды толық зерттемей, болашақты жасай алмайтынымыз анық.

Қазақ елінде қуғын-сүргін қолдан жасалған, себебі билік басындағылар тақтан түспеу үшін билікті зияларды қырып-жоюды жоспарлаған. Тарихи деректерге сүйенсек, қолдан жасалған қасірет қазақтың тең жартысын қырғанын білеміз.

1928 жылы «Ірі байлар халықты бұрын қанап, зорлық-зомбылық көрсеткен, байыған ақсүйек, шонжарлар кәмпескеленсін» деген қаулы шықты. Ірі байларды қудалаудың негізі Қазақстаннан емес Мәскеуден басталды. Қуғын-сүргінге саяси (репрессия) мен аштықты жатқызсақ, билікті зиялыларды жапон, неміс тыңшысы деп ұлт зиялылары мен қарапайым адамдарды қудалау басталды. Сөйтіп қырып-жою, өлім жазасы, жер аудару, ату сияқты қылмысты істерді қолдан жасап, ұлт намысын таптады.

Бұл нәубат 1918-1953 жылға дейін жүргізілгенін тарих көрсетіп отыр. Осы жылдарда қазақ елі екі бірдей аштықты басынан өткізді. Сөйтіп қазақ озбырлық саясаттың құрбаны болды. Сол кезеңде, жеке адамға табыну дәуірінде алғаш қуғын-сүргін зұлматына халқымыздың маңдайалды азаматтары ұшыраған. Алаш зиялылығын «халық жауы» деу тарих парақтарында сақталып қалды. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, Е.Омаров, М.Жұмабаев, М.Тынышбаев, М.Шоқай, С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, О.Жандосов, Т.Жүргенов, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ш.Құдайбердиев сияқты қазақ жұртының зиялы азаматтары «халық жауы» аталып, қудаланып, түрмеге жабылып, атылып, зиратсыз қалды. Халқының бақыты үшін күрескен асыл азаматтарды озбыр саясат халқына жау етіп көрсеткен.

Біз сөз еткелі отырған – Құнанбай ұрпақтары да осы саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болғандар. Солардың бірі – Ә.Бөкейхановпен бірге түрмеге жабылған Абайдың Әйгерімнен туған ұлы Тұрағұл.

1927 жылы Ә.Бөкейханов Кәкітайға хат жазды. Кәмпескеге байланысты Шыңғыстаудан 29 адам кәмпескеленгендігін хабарлады. Биліктің осы саясаты Шыңғыстау көтерілісіне әкеп соқты. Көтеріліс күшпен басылып, 72 адамды түрмеге қамайды. Олардың біразын Түйемойнақ деген жерде атады. Солардың ішінде Абайдың Әйгерімнен туған Михайл деген баласы да болады.

Тұрағұлға келетін болсақ, Шымкентке жер аударылып түрмеге жіберіледі. Сол жерде қайтыс болып жерленген. Кейінгі жылдарда бейіттерді бұзып завод салынғанда Тұрағұл сүйегін алып, жерлейтін адам болмай, құрылыс астында қалады деп тарихшылар айтып жүр.

1921 жылы Ақылбайдың ұлы Әубәкірді шонжар тұқымы деп қудалайды. Ол қашып, Ұржарға, Шымкентке көшеді. Шымкентте Тұрағұл оған көмек бере алмайды, сөйтіп қиындық көріп 1934 жылы дүние салады.

Құнанбай ұрпақтарын аштық та айналып өтпеген. Абайдың Әйгерімнен туған Кенже деген қызы аштан өледі.

Саяси қуғын-сүргін зұлматына Шәкәрім әулеті де ұшырағаны белгілі. Абайдың үлкен ағасы Құдайбердіұлы Шәкәрім көрген қиянат қытымыр заманның салдарынан болды. Шәкәрімге тағылған айып ірі бай, қажы, шонжар, болыс болған, ақсүйек, діншіл қажы, аға сұлтан Құнанбайдың немересі деп кәмпескеге іліндіреді.

Шәкәрімді ауыл жиынында қарап, жазықсыз екеніне халық куә болып, босатып жібереді. Осы жағдайға налып, елсіз жерде ескі қорада жалғыздан жалғыз тұрып күн кешеді.

Екінші рет «Шыңғыстау көтерілісінен» қашып кеткендерді қуып, жазаламақ болған ГПУ-дің бастығы Қарасартов Шәкәрімді 1931 жылы, 2 қазанда атып, денесін терең құдыққа лақтырып жіберген.

Әкесінің өлімін ұлы Ахат Семей түрмесінде жатып естіген. Сол кезде «Менің әкем» атты мақаласын жазуды ойлайды. Кейін мақала жазылады. Мақаласында қиын заманда оққа ұшқан әкесі туралы Ахат: «1961 жылы, 26 маусымда Бақанасқа бардым. Әкемді тастаған құдықты тауып, жалғыз қазып алдым. Жалғыз тастаған құдықты тауып, жалғыз қазып алдым. Жалғыз қалған себебім: біреу болса, ол асығып, сүйектің бір жерін сындырып алар деген ой келді. Бардык сүйегін түгел алдым. Тек, оқ бүлдірген екі сүйегі болды. Бірі-оң жақтағы тоқпақ жіліктің басын үзген. Екінші атқан оқ төс сүйектің ортасынан өтіп, оң жақ омыртқаның қанатын сындырған», – дейді. Міне, Шәкәрімге жасалған озбыр қиянат осындай болған.

Шәкәрімнің отбасы саяси қуғын-сүргіннің толық құрбанына айналады. Әйелі Айғанша аштан өлген, баласы Ахат айдалып 14 жылға кетеді. Зият деген баласы Қытайға өтіп кетеді. Ғафур атты баласы Семей түрмесінде өзіне-өзі қол салады. Баязиты түрмеден шығып келеді де өледі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Ашаршылық оның қайғы-қасіретке толы салдары кеңес кезіндегі гуманитарлық апат салдары болды» – деп есептеді [1.1].

Елбасы айтқандай, аштық Шәкәрім әулетіне қайғы-қасірет әкелді.

Ауру баласы Абай бейітін құшақтап жатып аштан өлген. Осындай қорлыққа шыдамай қызы у ішіп өлгелі жатқанда Абайдың Гүлбадан деген қызы сүт беріп аман алып қалған.

Ал, Ысқақұлы Ахметбек ұрпақтары түгел айдаудан хабарсыз кеткен. Медғат деген баласы 1937 жылы ұсталып, 10 жылға айдалған. Үлкен қызы Мүбәрак та айдаудан оралмаған.

Архамды 1932 жылы НКВД ұстап, 4 жылға айдаған. Ысқақ немересі Даниял 1937 жылы каторғаға айдалып, сол жақта өлген.

Міне, Құнанбайдың ұрпақтары осындай қуғын-сүргінді басынан өткергенін бүгін тарих көрсетіп отыр. Әрбір көзі ашық адамға Құнанбай мен Абайдың, Шәкәрімнің кім екенін танытудың қажеті жоқ. Дегенмен, сәл анығырақ айтсақ, Құнанбай өз заманының атақты адамы, Қарқаралы округінің аға сұлтаны болса, Абай қазақ халқының тұтас бір дәуірінің ақыл-ойы мен мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің асқар шыңы Шәкәрім өз заманының үлкен ойшылы, көрнекті тұлғасы екені баршаға мәлім.

Саяси оқиғалардың құрбаны болған ұлт зиялыларымен қатар Құнанбай ұрпақтары да осылай тағдыр тәлкегіне түскен. Бұл тұжырымдар бүгінгі таңда Құнанбайдың қуғын көрген ұрпақтары туралы жаңаша танып-білуге қаншалықты маңыз беріліп отырғанын айғақтайды.

Ғалым М.Жүсіпов: «Алаш зиялылары репрессияға ұшырады, кітаптары қамауға алынды, атылды, айдалды, бірақ Алаш қағидалары қазақ көкейінде жойылмайды, себебі Алаш зиялылары қазақтың жүрегіндегі, сезіміндегі, ойлау қабілетіндегі ұғымдар негізінде Алаш идеологиясын жасаған», – дейді [3.1046].

Империялық озбырлық жүздеген ұлтжанды азаматтардың өмірлерін осылай қасіретке тап қылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру «Егемен Қазақстан» газеті 12.04. 2017 ж.
2. Шәкәрімтану мәселелері. – Семей. Таляр-Пресс. 2006. – 440 б.
3. Алаш және Әуезов. – Алматы. Жазушы, 2007. – 304 б.
4. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы қазақ қасіреті.
5. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы. Санат 1995. – 320 б.

ОПЫТ ИСТОРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПЕРИОДА РЕПРЕССИИ, ГОЛОДА И ДЕПОРТАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

А.С. Идигов,

*член АНК, председатель Клуба ведущих журналистов,
главный редактор областной газеты «Огни Алатау»
г. Талдыкорган, Казахстан*

Мы, казахстанцы, ныне живущие и те, кто придет после нас, должны знать о нашей общей истории, в том числе и о ее трагических страницах. Поэтому очень правильно, что Ассамблея народа Казахстана в свое время инициировала международный проект «Память во имя будущего» и успешно его реализует. За эти годы мероприятия в рамках проекта прошли в разных регионах Казахстана. В нынешнем году местом их проведения стала Кызылординская область.

«Круглые столы», акции, строительство памятников, издание книг и другие мероприятия, проводимые Ассамблеей народа Казахстана совместно с другими организациями – все это, безусловно, хорошее и нужное дело. Такая работа помогает нам сохранять в памяти печальные события прошлого, пополнять знания, делать выводы. Но при этом, на мой взгляд, в центре внимания, в первую очередь, должна быть молодежь. Ведь, если мы, старшее поколение, еще знаем и помним о преступлениях тоталитарного режима, репрессиях, голоде 30-х годов, депортации народов, то молодые об этом имеют весьма смутное представление.

Подрастающее поколение должно знать о той страшной трагедии, которую пережил казахский народ и народы, подвергшиеся депортации. Это наша общая история, общая судьба. И это является для всех нас мощным объединяющим и консолидирующим фактором.

Секретариат Ассамблеи и ее Научно-экспертный совет, являющийся своеобразным «мозговым центром», определяя проблемные направления, а затем умело строя работу, способствуют гармонизации межнациональных отношений в обществе, консолидации людей. Международный проект: «Память во имя будущего», можно сказать, тоже одно из таких направлений. Ежегодное участие в мероприятиях данного проекта представителей ближнего и дальнего зарубежья, представителей всех этносов, способствует не только взаимообогащению, постижению нашей общей истории, но и сближению представителей разных народов, укреплению взаимоотношения и взаимопонимания. А это, как известно, надежный фактор укрепления мира, стабильности и согласия не только в стране, но и в окружающем мире.

За 85-летнюю историю у нас уже есть наработанный опыт исторического анализа периода репрессии, голода и депортации в Казахстане. Благодаря свидетельству очевидцев, архивным материалам, трудам историков есть общее представление о трагических событиях первой половины 20-го столетия. Однако истинные масштабы и последствия преступной политики тоталитарного режима еще до конца не установлены. Это предстоит сделать нам и тем, кто придет после нас.

Говоря о печальных страницах нашей общей истории, мы, конечно же, в первую очередь должны вспомнить о голодоморе начала 30-х годов (1931-1933гг.) В результате преступной деятельности «испытанного ленинца» Ф.Г.Голощекина и его приспешников целый народ оказался на грани катастрофы. Дорогой ценой заплатили казахи за коллективизацию и советизацию аулов, «малый Октябрь», с которыми прошелся по обширным степям Республики этот несостоявшийся зубной врачеватель.

Страшный голод унес около 2 миллионов жизней (точных данных нет). Десятки тысячи лучших представителей интеллигенции подверглись репрессиям. Около миллиона людей, гонимые голодом, преследуемые властями, вынуждены были уйти за границу.

Об этом периоде сказано очень много. Все мы довольно хорошо информированы. Поэтому не буду повторять общеизвестные вещи. Но хочу высказать по этому поводу мысль или суждение, которое ранее нигде не озвучивалось и у меня лично возникло в процессе обретения того самого опыта исторического анализа.

Я нигде не встречал, чтобы применительно к казахскому народу употреблялось слово «депортация». А между тем, если быть до конца объективным и справедливым, и он не избежал этой участи. Подтверждение этому своему выводу я совершенно случайно нашел еще в 1994 году.

Тогда мне, без преувеличения, выпала уникальная возможность общаться по телефону со всемирно известным чеченским ученым, политологом, писателем, гуманистом Абдурахманом Авторхановым. Всю свою долгую жизнь он посвятил беспощадной борьбе со сталинским режимом, разоблачению его преступной деятельности. Разговор шел из Алматы с Мюнхеном, где он находился в изгнании.

Помню, когда речь зашла о Казахстане и казахах, он рассказал о своей встрече с представителями казахской диаспоры в Мюнхене. И привел свои слова. Цитирую дословно: «Вам это может показаться неожиданным, но часть казахского народа тоже подверглась депортации. Объясню свою мысль. В Казахстане «любитель кровавых блюд» Сталин преступления совершал не сам лично, а через своих верных опричников, одним из которых был Голощекин. Все было сделано с коварным умыслом, используя принцип «резать по живому». Безжалостно разрушается вековой уклад жизни кочевого народа. Насаждаются чуждые и неприемлемые для степняков формы и методы ведения хозяйства, прежде всего в животноводстве. Плюс – грубое игнорирование национального менталитета, культуры, обычаев, традиции. Плюс – репрессии, уничтожение видных представителей интеллигенции, общественных деятелей, талантливых специалистов.

Как следствие – страшный голод, вызванный джудом. Несколько миллионов умерли, сотни тысяч ушли на чужбину. Так вот они и есть жертвы той самой депортации. Так называемой, скрытой депортации. То есть специально были созданы невыносимые условия, чтобы люди вынуждены были покинуть свои земли. Так что я смело ставлю казахов в один ряд с депортированными северокавказскими народами». Конец цитаты.

В период с конца 30-х годов и до середины 40-х в Казахстане сохранялась очень тяжелая ситуация. С одной стороны, сам народ еще не успел залечить раны страшной трагедии голодомора, с другой – шла Отечественная война. Люди жили в нищете, кругом – разруха. И вот эта многострадальная земля была выбрана местом депортации целых народов.

В 37 году привезли ссыльных корейцев. В 41-м – немцев Поволжья. В 44-45 годах – чеченцев, ингушей и другие кавказские народы. Эти крупномасштабные акции сопровождались невиданными жестокостью и насилием (пример – депортация вайнахов).

Напрашивается вопрос: почему местом ссылки народов был избран именно Казахстан, эта многострадальная земля? Сталинско-бериевский расчет был прост. Выжившие в пути следования непременно погибнут в суровых степях Казахстана от холода (неслучайно акция была осуществлена зимой) или от голода. Определенное место отводилось и такому фактору,

как борьба за выживание. Бросив в «один котел» вместе с казахами целые народы с разными менталитетами, психологией обычаями, традициями, да еще навесив на всех ярлыки изменников Родины, предателей и бандитов, режим надеялся посеять вражду между людьми, натравить друг на друга целые народы и этим самым вызвать новые жертвы. А, в конечном счете должен был сработать чисто сталинский принцип: «Нет народа – нет проблем».

Но человек с волчьим сердцем и его верные псы просчитались, решив что и простые люди подобно им живут по волчьим законам, когда сильный уничтожает слабого. Мудрая казахская пословица гласит: «Халық қатесіз сыңшы». Сами пережившие тяжелые испытания, много повидавшие горя и страданий, уже прошедшие ужасы сталинских репрессий, казахи сразу разобрались, кто враги, а кто жертвы, где ложь, а где, правда. Они не оставили в критический момент в беде другие народы. Помогли, делясь и хлебом, и кровом.

Абдурахман Авторханов, являясь чеченцем по крови, был интернационалистом по духу. Разоблачая человеконенавистнический сталинский режим, он выступал защитником не только вайнахов, но и всех угнетенных народов СССР. В этом нетрудно убедиться познакомившись его фундаментальными трудами «Сталин у власти», «Народоубийство в СССР». «Технология власти», «Империя Кремля: Советский тип колониализма» и другими.

По его утверждению, сталинская клика, чтобы оправдать геноцид, выдвигала самые нелепые обвинения против целых народов, в том числе чеченцев, ингушей, карачаевцев, крымских татар, немцев Поволжья, балкарцев. В чем провинились корейцы Дальнего Востока? Почему турки, курды и хамшилы были высланы на Восток? Почему греки, живущие на Черноморском побережье, были высланы в 1944 году? Почему десятки тысяч армян были оторваны от своей Родины вскоре после войны? Иначе говоря, какой механизм сработал, чтобы принять решения, касающиеся судеб целых народов? Кто понесет персональную ответственность за эти преступления? Вот те вопросы, которые ставил ученый с мировым именем Абдурахман Авторханов, и на которые искал ответы, рискуя собственной жизнью.

Спустя многие десятилетия эти вопросы стоят и перед нами. Ведь до сих пор за эти масштабные преступления против человечности еще никто не извинился перед народами. Посему еще не все точки над *i* расставлены. Следовательно, не до конца восстановлена справедливость.

Все это означает, что нам и дальше надо пополнять, обогащать свой опыт исторического анализа тех трагических событий. И делать это мы должны без оглядки на кого-то или на что-то, говоря только правду какой бы она ни была, давая самую суровую оценку прямым виновникам преступлений.

Об этом к нам призывают мученики, которых постигла страшная голодная смерть в начале 30-х годов. Об этом к нам призывают матери репрессированных и расстрелянных лучших сыновей казахского народа. Об этом к нам призывают безвинные жертвы депортации целых этносов.

И должны мы это делать по примеру того же Абдурахмана Авторханова, который написал известный некролог на смерть Сталина. Приведу только отрывок из него: «Перестало биться волчье сердце и работать дьявольский ум. Ушел человек, в котором не было ничего человеческого: ни души, ни любви, ни жалости.... Ушел человек, который обессмертил свое имя миллионами смертей. ... Осиновый кол в его могилу! Вечное проклятье его памяти! Истребительная война его наследству!

СҮЛЕЙМЕН ЕСҚАРАЕВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ: ТАРИХ ПЕН ТАҒЫЛЫМ

Ә.Д. Кушекбаев,

*Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғалым хатшысы
Қызылорда қ., Қазақстан*

Егемендік алғаннан кейінгі кезеңдегі мемлекетіміздегі жаңарулар мен тың серпілістер тарихи оқиғаларға жаңа тарихи таным бағытында зерттеу мен тың деректер негізінде қайта сараптап зерттеу мүмкіндігін әперіп, Отандық тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерінің орнын толтырып, болған оқиғалар мен құбылыстарға жаңа көзқарас тұрғысынан сараптап, тарихи шындықты зерттеп, зерделеп жария етіп отыратыны ұлттық зиялылар қызметі арқылы жүзеге асатыны мәлім. Егеменді Қазақ мемлекетін құру жолында ұлттық сананың қалыптасуы мен қазақ ұлтының өткен тарихын, жекелеген тұлғалары мен тарихи үрдістерін шынайы түрде толық қарастыруды қажет етіп отыр. Қоғамда ұлттық зиялы қауым өкілдерінің, саяси қоғам қайраткерлерінің, тіпті ел ішінде танымал болған белгілі мемлекет қайраткерлері мен саясаткерлердің есімдері XX ғасырдың 20 жылдарының соңынан басталған кеңестік жүйенің арнайы жүргізген саяси іс-шараларының құрбаны болып кете берді. Кеңестік тарих ғылымы жекелеген ұлттық тұлғалардың өмір жолдары мен ұлтына арнаған қоғамдық-саяси қызметтерін өмірге жанаспайтын ұғымдар тұрғысынан қарастырды, зерттеуге тыйым салды, ал зерттеле қалғандары сыңаржақ бағаланып, тарихи шындық тұрғысынан бағалауға мүмкіндік бермеді [1, 15 б]. Сондықтан да тарихтың бұл беттерін қайта қарастырып, әлі де болса қолданбай келген мұрағат құжаттары арқылы жаңа шынайылық көзқараспен сынай отырып, қазақтың зиялыларының бірі Сүлеймен Есқараевтың патша үкіметі, кеңес үкіметі тұсындағы өмірі мен қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметтері туралы тарих саласында осы күнге дейін толық, арнайы түрде ғылыми тұрғыдан зерттелмеген тұстарын кешенді түрде ашып көрсету бүгінгі күні көкейтесті мәселе болып отыр.

Ташкент қаласындағы Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған Сүлеймен Есқараевтың жазып қалдырған қысқаша өмірбаянында ол 1896 жылы бұрынғы Түркістан генерал-губерниясы, Сырдария облысының Қазалы уезіне қарасты қазіргі Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жаңақала ауылында дүниеге келгені туралы [2, 5 п] жазылады. Ол 1910-1918 жылдарда Ақмешітте (қазіргі Қызылорда) кірпіш зауытында, теміржолда жұмыс істеген. 1918 жылы Сүлеймен Есқараев большевиктер партиясы қатарына қабылданады. Перовскіде командир Николай Селиверстовтың ұйымдастырған партизан отрядына қатысып, онда алғашқылардың бірі болып өз еркімен революцияны қорғауға аттанады. Оның арты азамат соғысына ұласып, Ақтөбеден Ташкентке дейінгі жорық жолында болады. Атап айтсақ, 1918-1919 жылдары Ақтөбе майданында, Осипов бірлігін жоюға және Шымкент түбіндегі шайқастарға қатысқан [3, с. 60].

Сүлеймен Есқараев Ташкентте төтенше Комитетте көп іс тындырғаннан кейін Ақмешіт қалалық атқару комитетін басқарды, одан кейін республика ішкі істер халық комиссары болды. Сүлеймен Есқараев 1919 жылы Ташкенттегі кеңес-партия мектебіне қабылданады. Жаңа құрылған жыл кеңес өкіметін нығайтуға, оның принциптерін жүзеге асыруға халықтың бетін бұруға Сүлеймен Есқараев сияқты адамдар қажет болды. Түркістан республикалық атқару комитеті Сүлеймен Есқараевты Сырдария облыстық кеңестерінің съезін шақыру жұмысына жібереді. Бұл тапсырманы ол мүлтіксіз орындайды. Бұдан әрі сол кездегі жағдайға байланысты партия оны Ташкент облыстық төтенше комиссия бастығының орынбасарлығына жібереді [3, с. 61].

1924 жылы қыркүйек айының 25-28 күндері аралығында болған РК (б) П Қазақ облыстық комитетінің 2-ші пленумының күн тәртібінде қаралған негізгі мәселердің бірі – Қазақ АКСР-на Түркістанның қазақ аудандарының қосылу жағдайы, барысы, қорытындылары болды.

Пленумда ұлттық территориялық межелеуге байланысты баяндаманы Қазақ Орталық атқару комитетінің төрағасы С.Меңдешов жасады [4, 51 б].

С.Меңдешов ұлттық территориялық межелеуге байланысты қазақ комиссиясының төрағасы ретінде комиссияның алғашқы құрылған күнінен бастап атқарған жұмыстарын, талас тудырып отырған шекаралық аудандарға қатысты қазақ комиссиясының көптеген ұсыныс пікірлерінің қабылданбай қалғандарына тоқтала келе: «Комиссияның алғашқы қаулысы бойынша бізге өтуге тиіс жер көлемі 900.000 кв. верст болуы тиіс еді, кейінгі қаулы бойынша 600.000. версті құрады. Ал бізге өтуге тиіс халық саны алғашқы қаулы бойынша 2 500 000 адам болса, соңғысы 1600 000 адам болды», [5] – деді. Пленумға Түркістан қазақтарының атынан қатысқан С. Қожанұлы, С. Есқараев, Ж Барибәев және Түркістан ОАК-ті Қазақ АКСР-ның өкілі Т Жүргеновтер ұлттық территориялық межелеуге, Астананы ауыстыру мәселесіне, ұлттық Республика құру ісіне байланысты өткір ойларын айтып, осы мәселелерді іске асыру жұмыстарын жүргізуге табанды талаптар қойды [5]. Нәтижесінде Түркістан автономиялы кеңестік социалистік республикасының құрамындағы Сырдария мен Жетісу облыстарының көп бөлігі Қазақ автономиялық кеңестік социалистік республикасының құрамына кіреді. 1922-25 жылдары Сүлеймен Есқараев Сырдария облыстық партия комитетінің нұсқаушысы бөлім меңгерушісі болды. Осы уақытта өз алдына шаңырақ көтеріп жатқан туысқан Орта Азия халықтарының жер-су мәселесін шешуге, шекара мәселесін белгілеуге белсене қатысады. Халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңінде партия Сүлеймен Есқараевты жауапты жерлерге жіберіп отырған. Жоғарыда келтіре кеткеніміздей Ташкент облыстық төтенше комитет төрағасының орынбасары, Сырдария облыстық атқару комитетінің төрағасы, 1921-25 жылдардағы Түркістан Орталық Атқару комитетінің мүшесі үлкен жауапкершілікті қажет ететін қызметтер еді [6].

Қазақстанның астанасы – Қызылордаға көшіп келгеннен кейін ол 1925-1928 жылдары Қазақ АКСР ішкі істер халық комиссары қызметін атқарады. Оған республикадағы кеңестік тәртіпті нығайтып, оның қалыптастыру ғана емес, Қазақстан милициясын, заң органдарын ұйымдастырып, оның нағыз мемлекеттік аппарат ретінде жұмыс істеуіне басшылық ету міндеті жүктелген еді. Бұл қызметте оның қарауында М. Масанчи, А. Розыбакиев сияқты белгілі адамдар жұмыс істеген [3, с. 62]. Сүлеймен Есқараев бұл уақытта республика партия қайраткерлері Т. Рысқұлов, О. Исаев, Е. Ерназаровтармен қызметтес болып, партия саясатын жүзеге асырудағы түбегейлі мәселелерді атқаруда осы азаматтардың тапсырмасын орындап отырған. Сүлеймен Есқараев жайлы замандасы Жүсіпбек Арыстанов былай деп жазады: «Кішкентайынан жұмыспен етене болып өскен ол әдетте көтерме сөзбен орынсыз күлкіні жақтыра бермейтін, көбіне тік қабағын шытып, ойланып, толғанып жүруші. Бірақ оның комсомолдық дарынды жетекшісі Ғани Мұратбаевпен бірге панасыз балаларды орналастыруда мейлінше мейірімділік көрсеткенін білетін біз оны «қатал болса, жауға қатал» деп санайтынбыз». Сүлеймен Есқараев 1928 жылы ұлтшыл ретінде Қазақстаннан қуылып, Орынбордағы өлкелік милиция мектебінің бастығы болады (1928-1929). 1930-1933 жылдары Мәскеудегі Бүкілодақтық Жоспарлау академиясының энергетика бөліміне оқиды. Жоспарлау академиясын бітіргеннен кейін ол Қарағанды облыстық атқару комитетінің төрағасы қызметіне жіберіледі. Бұл колхоз қозғалысының кезі еді. Бұдан бұрынғы қателіктерді партия түзей бастаған халық шаруашылығының қайта құрылуын аяқтау кезеңі де осы жылдарға дәл келеді. Ел экономикасын, шаруашылықтардың жағдайын, адамдардың тұрмыс-тіршілігін көтеруде осы жылдары көптеген жұмыстар жасалды. Замандастары оның бойындағы қайраткерлік қасиеті осы жылдары ашыла түскенін айтады. 1936 жылдың наурыз айынан 1937 жылдың мамырына дейін Сүлеймен Есқараев Әділет Халық комиссары және Қазақстан Республикасының Прокуроры қызметін атқарады [6]. Сүлеймен Есқараев 1936 жылы Әділет министрлігінен прокуратура бөлініп шыққанда, республика прокуратурасын өз алдына жеке дербес құрылым ретінде құрып, еліміздің прокуратурасының № 1 бұйрығына бірінші қол қойды Осылайша ол прокуратура органдары жүйесін құрудың, қалыптастырудың басында

тұрды. Жаңадан өз алдына құрылып жатқан, прокуратура кадрлары жетіспейтін сол бір қиын-қыстау кездің өзінде оның жоғары ұйымдастырушылық қабілетімен, біліктілігімен республика прокуратура органдары жедел өз даму жолына түсті. Ол 1937 жылы тамызда Қазақстандағы контрреволюциялық ұйым жетекшілерінің бірі деген жалған айыппен тұтқындалады. 1938 жылы наурыз айында Сүлеймен Есқараев бастаған 19 адамның ату жазасына кесілгені газетке жарияланып, Үкім 6-12 наурыз аралығында орындалды [6]. Ел үшін бүкіл күш-жігері мен білім-біліктілігін аямаған ер осылай жазықсыз жан қиды. Іс тек осымен бітпей оның әйелі де 8 жылға сотталды. Сүлеймен Есқараев 1957 жылы 5 қарашада ақталды.

Енді осы жылдың 1938 жылдың 4 қаңтарындағы мұрағат құжаттарынан үзінді келтірелік. *«Хаттамадағы сұрақ: НКВД тергеулеріндегі контрреволюциялық істердің анализі қашан және кімдер арқылы жасалған? Жауап: 1936 жылдың аяғында арнайы сектор бастығы Дубровский мен оның көмекшісі Бекарыстановтар жасаған. Сұрақ: Бұл анализ қандай мақсаттар үшін жасалған? Жауап: КСРО прокуратурасының тапсырмасына сәйкес НКВД органдарының жұмысындағы кемшіліктерді жариялау үшін. Сұрақ: Бұл анализ қашан және кімдерге жіберілді? Жауап: КСРО прокуратурасының адресіне»* [6].

С.Есқараевтың аяқталған тергеу қаулысындағы сөзінен үзінді келтірелік. Онда: «Ең алғаш маған 58-баптың 10-11 тармақтарына сәйкес тағылған айыптың 58-баптың 2,7,8,11, тармақтарымен ауыстырылғанына мен келіспеймін, өйткені бұл бап қылмысты жасағандарға жатады, ал менің түсініктерімде бөтендердің сөздеріндегі әңгімеден басқа қылмыс жасады деген ұғым жоқ. Тіпті жаман жағдайға барғанның өзінде маған бұрынғы 58-баптың 10 тармағына сәйкес тағылған айыпты қалдыру керек еді. Сонымен қатар Сұлтанбек Хожановтың тобын жасырын ұйым деп қарауға мен келіспеймін» делінген. Алдын ала тергеу барысында және одан кейін Сүлеймен Есқараев республика прокурорымен кездесуді бірнеше рет сұраған. Оны тергеу құжаттарындағы жазылған қағаздар дәлелдейді. Бірақ барлық өтініші ескерусіз қалған. КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасы 1938 жылғы 25 ақпанда оны атуға ұйғарған. Сот мәжілісі бар болғаны 20 минуттың ішінде өткен. Осы санаулы минуттарда адам тағдыры оп-оңай шешілген [6]. Сол кездегі «Социалистическая Алма-Ата» газетінде жарияланған хабарға сүйенер болсақ, КСРО Жоғарғы Соты Әскери алқасының көшпелі сессиясы өзінің жабық сот мәжілісінде «ұлтшыл-фашист, троцкистік-бухариншілдер» деп 19 адамға айып тағып, ату жазасына кескен. Олардың алдыңғы қатарында қазақтың арыс азаматтары Ұ.Құлымбетов, Т.Жүргенов, Ж.Сәдуақасов секілді тұлғалармен бірге С.Есқараев та болған [6]. С.Есқараев жазықсыз атылғаннан кейін оның отбасы мен ағайын-туғандарына оңай тимеді. Оның әйелін «халық жауының әйелісің» деп айыптап, Ақмоладағы әйелдер лагеріне АЛЖИРГЕ айдап әкетеді. Балалары далада қалады. Сонымен бірге, Есқараевтың Қызылордадағы туыстарына да нәубет күні туады. Оларды да тыныш отырғызбай «Халық жауының туысысыңдар» деп қуғын-сүргінге ұшыраған. КСРО Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясының әділетсіз үкімі 1957-ші жылы бұзылып, Есқараев Сүлеймен өлгеннен кейін ақталды. Бүгінде Қызылорда қаласының бір көшесі Сүлеймен Есқараевтың есімімен аталады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 3 қарашадағы 1997 жылғы № 1485 қаулысымен облыста «Есқараевтың 100 жылдық тойы» кеңінен аталып өтіліп, өзі дүниеге келген Қармақшы ауданындағы № 27 Жосалы лицейіне аты берілді [6]. Сондай-ақ, 1997 жылы оның туғанына 100 жылдық мерейтойында Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Заңдылық, құқық тәртібі проблемаларын зерттеу және прокуратура органдары кадрларының біліктілігін арттыру институты С.Есқараевтың есімімен аталады. Қызылорда облысы прокуратурасының бастамасымен әдебиеттанушы, кинодраматург, «Дарын» мемелкеттік сыйлығының лауреаты Айгүл Кемелбайдың шығармашылық кеңесі негізінде «Қазақстан-Қызылорда» телеарнасы «Сүлеймен Есқараев Қазақтың тұңғыш прокуроры» атты деректі фильмін дайындады. Сондай-ақ, облыс прокуратурасы мен қазақтың тұңғыш прокурорының өмірі, қызметі, адамдық қалпы тұрғысы баяндалатын «Тарланбоз» кітабы да жарық көрді. Бүгінде облыстық прокуратура жанынан Сыр елінің перзенті Сүлеймен

Есқараевтың есімімен аталатын ведомстоволық музей ашылып, оның жауынгерлік және еңбек даңқына, өміріне қатысты барлық мағлұматтар жинақталуда. Сондай-ақ, бүгінде облыстық прокуратура жанында С.Есқараевқа арналып бюст ашылды. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «... Көненің көзіндей, тарихтың өзіндей болған жәдігерлерді жинақтап жүйелеу, оларды келешекке сақтап жеткізу, өзге жұрқа барымызды көрсетіп насихаттау – абыройлы міндеттің бірі» деген болатын. Біздер бүгінде бар болғаны 41 жасында мерт болып, артына өшпес атын қалдырып кеткен жерлесіміздың өмірімен әуақытта да мақтанамыз. Сүлеймен Есқараев есімі еліміздің құқық саласы тарихына ғана қатысты емес, ірі саяси және мемлекет қайраткері екенін тарихтан сыр тартқан құжаттар айғақтайды. Ол негізін салған Қазақстан прокуратурасы Заңның үстемдігін, оның бірыңғай және біркелкі қолданылуын, еліміздегі заңдылық пен құқық тәртібінің бірлігі мен орнықтылығын қалтқысыз қамтамасыз етіп келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М.Қ. История и современность А. 1991., с.-301
2. Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты 86-қор, 1-тізбе, 662-іс, 5-парақ
3. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане / Сборник документов и материалов. – Шымкент: Южной-Казахстанский госуниверситет им. М.Ауезова, 2004. Ч.1. – 177 с.
4. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993;
5. Досалы Салкынбек «Сұлтанбек Қожанов және жер үшін күрес» Түркістан газеті
6. Сапарбек Нұрпейісов «Тұңғыш дербес прокурор» Егемен Қазақстан 4 сәуір, 2013 жыл.

СЛЕПАЯ ФЕМИДА: ИСТОРИЯ РЕПРЕССИЙ

Е.Ю. Кинцель,

*член Совета общественного согласия Северо-Казахстанской области,
потомок репрессированных
г. Петропавловск, Казахстан*

Сегодня мы отмечаем в очередной раз день памяти жертв политических репрессий и я считаю знаковым, что эта дата приходится именно на 31 мая, вскоре после празднования Дня победы в Великой отечественной войне. В День победы мы поминаем павших на полях сражений, в день памяти жертв политических репрессий мы поминаем других павших, о которых не всегда было удобно вспоминать, но которые тоже заслуживают того, чтобы о них помнили. Тем более, что число павших в войне и в результате репрессий вполне сопоставимо.

Я сам являюсь потомком репрессированных, причем репрессированными были все мои предки как по отцовской, так и по материнской линии. Разница только в том, что один из моих прадедов со стороны матери Карандин Георгий Гаврилович был осужден и расстрелян в 1938 году, его семья стала семьей врага народа и хотя и не была сослана, но подверглась многочисленным унижениям и притеснениям. А остальные мои предки были отправлены в трудовую армию во время Великой отечественной войны. И хотя они не были осуждены, но по своему положению, ничем не отличались от осужденных преступников.

Свое выступление я назвал «Слепая фемида» и это не случайно. В сталинских репрессиях, обрушившихся на многих людей, в том числе и на моих родных меня всегда поражала не жестокость этих репрессий, а их бессмысленность. Из истории я знаю, что политические репрессии в СССР начинались постепенно и развивались примерно следующим образом. Сначала карались настоящие враги Сталина, потом те, кого вождь только подозревал в нелояльности, затем целые группы тех, кто могли представлять опасность для режима, а потом огромные

массы, вообще случайных людей даже не интересующихся политикой. А самое страшное, что среди этих миллионных масс, было множество тех, кто искренне верил в советскую власть, был патриотом своей родины и настоящим гражданином.

Таким гражданином и патриотом был мой прадед Карандин Георгий Гаврилович. Он принимал участие в Октябрьской революции под Петроградом, участвовал в гражданской войне, был командиром РККА, командовал пулеметной ротой, участвовал в освобождении Омска от войск Колчака. Затем честно работал в советской системе хлебозаготовок. Казалось, что нет, и не может быть никаких сомнений в его преданности советской власти. Но его арестовали 21.01.1938г. по доносу о том, что он тайно создает подпольную офицерскую организацию для борьбы с Советской властью. Вместе с ним арестовали еще двоих его товарищей. Следствие было недолгим. Был произведен обыск, который ничего не дал. Были многочисленные допросы, на которых ни один из подследственных не признал свою вину. Далее был столь же короткий суд. Даже не суд, заседала тройка НКВД. 05.02.1938г. все трое были приговорены к расстрелу. В приговоре указано, что Карандин Георгий Гаврилович и двое его товарищей по несчастью, вели вербовку в повстанческую офицерскую организацию, занимались вредительством, а один из них, Чистяков, являлся агентом сразу двух разведок, эстонской и польской. Ни одного факта их повстанческой деятельности в приговоре естественно не указано.

Я держал в руках уголовное дело своего прадеда. Не передать чувств, которые охватывают, когда прикасаешься своими руками к истории. Тем более, когда эта история напрямую касается твоего родного человека. И я содрогнулся при мысли о том, что может чувствовать невинный человек, когда его расстреливают.

Мои бабушка и прабабушка то есть его жена и дочери долгое время даже не знали, что случилось с их мужем и отцом. Они страдали вдвойне и от неизвестности и от несправедливости. Потому, что они знали, были уверены, что он не совершил ничего, за, что арестовывают. И только после обретения нашей республикой независимости, я и моя мама смогли получить доступ к его уголовному делу. Благодаря усилиям моей мамы мы собрали большой семейный архив и своему сыну я передам чистую память о своем прадеде, который был невинно осужден и расстрелян.

В отношении же других моих родственников, моего деда Кинцель Льва Александровича, моей бабушки Кинцель Ирмы Генриховны и других родных, государством была проявлена не меньшая несправедливость. И не просто несправедливость, а несправедливость совмещенная с насмешкой над ними. Потому, что в отношении них даже не было никакого суда, Не было даже намек на вину кого-то из них. Их направили в Трудовую армию. Трудиться ради победы. Но армия эта располагалась не на фронте и даже не в тылу, а за колючей проволокой.

После того, как указом была ликвидирована Республика советских немцев и немцев начали в массовой порядке выселять в восточные районы страны, мой дед Кинцель Лев Александрович был курсантом Ульяновского танкового училища. Он не успел попасть на фронт, его участие в войне ограничилось в сопровождении эшелонов с военной техникой до линии фронта. В августе 1941 года его и еще нескольких немцев, курсантов этого училища вызвали в кабинет заместителя начальника училища и прочитав указ об отчислении немцев из действующей армии приказали снять погоны и ехать домой. Уже это было для них горчайшей обидой, ведь тогда каждый советский человек рвался на фронт, мечтал вместе со всеми защищать Родину, поэтому такое недоверие было горько и оскорбительно. Но на этом несправедливость в отношении немцев не закончилась. Она только началась. Приехав домой, дед обнаружил, что дом его заколочен, а родные неизвестно где. И никто не мог сказать, куда их отправили. Лишь случайно он примерно узнал, что выслали их в Красноярский край. С огромными лишениями, он в военное время, когда поезда шли почти исключительно на запад, добрался до Красноярского края и нашел родных.

А затем, зимой 1942 г. молодых немцев вызвали в военкомат. Военком объявил им, что создается Трудовая армия. Он извинился, что не может дать им в руки оружие, но сказал, что они поедут на фронт, защищать Родину, служа на тыловых работах. И немцы очень обрадовались. Каждый из них рвался на фронт воевать с фашистами. Им выдали военные билеты, в которых было написано «трудармеец». А затем погрузили в вагоны и отправили на запад. По дороге на фронт, все немцы пели советские военные песни, мечтали, что они тоже внесут свой вклад в общую победу. Но когда поезд остановился, они с изумлением увидели конвоиров с собаками. Им объявили, что вместо фронта они попали в лагерь

И вот это потрясение мой дед запомнил на всю свою жизнь. Невозможно придумать большего издевательства. Объявить молодым людям, что их везут защищать свою страну и посадить их за колючей проволокой.

Я не буду описывать весь ужас сталинских лагерей, об этом сказано много и вряд ли я что-то добавлю к этому. Я хочу сказать о другом. Выше я говорил, что сталинское правосудие карало без разбора, не считаясь с тем, что жестокие наказания обрушиваются на невинных людей, тех, кто всей душой предан советским идеалам. Теперь же советская система стала карать целые народы. Это относится не только к советским немцам, на которых репрессии обрушились просто за их национальность. Это коснулось и чеченцев и крымских татар и многих других.

В этих фактах нашей истории проявилась жестокость сталинской системы, ее подозрительность, безразличие к человеческой жизни. Факты репрессий по отношению к целым народам являются мрачным пятном на политике советского руководства. С сожалением я вынужден признать, что интернационализм, провозглашенный советской идеологией не выдержал испытания практикой. Но, зато этот интернационализм сложился в нашей Республике Казахстан, в которой счастливо и мирно живут многие народы и символом и воплощением этого интернационализма является наша Ассамблея народа Казахстана. Ассамблея народа Казахстана является гордостью нашей республики.

Я рад, что в нашей республике бережно храниться память об этих страшных событиях. И отмечать день памяти жертв политических репрессий так же необходимо, как мы отмечаем день победы. Сейчас в некоторых кругах стало модным идеализировать Сталина, умиляться при его имени. Да под его руководством наши народы одержали победу в войне и смогли восстановить разрушенную страну. Но как черная тень, за его фигурой неотступно стоит память о невинно загубленных по его приказу жизнях. И не одна, а миллионы таких теней. И каждая такая тень это человек. Наш соотечественник, чей-то отец, дед, бабушка. И их тоже есть кому вспоминать и оплакивать. Не будем же забывать о них.

Эта память нужна всем нам живущим ныне, чтобы ценить покой и мир, которые прочно установились в нашей республике под руководством нашего президента, Нурсултана Абишевича Назарбаева. Заканчивая свое выступление, я хочу пожелать всем нам мира, счастья и чтобы наши потомки ценили не только то, каких достижений добилась наша страна, но и то, что за эти достижения нам не пришлось платить такую страшную цену, которую заплатили наши отцы и деды.

«АЗАЛЫ КІТАПТА» – ҚЫЗЫЛДАР ҚЫРҒЫНЫ**Ж. Қалқаман,***ҚХА мүшесі, Ахмет Байтұрсынов атындағы
Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры
Қостанай қ., Қазақстан*

Бүгінде төл тарихымызды таразылап, тереңінен танып, біліп жатқанымызға да 25 жылдан астам уақыт өтседе, әлі де біз білмейтін, кейде көңілде бөлмейтін деректер кездеседі. Азда болса сол олқылықты толтыратын бір дерек көзі ол 2001 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан «Азалы кітап». Бұл кітапта Қостанай өңіріндегі 1930-1950 жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандары болып, жазықсыз жаламен атылған 1294 азаматтың аты-жөндері, туған жерлері алғаш рет толығымен жазылған. Солардың бірі, «Азалы кітаптың» 9-бетінде қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушы, еліміздің абзал ұлдарының бірі биыл 95 жылдығын тойлағалы отырған облыстық «Қостанай таңы» газетінің алғашқы шығарушыларының бірі Бейімбет Майлин көрсетілген. Би-аға туралы жазылған еңбектер, естеліктер, мұрағаттық мұралар баршылық. Бірақ ол туралы әлі де тың деректер жетерлік. Облысымыздағы мемлекеттік мұрағатта Би-аға туралы бір құжатқа көзіміз түсті. Ол Б.Майлинге 1923 жылдың 13 қарашасында берілген № 617 мандат. «Арақарағай облысының Қостанай ояздық IV съезіне делегат» делінген. Екінші бір құжатта осы съезге қатысқан делегаттар тізімі бар. Онда 39 нөмірлі болып Б. Майлин аты жазылған. Оның жанында қарындашпен таспен басқандай етіп қол қойған. Бұл дерек біздер үшін аса қымбат. Б. Майлиннің өз қолымен ұстаған құжаттарды қолымызға алу, көзбен көру, жүрекпен қабылдау адамды тебіrentетін жай.

«Азалы кітаптың» 10-шы бетінде Мұхтар Бабақайұлы Мурзин есімі бар. Ол 1896 жылы Кеңарал болысы Меңдіқара ауданында дүниеге келген. 1935 жылы жасы қырықтан асар-аспас шағында ұсталып, өмірден өтті. Соңғы тұрған мекені Шымкент қаласы.

М. Мурзин туралы не білеміз? Облыстық мұрағат деректері бойынша ол 1919-1926 жылдары қатарынан екі рет ояз және төрт рет болыс съездеріне, Қостанай губерниясының атқару комитетіне сайланып, әлеуметтік қамсыздандыру саласында жауапты қызметкер болған. Жеке іс қағаздарында (толтырылған мерзімі 1924 жыл, 12 қаңтар) Мурзин Мұхтардың партия қатарында болмағанын, орысша білім алғанын көрсетеді. 1926 жылы қазан айында Жітіқара болысы Жайылма ауылына Қостанай губерниялық атқару комитетінің өкілі ретінде «мәдени орталық» ашуға жіберілгені туралы іссапар куәлігі сақталыпты. Мұрағат құжаттар ішінен тіпті Мұхтардың әкесі Бабақай Мурзин туралы да деректер кездеседі. Мурзин Бабақай 1919 жылы қазан айында Кеңарал болысының төрағасы болып сайланған. Жеке іс құжатында отбасы жайлы да мағлұматтар сақталыпты: әйелі – Камила, ұлдары: Ахмет – 27-де, Мұхтар – 23-де, Ғазиз – 20-да, Қамза – 16-да, Төлебай – 6-да, қызы Рахила – 13-те, келіні Қазина – 25-те. Немерелері Еркентай (қыз бала) – 3 жаста, Зәкір – 1 жаста деп көрсетілген. Тіпті азды көпті шаруашылығы жайлы да дерек жазылыпты. Мәселен, 1919 жылғы 26 желтоқсанда толтырылған құжат бойынша Мұхтардың әкесінде 60 жылқы, 40 қой, 200 десятина жер болған екен.

Қарап отырсаңыздар, құрметті оқырман мұрағат орындары сарғайған қоймасы емес, тарихи бағалы деректер, рухани мұралар қазынасы деуге болады.

Ал, енді «Азалы кітапты» социологиялық тұрғыда сұрыптап, сараласақ, 1294 адамның ішінде жазықсыз жазаланған 38 әйел бар екенін аңғарамыз. Ең жасы жазаланғанда 19 жаста ғана екен. Мекен-жайы Қарабалық ауданы Тереньтевка поселкесі. Ең үлкені – Ромашкина Евпраксия Ивановна, 1937 жылы 72 жаста болған. Мекен-жайы Қостанай қаласы. Ерлер арасында ең жасы Ли Су Ир, 1938 жылы жазықсыз жазаланғанда 19 ғана. Мекен-жайы Қарабалық ауданы Голощекино поселкесі. Ең қарты – Унтилов Демьян Федорович, 1937 жылы 83 жастан асқан. Мекен жайы Таран ауданы Варваровский поселкесі.

Кесте – 1. «Қызыл қырғынға» іліккен 1294 адам – 28 ұлттың өкілі

1	қазақтар	467 адам	Немесе (36.1%)
2	орыстар	362 адам	Немесе (28%)
3	украин	185 адам	Немесе (14.3%)
4	кәрістер	79 адам	Немесе (6.1%)
5	немістер	57 адам	Немесе (4.4%)
6	еврейлер	30 адам	Немесе (2.3%)
7	белорустар	26 адам	Немесе (2%)
8	поляктар	21 адам	Немесе (1.6%)
9	татарлар	10 адам	Немесе (0.8%)
10	молдавандар	10 адам	Немесе (0.8%)
11	румындар	9 адам	Немесе (0.7%)
12	армяндар	8 адам	Немесе (0.6%)
13	болгарлар	4 адам	Немесе (0.3%)
14	мордвалар	4 адам	Немесе (0.3%)
15	ирандықтар	3 адам	Немесе (0.2%)
16	эстондар	3 адам	Немесе (0.2%)
17	грузиндер	2 адам	Немесе (0.1%)
18	башқұрттар	2 адам	Немесе (0.1%)
19	латыштар	2 адам	Немесе (0.1%)
20	финдер	2 адам	Немесе (0.1%)

Бұған қоса бір-бірден Австриялық, грек, күрд, қытайлық, литвалық, түрік, сыған, чуваш өкілдері бар. Білім деңгейлеріне қарасақ азапталғандардың 61-і жоғары білімді.

515-інің бастауыш білімдері бар да қалған 250-нің таза сауаты жоқ.

Жастарына қарасақ, 1294 адамның:

173-і 20 мен 30 арасындағылар:

477-сі 31 мен 40 жасқа толғандар:

416-сы 41 мен 50-дің аралығында:

134-і 51 мен 60-тың ішіндегілер:

72 адам 61 мен 70-тің арасында, ал 22 адам 70-тен асқандар болып шықты. Аталғандардың ішінде діндар адамдар аз болмады. Мысалы, Ақмолдин Мұхамбетжан молдалық қызметте жүрген кісі еді. Акимова Алифтина Петровна, Акимова Васса Семеновна, Элтеков Григорий Иванович барлығы да дін жолында жүргендер. Солармен бірге өзімен өзі жай жүрген ешқандай білім жоқ, қарапайым, жүйке емдеу ауруханасында ағаш шебері жұмысын атқарушы Слонов Лаврентий Осиповті де «үштік» атауға жібереді.

1937-1938 жылдарда 107 корей өкілдері жазықсыздан-жақызсыз атылып кетті. Бұлардың бәрі Уссири өлкесінің тұрғындары болатын. Қарап отырсаңыз, бұл кітап мазмұны маңызды мәні бар тарих сабағы ғана емес, тарихи сабақ дер едік. Қарап отырсаңыз, бұл кітап мәні бар тарих сабағы іспеттес.

Бүгінде егемен мемлекетіміздің іргетасы қаланып, буыны бекіп, келешекте құқықтық, демократиялық мемлекет құруға бет бұрудамыз. Өркениетті ел болатынымызға сенім мол Қазақстан Республикасының Конституциясында «Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Ешкімнің азаптауға, оған зорлық жасауға басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір – қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге иә жазалауға болмайды» делінген.

Иә, жазықсыз кеткен жандарды еске алып, осындай ескерткіш кітап жарыққа шығардық. Өткендерді еске алып бас идік. «Өлі разы болмай, тірі байымайды». Биыл еліміздің тарихындағы айтулы оқиғаларының бірі Алаш қозғалысының 100 жылдығын да кеңінен атап

өтудеміз. Сондықтан саяси қуғын-сүргін және аштық құрбандары мен Алаш қозғалысына ат салысқандарға арнап облыс орталығында жеке мұражай ашатын уақыт келді.

1928 ЖЫЛҒЫ ІРІ БАЙЛАРДЫ ТӘРКІЛЕУ НАУҚАНЫ

С.О. Қуаныш,

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының меңгерушісі,
тарих ғ.к., доцент
Атырау қ., Қазақстан*

31-мамыр – Ашаршылық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні ретінде ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап аталып келеді. Горбачевтік «жариялылықтың» соңғы жылдары архив құжаттарының ашылуына байланысты отандық тарихшылардың 1931-1933 жж. аштық, саяси қуғын-сүргін туралы біраз жаңа еңбектері жарық көрген болатын. Келтірілген фактілер, тың мәліметтер бұрыннан да белгілі болса да, бұл нәубеттің ауқымы, оның кейінгі ұрпаққа тигізген зардаптары туралы ашық айтыла бастады.

Алайда ашаршылықтың тарихын объективті тұрғыдан зерттеу және лайықты баға беру тек тәуелсіздік жылдары ғана мүмкін болды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Кеңес Одағы аумағында 1932-1933 жылдары болған ашаршылық адамзат тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі. Қазақ сондағы жасанды зауалдан ең қатты зардап шеккен халықтардың бірі сол жылдары нәубетке ұшырамаған, аштық тауқыметін тартпаған қазақтың болмағаны, мұның барлығы сол кездегі кеңестік биліктің тоталитарлық саясатымен қолдан жасалғаны» деп тегін айтқан жоқ.

Ашаршылықтың себеп-салдарын жан-жақты зерттеу үшін оның хронологиялық шеңберін кеңейту және В.Лениннің, Л.Троцкийдің, И.Сталиннің және басқа көсемдердің еңбектерімен, 1917 жылы басталған большевиктік саясаттың бағдарламалық мақсаттарымен, партиялық съездерінің қаулыларымен және нақты жүзеге асырылуымен, байланыстыра қарастыру қажет.

Қазақ даласындағы ашаршылық бұрынғы Ресей империясында өз билігін орнатып, оны бүкіл әлемге, бірінші кезекте дамыған Еуропа елдеріне таратуды мақсат тұтқан большевиктердің саяси-әлеуметтік экспериментінің бірі ғана болатын. Еш жерде большевиктерді құшақ жая қарсы алмайтындығы белгілі, сондықтан «перманентті революцияны» тек қарудың күшімен ғана жүзеге асыруға болатын. Осы мақсатта кеңес билігі Екінші дүниежүзілік соғысқа дайындықты ерте бастап, бар қаржыны қарқынды индустрияландыруға жұмсады. Ол қаржы тек ауыл шаруашылығының, шаруалардың есебінен жүргізілгені және сол мақсатта миллиондаған отандастарымыздың өмірі аяусыз құрбандыққа шалынғандығы анық.

Бұл кең көлемді эксперимент қазақ даласындағы кеңес билігінің тірегі болатын күштердің аздығынан, тіпті жоқтығынан, күштеу арқылы дәстүрлі қазақ қоғамын қиратып, орнына жаңа қоғам құруға негізделді. Ол үшін «қанаушы таптарды шектеу және ығыстыру, оларды толықтай жою» саясаты жүргізіліп, көшпелі және жартылай көшпелі халық отырықшы шаруашылыққа айналдырылуы тиіс еді. Енді осы саясаттың жүзеге асырылуы қалай жүргенін хронологиялық ретімен қарасақ:

– 1920 ж. 9-наурыздағы Алашорданы тарату туралы Казревком шешімі және кедейлердің «Қосшы одағы» ұйымы құрылды;

– 1921-1922 жж. елдің біраз жерін жайлаған аштық, 2,3 млн. ашаршылыққа ұшыраған адам, малдың 80% жұттан қырылды;

– 1924 ж. қантардан бастап үкімет шешімімен шаруалардан ауылшаруашылық салығы тек ақшамен алына бастады;

– 1925 ж. БК(б)П-ның XIV съезі белгілеген социалистік индустрияландыру, Ф.Голощекиннің «ауылды кеңестендіру» ұраны және ауылда тап күресін шиеленестіру бағыты басталды;

– 1926 ж. бұрынғы алашшылдар Ә.Бөкейхановты, М.Дулатовты, Ж.Аймауытовты қудалау басталып, жергілікті партия басшылары С.Сәдуақасов, С.Қожанов және т.б. «ұлтшыл-уклонист» ретінде айыпталды;

– 1926 ж. көктемде байлардың иелігіндегі 1,3 млн. га шабындық және 1,25 млн. га жерді кедейлерге үлестірілді;

– 1927-1929 жж. Ф.Голощекиннің «Кіші қазан» саясаты басталды және мемлекет қайраткерлері Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, С.Қожанов, т.б. республикадан аластатылды;

– 1927 ж. желтоқсан БК(б)П-ның XV съезі – ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағыты жарияланды және **ауылдық кеңестерге жаңа сайлау барысында байлар деп есептелгендер сайлау құқынан айырылады;**

– 1928 ж. «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы» декрет, 1928 ж. 1-қазан – 1929 ж. 1-желтоқсан аралығында атылған шаруалар саны – 277 және 56498 шаруа жауапқа тартылды, олардың 34 мыңнан астамы сотталды.

Көріп отырғанымыздай, Ф.Голощекин ауылды кеңестендіру жұмысы әлсіз, оны күшейту керек дей келе, бірінші кезекте қазақ байларын және рулық қатынастарды жою керек деп есептеді. Жергілікті кеңестер (1928 ж. 1 қазанда Қазақстандағы барлық кеңестердің 2199-ы қазақ шаруалары, 1209-ы орыс-украин шаруалары кеңестері болды) қазақ ауылдарындағы ғасырлар бойы қалыптасқан рулық-туыстық жүйеге қарағанда көптеген мәселелерді шешуде қауқарсыз еді. Сондықтан, бірінші кезекте, ауылдағы ауқаттыларға қарсы күресті күшейтуді ұсынды. Ол негізсіз емес де еді. Тек 1929-1931 жж. ұжымдастыруға қарсы 372 жаппай толқулар мен көтерілістер болып, оған 80 мыңнан адам қатысты.

Авраам Линкольн «мықтыны әлсірете отырып, әлсізден күштіні жасауға болмайды, байды құрта отырып, кедейге көмектесу мүмкін емес» десе, А.Байтұрсынов «қазақтарда бай мен кедейдің арасында таптық қайшылық жоқ, оларда рулық мүдде немесе жалпы қазақтық мүдде таптық мүддеден басым түсіп жатады» деген еді. Алайда, аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару саясатының мәні қазақ қоғамы мен қазақ ауылындағы кеңестік билікке қарсы тұрар күштерді алдын-ала құрту және индустрияландыру саясатын пәрменді жүргізу үшін ауылда қатаң вертикальға негізделген жаңа билік құрылымын қалыптастыру болатын.

1928 жылғы ірі байларды тәркілеу 1928 жылғы 27-тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13-қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы» және 1930 жылғы 19-ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларына сүйенді. Науқан бойынша Қазақстанда барлығы 696 бай-феодалдар тәркіленсе, Гурьев округінде 24 адам тәркіленді. Бұл кешенді түрде және кең көлемді зерттеуді талап ететін тақырыптардың бірі. Атырау облыстық архивінде сақталған 1928 жылы округте жүргізілген ірі байларды тәркілеу, олардың азаматтық құқықтарын шектеу және жаңа билік орнауы жолындағы қуғын-сүргін шаралары туралы мәліметтер Атырау мемлекеттік университетінің тарихшы ғалымдары Ш.Нағимов, Л.Бердіғожин, А.Сарсенов зерттеулеріне жарияланып келеді.

Архив құжаттары көрсеткендей, Гурьев округінде бай-феодалдарды кәмпескелеу шаралары 1928 жылдың 6 қазанында округте кәмпеске шараларын өткізу жөнінде комиссияның құрылуымен басталды. Алғашқыда өлкелік комиссия жоспары бойынша Гурьев округінде 40 шаруашылық, оның 35-і бірінші топ, 5-і екінші топ ретінде кәмпескеленуге тиісті болды. Округтік комиссия құрамында округтің төрағасы, округтік жер басқармасының бастығы, «Қосшы» одағының бастығы, округтік прокурор болған. Кәмпескелеу комиссиясына сенімді қызметкерлер, бірінші кезекте, коммунистер тартылған. Жоспарланған жұмысты жүзеге асыру

үшін аудандық комиссиялар кәмпескелеу жүргізілетін ауылдардың бәріне арнайы өкілдер бөліп, оларды қажетті басшылық және үгіт материалдары мен қамтамасыз еткен. Округтегі 120 ауылға 98 уәкіл бөлінсе, оның 71-коммунист (72,4%), 5-комсомол (5,1%), 22 (22,5%) партияда жоқтар болған. Оларға көмек ретінде құрылған 48 комиссия құрамында 677 адам, оның 530-ы кедейлер (78,3%), 121-і батырақтар (17,8%), 26-сы орташалар (3,8%) және 10 әйел болды.

Кейбір аудандарда үкіметтің байларды кәмпескелеу туралы тапсырмасын орындау үшін жергілікті шалақ белсенділер құлшына кіріссе, кейбір аудандарда әліптің артын бағып, онша белсенділік таныта қоймапты.

Архив құжаттары көрсеткендей, округ жұртшылығының басым көпшілігі аудан орталықтарынан, Жайық өзені бойындағы ауылдардан қашықта құмды жерлерде (Мәмбет, Бәйет, Қарой, Орпа, Бекетай, Мыңтөбе, Жалаңшағыл, Тума т.б) көшіп-қонып жүрген. Соған байланысты науқан бойынша келген белсенділер өз жиналыстарына халықтың тек 16-17% ғана жинай алған. Соған қарамастан кәмпескелеуге ұшырауға тиісті байлардың бәрін дерлік қамтыған.

Науқан барысында шабындық жерлерді қайта бөлу мен ауыл шаруашылығы объектілеріне салық салу, ауыл шаруашылығын ұйымдастыру, кеңестік аппаратты жат, дұшпан элементтерден тазарту сынды мәселелер де қойылды. Архив деректері көрсеткендей, конференциялар қызу түрде өтіп, барлық жиындарда өкілдер кедейлер мен батырақтардың осал жерлерін дәл тауып, «заман сендердікі, сендердің күндерің туды, байлардың мал-мүлкін ортақтандыруға бар күштеріңді салыңдар» деген сияқты сөздерді олардың санасына әбден сіңіруге тырысқан.

Кейбір жағдайларда ауыл кедейлері өз ынтасымен өздерінің байларын ашкерелей отырып, оларды декреттің шеңберінде жазаға тартуға шақырды. Кедейлер мен батырақтар конфискацияға ұшыраған тұлғалардың және бөтен элементтердің өткендерін бұлтартпайтын «дәлелдермен» жеткізіп отырды. Мысалы, Новобогат ауданының Новобогат ауылында Жармағанбетов Ерғали есімді байды кәмпескелеу туралы жиналыста, оған қатысушылардың бәрі бір ауыздан оны кәмпескелеуді жақтап дауыс берген. Кедей Жақып Жантазиев өз сөзінде Жармағанбетовтің «зиянды элемент» екенін, 1916 жылы қазақтарды тіл жұмыстарына жинақтаған кезде, старшина Жармағанбетов оны тізімге енгізгенін, бірақ кейін бір бұқа мен 6 сом пара бергеннен кейін тізімнен алып тастағанын айтып, ағынан жарылған. Орта шаруа Аюпов Сұлтан кәмпескелеуге іліккен Омаров Майран туралы сөйлегенде, оның ауыл старшинасы болған кезінде болыс Жоламановпен тығыз байланыста болғанын, бір қойын сойып жеген батырақ Қалиды 6 жыл бойы тегін жұмыс істеткенін бетіне басқан.

Есбол ауданы № 12 ауылдың азаматы Қарабаев Қаржаубай Беріш руының ірі өкілі, бұрынғы алашордашыл Әлжанов Ибраштың зиянды әрекеттерін жариялады.

Декретке сай дін өкілдерін де қудалау жүрді. Мысалы, Есбол ауданы № 13 ауылдың молдасы Дүйісов ауылдық Кеңес пен Қосшы одағы шешіміне сай зиянды элемент ретінде қуғынға ұшырады.

Айта кету керек, аудандарда өткен кедейлердің жиналыстарында көпшілік жағдайда байларды кәмпескелеу туралы мәселеден өзге сол кезде қазақ қоғамында орын алған жер дауы, шабындық дауы, жесір дауы сияқты мәселелер де көтерілген.

Науқан барысында бұл жұмысқа орта шаруалар да тартылған болатын. Үгіт-насихат жұмыстарында барлық өкілдер орташаларға Кеңес үкіметінің тиіспейтінін, қайта оларға кедейлер мен батырақтар сияқты шаруашылықтарын нығайтуға көмектесетінін айтты. Бірақ уақыт көрсеткендей бас-аяғы 3-4 жылдан кейін орташалар да барлық малдарын ортаға салып, бір күнде кедей болып шыға келді.

Дегенмен қалың жұртшылық әлі де болса мұндай қатаң шараларға баруға дайын емес еді. Сондықтан осы науқанға наразылық фактілері де болды.

Мысалы, Теңіз ауданы Госрыбтрест №30 жалпы жиналысында трестің есепшісі болып істейтін Аполихин бай-феодалдардың мал-мүлкін конфискациялау барып тұрған тонаушылық деп бағалағаны үшін тиісті орындардың көз қырына ілініп, жазасын алды. Новобогат

ауданының Бегайдар ауылында кәмпескелеуге жататындарды талқылау кезінде жиналысқа қатысушылар Жанқожин Жұмағалиға араша түскен. Себебі ол елде сыйлы адам, жұртшылыққа пайда келтіреді, бандаға қарсы күресті, зиянды элемент қатарына жатқызуға болмайды деп оны кәмпескелейтіндер тізімінен шығарып тастау керек деген шешім қабылданды. Сол аудан бойынша 67 кедей қол қойған өтінішке орай, бай Бисалиев Арыстанғалиды кәмпескелеуден босату жөнінде комиссия шешім қабылдады. Қызылқоға ауданындағы кедейлер жиналысына қатысушылар № 4 ауылдың байы Жанайысов және басқалардың халыққа тигізген пайдасын көрсете отырып, оларды кәмпескелеу тізімінен шығарып тастауды сұрады. Есбол ауданының № 7 ауылында өткен жиналыста қатысушылар өз байларын жасырып, көрші ауылдың байларын көрсетумен шектелді. Осындай фактілерді ескере отырып, аудандық комитет ауылдарға кәмпескелеудің мән жайын ұғындыру үшін жаңа үгітшілерді аттандырды.

Кәмпескелеу науқанына ашық қарсылық көрсете алмаған байлар ауылдарға келген уәкілдерге қонақасы беру, немесе олардың жүріс тұрысына қажетті ат-көлік беру арқылы оларға ықпал етуге, ал кей жағдайларда басқа жаққа қашу, малын жасыру арқылы кәмпескелеуден құтылғысы келді. Мысалы, Доссор ауданынан Нұржанова Саржан шаруашылығын екіге бөлген, 77 қойы мен бір жылқысын Шыңғырлау ауданына уақытша сақтауға жіберген, Теңіз ауданы бойынша байлар Танашев, Құрманбаев малдарын ағайындарына, таныстарына үлестіріп жіберген, сондай-ақ шаруашылықтарын жасанды түрде бөлшектеген деп айыпталды.

Қандай да болмасын қарсылық шаралары қатаң жазаланды. Мысалы, аудандық комиссияның ұсынысымен округтік комиссия Новобогат ауданының екі байын Жармағанбетов пен Жанқожинді кәмпескелеуге зиян келтіретіндер ретінде оқшаулады. Сол ауданның екі байы Омаров пен Смағұлов шаруашылықтарын бөлшектегені үшін сотқа тартылып, әрқайсысы жылға сотталды. Теңіз ауданы бойынша да кәмпескелеу науқанына кесел келтіргені ескеріліп бірнеше бай оқшауланды.

Кәмпескеге ұшыраған байларды жер аудару халық комиссариаты Нұсқауына сай жүргізіледі. Барлық округ бойынша 24 шаруашылық, оның ішінде Петропавловск округіне – 20, Қазақстаннан тыс жерлерге – 3, 1 шаруашылықты таңдаған жеріне көшіру жоспарланды. Қызылқоға аудан бойынша: Игіліков, Жұлдызов, Елубаевтың отбасы, Теңіз ауданынан Танашев, Салиев және Құрманбаевтың отбасы жер аударылды.

Гурьев округіндегі ірі байларды кәмпескелеу науқының қорытындыларына тоқталсақ:

- әртүрлі себептерге қарамастан (дайындық жұмыстарының кеш басталуы, округ территориясының үлкендігі, байлардың көпшілігінің аудандардан алыс жерлерге көшіп кетуі және т.б.) кәмпескелеу науқаны қанағаттанарлық деңгейде өтті деп табылды;

- кәмпескелеу «Қосшы одағы» жұмысының партиялық талапқа сай батыл да саналы қадамдарға бара алмағандығын, дегенмен, «қанаушы таптарды шектеу және ығыстыру, оларды толықтай жою» саясаты негізінде кедейлер арасында партияның тірегі болар жаңа белсенділердің қалыптасқандығын көрсетті;

- кәмпескелеуге ұшыраған байлар ашық қарсылық көрсете алмағандықтан мал-мүліктерін ағайындарына тарату, басқа жаққа қашу, малдың санын дұрыс көрсетпеу секілді іс-әрекеттерге барды;

- кәмпескеленген малды кедейлер мен шаруашылықтарға бөліп беру арқылы округ бойынша 1217 кедей шаруашылықтары және 437 шағын шаруашылықтарды біріктірген 25 колхоз құрылды, ол болашақ ұжымдастырудың тек бастамасы ғана болатын.

Кәмпескелеу қорытындысы көрсеткендей, Қазан төңкерісінен кейінгі 11 жылда қазақ халқының жағдайы нашар болатын. Кеңес үкіметінің ауылды кеңестендіру саясаты, 1920-жылдардағы аштық зардабы әлі жойылған жоқ еді. Сондықтан болар 1928 жылғы кәмпескелеу кезіндегі мәліметтер бойынша 400 бас малы болған байлардың өзі округте саусақпен санағандай болды.

Сөйтіп, көріп отырғанымыздай, 1928 жылғы кәмпескелеу науқаны қазақ халқын ұжымдастыру және отырықшыландырудың, XX ғасырдағы қазақ халқының басына төнген

алапат ашаршылықтың, тұтас халықтың рухын сындырған нәубет заманының бастамасы ғана болатын. Сөзіміз дәлелді болу үшін Ф.Голощекиннің арада 1,5 жыл өтіп, 1930 жылдың 14 сәуірінде Сталинге жіберген мына телеграммасынан үзінді келтірейік: «Гурьев округінің Адай, Жылықос, Доссор, Новогат, Қызылқоға, Еспол, Жаманқала секілді көшпелі аудандары, т.б. бөліктер де аштықтан зардап шегуде. Ескеріңіз: бұл аудандардың қазақтары көшпелі мал шаруашылықты, бұрын оларды жартылай көшпелі Ақтөбе, Орал аудандары астықпен қамтамасыз еткен. Биыл осы аталған аудандарда ішкі астық айналымының қысқаруына байланысты Гурьев ауданы астықсыз қалып, жаппай мал сою басталды, нәтижесінде мал басы күрт азайды. Кедей-орташалар құмаршық, ақшанқой сияқты шөптермен қоректенуде, оның бір пұтының бағасы 17 сомға дейін барады, бірақ бұл шөптердің қоры таусылды. Өз ресурстарымыздан 15 вагон астық бөлдік, бұл өте аз. Біздің есептеуімізше ең кемінде 100 000 пұт астық керек. Орталықтандырылған қорлардан көмек жіберулеріңізді өтініп сұраймыз. Қызыл Крест тарапынан көмек қажет». Осыдан кейін-ақ, 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу науқаны мен 1930-жылдардағы аштықтың арасында ешқандай байланыс жоқ деп қалай айтуға болады.

Кеңес Одағының барлық дерлік республикаларын қамтыған бұл зұлмат қазақ халқына ерекше зардабын тигізіп, өз елінде өгей балаға айналдырды. Ашаршылық зардабын ұмытпау, оны ащы сабағынан тәлім алу әрбір қазақтың міндеті болып табылады. Жас ұрпақ кеңестік дәуірдегі әртүрлі әлеуметтік эксперименттер мен адам құқықтарын таптау саясатын түсіне білу арқылы ғана оның болашақта қайталанбауына кепілдік бере алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Атырау облыстық мемлекеттік архиві, 3-қ., 1-т., 8-іс
2. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
3. Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
4. Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.). Хрестоматия. Алматы, Қазақ университеті. 2011. – 203 с.
5. Саркенова К.А. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы: ғылыми-зерттеу. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2011. – 220-б.
6. Тәтімов М. Зұлмат пен зардап: «Мешін» жылғы демографиялық апат туралы тарихи талдау және саясаттанымдық зерттеу. – Алматы, 2010. – 130 б.
7. Ілиясова К.М. Зұлмат заман – әлем назарында // <http://e-history.kz/kz/contents/view/1428>

СУДЬБА ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

Мамытова С.Н.,

*профессор Павлодарского государственного университета
им. С. Торайгырова, д.и.н.
г. Павлодар, Казахстан*

Среди памятных дат, утвердившихся в Казахстане в условиях суверенного, демократического развития, день жертв политических репрессий занимает особое место. Познавая непростую историю народа, мы пытаемся ответить на главный вопрос: Как сейчас и в будущем избежать подобных трагедий? Над этим вопрос работают, в первую очередь, историки. Написано множество книг и статей на эту тему. Однако ряд аспектов проблемы до настоящего времени вызывают острую полемику.

Большой толчок к исследованиям данной проблемы был задан в 1997 году, который был объявлен Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий. Значительно активизировался научный поиск причин, истоков, которые привели к излому нашего общества, насилию над гражданами. Почти единодушно, ученые считают, что корни репрессий того времени кроются в той политической системе, которая сложилась в советской стране: при утверждении безальтернативных властных порядков, всякие проявления инакомыслия жестоко наказывались. Одержимая фанатичной идеей, власть совершенно не считалась с жертвами. Любимым выражением Сталина было «Лес рубят, щепки лет».

Все просчеты, ошибки списывались на происки «врагов народов», которых выдумать и найти в условиях беззакония, конечно, было несложно.

Точное количество жертв до сих пор не названо. Один из первых исследователей этой проблемы, американский историк Роберт Конквест в книге «Советские депортации народов», изданной в 1960 г., называл число 12-14 млн. арестованных, не менее 1 млн. расстрелянных. Комиссия ЦК КПСС, организованная в 1962 году, установила еще больше жертв: 19 млн. арестованных, не менее 7 млн. расстрелянных. Даже эти примерные цифры говорят об огромных масштабах проводимой политики массовых репрессий.

Маховик репрессий прошелся по всем социальным слоям, национальностям, регионам. Павлодарское Прииртышье не стало исключением. В годы так называемого «Большого террора» в этом регионе пострадало около 5 тыс. человек, из них 2 тыс. 450 были осуждены тройкой НКВД, 932 – расстреляны. Эти данные были опубликованы в книгах, изданных Управлением архивами и документацией Павлодарской области: «Забвению не подлежит», «Книга скорби. Расстрельные списки».

Не только историки, архивисты, но сотрудники Комитета национальной безопасности вносят вклад в изучение истории политических репрессий, в установление мест захоронений жертв террора. Там, где удастся обнаружить такие места, на основании заключений, вынесенных совместно с органами прокуратуры, местными властями установлены мемориалы. На сегодняшний день жертвам политических репрессий во всех областях Республики Казахстан установлены мемориалы или мемориальные доски. В Павлодаре на Набережной в 1997 году был установлен камень с надписью. Через 17 лет здесь был сооружен Мемориал памяти жертв политических репрессий, который представляет собой семь кубов из черного мрамора, связанных между собой колючей лагерьной проволокой. На каждом из кубов высечены основные даты репрессий. На стеле с правой стороны Мемориала – надпись «Вечная память», приведенная на языках 40 этносов, которые подверглись арестам, ссылкам, депортации и расстрелам в годы репрессий.

Тысячи осужденных отбывали наказание в лагерях. Один, из которых располагался в районе нынешнего шахтерского города Экибастуза, где находится самый крупный угольный разрез мира – «Богатырь». Следует отметить, что этот город, в своей основе, был построен «зэками». Сюда еще в 30-е гг. ссылали репрессированных. В основном это были представители интеллигенции, партийные работники, кадровые офицеры, правозащитники. Сюда же привозили японских военнопленных, которые строили железные дороги и вместе с остальными работали на угольных разрезах. В послевоенные годы страна нуждалась в дорогом топливе. В Экибастузе буквально на глубине штыка лопаты были разведаны несметные залежи каменного угля – 11 миллиардов тонн! Как достать это драгоценное богатство из-под земли? Для этого в 1949 году приказом МВД СССР здесь был создан особый лагерь для политических заключенных №11 под названием «Дальний лагерь МВД» [1, с.37]. В среднем, в Экибастузском лагере содержалось 5,5 тысячи заключенных. В разные годы среди его заключенных были крупные ученые, выдающиеся личности. Например, писатель, лауреат Нобелевской премии А. Солженицын, почвовед Г. Григорьев, еврейский поэт и прозаик Г. Ривкин, экономист А. Гуревич, профессор-историк МГУ Е.Н. Семенов, артисты столичных театров П. Садовский, В. Станкевич, В. Говор-

Бондаренко, бывший директор Днепропетровского завода Петр Бабенко, писатель, философ Д. Панин и очень много талантливых инженеров, врачей, учителей, музыкантов, художников, журналистов, офицеров всех родов войск, рядовых и генералов.

Дармовые руки политзаключённых использовали на строительстве первых жилых кварталов и промышленных предприятий рабочего посёлка Экибастуз, ТЭЦ и первого угольного разреза. Каторжный труд был на каменном разрезе, который был закрытым объектом и назывался «зоной смерти». Там заключенные добывали камни, необходимые для строительства, и делали известку [2, с.17]. Сюда обычно направляли нарушителей порядка. В среднем там находилось от 30 до 50 заключенных. Люди, находившиеся там, были ослаблены голодом, не могли сдавать дневную норму (она составляла 0,8 тонн на человека). Из свидетельства очевидцев: «В карьере было тихо, люди лежали на камнях, на ногах стояли немногие, в основном новички. Те же, кто проработал больше недели, не мог не только работать, но даже курить...» [3, с.3].

За любую провинность каторжан бросали не в карцер, а заключали в барак усиленного режима – БУР, чаще без верхней одежды – наказание холодом и не на 10 суток, а на месяц. Мало кто выдерживал. Умерших закапывали, как попало, особенно зимой, когда мерзлый грунт плохо поддавался киркам и лопатам. Поэтому до недавнего времени экибастузцы нередко наблюдали жутковатое зрелище: когда были видны человеческие кости в неглубоких могилах. Сколько в точности политзаключённых погибло в Экибастузе, неизвестно, так как архив лагеря исчез и до сих пор не найден.

О том, что происходило в лагере, можно узнать также из рассказа А. Солженицына «Один день Ивана Денисовича», воспоминаний П. Стефановского в книге «Развороты судьбы» [4]. Здесь в нечеловеческих условиях действовала художественная самодеятельность, которым руководил Павел Петрович Стефановский, носивший каторжный номер «Щ-316». Для соблюдения конспирации в районе особлагов, заключенным присваивали условные наименования.

В этих условиях люди сохраняли высокий духовный облик, проявляли непокорность, поднимали восстание. Одним из свидетелей восстания был бывший узник ГУЛАГа Виктор Левенштейн, который описал его в документальной повести «За Бутырской каменной стеной». Иногда слышишь фразу «Гребаный Экибастуз». Эта фраза звучит в фильме Егора Кончаловского «Антикиллер» несколько раз. Некоторые связывают ее появление с греблей угля огромными роторными экскаваторами в карьерах. На наш взгляд, это связано с большой трагедией, которая развернулась здесь в годы политических репрессий.

Особая страница в летописной истории Павлодарского Прииртышья принадлежит депортированным народам, национальную самобытность которых власть пыталась искоренить. Казахстану отводилась роль той территории, где история этих народов должна была начаться с чистого листа в условиях спецпоселенчества. В качестве обоснования депортации народов использовались бездоказательные, беспочвенные обвинения в шпионаже и коллаборационизме. В действительности же причина состояла в осуществлении великодержавной линии, как во внутренней, так и внешней политике тоталитарного режима.

В Павлодарской области проживали 42 тыс. спецпереселенцев – польские граждане, немцы, чеченцы, ингуши, балкарцы, а также болгары, греки и др.

Поляки стали одним из первых многочисленных групп населения СССР, которые были переселены исходя из национальной, а не классовой принадлежности. В апреле 1936 г. Совнаркомом СССР было принято постановление «О переселении, как политически неблагонадежных, поляков. Они были направлены в Северо-Казахстанскую, Акмолинскую, Талды-Курганскую, Алма-Атинскую, Джамбульскую и Павлодарскую области [5, с.124]. Согласно документу из государственного архива Павлодарской области, к декабрю 1941 года на территории области проживало 9233 поляков, из которых 3 тыс. человек работали в колхозах, совхозах, МТС и предприятиях совхозного и местного значения. Большое их скопление имелось в Баянаульском, Павлодарском районах и в городе Павлодаре. По состоянию на 15

июня 1942 года в городе числились 800 человек, из них взрослых трудоспособных 600 человек, но большинство из них не работало [6]. Это были, в основном, спецпереселенцы, прибывшие из западных областей Украины и Белорусской ССР с территорий, оккупированных немцами. Для оказания помощи на территории области действовали представительство Польского посольства, а в районах – доверенные лица.

О положении депортированных поляков дает представление «Докладная о санитарном состоянии польских граждан в Павлодарской области за время с 13 марта по 2 мая 1942 г.», составленная представителем Польского посольства Ликкиндорф атташе: «Значительны случаи заболевания малярией. В некоторых населенных пунктах (Байгунус) много кожных заболеваний в связи с профессиональными занятиями при телятах. Самое большое количество случаев заболеваний (около 90% всех заболеваний) относится к группе вызванных недостаточным питанием. К числу болезней, вызванных недостаточным питанием, нужно зачислить довольно большое количество туберкулеза. В некоторых районах, например, Баянаульском, Майкаин, число этих случаев и их формы доведены до крайности. Итак, за короткое время моего пребывания в Майкаине (3 недели) были 3 случая, а сейчас после моего выезда отсюда еще 2 случая смерти, вызванной истощением вследствие недостаточного питания. (Бея, Мирек, Богдан Аксентович второго дня три перед смертью врачебная комиссия председателем которой была доктор Ида Яковлевна Кизнер – зав.медпунктом в Майкаине, и в присутствии представителя Рудкома признала способным к легкому физическому труду). Людей же даже до крайности истощенных и слабых вследствие недостаточного питания, нетрудоспособными не признавали» [7].

Также одними из первых депортации подверглись корейцы с Дальнего Востока. Типичным является судьба павлодарского корейца **Дек-Тин Кима**. По его воспоминаниям, в область он попал в разгар репрессий, в 1937 году из Приморского края: «Всю мою семью пересажали, всех моих близких. Подвергся репрессиям и мой отец. Я помню, как за ним пришли люди в форме, была глубокая ночь, тогда я видел его в последний раз, его забрали без всяких объяснений, просто мы были похожи на японцев, а тогда сами знаете какие были времена, любой мелочи было достаточно для того, чтобы тебя посадили или расстреляли». Многие корейцы вспоминают годы репрессий со слезами на глазах и надеются, что их внукам и правнукам не придется пережить подобные времена.

Следующими депортированными были немцы. Их вина заключалась в том, что их исторические корни были связаны с фашистской Германией. Немцам, которые несколько столетий жили на российской земле, официально было предъявлено обвинение в пособничестве агрессору. Они были депортированы практически со всей территории европейской части СССР и стали основным контингентом так называемой «Трудовой армии».

И.А. Калюжная в докладе «Расселение депортированных немцев в Казахстане в 1941-1945 гг.» отмечает: «до конца ноября 1941 г. в Казахстане было расселено 420 тыс. немцев Поволжья», всего же «в годы войны в Казахстан было депортировано свыше 462 тыс. немцев» [8]. По районам Павлодарской области они распределялись следующим образом: в Баян-Аульском проживали 2060 человек, в Бескарагайском – 6482 человека, в Иртышском – 4312 человек, в Лебяжинском – 2950 человек, в Лозовском – 4884 человека, в Майском – 2368 человек, в Максимо-Горьковском – 4416 человек, в Павлодарском – 5069 человек, в Урлютюбском – 3889 человек, в Цюрупинском – 5171 человек. 4008 человек были расселены во временных общежитиях.

Документы свидетельствуют, что адаптация немецкого населения к новым условиям и новому социально-правовому положению проходила очень болезненно, порой приобретая трагическую окраску. Из совхоза «Калининский» от 17 мая 1943 года: «многие семьи лежат абсолютно пухлые с детьми за неимением хлеба и других видов питания». Ежемесячно спецпереселенцы должны были отмечаться у коменданта. И каждый раз они слышали: «Вы здесь – навечно. В случае побега будете расстреляны».

Кроме немцев, другими превентивно переселенными народами стали греки, румыны, болгары и финны. Причины: их исторические родины были союзниками гитлеровской Германии.

Как крупная военная операция прошла депортация народов Северного Кавказа. В то время, когда каждый пятый кавказец, не щадя своей жизни, мужественно сражался с германским фашизмом, его отца и мать, жену и детей согнали с родных гор, погрузили в вагоны для перевозки скота и повезли под охраной, как преступников, в Среднюю Азию и Казахстан. Исключение не делалось ни для кого. Можно привести пример с семьей Джумали Блимготова: 7 его сыновей бились с фашистами на фронте и 5 из них погибли на поле боя. Но и это не спасло их отца и мать, 2 сестер от изгнания из родной земли.

Переселенные народы перенесли в пути следования в Казахстан немало тягот и лишений, потеряли значительное число людей. Однако не лучшая участь ожидала их и в местах расселения. Целенаправленная пропаганда оказала соответствующее воздействие на местных жителей, которые встречали переселенцев как разбойников и людоедов. По данным архивов в Казахстан в 1944 году прибыло 239 768 чеченцев и 78 479 ингушей. К ним прибавились несколько тысяч чеченцев и ингушей, уволенных из рядов Красной Армии после февраля 1944 года.

Чтобы не допустить компактного проживания, сохранения языковой и культурно-бытовой среды, карачаевцев и балкарцев расселяли небольшими группами в 20 – 30 семей, а то и меньше в различных населенных пунктах: в Чимкентской области – в 142 населенных пунктах, Джамбульской – 128, Акмолинской – 13, Кызыл-Ординской – 2, Павлодарской – 10, Талды-Курганской – 1, Кокчетавской – 3, Семипалатинской – в 6, Карагандинской — в 3, в городах Актюбинске, Жезказгане в 2.

На 1 апреля 1945 года в Павлодарской области числилось всего спецпереселенцев с Северного Кавказа 8508 семей – 34830 человек.

Очень тяжелая жизнь была у спецпереселенцев. Вспоминает пенсионерка Т.И. Баучиева: «Я видела, как умер ребенок у Сони Байрамкуловой, и она поседела за несколько часов прямо на моих глазах. Много любопытных людей собралось вокруг нас. Однажды к нам подошел какой-то человек, видимо, начальник, со своей женой. Этой женщине понравилась моя коса, она сказала мужу, и мне тут же ножом отрезали косу. Я не знала, куда деться от такого позора, долго плакала. Помню и другое. В поле умерла молодая женщина, ее там же похоронили. Комендант не поверил и заставил нас раскапывать могилу, чтобы убедиться, что женщина действительно умерла. Здесь же от непосильного труда и недоедания умерла и моя младшая сестра».

Попав в непривычные природно-климатические условия и будучи размещенными, в неприспособленных к элементарным условиям жизни, бараках, немало спецпереселенцев умерло и покоем на павлодарской земле. К примеру, в Майкаине на кладбище еще множество неопознанных могил польских граждан. Если царскую Россию называют «тюрьмой народов», то СССР в период массовых депортаций можно назвать страшным кладбищем. Смертность среди спецпереселенцев в 2 раза превышала рождаемость.

Павлодарская земля стала последним пристанищем многих ярких личностей. В с. Караоба находится могила покорителя Арктика, замечательного полярного картографа, отважного морского офицера, командовавшего флотилией, по словам моряков «капитана-человека», Евгения Гернета. Он достоин подражания. Поражает, что человек прожил такой прекрасный, насыщенный сложностями и событиями путь, не потеряв радости к жизни.

Несмотря на очень тяжелое время, люди, независимо от национальной принадлежности, всячески, как могли, поддерживали друг друга. Не нарушили традиции гостеприимства и коренные жители края – казахи, которые сами умирали от голода и холода, но относились ко всем депортированным народам с теплотой и заботой, последним делились с ними.

Переселенные народы даже в столь тяжелых условиях внесли большой вклад в развитие экономики Казахстана своим старательным и героическим трудом. Анализ итогов опроса свидетельствует, что даже в условиях гонения и дискриминации за добросовестную работу

было награждено подавляющее большинство работающих спецпереселенцев: 10% опрошенных свидетельствуют о том, что их труд был отмечен государственными наградами, 31% был награжден премиями; еще 31% – Почетными грамотами, 22% – ценными подарками.

Репрессиям, как правило, подвергались наиболее одаренные, трудолюбивые и социально активные граждане. Уничтожение самой деятельной и работоспособной части крестьянства в ходе коллективизации, ликвидация предпринимательских слоев общества по Указу 1928 г., политический террор против национальной интеллигенции – это невосполнимые потери, которые сказываются, к сожалению, до сих пор на развитие современного казахстанского общества.

Список литературы:

1. Соколкин Э.Д. Экибастузлаг и его узники. – Павлодар, 2000.
2. Матвенок В. Фильм о ГУЛАГе // Звезда Прииртышья. – 1991. – № 82.
3. Интервью с Нефедовым М.Д. – Экибастуз, 1991.
4. Солженицын А. Один день Ивана Денисовича. – М., 1991.
5. 40-50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // История СССР. – М., 1992. – № 1.
6. ГАПО. – Ф. 646. Павлодарский областной совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет (облисполком). – О. 1. – Д. 14. – Л. 6.
7. ГАПО – Ф. 646. – О. 1. – Д. 213 Документы о польских гражданах, проживавших на территории обл. (решения, переписка, справки) за 1942 г. – Л.17.
8. Калюжная И.А. Расселение депортированных немцев в Казахстане в 1941-1945гг. <http://www.arhiv.pavlodar.gov.kz/index.php?show=30&lang=1&artID=257>

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ КРЫМСКИХ ТАТАР ЗА ВОЗВРАЩЕНИЕ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ СВОИХ ПРАВ В ЭПОХУ ХРУЩЕВСКОЙ «ОТТЕПЕЛИ»

Е.И. Медеубаев,

*доцент Актыбинского регионального университета им. К.Жубанова, к.и.н.
г. Актобе, Казахстан*

Первый известный факт из истории депортации относится к VI в. до н.э., когда после взятия Иерусалима царь Вавилона Навуходоносор II насильственно переселил из Палестины в Месопотамию древних евреев. В XX в. преступная практика насильственного выселения огромного количества людей с мест исторического проживания по этническому принципу была применена в СССР в 1930-1940-е гг. Теперь к «врагам народа» добавились «народы враги». Спецпереселения осуществлялись в Сибирь, на Урал, Центральную Азию и Казахстан. В том числе и таким образом Казахская ССР постепенно превращалась в «лабораторию дружбы народов». Одним из таких «наказанных народов» стал крымско-татарский. Крымские татары – тюркоязычный народ, этногенез которого идет от смешения древних готов и аланов, живших в лесостепях Восточной Европы в VII в. Название «татары» появилось после завоевания полуострова монголами в XIII в., когда Крым стал частью Золотой Орды. После ее распада к середине XV в. появилось самостоятельное государство – Крымское ханство. К концу XVIII в. оно потеряло свою независимость в результате экспансии Российской империи. Из 191 044 депортированных в 1944 г. лиц, основная часть, 147 170 человек, была размещена в Узбекистане, 4501 человек в Казахстане [1, С.295]. В свете последних внешнеполитических событий на постсоветском пространстве судьба этого многострадавшего немногочисленного народа вновь

стала разменной монетой в руках политиков. Вышло немало пропагандистской литературы и в советское время и сегодня, оправдывающей депортацию крымских татар [2]. В этом смысле, было бы важно взглянуть на историческую трагедию целого народа глазами ее представителей.

После смерти Сталина происходит либерализация национальной политики государства. В центральные органы власти СССР все чаще стали поступать письма и жалобы спецпоселенцев на незаконность их высылки. В 1952 г. было получено 70717 жалоб от граждан разных национальностей, находившихся на спецпоселении; только в мае-июне 1953 г. – 41700; в 1953 г. – 130 582 [3, С.180]. XX съезд КПСС и разоблачения Хрущевым преступлений Сталина дали возможность репрессированным народам начать легальную массовую борьбу за восстановление своих конституционных прав. В адрес первых лиц государства поступала масса писем с просьбой о возвращении на историческую родину и воссоздании национальных автономий и областей. Одно из таких писем поступило в Президиум ЦК КПСС в апреле 1956 г. на имя Хрущева, Ворошилова, Булганина, Маленкова. Авторы письма – группа крымско-татарских коммунистов, участников Великой Отечественной войны. Они подробно объясняют свое видение причин депортации и обвинений крымских татар в коллаборационизме. Вместе с этим, в письме излагалась просьба восстановить в составе Украинской ССР Автономную Крымскую республику, образованную декретом Ленина от 18 октября 1921 г. [4, Л.180-206].

Национальное движение крымско-татарского народа явилось наиболее заметным и продолжительным по времени в общем русле движений «наказанных» народов за восстановление своих прав и национально-территориальных автономий. «Инициативные группы» вели среди крымско-татарского населения сбор подписей для отправки коллективных петиций в высшие государственные и партийные инстанции страны. Наибольшую роль в этих «инициативных группах» сыграли бывшие секретари райкомов и обкома Крыма и видные представители крымско-татарской интеллигенции. 5 января 1957 г. в ЦК Компартии Узбекистана была принята группа коммунистов-крымских татар, в количестве, около 50 человек [4, Л.144]. Участники этой встречи высказали ряд требований и ставили острые вопросы. Главной тревогой было то, что результатом насильственного переселения станет потеря национальной идентичности. В частности, Измайлов сказал: «Должен ли наш народ впредь сохранять свою национальную самобытность, свой национальный характер как нация, территориальную общность, общность языка или же он должен потерять свой национальный характер?» [Там же]. Такие опасения имели под собой основания. Со стороны идеологов сталинизма существовали попытки обоснования спецпереселения как акта по слиянию народов и наций СССР в единую общность «советский народ». Люди также переживали по поводу того, что на покинутой ими, не по своей воле, земле идет уничтожение, переехавшими в Крым новоселами, памятников материальной культуры и истории народа. Бывший председатель Союза писателей Крыма Шамиль Аляутдинов: «Наши кладбища разорены, из надгробных памятников сложили фундамент зданий» [Там же].

Главным аргументом власти по поводу нецелесообразности восстановления Крымской автономии была малочисленность крымских татар. С этим аргументом участники встречи были категорически не согласны: «Сейчас кладется в основу создания автономии принцип процентного соотношения к общему населению Крыма. Это неправильно. Ведь созданы же другие автономные республики хотя местное население не составляет там большинство» [Там же]. Чтобы снять эту наболевшую проблему предпринимались попытки представить крымских татар как часть поволжских татар. Таким образом, официальная пропаганда пыталась утверждать, что нет такой национальности – крымский татарин [5, С.301]. Власть, наложив категорический запрет на возвращение в Крым, предлагала людям в качестве альтернативы переезд в Татарскую АССР. Эта проблема также была затронута на встрече: «Ни один крымский татарин не поедет в Татарскую АССР. Язык, быт, культура и обычаи крымских и казанских татар совершенно различны. Нам значительно ближе язык и культура узбекского народа» [4, Л.144].

В апреле 1956 г., был отменен спецпоселенческий статус для крымских татар. Согласно сведениям, из совсекретной справки о количестве спецпоселенцев, выселенных по национальному признаку на 20 мая 1956 г. по Казахской ССР было снято с учета спецпоселения 2151 крымских татар. Наибольшее количество крымских татар, состоявших на учете в спецпоселениях в Казахской ССР, проживало в Гурьевской области – 771 человек [4, Л.90]. Начался нелегальный переезд на родину. Однако, органы МВД, сразу же, в двадцать четыре часа выдворяли нелегально переехавших в Крым татар. Нехватка рабочей силы в ряде районов заставила власть уже в начале 1950-х годов привлекать в крымские колхозы семьи с двумя и более трудоспособными взрослыми членами. Но, этот дефицит восполнялся переселением людей из областей РСФСР, а татарам был запрещен въезд в Крым даже на отдых. Верховный Совет СССР издал указ, который грозил строгим наказанием за любую попытку репатриации. В качестве довода утверждалось, что вернувшиеся татары будут работать на иностранные разведки [6, с.335]. Эту проблему затронул на вышеуказанной встрече Исмаил Хайруллаев – участник войны, майор, до 1941 г. занимавший пост председателя Алуштинского райисполкома, комиссар 4-й бригады Южного соединения партизан Крыма. Он отметил, что в Крыму резко выросла площадь многолетних насаждений. Начиная с 1957 г. Крымский обком партии ежегодно будет принимать не менее 8-9 тысяч семей, то есть около 50-60 тысяч человек. «Почему крымским татарам нельзя поехать на голую степь, вырастить там сады и виноград.... Прошу разрешить мне вернуться в Крым. Даже военнопленных амнистировали и дали право вернуться на родину» [4, Л.144].

Письмами и обращениями дело не ограничивалось. «Инициативные группы» крымско-татарского национального движения проявляли высокую активность для того, чтобы непосредственно встретиться с высшими руководителями СССР. Делегация крымских татар добилась встречи с секретарем ЦК КПСС Д.Т.Шепиловым. В нее входили Рефат Мустафаев – бывший секретарь Крымского обкома, в годы войны комиссар Восточного соединения партизан Крыма, Мустафа Селимов – бывший секретарь Ялтинского райкома, в годы войны комиссар Южного соединения партизан Крыма, Амет-Успи Пенерджи – бывший председатель Судакского райисполкома. Кроме того, в делегацию входили уже вышеупомянутые Ш.Аляутдинов, И.Хайруллаев. Итогом этой встречи стало указание ЦК КПСС для ЦК Компартии Узбекистана и ЦК Компартии Казахстана. В нем говорилось, что все просьбы о восстановлении автономии и возвращении людей на родину исходят, якобы, от бывших партийных и советских руководителей Крыма и части национальной интеллигенции. А рядовые люди хорошо живут на местах репатриации и обратно не просятся. В связи с этим, из Москвы последовало указание в Ташкент и Алма-Ату организовать издание на крымско-татарском языке газеты, политической и художественной литературы, при госфилармониях создать крымско-татарские ансамбли. Кроме того, ЦК союзных республик поручалось «собрать крымско-татарскую верхушку и провести с ними разъяснительную беседу» [4, Л.151]. 6 сентября 1957 г. зам.заведующего отдела партийных органов союзных республик ЦК КПСС И.Шишкин дал указания партийным органам Казахстана, Киргизии, Таджикистана усилить массовую работу среди крымских татар [4, Л.212]. В 1962 г. в Узбекистане были арестованы и осуждены лидеры «Союза крымских татар» М.Омертов и С.Умертов [3, С.188]. После суда над ними власти усилили политику репрессий в отношении крымско-татарского национального движения.

3 июля 1957 г. в Москву из Узбекистана для встречи с Хрущевым прибыла делегация крымских татар из 26 человек. Делегацию принял первый заместитель Председателя Совмина СССР Анастас Микоян [4, Л.160, Л.177-178]. На этой встрече были получены заверения со стороны власти, что вопрос будет решен. В адрес ЦК КПСС пошел поток благодарственных писем и телеграмм. В марте 1958 г. от имени всех крымских татар было направлено благодарственное письмо Микояну за прием делегации по поручению Хрущева [4, Л.179]. В марте 1958 г. в Коканде в связи с этим состоялся митинг [4, Л.177-178]. Однако, как известно, дело с мертвой точки так и не сдвинулось. Большую роль в организации встреч с высшим советским руководством сыграл

дважды Герой Советского Союза, гордость крымско-татарского народа Ахмет Хан Султан. В историю Великой Отечественной войны вошел его подвиг в мае 1942 г., когда на высоте 7000 метров таранным ударом им был сбит немецкий Ю-88. В 1950-е годы он служил летчиком-испытателем в конструкторском бюро Артема Микояна, младшего брата Анастаса Микояна.

В письмах-обращениях и личных встречах представители крымско-татарского национального движения пытались объяснить причины того, почему сталинское руководство наклеило ярлык «предателя» на их народ. Во всем обвинялись руководители крымского партизанского движения Мокроусов и Мартынов. Ими были изгнаны из партизанских лесов Председатель Верховного Совета Крымской АССР Абдурафи Сеит-Яхьяев, Асан Сеферов и многие другие видные крымско-татарские руководители. Впоследствии они были схвачены фашистами и казнены. Бюро Крымского обкома партии решением от 18 ноября 1942 г. вынуждено было признать эту ошибку и отстранить от руководства Мокроусова и Мартынова, а на их место в леса Крыма были направлены военные из числа коренных жителей. Но к этому времени часть крымских татар отвернулась от партизан. Да, действительно, сознательные изменники среди крымских татар были, но их было единицы. Назывались имена: Гжик Аппас, дети бывших помещиков Февзи Аблай, Аджиев Эмир Усеин. Другие крымские татары проявляли образцы мужества на фронтах и в тылу врага. Восемь сыновей Эсмы Сеидаметовой ушли на фронт. Член Симферопольской подпольной организации Чапчакчи Хатидже в июне 1943 г. была арестована гестапо и расстреляна. Из трех партизанских соединений в Крыму в двух командирами были Мустафаев и Валиев. Татарские деревни Чермалык, Азджи Кой, Улу-Сала, Айлярма, Бешуй, Казанлы, Керменчик были сожжены фашистами [4, Л.180-206]. Немалую роль в очернении крымско-татарского народа сыграла пропагандистская литература и публицистика. Это труды таких авторов, как Первенцев – «Честь смолоду», Овчаренко – «Путь победы» [4, Л.144, Л.180-206]. Только с началом процесса перестройки, к концу 1980-х годов, крымские татары получили возможность в массовом порядке выезжать из союзных республик Центральной Азии на историческую родину и самостоятельно обустроить жизнь заново.

Депортации нанесли огромную рану на социальное тело «наказанных» народов. Их языку, духовной и материальной культуре был нанесен невосполнимый урон. Насильственная депортация народов стало своего рода «миной замедленного действия» и ее последствия, во многом, стали причиной эскалации межэтнических конфликтов в СССР накануне его распада. Последствия этого одного из главных преступлений сталинизма до сегодняшнего дня не может не оказывать влияния на национальную жизнь стран постсоветского пространства.

Список литературы:

1. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. А., 1998.
2. См. например: Пыхалов И.В. За что Сталин выселял народы. М., 2008. 480 с.
3. Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». М., 2002.
4. Российский государственный архив новейшей истории. Ф.5. Оп. 31. Ролик 4674. Д.56.
5. Бобков Ф.Д. КГБ и власть. М., 1995.
6. Коростелина К.В. Притеснения гражданских лиц на родине: положение крымских татар и калифорнийцев азиатского происхождения в годы второй мировой войны // Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы. Материалы VI Международной научной конференции. Киев, 10-12 октября 2013 г.

УГОЛОВНЫЙ КОДЕКС РСФСР 1926 ГОДА КАК ПРАВОВАЯ ОСНОВА ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В УСЛОВИЯХ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ

Мусабаева Г.Н.,

*руководитель научно-экспертной группы Северо-Казахстанской областной АНК,
доцент Северо-Казахстанского государственного университета им.М. Козыбаева, к.ю.н.
г. Петропавловск, Казахстан*

Начало политических репрессий в период 1920-1950 годов мы связываем с принятием Уголовного кодекса УК, в который были заложены классовая сущность и политизация системы судопроизводства.

Важным событием для развития уголовного права явилось принятие ВЦИК 26 мая 1922 года Уголовного кодекса РСФСР, введенного в действие с 1 июня 1922 года, которым руководствовались все союзные республики. В Кодексе нашло отражение четкая формулировка классовой сущности советского уголовного права. Особое значение имело сформулированное определение контрреволюционного преступления. В проекте Кодекса под ним понимались действия, непосредственно направленные на свержение Советской власти и Рабоче-крестьянского правительства.

Законодатели закрепили в УК важное демократическое начало, согласно которому право назначать наказание принадлежало только судебным органам. Однако вскоре же после введения в действие Кодекса деятельность судов явилась продолжением партийной политики. Под влиянием политических мотивов, общественного мнения, разного рода предубеждений постепенно снижается роль и значение суда. В результате при рассмотрении конкретного дела, принятии конкретного решения на деле суд стал руководствоваться политическими или иными мотивами вне закона и своего правосознания. В такой обстановке для скорейшей расправы с политическими противниками, «контрреволюционерами» создали внесудебные органы. Коллегии ОГПУ было предоставлено право применять внесудебную репрессию при рассмотрении в специальных заседаниях дел о контрреволюционных преступлениях. Обстановка острой классовой борьбы еще диктовала необходимость рассматривать отдельные наиболее опасные преступления в ускоренном и упрощенном порядке с целью обеспечения немедленного реагирования на общественно-опасные деяния.

УК РСФСР 1922 года отказался от бессрочных и неопределенных приговоров вроде пожизненного лишения свободы или изоляции до наступления какого-либо события. Исключение составляло лишь бессрочное изгнание из пределов РСФСР. Закон сохранял расстрел как исключительную меру наказания. Важную роль в системе наказаний играли меры, не связанные с лишением свободы: принудительные работы без содержания под стражей, поражение в правах, возложение обязанности загладить вред и др.

В кодексе подробно регламентировался порядок расследования и разрешения уголовных дел. На стадии предварительного следствия, а также дознания Кодекс не предусматривал участия защиты, как это было до сих пор. Защитник теперь принимал участие в процессе только со стадии судебного разбирательства.

Суд мог применить наказание к лицам, признанным социально-опасными не за совершение конкретного деяния, а в силу преступной деятельности в прошлом или в связи с преступной средой в определенной местности.

Идея контрреволюционной борьбы постепенно внедрялась в уголовное законодательство. 22 сентября 1926 года ВЦИК принял новый Уголовный кодекс РСФСР, введенный в действие с 1 января 1927 года (постановление ВЦИК от 22 ноября 1926 года «О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР редакции 1926 года»). Данный кодекс явился правовой основой

для борьбы с оппозицией, где ключевым моментом становится распространение идеи о борьбе с врагами народа. Согласно нормам кодекса, уголовная ответственность наступала с 12 лет. В общей части Уголовного кодекса РСФСР редакции 1926 года за время его действия из 57 статей было изменено 28, причем 4 статьи изменялись дважды [1, с.70].

Согласно Уголовному кодексу наказание характеризовалось как «мера социальной защиты судебно-исправительного характера», а не мера ответственности. Кодекс давал более подробный перечень видов наказаний:

- а) объявление врагом трудящихся с высшей мерой наказания – смертная казнь;
- б) объявление врагом трудящихся с лишением гражданства союзной республики, и, тем самым, гражданства Союза ССР и обязательным изгнанием из его пределов;
- в) лишение свободы в исправительно-трудовых лагерях в отдаленных местностях Союза ССР;
- г) лишение свободы в общих местах заключения;
- д) исправительно-трудовые работы без лишения свободы;
- е) поражение политических и отдельных гражданских прав;
- ж) удаление из пределов Союза ССР;
- и) удаление из пределов РСФСР или из пределов отдельной местности с обязательным поселением в других местностях или без этого, или с запрещением проживания в отдельных местностях либо без такого запрещения;
- к) увольнение от должности с запрещением занятия той или другой должности или без такого запрещения;
- л) запрещение занятия той или иной деятельностью или промыслом;
- м) общественное порицание
- н) конфискация имущества – полная или частичная;
- п) денежный штраф [2].

К примеру, объявление врагом трудящихся с мерой наказания – удаление из пределов отдельной местности с обязательным поселением в других местностях или без этого или с запрещением проживания в отдельных местностях либо без такого запрещения, конфискация имущества – полная или частичная; исправительно-трудовые работы без лишения свободы – эти различные меры наказания получили широкое использование в истории института спецпереселения и депортации народов. Фактически невозможно было осудить целые крестьянские семьи или целый народ за преступления отдельных лиц, имеющих к ним классовую или этническую принадлежность. В большинстве случаев эти меры наказания использовались по отношению к невиновным людям, в их числе несовершеннолетние дети, старики и инвалиды, беременные женщины, и это в корне демонстрировало грубое нарушение конституционных прав и свобод человека и гражданина в данном государстве. Решение о выселении принималось внесудебными органами, что лишало дело процессуального характера.

В уголовно-правовой системе складываются такие элементы состава преступления как:

- *объект преступления, охраняемые уголовным законом основы Советской власти и рабоче-крестьянского правительства;*
- *объективная сторона преступления – контрреволюционная деятельность;*
- *субъект преступления – физическое вменяемое лицо, достигшее установленного уголовным законом возраста – 12 лет;*
- *субъективная сторона преступления – «враг народа», т.е. действие или бездействие в форме умысла.*

В Уголовный кодекс 1926 года была включена статья 58 – «Контрреволюционная борьба», ставшая знаменитой в 1920-1950 годы. В проекте кодекса под ней понимались действия, непосредственно направленные на свержение Советской власти и рабоче-

крестьянского правительства [3, с.160]. Фактически переселение в 1930 годы миллионов крестьян на территорию Казахстана с территории СССР основывалось на политическом оформлении правового статуса спецпереселенцев как «врагов народа».

В основном, в отношении отдельных лиц или группы лиц, а также целых народов использование следующих пунктов статьи получило широкое применение:

– статья 58-1 «Измена родине, т.е. действия, совершенные гражданами Союза ССР в ущерб военной мощи Союза ССР»;

– статья 58-2 «Вооруженное восстание... с мерой наказания – расстрел или объявление врагом трудящихся с конфискацией имущества и лишением гражданства..., изгнание из пределов Союза ССР»;

– статья 58-6 «Шпионаж, т.е. передача, похищение или собирание с целью передачи сведений, являющихся по своему содержанию специально охраняемой государственной тайной, иностранным государствам, контрреволюционным государствам, контрреволюционным организациям или частным лицам» влечет за собою – лишение свободы на срок не ниже трех лет, с конфискацией всего или части имущества, а в тех случаях, когда шпионаж вызвал или мог вызвать особо тяжелые последствия для интересов Союза ССР – высшую меру социальной защиты – расстрел или объявлением врагом трудящихся, с лишением гражданства союзной республики, тем самым гражданства Союза ССР...»;

– статья 58-8 «Совершение террористических актов, направленных против представителей Советской власти или деятелей революционных рабочих и крестьянских организаций, и участие в выполнении таких актов, хотя бы и лицами, не принадлежащими к контрреволюционной организации, влекут за собою – меры социальной защиты, указанные в статье 58-2 настоящего Кодекса»;

– статья 58-9 «Разрушение или повреждение с контрреволюционной целью взрывом, поджогом или другими способами железнодорожных и иных путей и средств сообщения, средств народной связи, водопровода, общественных складов и иных сооружений или государственного или общественного имущества влечет за собою меры социальной защиты, указанные в статье 58-2 настоящего Кодекса»;

– статья 58-10 «Пропаганда или агитация, содержащая призыв к свержению, подрыву или ослаблению Советской власти или совершению отдельных контрреволюционных преступлений (ст.ст. 58-2; 58-9). Те же действия при массовых волнениях или с использованием религиозных или национальных предрассудков масс, или в военной обстановке, или в местностях, объявленных на военном положении, влекут за собою – меры социальной защиты, указанные в ст. 58-2»;

– статья 58-14 «Контрреволюционный саботаж, т.е. сознательное неисполнение кем-либо определенных обязанностей или умышленно небрежное их исполнение со специальной целью ослабления власти правительства и деятельности государственного аппарата, влечет за собою – лишение свободы на срок не ниже одного года, с конфискацией имущества, при особо отягчающих обстоятельствах вплоть до высшей меры социальной защиты – расстрела с конфискацией имущества» [4].

Поэтому в постановлениях и указах о переселении как раз делается ссылка на шпионаж, совершение террористических актов, подрывную деятельность, взрыв железнодорожных и иных путей и средств сообщения и т.д.

Удаление из пределов РСФСР или из пределов отдельной местности, с обязательным поселением в других местностях, назначается на срок от трех до десяти лет; эта мера в качестве дополнительной может применяться лишь на срок до пяти лет». Далее идет указание «не может применяться к лицам, не достигшим шестнадцати лет» [5, с.17]. На практике была использована только первая часть статьи, а нормы в отношении срока

пребывания на поселении, а также ограничения в возрасте по отношению к раскулаченным и депортированным не использовались.

Объявление врагом народа, лишение гражданства союзной республики, и, тем самым, гражданства Союза ССР в ходе спецпереселения и депортации сопровождалось следующими действиями: отбирали документы, удостоверяющие личность в ходе спецпереселения и присваивали личные номера; поражение политических и отдельных гражданских прав сопровождалось лишением избирательного права, государственных наград; удаление из пределов отдельной местности с обязательным поселением в других местностях или с запрещением проживания в отдельных местностях, полная конфискация имущества – архивные материалы ярко свидетельствуют об использовании этих мер наказания по отношению к раскулаченным и депортированным. Они в своей основе представляли уголовное наказание.

Уголовный процесс приобрел двойственный характер. Принимались нормативные акты, как закреплявшие демократические основы уголовного процесса, так и становившиеся правовым обеспечением массовых репрессий против населения. Первые являлись декларативными, последние – реально действующими [6, с. 68-69].

Начиная с 1934 года, одно за другим следовали изменения в уголовном законодательстве. В результате для расследования дел с определением «враг народа» отводился срок, не превышающий 10 дней.

Нормы уголовного законодательства пересматриваются после смерти И.В. Сталина. Наиболее важное место и значение для развития уголовно-правового законодательства имело издание в 1958 году основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. В них четко выражается принцип ответственности только за определенное деяние и принцип индивидуализации наказания в зависимости от степени вины лица, совершившего преступление. Основы отменяли ряд ранее существовавших видов наказания и среди них лишение избирательных прав. Повысили минимальный возраст уголовной ответственности с 14 до 16 лет. А статья 58 «Контрреволюционная борьба» была исключена из Уголовного кодекса.

Таким образом, впервые в 1958 году был принят УК КазССР. С правовой точки зрения использование УК РСФСР было не законно, так как он предназначался для РСФСР. Однако все союзные республики руководствовались данным кодексом.

Список литературы:

1. Дурманов Н.Д. Советский уголовный закон. – М.: Издательство Московского университета, 1967. – 319 с.
2. Мусабаева Г.Н. Институт спецпереселения и депортации народов в государственной-правовой истории Казахстана. – Петропавловск, 2006. – 132 с.
3. История государства и права СССР / Под ред. О.И. Чистякова, Ю.С. Кукушкина. – М., 1986. – Ч.2. – 320 с.
4. Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями и дополнениями на 1 января 1951 г. – М.: Юридическая литература, 1952. – 127с.
5. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) // Социс. – 1990. – №11. – С. 3-17.
6. Кузин В.Н., Франфиоров Ю.В. История отечественного права в новейшее время (1917-2002 гг.) – М.: Книга-сервис, 2002. – 128 с.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ АЙМАҚТЫҢ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫНА ӘСЕРІ

А.Ж. Оразбақов,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғ.к.
Қызылорда қ., Қазақстан*

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанның этно-демографиялық жағдайы үлкен өзгерістерге ұшырады. 30-шы жылдардың басында аштық қырғыны Қазақстан халқын біраз күйзеліске ұшыратып, санын азайтып тастаса, соғыс алдындағы репрессия, ұлттық интеллигенцияны жоқ қылды деуге болады, ал басқа халықтарды күштеп Қазақстанға көшіре бастау, онсызда қиналып жатқан халықты одан сайын күйзеліске түсірді. Күштеп көшірілген халықтар негізінен ауылды елді мекендерге көшірілгенге байланысты ауылдың этно-демографиялық жағдайы, әсіресе бұрын қазақ ұлты ғана тұратын Оңтүстік Қазақстанның этно-демографиялық жағдайын күрт өзгертті. 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Қазақстанда 6151102 ал Қызылорда облысында 328067 тұрғын болған.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында Кеңес үкіметі басшыларының КСРО-ның шекара аймақтарын негізгі отаны КСРО-дан тыс жерлерде орналасқан халықтардан тазарту жұмыстары нәтижесінде Қазақстанға Карелиядан 8423 финдер, Қиыр Шығыстан 98 454 кәрістер, КСРО-ның батыс шекараларынан 28 580 немістер, 35 739 поляктар көшірілді. Бұларға қоса Кавказдың шекаралас аймақтарынан 1121 армян және күрттер, 2010 ирандықтардың жанұялары көшірілді, бір жанұяда 5 адам деп есептесек Кавказдан орта есеппен 15 655 адам көшірілген екен. 1939 жылы Польша Германиямен КСРО бөлінісіне салынғанын тағы 60 667 поляк Қазақстанға көшірілді.

Кесте – 1. Ұлы Отан соғысы алдында Қазақстанға күштеп көшірілген халықтар

№	Ұлты	Саны	Көшірілген жылы
1.	Финдер	8423	1935
2.	Немістер	28 580	1936
3.	Поляктар	35 735 60 667	1936 1940
4.	Кәрістер	98 454	1937
5.	Гректер	200	1937
6.	Армияндар мен курттар	1121 жанұя	1937
7.	Ирандықтар	2010 жанұя	1937
Барлығы:		247 718 адам	

Бұл тізімге әлеуметтік жағдайы мен саяси көзқарастарына байланысты жекелеп сотқа тартылып Қазақстанға қоныс аударылғандармен түрмеге жабылғандар кірген жоқ.

Ұлы Отан соғысы кезіндегі халықтардың депортациясы қатаң түрде, мындаған адамдардың өлімінің арқасында жүрді. 1937-1944 жылдары бір адамына дейін қалдырмай толық көшірілген, мемлекеттік белгісі, автономиялық құрылымдар жойылған 12 халық бар екен. Бұлардың депортациясы классикалық түрде жүргізілген халықтарға қарсы геноцид деуге болады. Бұлар соғыс кезінде тек ауыр жұмыстарға пайдаланылды.

НКВД өзінің барлық күштерін пайдаланып, бұлардың барған жерінде жергілікті халыққа сіңісіп кетпеуін, достасып кетпеуін қадағалап отырды.

1941 жылдың 12 тамызында Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Халық Комиссарлар Кеңесінің және БКП (б) Орталық Комитетінің бірлескен № 2060-935сс «Волга

бойы аудандарында тұратын немістерді көшіру туралы» қаулысы қабылданды. Волга бойындағы немістердің автономиялық республикасындағы немістерді көшіретіндігі туралы республика немістері алдын ала білген болатын. Бұл туралы Ольховск ауданының «Рассвет» ауылы кеңесінің төрағасы Э.Ф.Дайнес былай дейді: «Маусым айында бізді аудандық атқару комитетіне шақырып алып, қазіргі тұрып жатқандай колхоздар мен селоларға көшірілетініміз туралы ескертті. Алайда қай жерге нақты көшетініміз туралы айтқан жоқ» – деді [1,38 б.].

1939 жылғы санақ бойынша КСРО-да 1 427 222 неміс ұлтының өкілі тұрған екен. Оның 92 мыңы Қазақстанда қоныстанған [2,172 б.]. 1941 жылдың күзінің соңына қарай Қазақстанға, Орал өңіріне, Сібірге 1120 мың немістер көшірілді. Бұл 1939 жылғы санақта көрсетілген немістердің 84 пайызы еді [3,36 б.]. Жоспар бойынша 1941 жылдың 25 қазанына дейін Қазақстанға 467 мың немісті, оның 15 мыңын Қызылорда облысына көшіру белгіленді, бірақта мұрағат деректері бойынша Қазақстанға 420 мыңнан – 444 005 неміс ұлтының өкілі қоныстандырылды. Олардың 3145-і Қызылорда облысының Арал және Қазалы аудандарына орналастырылды, Арал ауданына 1291, Қазалы ауданына 1854 неміс. Бұлармен бірге облысқа 1938 жылы Германияға күшпен қосылған Австрияда туылған 14 австриялықтар қоныстандырылды.

1941 жылы Қазақстанға көшірілген немістермен бірге Севастопольден 15-20 гректер де әкелінді. Олар Ақмола облысына қоныстандырылды. 1942 жылы сәуір-қазан айларында 4 мыңға жуық гректер Краснодардан Қазақстанға әкелінді. Краснодардан әкелінген гректер Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Ақтөбе, Ақмола, Қарағанды облыстарына қоныстандырылды. 1942 жылы Майкоптан көшірілген гректер Қазалыға жайғастырылып, Қызылорда облысына қоныстанды. Олардан кейін 1944 жылы Қырымнан 1240 грек Гурьевке әкелініп, Казнефтекомбинат өндіріс орындарында қоныстандырылды. Олар қарапайым сөзбен айтқанда, еңбек майданына алынды. Осылай әскер қатарына алынғандар есебінен туындаған жұмыс қолының жетіспеушілігі жойылды.

Солтүстік Кавказ халықтарының ішінде алдыңғылардың бірі болып депортацияға ұшыраған қарашай халқы болды. Көптеген деректерде қарашай халқының репрессияға ұшырауының себебі ретінде немістер өңірді басып алғанда қарашайлардың бір князі немістерге, Гитлерге атап «бізді большевиктерден азат еткені үшін» – деп ат сыйлаған делінген. Алайда бұны куәләндыратын құжатты біз еш жерден тапқан жоқпыз [4, 203 б.].

Сталиндік зұлмат жылдары тағдырдың ауыр тәлкегі тиген келесі бір халық қалмақтар болды. 1943 жылғы 28 қазандағы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Жоғарғы Кеңесі мен Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Халық Комиссарлар Кеңесі қаулысына сәйкес 99252 қалмақ ұлтының өкілі Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының шығыс, солтүстік аудандарына қоныс аударылды. Олардың 2268 адамы Республиканың орталық мұрағатының деректеріне сай Қызылорда облысына қоныстандырылды [5,8-10 п.].

Алайда Республикалық мұрағаттардың деректері көп жағдайда облыстық мұрағат деректерімен сай келмей жатады. Себебі кей облыстарда вогондарды ашқанда ішінен көп өліктер шыққан жағдайлар ол кездері әсіресе шешен-ингуштар, қалмақтар көшірілген қыс айларында көп болған, кей жағдайларда жолай транспорттың жағдайына сай адамдарды түсіріп кеткен я басқа составтарға қосқан жағдайлар болып тұрған. Осындай жағдайларға байланысты жер-жерден келген мәліметтер кейбір жағдайларда әртүрлі болған. Қызылордаға көшірілген қалмақтарға байланысты мәліметте осылай әртүрлі санды көрсетіп тұр. Қызылордаға әкелінген қалмақтардың 1160 жанұясы 3861 адам тұтастай Арал ауданына жайғастырылды [6,11 п.]. Біздің ойымызша 1160 қалмақ жанұясы облысқа орналастырылды деген облыстан алынған мәлімет шындыққа жанасады деп ойлаймыз.

Соғыс кезінде тағдыр тауқыметін тартқан келесі халықтар шешендер мен ингуштар болды.

Бірінші эшелондар Қазақстанға 1944 жылдың наурыз айының ортасында келді.

Қазақстанға жіберуге жоспарланған 344589 адамның бөлінісі төмендегідей болды [7,6-10 п.].

Жамбыл облысына – 16565 адам
 Алматы облысына – 29089
 Шығыс Қазақстан облысына – 34157
 Оңтүстік Қазақстан облысына – 20808
 Солтүстік Қазақстан облысына – 39542
 Ақтөбе облысына – 20309
 Семей облысына – 31236
 Павлодар облысына – 41230
 Қарағанды облысына – 37938

Бұған қоса майдандағы шешен және ингуш халқының ер азаматтары туыстары тұрып жатқан аудандарға жіберілді. 1944 жылы Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Н.Ундасыновтың БКП (б) хатшысы Г.М.Маленковқа жіберген хатында Қазақстанда 420 мың шешен мен ингуш бар делінген [8,13 п.].

Қызылорда облысына шешендер мен ингуштарды қоныстандыру жоспар бойынша белгіленбеседе, іс жүзінде керісінше болды.

Қызылорда облысы бойынша арнайы қоныс аударылғандарды шаруашылықтарға жайғастыруға жауапты бөлім басшысы Хвораттың мәліметіне сәйкес 1944 жылдың ақпанаурыз айларында Қызылорда облысына 6191 шешен мен ингуштардың жанұясы 26 924 адам төмендегі кестеге сай қоныстандырылды.

Кесте – 2. Шешендер мен ингуштардың Қызылорда облысы аудандарына орналастырылуы

Қоныстанған ауданы	Жанұя саны	Адам саны	Жұмысқа тартылғандар саны		
			Ерлер	Әйелдер	Жасөспірімдер
Арал ауданы	323	1381	296	173	
Қазалы ауданы	790	3932	724	863	261
Қармақшы ауданы	852	3863	1626	728	125
Жалағаш ауданы	785	3885	656	128	
Тереңөзек ауданы	751	3684	735	671	717
Сырдария ауданы	868	2867	519	833	313
Шиелі ауданы	1076	4182	714	744	463
Жаңақорған ауданы	746	3130	659	784	89
Барлығы:	6191	26924			

Бұл 26 924 адамның 5311 ер азаматы, 4865 әйелі және 1524 жасөспірімі еңбекке жарамды деп танылып жұмысқа тартылды. 1944 жылдың бірінші қарашасына дейін Қызылорда облысындағы күштеп қоныс аударылғандар ішінен 3451 адам қайтыс болды, бұлардың басым көпшілігі шешендер мен ингуштар болды. Баста облысқа 26924 шешен мен ингуш әкелінсе 1945 жылдың 10 қаңтарына дейін 22214 адамы қалған. Олардың 10 пайыздан астамы бір жыл өтпестен қайтыс болды. Әсіресе көп қайтыс болғандар Қазалыда – 585 адам, Қармақшыда – 678 адам, Тереңөзекте – 639 адам болды.

Кесте – 3. 1944 жылы облыста қайтыс болған күштеп қоныс аударылғандар саны

№	Ауданы	Қайтыс болғандар саны
1.	Арал	206
2.	Қазалы	585
3.	Қармақшы	678
4.	Жалағаш	696
5.	Тереңөзек	639

6.	Сырдария	64
7.	Шиелі	347
8.	Жаңақорған	239

Қайтыс болғандардың көп болуының негізгі себебі жаппай эпидемиялық аурулардың орын алуы болды. Бірінші кезекте сүзек ауруы және дистрофия яғни адам ағзасының нашар тамақтануына байланысты әлсіреуі нәтижесінде болды.

Қазақстан колхоздарына жайғастырылған 68969 жан ұялардың 60429 жанұясы колхоздарға қабылданды. Қызылорда облысы бойынша ауылды елді мекендерге орналастырылған қоныстанушылардың 2857 жанұясы колхоздарға орналастырылды.

Кесте – 4. Қызылорда облысы колхоздарына қабылданған шешен, қалмақ, ингуш жанұяларының саны және бақша егуге жер телімін алған жанұялар саны

№	Ауданы	Колхозға қабылданған жанұялар саны	Бақша егуге жер алған жанұялар саны
1.	Қазалы	364	460
2.	Жалағаш	488	455
3.	Сырдария	89	110
4.	Жаңақорған	376	13
5.	Қармақшы	248	180
6.	Тереңөзек	521	79
7.	Шиелі	769	599

Қызылорда облысындағы шешен, ингуш, қалмақтарға мал беріліп, жағдайларын жақсартуға жағдай жасалды. Мұрағат құжаттары бойынша оларға 1945 жылдың 10-қаңтарына дейін төмендегі кестеге сай мал берілді.

Кесте – 5. Шешен, ингуш, қалмақтарға берілген мал басы саны [9,12п.]

№	Аудандар	Ірі қара саны (бас)	Ұсақ мал саны (бас)
1.	Арал	124	537
2.	Қазалы	243	193
3.	Қармақшы	36	76
4.	Жалағаш	148	1971
5.	Тереңөзек	133	1806
6.	Сырдария	183	1026
7.	Шиелі	120	1324
8.	Жаңақорған	38	1145
Барлығы		1025	8088

Қазіргі Грузиядағы Месхетия ауданы XVI ғасырда Туркияның қол астында болды және мұндағы түрік диаспорасы 1829 жылы орыстар келгеннен кейін де қала берді. Ұлы Отан соғысы жылдарында бұл жерлерде немістер, я олардың одақтастары болған жоқ. Бірақ осы жерді мекендеген түрік халқының өкілдері депортацияға ұшырады. Түріктерді көшірудің себебін бұл құнарлы жерлерді Берия грузиндерге алып беру үшін жасаған ба деген ой туады. Қазақстанға 6309 түрік жанұясы – 27833 адам, Өзбекстанға 10756 жанұя -53127 адам көшірілді. Бұл кезде Месхетияның 40 мың түрік азаматы Ұлы отан соғысы майдандарында соғысып жатты. Бұлардың 26 мыңы ұрыс далаларында қаза тапты. Әскер қатарындағы түріктерде босатылып, туыстары көшкен жаққа жіберілді. Грузиядан көшірілген түріктер Қазақстанның 5 облысына жайғастырылды.

Қызылорда облысы бойынша арнайы қоныс аударылғандарды шаруашылықтарға жайғастыруға жауапты бөлім басшысының мұрағат құжаттарында сақталған мәліметі бойынша Солтүстік Грузиядан көшірілген месхетия түріктерінің 356 жанұясы (1857 адам) Қызылорда облысының 6 ауданына орналастырылды [6,11-12 п.].

Кесте – 6. Месхетия түріктерінің Қызылорда облысы аудандарына орналастырылуы

Қоныстанған ауданы	Жанұя саны	Адам саны
Шиелі ауданы	61 жанұя	327 адам
Арал ауданы	72 жанұя	354 адам
Қазалы ауданы	53 жанұя	327 адам
Қармақшы ауданы	65 жанұя	324 адам
Сырдария ауданы	49 жанұя	250 адам
Жаңақорған ауданы	56 жанұя	275 адам
Барлығы	356 жанұя	1857 адам

Алдыңғы мәліметте Қызылордаға көшірілген түріктердің жанұясының саны 373 деп, кейінгісінде 356 деп көрсетілген, шындығына келгенде алдыңғысы дұрыс-ау, себебі 1945 жылдың 10 қаңтарындағы мәліметте облыс жеріндегі түрік жанұяларының саны 366 деп көрсетілген, мүмкін бұлар кейін әкелінгендер болар, я жағдайдың қиындығына байланысты бір үйден бөлінген жанұялар қайта қосылған шығар.

«Бәрі майдан үшін, бәрі жеңіс үшін» деген ұран көтеріліп ер азаматтар майданға кеткенде, депортацияланған халықтардың азаматтары тылдағы еңбек майданына жіберілді. Еңбек майданы, соғыс майданынан кем болмаған неміс ұлт өкілдерінің статистикасынан көруге болады. Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанға көшірілген 420 мыңнан астам немістен соғыстан кейін 330 мыңы ғана тірі қалған [10,321 б.]. Еңбек майданына сәйкес құжаттарды көріп отырып, кеңес үкіметі тегін жұмыс күшін көбейту үшін депортацияны әдейі ойлап тапқан ба деген ой келеді. Не болғанда да Ұлы Отан соғысы кезіндегі депортацияланған халықтар – сотталған халықтар тағдырын тартты деуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бугай Н.Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...». – М.: Дружбы народов, 1992. – 286 с.
2. Бугай Н.Ф. 40-е годы «Автономии немцев Поволжья ликвидировать...» // История СССР. 1991, №2.
3. Военно исторический журнал, 1990. – №9.
4. Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. – М.:1987.
5. ҚР ОММ, 1987 қор, 1 тізбе, 16 іс.
6. КООММФ 268 қор, 2 тізбе, 2964 іс.
7. ҚР ОММ 1987 қор, 1 тізбе, 9 іс.
8. ҚР ОММ 1987, 1 тізбе, 18 іс.
9. КОММФ. 268 қор, 2 тізбе, 2964 іс.
10. Алдажуманов К.С. Трудармейцы Казахстана: истории и судьбы // Депортированные в Казахстан народы, время и судьбы Алматы, 1998 С 315-340.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ МҰРАҒАТЫНЫҢ
«1930 Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ»
ҒЫЛЫМИ ЖОБАСЫ»**

А.Ә. Сейсенбаева,

*ҚР Президенті Архивінің бас сарапшысы
Алматы қ., Қазақстан*

ҚР Мемлекеттік хатшысы Гүлшара Әбдіқалықова Конференцияны ашу сөзінде ҚР Президенті Архивінің «1930 жж. Қазақстандағы ашаршылық» жобасы туралы атап өтті. Бұл ҚР Президенті Архивінің ғылыми жобаларының бірі болып табылады.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында Қазақстан тарих ғылымы ауқымды мәселелерді зерттеп алды. Соңғы жылдары қарапайым адамдардың күнделікті тіршілігін зерделеуге ден қойылды. Өйткені нағыз тарихты жасаған қара бұқараның өмірбаянынан тарихи ақтандақтар ашылуы хақ. 1930 ж. ашаршылық құрбандары да осындай ғылыми назардан тыс қалмауы тиіс.

Ашаршылықтың құрбандары қарапайым ауыл адамдары болғандықтан күні бүгінге дейін есімдері белгісіз күйінде қалып келді. Бұл нәубеттен кімдер қаза болды деген мәселе сол кезде ешкімді және еш билікті қызықтырмады. Ашаршылықтың негізгі түрткісі болған большевиктер партиясын адамнан гөрі олардың партия билеттерін түгелдеумен болды. 1934 жылға дейін Қазақстанда бала дүниеге келгенде тіркеу-ресімдеу, құжаттау (метрке беру) үрдісі болмаған, сондай-ақ отбасын құрғандарға азаматтық хал ахаулын куәләндыру құжаты да түзілмеген. Жүргізілген мемлекеттік халық санақтарында да мәліметтер адамдардың аты-жөні бойынша емес, әр отбасының саны бойынша түзілді. Сондықтан да аштан қаза болғандардың есімдері туралы арнайы түзілген деректер жоқтың қасы. Мұндай мәліметтерді алу үшін халық жадына сүйену де жеткіліксіз. Өйткені оқиға куәгерлері азайып барады, ал олардың ұрпақтары 3-4-ші буын болып кетті, естеліктер санадан шықты. Бұған ұлттық идеологияның қарусыздығы да әсер етеді. Дегенмен еліміздің деректанушы ғалымдары тарихқа қайта үңілу үрдісі жаңа басталған 90-шы жылдары-ақ арнайы экспедиция ұйымдастырып, бүкіл республиканы аралап, көз көргендерден деректер жинақтаған екен. Алайда экспедиция шеңберінде нәубетте қаза болған 2,5 миллионды жинау мүмкін емес еді. Ал қазір инновациялық технология дамыған заманда ақпарат алмасу тәсілі анағұрлым жоғары деңгейге көтерілді. Дәл осы үрдісте XX ғасырдың саяси тарихын басты сақтаушы болып табылатын Қазақстан Республикасының Президенті Архиві өз қызметінде деректі мұраларды сақтаумен қатар, электронды құжаттық негізде зерттеу жүйесін қалыптастыру жаңа бастамаларын міндет етті. Осындай бастамалардың бірі «1930–1933 жж. Қазақстандағы ашаршылық» жобасы. Негізгі мақсаты – қасіретті жылдардағы құжаттарды бір орталыққа шоғырландыру және нақты ашаршылық салдарынан қаза болған азаматтарымыздың аты-жөнін анықтап, республикалық бірыңғай электронды мәліметтер базасын жасау болып табылатын жоба бүгін де жұмысын жалғастыруда. Бұл база қазақ халқының тарихи мұрасын жаңартудың тетігі болып табылады. Сондықтан ол көпшілікке арналып жасалған, яғни оны толтыруға ашаршылық жылдары нәубетке ұшыраған адамдар туралы қандай да бір мәліметі бар кез келген азамат қатыса алады. www.asharshylyq.kz сайтының Ашаршылық құрбандары деректер базасына мәліметтерді енгізу үшін сайтта көрсетілген арнайы нысан бойынша толтыруға болады. Базада жеке басы, оның ұлты, туған күні мен өлген күні, туған жері сияқты жеке мәліметтері жазылады. Базадағы Босқыншылық деген тарауда ашаршылық салдарынан қоныс аударғандардың көшкен жылдары мен жерлері қосымша көрсетіледі. Сонымен бірге берілген арнайы бағанда дерек көзі көрсетіледі.

Өткен жылы наурыз айында Архивте осы мәселеге арнап үлкен Дөңгелек үстел өткен болатын. Оған ашаршылық тақырыбында жазған жазушылар, тарихшылар, сондай-ақ барлық облыстық архив басшылары қатысты. Онда халыққа қаза болған туыстары туралы мәліметтер

беру жөнінде арнайы Үндеу тасталды. Осыдан кейін еліміздің барлық мемлекеттік архивтерімен жұмыла жұмыс істеп, олардан бірқатар құжаттар топтамалары жинақталды және ол құжаттар зерделеніп, қаза болған азаматтардың есімдері сүзіліп алынды. Облыстық архивтерден БМСБ (ОГПУ) жиынтықтары, оқиға болған ауылдарда түзілген фельдшерлер мен учаскелік милиция, ауылдық кеңес төрағалары бірігіп аштан қаза болғандарға жасаған актілері, денсаулық сақтау органдарының мәліметтері сияқты құжаттар келіп түсті.

Жобаға ғылыми қызметкерлер да атсалысты. Алғаш болып үн қатқан филология ғылымдарының докторы, профессор Асхат Қамзаұлы Әлімов болды. Асхат Әлімовтың, редакциясымен өңделген «1931–1933 жылдардағы Ашаршылық: куәгерлер сөйлейді» атты Жетісу өңірі бойынша естеліктер жинағының электронды нұсқасы құрастырылған. Осы нұсқа біздің ашаршылық сайтына жолдаған болатын. Естеліктердің ішінен **30**-дан аса есім анықталды. Олардың барлығы базаға енгізілді және жинақтағы естеліктер авторлары көрсетіле отырып сайттың арнайы айдарына жеке-жеке орналастырылды. Бұл зерттеу-ізвестіру жұмысын Асхат Қамзаұлы 2003–2009 жж. – Академик Ө. Жолдасбеков атындағы институтта (кейіннен Ө.А.Жолдасбеков атындағы экономика және құқық академиясы) – қызметте жүргенде студенттер қауымымен бірге ұйымдастырған.

Осындай ашаршылық тақырыбы бойынша студенттерді тартып, келелі зерттеу жұмысын жүргізген белгілі деректанушы ғалым, профессор Қамбар Махамбетұлы Атабаев болды. Экспедиция жұмысының нәтижесінде студенттер дәптерлеріне түсірген есептік қолжазбалар түзілген. Осы қолжазбаларды бізге Қ. Атабаевтың жұбайы Майгүл Мауытханқызы Садықова мемлекеттік сақтауға әкеп тапсырды. Қолжазбалардың ішінде біз іздеген құнды деректер – ашаршылықтан қаза болған есімдер бар. Бұл деректерден **70** ашаршылық құрбанының есімі анықталды. Өткен жылы қолжазба есептер кітап болып басылып шықты. [1] Ғалымдарымыздың осындай келелі зерттеу жұмыстары аса құнды мәліметтер болып отыр.

Мәліметтер ашаршылық сайты арқылы басқа да жеке азаматтардан келіп түсті. Олардың бірі – Алматы қ. тұрғыны Есболаева Маркиза Базарбайқызының ашаршылық жылдарындағы өз әулеті туралы естелігі. Онда автордың **12** құрбан болған туыстары көрсетілген; «Ашаршылық қоғамдық бірлестігі» төрағасы Рамазан Құрманбаевтан оның қызметі жөніндегі материалдар келіп түсті. Бұл белгілі режиссер Е. Рақышевпен бірлесіп «Ашаршылық» деректі фильмін түсірген шығармашылық иесі; Қызылорда обл. Арықбалық ауылы, Жиделі колхозы тұрғыны Қарабураева Қанзададан өз әулеті туралы естелік келіп түсті.

Сайтта көрсетілген арнайы форма бойынша толтырылып жолданған есімдер де бар. Базаға бүгінгі күнге дейін ашаршылық құрбандарының жақындары мен туыстарының естеліктері негізінде толтырылған **51** есім енгізілген.

ҚР Президенті Архивінде үлкен кітапхана қоры бар. Кітапханадағы тәуелсіздік кезеңінде ашаршылық тақырыбына жазылған кітаптар бойынша **102** есім анықталды.

Мәліметтер базасы деректерінің көпшілігі архивтік құжаттар болып отыр. Осындай жалтартпас жәдігерлердің басым көпшілігі ҚР Президенті Архиві қорлары. Бір ғана құжатта – Шығыс Қазақстан обл. Ертіс ауд. Сталин ат. колхоз басшысының 1932 ж. Қазақ КСР Жоғарғы Сотына ашаршылық фактілерін келтіре отырып жазған хатында **173** аштан көз жұмған адамдардың тізімі (латын әрпімен) берілген [2]. XX ғ. 30 жылдарын қамтитын Қазақ өлкелік партия комитетінің қорындағы БМСБ (ОГПУ) жиынтықтарынан да ішінара біраз есімдер сүзіліп алынды. БМСБ жиынтықтарында ҚР Президенті Архивінен тағы мынадай дереккөз табылды. Ойран аяқталған соң, 1934–1935 жж. партия билігі барлық облыс бойынша өзінің мүшелерінің билеттері мен есепке алу карточкаларын түгелдей бастады. Түгелдеу жұмысы барысында іс-түссіз жоғалған, партиядан шығарылған, қаза болған коммунистердің тізімдері [3] түзіледі. Осы тізімдердегі қаза болған коммунистер деректер базасына енгізілді. Алдыңғы және кейінгі жылдарда мұндай тізімдер жоқ. Өйткені одан ол жылдары жаппай ашаршылық

өлімі болған жоқ. Осы құжаттардан барлығы **932** есім анықталды. Жоба жұмыс істеген бір жыл ішінде барлығы **1316**-нан аса есім анықталды.

Осындай есепке алу тізімдері коммунист еместерден де шығуы мүмкін. Қазіргі сәтте ҚР Президенті архивіндегі комсомол қорлары зерделенеіп жатыр. Сондай-ақ 1930–35 жж. ауылдық кеңес құжаттары мен балалар үйлері құжаттары сияқты деректер көздерін зерделеу қажет. Ондай құжаттар облыстық, орталық мемлекеттік архивтерде. Еліміздің барлық архивтеріне сұрау салу жасалып, ашаршылық құрбандарының есімдері болуы мүмкін нұсқаулық құжаттар көрсетілген болатын. Алайда мұндай іздестіру жұмысы уақытты талап етеді. Әріптестеріміз осы жобада жоспарлы түрде жұмыс жасап жатыр.

Өз халқының өткеніне ұқыптылықпен қарау, құрбандардың есімдерін есте сақтау – бұл орта, жас буынның келешек ұрпақтары алдындағы парызы. Бұл жерде үлкен тәрбиелік мән жатыр. Мысалы Қытайдағы қазақтардың кішкентай балаларына дейін ашаршылық жылдарында қаза болған ата-бабаларының толық есімдерін және қай жерде, қалай қаза болғанын біледі. Оны әдейі үйретіп отырады екен. «Мәңгілік Ел» идеясының даусыз да, өзекті ұғымдарының бірі осында.

Жалпы 30 жылдардағы қазақ басына түскен қасіретті зерттеу өте күрделі мәселе.

Осы жылдары халықтың саны 5 млн. 873-тен 1930–1933 жж. 3 379,5 мың адамға кеміген [4]. 1929–1931 жж. елде 372 халық көтерілістері болғаны белгілі. Көтерілістерді жазалушы отрядтар аяусыздықпен басты. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбеков Мемлекеттік біріккен саяси басқарма көтерілісте ұсталған 5551 адамды соттап, оның 883-ін атып тастаған деген деректі береді. 372 көтерілістің шайқас алаңдарында екі жақтан да қаза болғандар бар. Сібірге 3-10 жылға жер аударылғандардың тағдыры не болды. Ет, астық, жүн салықтарын орындай алмағандар жергілікті жерлердің түрмелеріне лық толды. Онда да қаза болғандар бар. Жалпы осы жылдар аралығында БМСБ үштігі сотқа тартылған 22, 930 адамның ісін қарап, оның 3 386-сын атуға кескен, 13,151-н 10 жылға лагерлерге айдаған [5]. Сотсыз атылып кеткендер бар. Босқыншылықты тоқтату кезінде атыс-шабыста қырылып кеткендер бар. 80 мыңға жуығы шет елге қашқан. [5, 7-б.]. Осылардың барлығы ашаршылық құрбанына жата ма? Біз 30-шы жылдардағы ашаршылық зардабынан халықтың 49% жойылып кетті деп бір-ақ айтамыз. Кез келген оқырманда тек ашаршылықтан осынша ел қырылды деген түсінік пайда болады. Ашаршылық құрбандары сайты сияқты нақты ғылыми іздестіру шаралары жүргізілгенде 2,5 млн-ды іздеудің қажеті жоқ. Сондықтан алдымен көтерілістерде қаза болғандар мен ату жазасына кесілгендердің есімдерін анықтап алу қажет. Мұндай деректер сот ісіне қатысты болғандықтан оларды анықтау жеңілірек болады. Сонда таза ашаршылық құрбандары саны айқындала түседі. Ал мұндай есімдер БМСБ жиынтықтарында, ҰҚК архивінде бар. Бұл есімдерді ашаршылық базасына енгізуге болмайды. Оларға осы сайттың ішінде жеке тізім жасау қажет. Яғни жобаның ауқымы кеңейеді, атауы да өзгереді – «30- жж. Нәубат», «қасірет», «зобалаң».

30 жылдардағы қасіретін зерттеу проблемасы күрделі болғандықтан уақытты, жұмыс күшін, жүйелі, байсалды жұмыс істеуді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. 32-нің зұлматы (профессор Қ. М. Атабаев жетекшілік жасаған тарихи-этнологиялық экспедиция деректері): деректер жинағы /құраст.: Т. Ә. Төлебаев, Г. Е. Сабденова. ҚазҰУ. – Алматы; Қазақ университеті, 2014. – 308 б.
2. ҚР Президентінің Архиві. 141-қ. 1-т. 5293 іс, 13-п.
3. ҚР Президентінің Архиві. 141-қ. 1-т. 7155 іс, 8–194-п.
4. Т. Омарбеков. 20–30 жж. Қазақстан қасіреті. –Алматы, 1997. – 306-307-б.
5. Т. Омарбеков. Голодомор в Казахстане. Причины, масштабы, итоги. Арыс. – Алматы, 2009. 11-б.

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ**С.Т.Тайман,**

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің доценті, тарих ғ.к.
Қызылорда қ., Қазақстан*

XX ғасырдың I-жартысындағы қазақ халқының басынан өткерген аса қасіретті жылдар – 1917-1940 жылдар болып есептеледі. Бірнеше ғасырдан бері отар елдің тепкісін, теперішін көрген халықтың ұлттық санасы аз ғана уақыт ішінде жаңғырып кете алмайды. Бұл жөнінде Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында былай деді: «XX ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды. Біріншіден, ұлттық дамудың ықылым заманнан жалғасып келе жатқан өзімізге ғана тән жолы біржола күйретіліп, қоғамдық құрылымның бізге жат үлгісі еріксіз таңылды. Екіншіден, ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді. Үшіншіден, қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздады. Төртіншіден, еліміздің көптеген өңірлері экологиялық апат аймақтарына айналды». XX ғасырдағы 1916 жылы басталған ұлт-азаттық көтерілісі қырғынмен басталып, одан кейін азамат соғысы, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық, алаш қайраткерлерін қуғындау, соттау, 1931-1933 жылдардағы қазақ халқының тең жартысын қырғынға ұшыратқан, яғни қолдан жасалған аштықпен, «халық жауларын» әшкерелеу, ату, айдаумен жалғасты. Қазақтарды құлдық және мәңгүрттік жағдайға түсіру мақсатында оларды жерінен, тілі мен дінінен айыру саясаты аса құйтырқылық әдістермен жүйелі түрде жүргізілді. 1917 жылдан басталған ашаршылық, рухани және мәдени өмірдегі халықты орыстандыруға бағытталған айла-шарғылар, саяси қуғын-сүргін салдарынан қазақ халқы өзінің ұлттық бірегейлігінен айырылады, миллиондаған қазақ шетелдерге қоныс аударып бас сауғалайды. 1917 жылға дейінгі 6 млн қазақтан 1939 жылы екі миллионға жетер-жетпесі қалады.

Осы кезеңде шетелде алғаш рет большевиктердің ұлттық аймақтарда жүргізіп отырған саясатын ашық айыптап, оның бет пердесін айқындаған XX ғасырдағы қазақ саяси эмиграциясының тарихын бастаушысы, алаштың көрнекті тұлғасы М. Шоқай болды. Мұстафа Шоқай шетелде жүріп Қазақстандағы кеңестік ұлт саясатының қалай жүріп жатқанын әр уақытта назарында ұстады. М.Шоқай шет елде жүрсе де елдегі ахуалдарға да құлақ түріп, кеңес өкіметі халық басына түсірген нәубетті, ашаршылық, қуғын-сүргін қырғыны туралы да Еуропа елдеріне жария етіп, қылмысын әшкерелеп отырды. 1923 жылдың көктемінде Парижде М. Шоқай Еуропа елдерінің мемлекет, қоғам қайраткерлері мен журналистері қатысқан конференцияда баяндама жасайды. Кейін ол «Orient et Occident» журналында жарияланып, көпшілік назарына ұсынылады. Баяндамада Түркістанның басқа мұсылман елдері қауымдастығындағы орны, отарлануы, большевиктер үстемдігінің орнауы, ашаршылық, орыс саясатының салдары т.б. мәселелер төңірегінде нақтылы мағлұматтар беріліп, ұлт-азаттық қозғалысының алдында тұрған бірден-бір мақсат ретінде Түркістанның толық тәуелсіздікке жетуі туралы мәселе тұңғыш қойылады [1].

Шетел басылымдарында және «Яш Түркістан» журналының беттерінде жарық көрген М. Шоқайдың еңбектері Кеңес Одағы құрамындағы мұсылман халықтарының тәуелсіздік үшін күресінің әділеттілігіне әлем жұртшылығының көзін жеткізеді. Оған ағылшын, француз, американдық, итальян, скандинавиялық басылымдардағы қазақтарды қолдан қырғынға ұшырату жөніндегі кеңес саясатына қарсы пікірлер дәлел бола алады. Француз Социалистік партиясы басшыларының бірі Пьер Ренодель Кеңес одағындағы мұсылман халықтарын жүйелі түрде қуғындау, жергілікті халықты ашаршылыққа ұшыратқан жалған реформа бүкіл өркениетті халықтар тарапынан айыпталуы тиіс деп үн көтереді [2]. Қазақтар мен Орта Азия халықтарының арасында Қазан революциясынан кейін орын алып отырған ашаршылық

туралы А. Байтұрсыновтың В. Ленинге хаты туралы, «Кеңес қоластындағы қазақтар» (1921), «Ашаршылық және большевиктердің Түркістандағы ашаршылық саясаты» (1923), «Түркістандағы ашаршылық» (1923), «Ферғанадағы ашаршылық және оны ұйымдастыруға Кеңес өкіметінің қатысы» (1923), «Ашаршылық» (1924), «Қазақтар арасындағы ашаршылық» (1926), «Большевиктердің Түркістандағы ашаршылық саясаты» (1927) және тағы басқа мақалалары «Дни», «Последние новости», «Yeni Türkistan» секілді басылымдарда жарық көрді.

1933-1934 жылдары Қазақстандағы ашаршылық зұлматы жөнінде «Нью-Йорк Геральд Трибюн», «Нью-Йорк Таймс», «Манчестер Гардиан», «Дейли Телеграф», «Матэн», «Фигаро», «Нойе Цюрихер Цайтунг», «Газеттде Лозанн», «Стампо» және басқа да басылымдарда жазылады. Сонымен бірге М.Шоқай Англия герцогинясы Атольскаямен кездескенде оған Кеңес одағындағы ашаршылық туралы кеңінен айтып береді. Ағылшын герцогинясының түркі-мұсылман халықтарының жеріне ашаршылық Қазан революциясы мен азамат соғысына іле-шала келгендігі, оның көп жағдайда Кеңес өкіметі тарапынан арнайы ұйымдастырылғаны, көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы халықтың жағдайы, ашаршылықтың Кеңес өкіметінің оларды отырықшыландыру және ұжымдастыру секілді солақай саясатының салдарынан орын алғандығы, 20–30 жылдардағы нәубеттен қазақ халқының жартысынан астамының құрбан болғандығы, Ө.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов секілді алаш қайраткерлері туралы әңгімеден үлкен әсер алады. Мұстафа Шоқай мұрасын зерттеуші, тарих ғылымдарының докторы, профессор К.Л.Есмағанбетовтың пікірінше «Бұл жағдайлар М. Шоқайдың қазақтардың жартысынан астамын қырғынға ұшыратқан 30-жылдардағы ашаршылықты құпия ұстауға тырысқан Кеңес өкіметінің зұлымдықтарын әлем жұртшылығы алдында алғаш әшкере еткендігін көрсетеді. 1933–1934 жылдары «Обсервер», «Таймс», «Геральд Трибюн», «Морнинг пост» т.б. басылымдарда «қазақтардың қасіреті» атанған алапат ашаршылық туралы мақалалардың жарық көруі М. Шоқайдың Англияға сапарлары барысындағы сұхбаттарынан, герцогиня Атольскаяның салонындағы әңгімеден бастау алды деуге толық негіз бар» деп топшылайды [3]. Ғалым осыдан кейін ғана әлем жұртшылығының пікірінен мазасызданған Кремль 1933 жылдан бастап қазақтарға жеңіл-желпі көмек көрсетуге шырай танытқанын дәлелдейді.

Шетелге эмиграцияға кеткен М.Шоқайға қолы жетпеген чекистер Кеңес баспасөзінде М. Шоқайды «ағылшындарға қызмет етеді», «дүниежүзілік империализмнің агенті», ал қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялыларын «М. Шоқайдың агенті» деп айыптады. Бір ерекшелігі, өзінің барлық еңбектерінде Мұстафа Шоқай өзімен байланыста болған адамдардың қуғын-сүргінге ұшырауына түрткі болмауы үшін олардың есімдерін ауызға алмайды.

Деректерге сүйенсек, 1937-38 жылдары кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген солақай саясаттың ауыр зардаптарын арқалаған азаматтар мен сол жылда құрбан болған ұлт зиялыларымен қатар, бір ғана репрессия салдарынан қазаға ұшыраған қазақстандықтардың жалпы саны 25 мың адамнан асып жығылды. Сонымен қатар, сталиндік қылмысты ұжымдастыру салдарынан 1,5 миллионға жуық қазақ көз жұмды. 1930-1932 жылдары 1,5 миллион қазақ туған жерден шетелдерге бір жола көшіп кетті. 1933 жылға қарай халықтың саны 2 миллион 493 мың адам ғана болды. Ал 1937-38 жылдардағы қуғын-сүргіннен бастап Сталин дүниеден өткенге дейінгі аралықта Қазақстанда 103 мың адам, оның төрттен бір бөлігі «ОГПУ – НКВД үштіктері» үкімімен, сот үкімімен атылды. Алайда, тарих ғылымында бұл кезеңнің ақтаңдақтары әлі де болса толық ашыла қойған жоқ. Бүгінгі зерттеулер нәтижесінде бұл сандар бірнешеге артып жатса таңқалуға болмайды.

Бүгінде құлдықтың, қасіреттің, аштықтың, бодандықтың не екенін білмейтін жас ұрпақ өсіп келеді. Сондықтан бұл ұрпақ өткен тарих тағылымынан ғибрат алып, ғасырлар бойы күрестің жемісімен келген жеңісті баянды ету үшін үнемі тарихи жадымызды жаңғыртуды әрбір отбасында дәстүрге айналдыру керек. Сонда ғана мәңгілік ел болуды мақсат етіп отырған халқымыздың арманы шын мәнінде жүзеге асады деген сенім мол.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шоқай М. Таңдамалы. Бірінші том. – 153-б
2. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012.

АШАРШЫЛЫҚ – ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҚАСІРЕТІ

Ж.С. Хасанова,

*Атырау облысы ҚХА жанындағы ғылыми-сарапшылық тобының,
Атырау инженерлік гуманитарлық институтының проректоры,
педагогика ғ.д., профессор
Атырау қ., Қазақстан*

Тарих толқынында туған халқымыздың көрмеген азабы мен қасіреті кемде-кем. Солардың бірі өткен ғасырдың 30-шы жылдарында қазақ халқының туған Отанында тұрып, жаппай ашаршылыққа ұшырауы еді.

А. Байтұрсыновтың мына сөзі еске келіп отыр: «Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның – атасы» деген екен, яғни өткенсіз болашақ жасалмайды. Ендеше, біз қазір Тәуелсіз еліміздің тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан қайтадан ой елегінен өткізіп, кешегі қызыл саясат кезіндегі ақтаңдақтардың бетін ашып, қазіргі жағдайда шынайы тарихты көрсету – басты мақсатымыз деп есептейміз. Сол арқылы халықтың санасын оятып, жастардың бойына патриоттық сезімді сіңіру.

Осыған орай өзімізге артылған барлық жауапкершілікті сезіне отырып, қазақ тарихын зерттеп-зерделеп көрсету үшін, ең алдымен отандық тарихшылардың, жергілікті ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, төл тарихымызды жаңаша қарастырудың маңыздылығын түсіндік.

Тәуелсіздігімізді алғаннан бері халқымыздың басынан кешкен зұлматты кеңестендіру жылдарының ақиқаттарын ашық айтуға мүмкіндік алдық. Тарихшы ғалымдарымыз, зерттеушілеріміз бен ізденушілеріміз, әсіресе ұжымдастыру арқылы келген отызыншы жылдардың басындағы аштық нәубеті жөнінде бірқатар құнды-құнды зерттеулер жасап, осы зұлматтың ақиқаттарына жету үшін жан-жақты ізденістер жасалды. Сол зерттеулердің әсерінен көптеген шындықтың беті ашылды. Мысалы, өткен ғасырдың 20-жылдарының соңы мен 30-жылдарының басындағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру арқылы келген ашаршылық қазақ халқын сан апат пен қайғы-қасіретке душар етті. Сөйтіп, 1931-1933 жылдар қазақ халқының ең бір қасіретті жылдары болып тарихымызда қара әріптермен жазылып қалды.

Аталған ашаршылық салдарынан қазақ халқы өз жерінде күні кешеге дейін саны жағынан азшылыққа ұшырады. Сталиндік террор XX ғасырдың 20 жылдарынан басталған. Большевиктер билікке келген соң, 1918 жылдан бастап бірден өкімет жауларына қарсы «қызыл террор» ұйымдастыруды қолға алды. Тек қана 1918 жылы бір жыл ішінде ВЧК (әскери төтенше комитет) органдары 31489 адамды қуғынға ұшыратып, олардың 6185-і атылды, 21236-сы түрмелер мен лагерьлерге қамалды.

1927-28 жылдары елде нан дайындау қоры дағдарысқа ұшырады. Сол уақытта үкімет ұжымдастыру науқанын бастап кетті. Ол Қазақстанда 1932 жылы аяқталуы керек болатын. Бірақ Голощекин бастаған жергілікті билік бұл процесті жеделдетіп жіберді. 1928 жылы барлық шаруашылықтың 2%-ы ұжымдастырылса, 1930 жылдың көктеміне қарай 50%-ы, 1931 жылдың күзінде 65%-ы ұжымдастырылды. Малдың бәрін бір жерге тоғытты. Содан, жем-шөп жетіспеуіне байланысты мал басы шетінен қырыла бастады. Үкімет колхоздардың барлық астық қорын тартып алды, тіпті тұқымдық бидайды да қалдырмады. Кең көлемде ет және жүн жинау науқаны жүргізілді, соның кесірінен жаппай мал сою басталды.

1930 жылдың қысында қосымша жүн дайындау жөнінде бұйрық түсті, соның салдарынан жүні қырқылған қаншама отар-отар қой аяздан қатып өлді. Тіпті ресми деректің өзінде республика бойынша бір жылда 20 млн. мал басының кемігені айтылады. Келесі 1931 жылы тағы 10 млн. мал жойылған. Ұжымдастыру мен байларды тәркілеу шаралары аса қатаң әдістермен жүргізілді. 1922-33 жылдар аралығында үкіметке қарсы шыққан және ет пен астығын жасырған 33 мың адам сотталып кете барды.

1930-31 жылдары тәркілеу барысында 6800 адам республика аумағынан көшірілді. Сонымен қатар осы уақытта Қазақстанға КСРО-ның басқа аймақтарынан мал-мүлкі тәркіленген 180 мың кулак жер аударылды.

Күштеп ұжымдастыру, индустрияландыру, мал-мүлкті тәркілеу, аштықтың белең алуы адамдарды айтқысыз қиыншылық заманына алып келді.

1931-33 жылғы ашаршылықтан басқа, оның алдында 1921-1922 жылдары да үлкен аштық нәубеті болғанын жұртшылықтың көбі біле бермейді. 1917 жылы Қазақстанда 2 910 000 қазақ өмір сүрген болса, 1924 жылғы жүргізген санағында қазақтардың саны 1 965 443-ке әрең жеткен. Табиғи өсімді есептемегеннің өзінде 1 млн. қазақ саны кеміген. Ал, 1931-33 жылдардағы ашаршылықтың қасіреті одан да сорақы, Қазақстан аумағындағы қазақ халқы үш миллион адамнан айырылған.

Аштық, әсіресе, мал шаруашылығымен айналысатын қазақ халқына өте ауыр тиді. Шектен тыс азық-түлік жоспарын орындау мен малды жаппай сою шараларынан кейін мал шаруашылығы өте ойсырап қалды. Ал «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» ұранынан кейін 1931-33 жылдары 2 млн.қазақ және 200-250 мың басқа ұлттар аштан қырылды. 1 млн.-нан астам қазақ атажұртын тастап, алыс-жақын шетелдерге үдере көшті.Түрлі дереккөздері бойынша бұл жылдары халықтың 50-75 пайызы құрып кеткен.

Қазақстандағы кеңестендіру жылдарының зерттеу аралығындағы Кеңес өкіметінің жүргізген саясатының нәтижелерінен туындаған қазақ халқының ұжымдастырудың салдары арқылы келген ашаршылыққа ұшырауына байланысты деректер бар. Енді соларға келсек, ауыл шаруашылығындағы қуғындау саясаты Қазақ АССР орталық атқару комитеті мен халық комиссарлары кеңесінің 1928 жылдың 27 тамызындағы *«Бай шаруашылықтарын кәмпескелеу туралы»* қаулысынан басталды. Осы қаулы негізінде жеті жүзге жуық ірі бай шаруашылықтары тәркіленіп, олардың иелері қанаушы тап ретінде жер аударылды. Осы саясат енді колхоздастыру кезінде одан әрі жалғасып, қуғындауларға орта шаруалар мен ауқаттылар да ұшырады.

КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Қазақ Халық Комиссарлары Кеңесінің 1930 жылдың 1 ақпанындағы *«Жаппай коллективтендіру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту және кулактармен күресу шаралары жөнінде»* деген қаулының негізінде Қазақстан үкіметі де 1930 жылдың 19 ақпанында дәл осындай қаулы қабылдады. Сөйтіп, ендігі кезекте колхоз құрылысына *«қарсылық жасап отырған қанаушы элемент»*, әрі пролетариат жауы деген желеумен кулактар мен байларды жою науқаны басталды. Осы қаулыға сәйкес әрбір аудан және ауыл көлемінде жойылатын кулактар мен байлардың жалпы саны халықтың 3,5 пайызы болуы керек делінді. Бұл жаңа науқан 1928-1934 жылдары Қазақстанда ашаршылықтың басталуына жол ашты. Аштық көшпелі және жартылай көшпелі елді отырықшыландыру және ғасырлар бойы қазақтың тамағы мен киімі болып келген малынан айыру, күштеп ұжымдастыру салдарынан туындады. Жүздеген мың орыс, украин, ұйғыр және басқа ұлт өкілдері қырылды, бірақ қырылғандардың негізгі көпшілігі қазақтар болды.

Бар деректерге жүгінсек, Қазақстандағы ашаршылық апаты 1927-1928 жж. жұттан кейін-ақ басталғанын көрсетеді. Ұлттық-тұрмыстық топтарына қарай санағанда жұттан күйзелген шаруашылықтың деңгейі өзбектерде – 4,1 %, орыстарда – 4,9 %, отырықшы қазақтарда – 7,5 %, көшпелі қазақтарда – 21,3 %-дан асқан.

Ұжымдастыру және сонымен бірге отырықшыландыру ауылдың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын түп негізіне дейін күйретті. Қазақ қоғамы жойылып қана қойған

жоқ, мыңдаған жылдар көшпенді өркениет жасаған барлық тіректер қиратылды. Егер халықты жедел отырықшылыққа көшіріп, колхоздарға күштеп біріктіріп, қолындағы малы мен азығын тартып алмаса, ашаршылық зардабы демографиялық апатқа ұласпас еді. Кәмпескелеу кезеңінен кейін республикадағы мал қорының жойылып кетуі де бұған тікелей себеп болды. Бұл туралы шетелдік ғалымдардың да айтқан пікірлері бар. Соның бірі Гувер университетінің ғылыми қызметкері Р.Конквест: *«Қазақтардың саны 1926 жылы 1233 мың шаруашылықтан 1936 жылы 565 мың шаруашылыққа кеміген. Қазақтардың қырылуы олардың малын тартып алуына тікелей байланысты. 1929-1933 жылдары Қазақстанда ірі қара 7 миллионнан 600 мыңға дейін, қой саны 21 миллионнан 1 миллионға дейін кеміді. Тамағы ет пен сүтке негізделген қазақ ауылдарында енді талшық етер ештеңе қалмады»*, – деп айтып, және жазып келтіргендері біздің аштық туралы айтқандарымызға дәлел болады.

Қазақ шаруаларын күштеп ұжымдастырудың барысында өкімет халықтың күн көрісінің жалғыз ғана көзі – қолындағы малын зорлықпен жинап алып, қоғамдық мемлекеттік меншікке айналдырды. Одан қалған бірлі-жарым малдарын ет, май, жүн, астықтарын тағы да тартып алды. Сөйтіп, негізгі кәсібі мал шаруашылығы, әл-ауқаты да соған байланысты болған қазақ шаруалары төрт түлік малдан түгел жұрдай болып, ашыға бастады. Табысы жоқ колхоздан, жергілікті үкіметтен жәрдем ала алмаған халқымыз ендігі жерде ашаршылыққа ұшырады.

Бұл бір халыққа қазақтарға бағытталған геноцид ішіндегі тарихта өте сирек кездесетін қанды қырғын еді. Өміршең халқымыз басқа жерлерге шұбырып, жартысынан астамын ажал құшағына беріп, бұл зұлматты да соңына тастап, тарих көшімен ілгері жылжыды. Ең өкініштісі бұл зұлмат бір халықтың тең жартысын жалмап, халқымызды өз жерінде азшылыққа ұшыратты. Қазақтың бірнеше ұрпағының есінде жазылмайтын жара болып ашаршылық туралы естеліктер қалды.

Егер қазақтар дәл осылай қырылмаса, аурудан өлмесе, туған жерден бөтен елге көшпесе, қазақ елінің саны қазір 20 миллионға жетіп қалуы мүмкін деп ойлаймыз. Тарихтың өткені мен бүгіні халқымыздың жүріп өткен жолы, басынан кешкен оқиғалары болашақ ұрпаққа үлкен сабақ болады. Себебі, тарихты білу арқылы болашақты болжаймыз, бүгінгі мен ертеңгі күнге баға береміз. Өз тарихынан нәр алмаған ұрпақ мәңгүрт болады. Сондықтан біз көрсеткен цифрлық көрсеткіш тек сандық өлшем ғана емес, ол бір халықтың тағдыры.

Қазақ халқы өзінің ата жұртында отырып өз ана тілінен, ұлттық ерекшелігінен, өзінің мемлекеттігін сезінуден айырыла жаздаған осынау қауіпті қара сызықты алғаш рет аттаған еді. Енді, міне, халқымыздың жадынан шықпаған нәубет қасіретін тәуелсіздігімізді алғаннан бері ата мекенінен еріксіз ауып кеткен қандастарымыздың өздері болмаса да ұрпақтары қайтып оралу да.

Сөз соңында айтарым, болашағымыз жарқын болсын десек, өткен ғасырдың 30-шы жылдарындағы Кеңес Үкіметінің қолдан ұйымдастырған ашаршылық нәубетінен аштан қырылған 3,5 миллион қандастарымыздың аруағын сыйлап, өзге рухты жұрттар секілді нәубет құрбандарын қадірлей білетін халыққа айналар кез келді, ағайын!

Әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т. «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» Алматы: «Өнер», 2003. – 552 бет.
2. Тәтімов М. «Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша?)» – Алматы: Атамұра, 1993. – 160 б.
3. Омарбеков Т. «20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» Алматы: Санат -1997 ж. – 320 б.
4. «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы»: Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. 31 мамыр – 1 маусым 2012 жыл/ Б.Ғ. Аяғанның жалпы редакциясымен. – Астана. Мемлекет тарихы институты, 2012. – 400 бет.
5. Кыдыралина Ж.У. Нация и история. – Астана: Елорда, 2009. – 221 б.
6. Маданов. Ұлы дала тарихы. – Алматы.

ИСТОРИЯ ДЕПОРТАЦИИ КОРЕЙЦЕВ В КЫЗЫЛОРДИНСКУЮ ОБЛАСТЬ

В.Н. Шин,

*заместитель председателя Кызылординского
филиала «Ассоциации корейцев Казахстана»
г. Кызылорда, Казахстан*

Уважаемые участники конференции, посвященной памяти жертв массовых политических репрессий!

Я сегодня представляю корейскую диаспору Кызылординской области – численностью 8,5 тыс. чел. В этом, 2017 году, все общественные организации отмечают 80-летие проживания корейцев в Казахстане. Осталось совсем немного представителей тех страшных времен депортации, а термин «депортация» от лат. *deportatio* – изгнание, ссылка. Согласно решениям Нюрнбергского международного трибунала, он уместен, когда речь идет о перемещении людей из одной страны в другую в условиях оккупации. В нашем случае термин употребляется, как принудительная высылка большого числа людей в другую местность, обычно под конвоем.

Но, прежде всего, маленький экскурс о Новых поселенцах в ДВК – корейцы, освободившись от жесткого японского запрета, строили жизнь на новом месте по своим обычаям и традициям. На корейском языке открыто свыше 180 школ и насчитывалось к 1917 году более 5700 учащихся и 260 учителей. В корейских населенных пунктах создавались сельсоветы, партийные ячейки и общественные организации. К 1924 году открыты 2 корейских техникума, а в 1931 году – Корейский пединститут. Крепла национальная интеллигенция, несомненные успехи и в коллективизации. Более 20 тыс. корейских дворов состояли в колхозах. Словом, будучи лояльны к советской власти, активно участвовали в ее мероприятиях, дорожили стабильностью своего положения и вдруг...!

Грянул гром среди ясного неба. Именно такой эффект производит документ, приводимый во всех источниках как постановление Совета Народных Комиссаров СССР и ЦК Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) от 21 августа 1937 года №1428-326сс (совершенно секретно) «О выселении корейского населения пограничных районов Дальневосточного края».

Совет Народных Комиссаров Союза ССР и ЦК ВКП(б) постановляют:

В целях пресечения проникновения японского шпионажа в Дальневосточный край провести следующие мероприятия:

1. Предложить дальневосточному крайкому ВКП(б), крайисполкому и УНКВД Дальневосточного края выселить все корейское население пограничных районов Дальневосточного края: Посьетского, Спасского, Хабаровского, Сталинского и Блюхерова и переселить в Южно-Казахстанскую область, в районы Аральского моря и Балхаша и Узбекскую ССР.

2. К выселению приступить немедленно и закончить к 1/І-1938 г.

5. Не чинить препятствий переселяемым корейцам к выезду, при желании, за границу, допуская упрощенный порядок перехода границы.

6. Наркомвнуделу СССР принять меры против возможных эксцессов и беспорядков со стороны корейцев в связи с выселением.

7. Обязать Совнаркомы КазССР и УзбССР немедленно определить районы и пункты вселения и наметить мероприятия, обеспечивающие хозяйственное освоение на новых местах переселяемых, оказав им нужное содействие.

9. Обязать Далькрайком ВКП(б) и Далькрайисполком в трехдневный срок сообщить количество подлежащих выселению хозяйств и человек.

Подписи: Председатель Совнаркома В. Молотов и Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин.

Выполнялась эта директива в режиме внезапной военной операции. Уже через две недели вглубь страны пошли мононациональные эшелоны. Товарные вагоны с двухъярусными нарами уравнивали всех в социальном статусе – и простые крестьяне, и учащиеся, и домохозяйки, и малолетние дети, и такие известные личности, как активный борец за советскую власть Хан Мен Се, видный военно-морской командир Цой Шен Хак, командир (легендарный) «Армии справедливости» Хон Бом До – стали теперь спецпереселенцами.

Нарком внутренних дел СССР Н.И. Ежов 21.IX-1937 г. Докладывал о завершении выселения корейцев из ДВК по первой очереди. Спустя неделю 28.IX-1937 г. Последовала новая директива – постановление Совнаркома СССР №1647-377сс «О выселении корейцев с территории Дальневосточного края».

Совет Народных Комиссаров СССР постановляет:

1. Выселить со всей территории Дальневосточного края всех оставшихся корейцев. Выселение провести в течение октября месяца 1937 года в порядке, установленном для первой очереди выселения.

Всего шесть пунктов.

Подписи: Председатель СНК СССР – В. Молотов, Управляющий Делами СНК СССР – Н. Петруничев.

Таким образом «театр действий» резко расширялся, а масштаб разрастался. На 25 октября 1937 года в 124 эшелонах вывезено в эти республики 36442 семьи, 171781 человек, причем с опережением директивных сроков. Служебные рвения?!

С каким трудом корейцы налаживали свою жизнь в новых местах. Работали в кошмарных условиях, от зари до зари. Очищали поля от камышей и колючих кустарников, копали многокилометровые каналы, и все делалось вручную – кетменем и лопатой.

В первый год очистили лишь двадцать – тридцать гектаров, а через год колхозные посевы риса и других культур – 250 гектаров. Великая Отечественная война поставила под угрозу то, что было добыто ценой огромных жертв и невероятных усилий. Война принесла колхозникам колоссальные трудности, но она и сплотила их. Люди творили чудеса. За грозные годы посевные площади в колхозах выросли в четыре с лишним раза и превзошли тысячу гектаров. Откуда постоянно недоедавшие и недосыпавшие, до крайности истощенные люди находили силы – загадка физиологов, психологов и... историков.

Урожайность основной культуры – риса – поднялась в 8-10 раз. Героев соцтруда – 31 и один Герой СССР (Отечественной войны) – это только в Кызылординской области!!!

Коренные жители вскоре поняли, что приезжие трудолюбивы, зла не делают, и опасаться их нечего. Стали быстро привыкать друг к другу, признали право каждой стороны на свой образ жизни, а ныне – родственники! Переселенцы пополнили собой людские ресурсы, помогли наладить хозяйство, преодолеть голод и разруху.

Больше всего вызывает недоумение главный аргумент выселения – «в целях пресечения проникновения японского шпионажа в Дальневосточный край». Он означал, что на всех тамошних жителей с характерным разрезом глаз, включая новорожденных, чохом навешивается ярлык пособников разведслужбы заморской страны, населенной людьми с похожим разрезом глаз.

Прошло 80 лет депортации, а чувства несправедливости и возмутительности в душах корейского народа сохранились. И считаем, нельзя допускать спонтанные беззакония приведенных выше постановлений Совнаркома и ЦК ВКП(б).

Благодаря мудрой политике нашего главы государства Н.А. Назарбаева мы, более 130 национальностей, входящие в Ассамблею народа Казахстана, живем в мире и дружбе, и более того – множество смешанных браков. Казахстан не только для проживания. РК стала родиной.

Наша республика ежегодно отмечает День памяти жертв политических репрессий.

III-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

ВКЛАД КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА: НА ПРИМЕРЕ ОБУСТРОЙСТВА ЭВАКУИРОВАННЫХ В ГОДЫ ВОВ

Абдуллаев Н.А.,

*Актюбинский региональный государственный университет
им. К.Жубанова, д.и. н., профессор
г. Актобе, Казахстан*

Обсуждаемой в обществе статье Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» эволюционному развитию республики уделено весьма важное место. И это имеет особое научно-теоретическое и практическое значение, так как в этом году исполняется 100 лет со дня тех радикальных перемен на огромной части Евразии, всецело связанный объективно-субъективными политическими событиями 1917 года. Весь XX век наполнен реальными и фантастическими идеями революционных потрясений.

Для Казахстана этот год был вдвойне важен потому, что впервые в истории казахского общества первая плеяда интеллигенции смогла объединиться в политическую организацию. Политизация и консолидация общества вокруг социальных и национальных идей, ситуация складывавшаяся в Российской империи стали первоосновой созыва съезда политических сил. Он состоялся 21-28 июля 1917 года в Оренбурге. На нем впервые были представлены делегаты почти от всех регионов Казахстана (Акмолинская, Семипалатинская, Уральская, Семиреченская, Ферганская области, Бокеевское ханство). Руководили съездом (президиум): Халел Досмухамедов (председатель), А. Байтурсынов, А. Кутебаров, секретари – А. Сеитов и М. Дулатов.

На съезде обсуждались 14 вопросов: форма государственного управления автономия в казахских областях; земельный вопрос; народная милиция; земство; просвещение; суд; религия; женский вопрос; подготовка в учредительное собрание депутатов из казахских областей; Всероссийский съезд «Шура-и-Ислами»; казахская политическая партия; о положении в Семиреченской области; о посылке из казахов на съезд федералистов всей России, а также в учебную комиссию.

По каждому вопросу повестки дня съезда были приняты отвечающие чаяниям простых людей решения, где формой государственного управления впредь избиралась демократическая федеративная республика. Казахстан в новом устройстве должен был получить статус территориально-национальной автономии. Содержательной и совершенно новой выглядела аграрная программа, которая приостанавливала все условия имперской политики по отношению к казахам.

На I Всеказахском курултае было решено создать Казахскую национальную партию «Алаш», составленной при участии А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, И. Гумарова, Т. Жаждибаева, А. Бирмеканова («Казах» 21.11. 1917 г.), где было подчеркнуто, что впредь Россия должна стать демократической, федеративной республикой. Субъекты федерации «автономны и управляются сами собой на одинаковых правах и интересах». Государственное устройство России должно включать Учредительное собрание, Государственную думу, Президента, Совет Министров. Выборы органов государственной власти должны быть прямыми, равными, тайными. Автономия казахов будет строиться на принципах равенства с другими народами федерации. Провозглашались демократические ценности: равноправие, неприкосновенность

личности, свобода слова, печати и союзов. Религия должна быть отделена от государства. Все народы равны перед судом и суд должен учитывать нормы обычного и религиозного права.

Программа партии «Алаш» предусматривала создание войск для защиты народа; социального партнерства, поддержки неимущих слоев населения; развития народного образования; решения аграрного вопроса. Все это предполагалось сделать на основе демократических, гуманных принципов. Печатным органом партии стала газета «Казах», выходившая до января 1918 года в Оренбурге, затем ее сменила газета «Сары Арка», также издавался журнал «Абай» Руководил партией А. Букейханов совместно с представителями научной и творческой интеллигенции (А. Байтурсынов, М. Тынышпаев, М. Жумабаев, Ш. Кудайберды, С. Торайгыров, Х. Габбасов, Ж. и Х. Досмухамбетовы).

14 марта 1917 года на юге Казахстана была создана организация «Шура-и-Ислами» («Совет сторонников ислама»), среди лидеров которой были М.Абдурашидханов, М.Шокай и другие. Идеология «Шура-и-Ислами» базировалась на идее консолидации тюрко-мусульманских народов и достижения ими национального самоопределения. Она отражала интересы коренного населения. По ее инициативе 16 апреля в Ташкенте открылся Всетуркестанский курултай мусульман, на котором присутствовали представители казахов, узбеков, туркмен и других народов Туркестана, всего было 150 делегатов. Председателем был избран М.Абдурашидханов, среди сопредседателей был Лапин С., секретарь – М. Шокай. Главным вопросом на съезде был вопрос об отношении к Временному правительству и об управлении Туркестаном в сложившихся после свержения четы Романовых.

Осенью 1917 года в Казахстане возникла Казахская социалистическая партия – партия «Уш Жуз». В газете «Революционная мысль» (Омск) 17 ноября 1917 года сообщалось: «Группа киргиз, не удовлетворенных программой национальной киргизской партии «Алаш», организованной известным кадетом А. Букейхановым, организовала особую социалистическую партию «Уш Жуз», цель партии – объединение тюрко-татарского племени в России и требование федеративного устройства Российской Республики. Председателем ЦК партии стал Мукан Айтпенов, а затем Кольбай Тогусов. Печатным органом была газета Уш Жуз. По мере поляризации политических сил в Казахстане эта партия все больше смыкалась с большевиками и противопоставляла себя партии «Алаш», отвергала идею создания «Алаш Орды». Во время гражданского противостояния в марте 1919 года К. Тогусов был казнен, как советский деятель, также были арестованы и казнены другие лидеры «Уш Жуз». Таким образом, партия перестала существовать.

Каждый народ извлекает свои уроки из истории. Это его право, и нельзя навязывать другим свою точку зрения. Но также никто не вправе навязывать нам свое субъективное видение истории.

Президент на основе обоснованных аргументов отмечает, что уроки XX века для нашего народа во многом трагические: был сломан естественный путь национального развития и навязаны чуждые формы общественного устройства; нанесен страшный демографический удар по нации, который отдается звонким эхом на протяжении целого столетия; во многом были принижены роль национального языка и культуры; ряд регионов страны превратились в зону экологического бедствия. Все это объясняется радикальными, во многом не апробированными лозунговыми директивами и действиями.

Конечно, эволюционное развитие общества как принцип не означает вечной консервации, но важно понять не только уроки истории, но и примеры настоящего, и сигналы будущего. К тому же характер революций претерпел радикальные изменения. Они обретают отчетливую национальную, религиозную, культурную или сепаратистскую окраску. Но в подавляющем большинстве случаев все кончается насилием и экономическим крахом. Как считает Н.А.Назарбаев в своей статье, поэтому серьезное переосмысление того, что происходит в мире, – это часть огромной мировоззренческой, идеологической работы.

И здесь вполне справедливо напрашивается вывод из пройденного, т.е. необходимость смены революционного потрясения на эволюционное развитие как принцип идеологии. Оно должно быть одним из ориентиров и на личностном, индивидуальном уровне для соотечественника. Главную ценность и сердцевину составляет народ Казахстана, состоящий из более, чем 130 этносов. В данной статье хотелось бы проследить одну из составляющей данной проблемы – формирование народа в годы Великой Отечественной войны.

Беспримечной в мировой истории явилось оперативное перемещение в начале войны из Западных районов советского государства в восточные районы страны населения, промышленных предприятий, учреждений науки, культуры и др. сфер. В сжатое время осуществленный в гигантских масштабах перевод промышленности на Восток – одна из величайших саг истории. Эвакуация по своей значимости оказалась равной величайшим битвам второй мировой войны. Она стала одним из факторов, обеспечивших победу советского народа в Великой Отечественной войне [1, с. 152].

Известный английский публицист Александр Верт отмечает: «Повесть о том, как целые предприятия и миллионы людей были вывезены на восток, как эти предприятия были в кратчайший срок и в неслыханно трудных условиях восстановлены, и как им удалось в огромной степени увеличить производство в течение 1942 года – это, прежде всего повесть о невероятной человеческой стойкости» [2, с.148]. Великолепнейший организаторский подвиг был совершен в советском государстве в самый разгар германского вторжения, когда огромной важности промышленные районы европейской части страны оказались захвачены врагом [2 с. 28]. Эвакуация была хотя и вынужденной, но крайне важной мерой, вызванной трагической обстановкой, сложившейся в зоне боевых действий уже в самом начале войны [3. с. 52]. Людей, промышленное оборудование было необходимо в кратчайшие сроки перебросить в более безопасное место. И таким регионом, приютившим и давшим кров нуждавшимся, стали регионы Казахстана.

Эвакуация населения и промышленных предприятий осуществлялась в соответствии с постановлением ЦК ВКП (б) и СНК СССР «О порядке вывоза и размещения людских контингентов» от 27 июня 1941 года. Эвакуации подлежали не только квалифицированные кадры рабочих и служащих, старики, женщины, молодежь, промышленное оборудование, цветные металлы, горючее, хлеб и другие ценности, имеющие государственное значение, но и жители населенных пунктов, сельские хозяйства, оказавшиеся в зоне боевых действий. Кроме того, к категории эвакуированного населения принадлежали также политэмигранты, в числе которых были представители польского, немецкого народов.

Для конкретизации статуса эвакуированного населения, определения их положения в дальнейшем будем апеллировать термином «эвакуанты», который подразумевает лиц, вынужденно переселяемых государством со своей территории в другие регионы на определенный (иногда неопределенный) срок. Первая партия эвакуантов прибыла в Казахстан 5 июля 1941 года в северные регионы в составе промышленных предприятий, эвакогоспиталей, учреждений культуры и населения. В июле 1941 года в республику стали интенсивно прибывать эшелоны из Москвы, Киева, а в августе подошли еще четыре эшелона из Днепропетровска [4. л. 94]. К 1 августу 1941 года в республику были эвакуированы 15 206 человек из Москвы, Ленинграда, Украины, Белоруссии и Прибалтики [4. л. 99].

Основной поток эвакуированного населения в республику последовал в течение августа-декабря 1941 года. К 1 сентября Казахстан обустроил 24 258 человек, в том числе из России – 10 941, Узбекистана – 6620, Белоруссии – 5159, Карело-Финской республики – 550, Литвы – 231, Латвии – 294, Эстонии – 158, Молдавии – 113, Крыма – 1181, других регионов – 181 человек. По национальности эвакуированные представляли 10 968 русских, 2 695 украинцев, 1 259 белорусов, 8 218 евреев, 159 поляков, 32 немца, 39 литовцев, 159 латышей, 160 эстонцев и

569 человек других национальностей. 60,8% из них составляли женщины, 36,3% -дети и 39,2% – мужчины [5, л. 2].

В Кокчетавскую область основная масса населения была эвакуирована из Ленинградской, Сталинградской областей, Крыма, Киева. Согласно плана в северной части республики планировалось разместить 10 тысяч человек [6, л. 79]. За период с августа 1941 по январь 1942 года в Казахстан прибыло 386 492 человек, среди них 10 968 составляли русские, 2 695 украинцев, 1259 белорусов, 8 218 евреев, 159 поляков, 32 немца, 39 литовцев, 159 латышей, 160 эстонцев, 569 человек другой национальности. 60,8 % составляли женщины, 39,2 % мужчины, 36,3 % дети [5, л. 2].

В целях организации приема, размещения прибывающего населения Совет Народных Комиссаров Казахской ССР установил план дополнительного размещения эвакуированных по областям и районам Казахстана. К примеру, на 1 октября 1942 года в Кустанайской области числилось 22 591 эвакуанта, профессиональный состав которых был следующим: 216 учителей, 96 медицинских работников, 12 представителей правящей партии, 17 юристов, 56 техников, 6 агрономов, 47 инженеров, 49 журналистов, 51 экономист, 6 писателей, 18 актеров, 6 работников искусства, 24 телеграфиста, 19 шоферов, 3 механика, 4 зоотехника, 3 тракториста, 27 токарей, 13 плотников, 17 слесарей, 299 счетных работников [7, л. 4]. К 1 ноября численность эвакуантов увеличилась до 26 456 человек [8, л. 438].

На 1 января 1943 года в республике были зарегистрированы 484 149 человек. Из них 155 206 человек (32,2 %) с Украины, 10,7 % – из Московской, 5,9 % – Ленинградской областей, из Молдавии и Белоруссии прибыло 2,2 % и 5,1 %, из Прибалтийских республик – 0,9 %, других регионов – 42 %. Значительная часть эвакуантов была размещена в южных областях, в северных и восточных – 31,5 % и 15,5 % – на западе. 66,3 % прибывших были устроены в сельской местности и 33,7 % – в городах [9, с. 433, 434].

В директиве ЦК ВКП (б) от 25 ноября 1941 г. отмечались факты, когда прибывающие эвакуируемые не только не получают помощи в размещении и устройстве, но часто встречают и явно недоброжелательное отношение со стороны местных органов. Директива обязывала партийные органы «взять под контроль работу железных дорог и помочь железнодорожникам по продвижению эшелонов с эвакуируемыми рабочими, служащими, членами семей, систематически проверяя выполнение постановления ГКО о выделении на станциях из других поездов людских эшелонов и даже им преимущества в продвижении перед другими поездами. Особое внимание обращалось на разгрузку железнодорожных станций «от скопившихся эвакуируемых, отставших от эшелонов или следуемых в неорганизованном порядке» [10, л. 17].

Недостаточным был учёт прибывающего населения, отдельные пункты их приема в результате неудовлетворительной связи об эшелонах с эвакуированным населением узнавали по прибытию. Отдельные эвакупункты неоднократно переадресовывали эшелоны в другие регионы, объясняя это «режимностью» города, неразвитостью инфраструктуры, нехваткой помещений. Промышленное оборудование в отличие от людей контролировалось более основательно, строго по специальным графикам, так как ряд перемещаемых объектов являлся стратегическим в своей области. Быстрые темпы эвакуации, отсутствие организации учета эшелонов с эвакуированным населением и грузом, приводили к тому, что многие семьи оказались разлученными. О графике движения поездов с людьми и грузом пункты назначения плохо информировались, что зачастую приводило к сбоям ответов на запросы по розыску людей [11, л. 85].

Значительная часть эвакуированного населения была размещена в городах и рабочих поселках, либо на небольшом удалении от них, где дислоцировались промышленные объекты. Что касается насильственно перемещенных (депортантов), основная часть их расселялась в сельской местности. Это было связано развитием инфраструктуры областных центров и прилежащих к ним населенных пунктов. Для обслуживания вновь прибывающего населения при

исполкомах Советов создавались специальные комиссии, ведавшие учетом и распределением перемещенного предприятий и населения, а также комиссии по устройству беспризорных детей.

Мероприятия по обустройству эвакуанаселения в Казахстане проводились в соответствии с постановлением ЦК КП (б) К и СНК КССР «О трудовом устройстве и бытовом обслуживании эвакуированного населения в Казахской ССР» от 8 декабря 1941 года и постановлением СНК КССР от 31 декабря 1941 года № 948 «О строительстве упрощенных жилищных, коммунальных и бытовых помещений для эвакуированного населения» [5, Л. 8]. При этом во властных структурах создавались комиссии содействия эвакуированным по трудоустройству и специальные продовольственные фонды для оказания им помощи.

Проблемы размещения, организации заготовки стройматериалов, по оказанию помощи в индивидуальном жилищном строительстве, трудоустройстве, материальному обеспечению вновь прибывших решали специальные отделы по хозяйственному устройству эвакуированных [12, Л. 22,23]. Контрольно-исполнительные функции в обустройстве эвакуированных осуществляли инспектора, в обязанности которых входили: контроль над равномерным размещением эвакуированных, систематический учет; изучение потребностей предприятий, обеспечение рабочей силой, регистрация незанятых в трудовом процессе лиц, организация курсов подготовки, переподготовки для устройства на работу [7, Л.8].

Проблемы, с которыми сталкивались вынужденные переселенцы, с течением времени неимоверно возрастали. Так, эвакуированным полагалось 250 рублей, которых хватало лишь для приобретения масла за 200 рублей и ведра картошки. На оставшиеся средства им нужно было прожить в течение месяца [10, Л. 18]. Обустройство эвакуанаселения Кокчетавского района СКО к концу 1941 года также было неудовлетворительным. В колхозе «Коминтерн» 11 эвакуированных семей были не трудоустроены, 4 переехали в другой район. Дети не учились. В колхозах «Джанмантуз» и «Коминтерн» люди болели сыпным тифом [13, Л.5].

Несмотря на то, что размещение эвакуанаселения являлось «важнейшим государственным делом», отношение к ним местной власти, населения было почти идентичным. С одной стороны, такие факты можно оправдать, ссылаясь на трудности военного времени, нехватку средств, специалистов, занимавшихся обустройством, в недостаточном количестве имелся транспорт, не хватало жилья, с другой – чиновничьим произволом. Возникал замкнутый круг, при котором каждый перепоручал свои обязанности другим. Почти в каждом населенном пункте были распространены случаи «забывания» проблем эвакуированных.

По результатам многочисленных проверок неоднократно отмечалось, что в обустройстве эвакуированных были допущены ошибки, среди которых отмечались отсутствие чуткости руководителей к ним, вызванные не осознанием значения процесса эвакуации. Руководство республики взывало к чувствам и совести представителей власти на местах, что видно из следующего письма: «Нужно в корне изжить бюрократический подход к эвакуированному населению. Необходимо помнить, что эти люди оставили свой кров, уходили под снарядами от фашистских извергов и вместо того, чтобы в глубоком тылу протянуть им братскую руку, проявить заботливое внимание, у нас нашлись такие люди, проявившие бездушно-бюрократическое отношение к эвакуированному населению» [14, Л. 242].

Эвакуанты не ограничиваясь перепиской между родными и близкими, адресовали письма руководителям Казахстана и Советского государства. Так, одна из эвакуированных писала: «Если бы Вы знали, какая у меня ненависть к этим грабителям, варварам, людоедам, кажется, все бы бросила, и детей, если бы было кому, и, пошла бы защищать, любимую Родину. И билась бы и днем и ночью в рукопашной схватке, чтобы только поскорее этих ненавистных гадов победить, и чтобы снова зажить так, как жили прежде, чтобы поскорее муж вернулся домой с Победой...» [11, Л. 116, 117].

В следующем письме в адрес И.Сталина говорилось: «Извините за то, что затронула Вас своей просьбой. Ждем с нетерпением окончательного разгрома гитлеровских бандитов,

скорейшего возвращения в свой любимый и родной край и чтобы еще с большей энергией работать по восстановлению родного края. На Вас одна надежда...» [11, Л. 117]. Боец С.А.Канцнельсон писал: «Моя жена и дети, эвакуированные из Гомеля, пишут, что проживают в поселке Фёдоровка, где их приняли тепло, по-братски. Мы, бойцы, спокойны за судьбу своих семей. Заверяю вас, дорогие товарищи – казахи, что буду бить фашистских гадов, как подобает воину Красной Армии. Будьте здоровы, друзья» [15, с. 202].

Эти письма отражали материально-бытовое, психологическое состояние эвакуантов. В них слились горечь утрат, отчаяние, любовь к близким. Письма поражают своей чистотой и безграничной верой в Победу, советскую власть, мирную жизнь. Эти письма – наглядные примеры патриотизма советских граждан, их мужества и стойкости советских женщин, заменивших мужчин у станков, на тракторах, комбайнах.

Для эвакуированных весьма острым представлялся жилищный вопрос. К примеру, прибывшим рабочим и инженерно-техническим работникам выделялись квартиры, но их было недостаточно. До конца 1941 года квартиры эвакуированным предоставлялись из имевшегося жилфонда, строительство домов планировалось в следующем году. Планы строительства не удовлетворяли потребности людей. В связи с этим в ряде регионов была установлена норма по 5 кв. м. на человека [16, Л. 72]. Слабо развитое коммунальное, жилищное хозяйство городов не могли обеспечить резко возросшее население минимальными условиями жизни. Военное время вынуждало забыть о жилищных нормах, в 1943 году она уплотнилась в среднем до 2,3 квадратных метров на человека [17, с. 55].

Здесь можно отметить еще одну особенность «заботливого» внимания государства к потребностям эвакуантов и депортантов. Государство заботилось о людях, но они, по сути, не могли ею воспользоваться. С другой стороны, значительная часть денежных средств, строительных материалов, продуктов питания направлялась на другие цели, либо не использовалась, не доходила до своего конкретного адресата. Видные деятели культуры Казахстана, являясь свидетелями стремительного роста беспризорных детей, обратились с призывом: «В Казахстан эвакуированы дети, нуждающиеся в материнской ласке. Наша святая обязанность вернуть им детство, заменить семью, окружить их заботой и материнской лаской!» [7, Л. 201]. Как свидетельствуют источники, материально-бытовые проблемы были вторичны, так как эвакуанты, в первую очередь, стремились дать фронту больше военной продукции, помочь одеждой, питанием, жертвуя при этом собой и своими жизнями.

Таким образом, в начальный период войны численность эвакуированного в Казахстан стабильно росла, а с течением времени стабилизировалась. Этнический состав вынужденных переселенцев, был в основном, был представлен русскими, белорусами, украинцами, поляками. По социальному составу среди них преобладали рабочие промышленности и аграрного сектора, представители интеллигенции [15, с.123]. Патриотизм, толерантность, гуманность, по сути, формировались, развивались и укреплялись именно в этих сложных, насыщенных радикальными и стрессовыми событиями условиях. С течением времени они проверялись на прочность, в дальнейшем становясь прочным фундаментом современного стабильного во всех критериях многонационального государства – Республики Казахстан.

Список литературы:

1. Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941-1942 гг. // Нов и новейшая история. – 2006. – №6. с. 149-152.
2. Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. – М., 1967. – 250 с.
3. Козыбаев М.К., Едыгенов М.К. Труд во имя Победы. – Алматы, 1995. – 176 с.
4. ЦГА РК.ф.1137, оп.9., д.141
5. АП РК, ф.725, оп. 4, д.227
6. ГА СКО, ф.1189, оп.1, д.984

7. ГА КО, ф.268, оп.1, д.156
8. Там же, д.448
9. Козыбаев М.К. Казахстан-арсенал фронта. – Алма-Ата: Казахстан. 1970. – 470 с.
10. АП РК, ф.725, оп.4, д.117.
11. ГА ГК, ф.13, оп.1, д.209
12. ГА КО, ф.779, оп.1, д.223
13. ГА ГК, ф.13, оп.1, д.178
14. там же, оп.3, д.54
15. Черныш П.М. Очерки истории Кустанайской области. – Кустанай. – 1995. – 276 с.
16. ГА СКО. Ф.1189, оп.1, д.178.
17. Каймолдин С.К. Советы Казахстана в годы Великой Отечественной войны. – Алма-Ата, 1969. – 241 с.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА ТЫЛДА ЕҢБЕК ЕТКЕН ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ МЕН АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ (АРХИВ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ)

Е.Баймурзаева,

*Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің бөлім меңгерушісі
Қызылорда қ., Қазақстан*

Мұрағат құжаттарын ақтара отырып, Сыр елі еңбеккер әйелдерінің шаруашылықтың қай саласында болмасын ерен еңбектерімен көзге түскеніне куә боласың. Көктемгі егісті орындау, егіннен мол өнім алу, малды қыстан аман алып шығу, мал төлдету науқанын үлгілі өткізу, өнеркәсіпте жоспарды артығымен орындау, поездардың кідіріссіз, кестесімен жүріп-тұруын қамтамасыз ету, сауатсыздықты жою – облыс әйелдерінің атқарған жұмыстарының бір парасы ғана.

1941 жылы қазанда қалалық пионерлер үйінде Қызылорда еңбекші әйелдерінің фашизмге қарсы митингісі болды. Митингіде майданның негізгі тірегі – тылдағы еңбекті күшейту, колхоздарға көмекке баруға шақырды.

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап әйелдерді әртүрлі мамандыққа үйрету керек деген жоғарғы жақтың тапсырмасы үлкен қолдауға ие болып, аудандарда көпшілік мамандықтарды игеруге қысқа мерзімді курстар ашыла бастады. 1941 жылдың маусымынан желтоқсанға дейін курс бітірген әйелдердің 2357-сі токарь, слесарь, тракторист, шофер, комбайнер болып жұмысқа орналасты [ҚОММ, «Ленин жолы», 08.03.1975 ж., №45].

Қызылорда қаласы қыздарының бастамасымен ұйымдастырылған ең алғашқы шоферлар курсына 37 қыз болды. Көп ұзамай бұл бастаманы қуаттаған облыстың 700 қызы комбайндар мен тракторларды тізгіндеуге аттанды. Олардың ішінен Ұ.Қасымованың (Ақжар МТС-і), Р.Қамбарова мен Орынбаеваның (Сырдария МТС-і), У.Өмірзақованың (Шиелі МТС-і), Г.Теңізбаеваның (Аламесек МТС-і), Қ.Кәрімбаеваның, Қ.Түлкібаеваның, Р.Усанованың, М.Нарымбетовалардың (Жаңақорған МТС-і) есімдері республикаға танылды. Олар трактористердің республикалық және облыстық жарысында оза шауып, бәйге алған жеңімпаздар еді [ҚОММ, 283-қор 1-т. 82-іс, 35-п.].

Колхоздар мен машина-трактор станцияларында еңбек еткендердің 70-80 % әйелдер болды. Облыс тракторшыларының 62 %, комбайнерлердің 85 % әйелдер болған. 1942 жылы 40-тан астам әйелдер Шиелі МТС жанындағы трактор курсына оқыса, Шиелі ауданынан Қызылордада комбайнерлер курсына 7 колхозшы оқыды. 1944 жылы республикада өткен тракторшы қыздар жарысында Сұлутөбе машина-сынау станциясының тракторшысы Разахия Қамбарова І-орын алды.

1942 жылы 1 тамызына дейін әйелдерден облыс бойынша 4336 маман еңбеккерлер дайындалып, олардың 2341-і қазақ әйелдері болды. Партия ұйымдарының ұйымдастыруымен халық шаруашылығында еңбек ететін әйелдердің саны күрт артты. Өндірісте еңбек ететін әйелдер 1942 жылы 41 пайыздан 1945 жылы 50 пайызға, темір жолда 23 пайыздан 40 пайызға көбейді. Егер соғысқа дейін Арал ауданының балық колхозында 700 ғана балықшы әйел еңбек етсе, соғыс жылдарында олардың қатары 1470 адамға жетті. «Жаңа жол», «Тас түбек», «Қазақстан» колхоздарында балықшы әйелдер 50 пайызға көбейді. Облысымыздың колхоздарында 14 мың әйел еңбекке араласты. Көптеген колхоздарда еңбек ететін адамдардың 70-80 пайызы әйелдер болды [ҚОММ, 283-қор. 1-т. 91-іс, 72-п.].

Сонымен қатар, вагон, паровоз жөндеу деполарының жанынан ашылған курсты бітірген 33 әйел жол бойындағы станцияларда жол күзетшісі, аға жол жөндеуші болып жұмыс атқарған.

«Аралсульфат» өндірісінде 223 әйел жұмыс істеді. Олардың қатарында Хакимуллина, Ержанова, Жолдасова, Жарқылбаева сияқты еңбеккерлер сульфат өндіру жұмысын 150-170 пайызға орындап отырды.

Тереңөзек ауданы «Қызылөзек» колхозындағы Қалтай Мақашева соғыстың алғашқы жылындағы астық жинауда өзінің жоспарлы тапсырмасын 250 пайызға дейін орындады. Сондай-ақ Қармақшы ауданының «Қызыл жұлдыз» колхозының звено жетекшісі Күлипа Өтегенова да өзінің жоспарлы тапсырмасын екі есеге жуық орындап, аудан бойынша астық қабылдау пунктіне бірінші болып астық өткізді [ҚОММ, 283-қор, 1-т.].

Соғыс кезінде тылда атқарылған ауқымды жұмыстың бірі канал қазу болды. 1941 жылы үлкен су магистралы Шиелі каналының екі кезектегі жұмысы жүргізілді. Осы жұмыстың нәтижесінде аудан колхоздарының егіс көлемі артты, ғасырлар бойы тың жатқан небір шұрайлы жерлерге егіс бітік шықты. Каналды қазуға 1485 адам тартылды, оның ішінде әйелдердің үлесі зор.

Қазалы ауданындағы канал құрылысы Республикадағы қазылған каналдардың үлкені болды, ұзындығы 60 шақырымға жуық, 3,5 кубометр топырақ шығарылуы керек болатын. Канал қазу жұмысында «Бозкөл» колхозынан Аймаханова 5,5, Тасығұлова 25,5 кубометр жер шауып, ерен еңбектің үлгісін көрсете білді [ҚОММ, «Ленин жолы» газеті, 12.10.1941 ж. №241].

1943 жылы майдандағы қазақ жауынгерлеріне жазылған: «Қазақстанның ардақты ұлдары! Құрметті балаларымыз, ерлеріміз бен туыскандарымыз! Өздеріңнің туған үйлеріңнен алған хатты қалай оқысаңдар, бұл хатты да сондай сезіммен оқыңдар...», – деп басталатын хатта Жалағаш ауылдық кеңесінің төрағасы, Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты А.Ізтілеуова, Қармақшы механика зауытының стахановшысы Қ.Жүзжасарованың да өзіндік қолтаңбасы бар.

«Қазақстан колхозшысы» танктер колоннасын жасауға арнап өз қаржыларын беру колхозшысы әйелдер арасында кең өріс алды. Соғыс майданынан азық-түлікпен, жылы киіммен қамтамасыз етуде өз міндеттерін артығымен орындады. «Авангард» колхозы әйелдері 1380 пұт астықты жоспардан артық тапсырса, «Қасқақұлан» балық колхозының бригадирі Нұржанова балық аулау жоспарын 129 пайызға артық орындаған.

Әйел-аналарымыздың еңбектегі жетістіктері еленіп, үкімет тарапынан жоғары наградаларға ие болды. 1943 жылы 22 ақпанда Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі Президумы Жарлығымен қоғамдық мал шаруашылығын өркендету мен нығайтуда үздік табысқа жеткені үшін грамота және бағалы сыйлықпен Арал ауданы Куйбышев атындағы колхоздың комсомол ұйымының секретары Қ.Дәріғұлова, Шиелі ауданы «Қызылту» колхозының сауыншысы Н.Қаржауова марапатталды [ҚОММ, «Ленин жолы» газеті, 25.12.1941 ж. №304].

1941 жылы Бүкілодақтық ауылшаруашылығы көрмесіне Жалағаш ауданы «Жасқайрат» колхозынан З.Төретаева, Сырдария ауданы «Бірлестік» колхозынан Ұ.Ембергенова қатысты.

Облыстық және аудандық партия комитеттері әйелдердің басшылық жұмысқа тартылуына, олардың Отанымызға қауіп төніп тұрған қатерлі уақытта колхоздар мен бригадаларды, мал шаруашылығы фермаларын басқаруына назар аударды. Егер соғысқа дейін облысымыз

бойынша 8 ғана әйел колхоз басқармасында төраға болса, 1943 жылы олардың қатары 17-ге көбейді. Төраға орынбасарлары болып 37 әйел, егіс бригадирі болып 86 әйел жұмыс істеді. Арал ауданында колхоз басқарма мүшелерінің 42, звено мүшелерінің 48, өндірістегі жұмысшылардың 50 пайызы әйелдер еді.

1944 жылы облыс бойынша колхоз төрағаларының 6 пайызы, звено жетекшілерінің 43 пайызы, ферма меңгерушілерінің 20 пайызы әйелдер болды. Тіпті көптеген колхоздардың барлық басшылары әйелдер болғандығы, олардың өте жоғары көрсеткішке жеткен кездері аз емес.

Соғыс жылдарында Сырдария ауданындағы «Кооператор» колхозының звено жетекшісі Алтынкүл Дәуітбаева 20 гектар күріштігінің әрбір гектарынан 40 центнерден өнім жинады. Сөйтіп ол звено жетекшілерінің социалистік жарысында ауданда бірінші орын алды. Үкіметіміз Дәуітбаеваның бұл еңбегін жоғары бағалап, 1945 жылы оны «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марпаттады. Сол сияқты Тереңөзек ауданы «Қызыл диқан» колхозының звено жетекшісі Қаныгүл Қалабаева 10 гектар күріштік алқаптың әрбір гектарынан 180 пұттан астық жинап, облыс бойынша жоғары көрсеткішке жетті [ҚОММ, 283-қор, 1-т., 155-іс, 89 п.].

Қармақшы ауданындағы «Ақбел» колхозы ұзақ уақыттар бойы артта қалған шаруашылық болып есептеліп келді. Соғыс жылдарында бұл колхозға Тлеубаева төраға болып сайланғаннан кейін шаруашылықтың жағдайы жақсарып, қысқа мерзімнің ішінде облыстағы озат колхоз қатарына көтерілді. Тлеубаева облыстық Кеңеске депутат болып сайланды. Оның қажымас қайраты, іскерлігі сол кезде көпшілікті таңдандырды.

Қазалы ауданы «Октябрь» колхозының әйелдері күріш жинауды ең қысқа мерзімде аяқтау жайында жақсы бастама көтерді. Олар өздерінің Үндеуінде былай деп жазды: «Біздің колхозда жұмыс қолының 75 пайызы әйелдер. Біз өзіміз үшін де, кеңестік еліміздің бостандығы мен бақытын қорғап қалу үшін майданға аттанған балаларымызбен, аға-інілеріміз, күйеуіміз үшін де еңбек етеміз. Колхоз төрағасы Зияда Қалиеваның аудан бойынша мемлекетке астық тапсыруды мерзімінен бұрын орындап шығып, мол өнім жинадық. Біз сіздердің барлығыңызды өздеріңіздің табысты еңбектеріңізбен Қызыл Армияның тасқынды шабуылына лайықты үлес қосуға шақырамыз» [ҚОММ, 283-қор, 1-т. 160 іс, 15-п.].

Арал ауданы «Тастүбек» колхозының балықшы әйелдері барлық балық аулайтын колхоздың колхозшыларына Үндеу тастап, 1944 жылдың алғашқы тоқсандық жоспарын мерзімінен бұрын орындауға шақырды. Олар бірінші тоқсанда 1380 пұт балық тапсыруды межелеп отырғанын, колхозшы әйелдерді аулау құралдарын ұтымды пайдалануға, стахановшылардың қатарын көбейтуге шақырды.

Облыс әйелдері еліміздің мықты қорғаныс қорын жасауға барынша белсәнді түрде көмек көрсетті. Олар эвакуацияға келген балаларды өздерінің қанатының астына алып, олардың қаза тапқан әке-шешелерінің орнын басып туған ата-анасындай қамқорлық көрсетті. Осы жылдары облысымызда 611 әйел жергілікті Кеңестің депутаттығына, үш әйел Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына сайланды. Қаншама аналарымыздың кеудесінде «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерлік еңбегі үшін» медалі жарқырады [ҚОММ, 283-қор, 1-т., 168-іс, 33-п.].

Бір қуанарлығы, қазіргі таңда еңбек майданында есімі елеулі болған тұлғалар туралы деректер облыстық музей қорында сақтаулы. Айта кетер болсақ, Еңбек Қызыл Ту орденінің иегері, тыл ардагері Алтынкүл Дәуітбаева өзінің көзі тірісінде осыдан 35 жыл бұрын музей қызметкерлеріне қолындағы құжаттары мен наградаларын өткізсе, Жаңақорған ауданы Екпінді ауылында дүниеге келген Қалипа Түлкібаеваның да наградалары музей қорын толықтырды. [ҚОТӨМ, түсім кітабы №5, КЗМКП 3946; №7, КЗМКП 4428]

Сонымен қатар соғыс жылдары Жосалы механикалық заводының токарі Дәмегүл Желдербаеваның құжаттары музейдің мемлекеттік кітабына тіркелді. Қазіргі таңда жоғарыда аталған есімі елеулі тұлғаларымыздың фотосуреттері мен құжаттары «Қызылорда облысы

Екінші Дүниежүзілік соғысы жылдарында» атты залының экспозициясында орын алып отыр [ҚОТӨМ, түсім кітабы №1, КЗМКП 1374].

Бұл, сұрапыл соғыс жылдарында тылда еңбек еткен облыс әйелдері халқымызға тән төзімділік пен қайсарлық, парасаттылықтың үлгісін көрсетті.

Деректер тізімі:

1. ҚОММ, «Ленин жолы», 08.03.1975 ж., №45
2. ҚОММ, 283-қор 1-т. 82-іс, 35-п.
3. ҚОММ, 283-қор. 1-т. 91-іс, 72-п.
4. ҚОММ, 283-қор, 1-т.
5. ҚОММ, «Ленин жолы» газеті, 12.10.1941 ж №241.
6. ҚОММ, «Ленин жолы» газеті, 25.12.1941 ж. №304.
7. ҚОММ, 283-қор, 1-т., 155-іс, 89 п.
8. ҚОММ, 283-қор, 1-т. 160 іс, 15-п.
9. ҚОММ, 283-қор. 1-т., 168-іс, 33-п.
10. ҚОӨТМ, Түсім кітабы, №1, №5, №7.

ЖАМБЫЛДЫҚ ТЫЛ ЕҢБЕККЕРЛЕРІНІҢ ҰЛЫ ЖЕҢІСТІ ЖАҚЫНДАТҚАН ҰЛЫҚ ЕРЛІКТЕРІ

С.У.Бақторазов,

*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік
университетінің доценті, тарих ғ.к.
Тараз қ., Қазақстан*

Қазірге дейін Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеушілердің басым көпшілігі неміс-фашистерінің тұтқиылдан және опасыздықпен шабуыл жасағандығына баса назар аударып келеді. Бұл жерде 1939 жылдың 22 тамызындағы «Бір-біріне шабуыл жасаспау туралы пактын» біржақты бұзған Германия тарапынан опасыздықтың орын алғаны шын екендігі анық, әйтсе де КСРО-ға жасалынған шабуыл тұтқиылдан болды, оны Кеңес империясының басшылары білмеді деу де қазіргі кезде әбестік болар еді. Өйткені, Ұлы Отан соғысы басталған кезде бірінші дүниежүзілік соғыстың басталғанына 1,5 жылдан аса уақыт өтіп, Германия мен КСРО Польшаны бөлшектеп, екі державаның қуатты армиялары бір-біріне бетпе-бет қарсы тұрған болатын. Фашистік Германия өзінің әскери қуатын 1933 жылдан барынша өрістетсе, Кеңестік империя елді индустрияландыру жолында приоритетті (басымдылықты) әскери-өнеркәсіп кешеніне берген болатын. Екі елдің де соғысқа дайындалғаны айқын еді. Тек, Германия басып алу науқанына кіріссе, КСРО өзінің шекараларын нығайту мақсатында іс-қимылдар жасады [1].

Бұл жерде біздің айтпағымыз әскери текетірес пен оның бізге белгілі қалай шешілгендігі туралы емес, осы соғыстағы Ұлы Жеңіске тылдағы көрсетілген Ұлы көмек тұрғысында болып отыр. Кеңестік биліктің осы орайда атқарған оң істерін, теріске шығара алмаймыз. Айта кету керек, соғыс кезінде «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін», – идеологиясы үстем болды.

Майданға кеткен ерлердің орнында отбасымыздағы колхоздарда, мал фермаларында төрт түлікті бағып-қағу түгелдей дерлік әйелдер мен қарттардың үлесіне тиді. 1941 жылдың аяғына дейін 5000 қыз-келіншек тракторшы, комбайншы мамандығын игерді. Майданға кеткен ерлердің орнында Сарысу ауданында 12 колхозды, 54 мал фермасын, 15 ауылдық кеңестерін әйелдер мен қыздар басқарды. Облысымыздың еңбекшілері қорғаныс қорына 3224 центнер астық, 18 184 мың сом ақша және ет, май, картоп, көкөніс өнімдерін өткізді.

1941-1942 жылдардағы қыстың өзінде жамбылдықтар Қызыл Армия үшін мал өнімінен тігілген, тоқылған 150 мың дана жылы киім жіберді. Олардың арасында 8760 данасы шолақ тон, 8700 жұп киіз етік, 5060 тері қолғап, 2970 жұп жүннен тоқылған жылы қолғап, 8250 жұп жылы тері кеудеше болды. Ал Жамбыл қаласының еңбекшілері 1942 жылы 17575 шолақ күртеше, осынша пима жинап берді. Осы жылы Брянск майданына 16 вагон сыйлық жөнелтсе, 1943 жылы Ленинградта қорғаушыларға 9 вагон азық-түлік, киім-кешек жөнелтті [2].

Облыс еңбеккерлері танк колоннасын жасақтауға 25 480 мың сом, әскери эскадрилияларды қайта құру үшін 24 557 мың өткізіп, 73 562 мың сомның әскери заем облигацияларын сатып алды. Облыс орталығында Абай атындағы педагогикалық училище ұстаздары мен оқушылары «Жамбыл комсомолдары» атты танк жасақтауға үндеу қабылдап, өздері бір-бір айлық жалақылары мен стипендиясын қосады. Оны қолдаған облыс жасақтары 4518 мың сом ақша, 10 мың бас мал жинап, Жоғарғы Бас қолбасшының құттықтау жеделхатын алған. Облыс 1943 жылы 7 қазанда майданға 24 тонна жарма, 10 тонна күріш, 14 тонна қант, 45 тонна ет, 3,4 тонна кептірілген жеміс, оған қоса 14 мың дана жеке посылкалар жөнелтеді.

«Егін жинауда жұмыс соғыс қарқынымен істеле берсін» ұранын көтерген ұржарлықтардың шақыруы бойынша жер-жерлерде бұл үндеу бірауыздан қабылданып, әрқайсысы өздеріне жаңа міндеттемелер алды. Мәселен, облысымыздың Красногор ауданында «Партияның ХҮІІІ съезі» атындағы колхоздың колхозшылары «Красные горные орлы» ауыл шаруашылық артелі колхозшыларының үндеуін талқылап, жиылыста сөйлеген тракторист Бұрбаев: «Мен ұржарлықтардың шақыруына нақтылы іспен жауап беремін, социалистік егіс даласында стахановтық әдіспен жұмыс істеп, күнделікті нормамды 250 проценттен кем орындамаймын, мемлекетке ет, жүн, тері, май тапсыру жөніндегі борышымды 17-тамызға дейін түгелдей төлеп, мерзімнен бұрын орындаймын», – десе, оның бұл шақыруын 65 жастағы қарт Серікбаев қарсы алып: «Ұлы Отанымызға қауіп төніп отырған кезде, менің қартпын деп үйде отыруым өте лайықсыз. Сондықтан мен бүгіннен бастап колхоз өндірісіне барып, жан аямай еңбек етіп, бітік шыққан егінді төкпей-шашпай жинап алу жолында күресемін», – деп өз ауылдастарын жігерлендіре түскен. Мұндай бастамалардың «Ауыл шаруашылығы егістерінен әскери мол өнім алу үшін күресейік!» және «Октябрь революциясының XXV жылдығы құрметіне социалистік жарыстың туын жоғары көтерейік!» ұранымен жаңа іс-шараларға ұласқаны белгілі. Осылай, Жамбыл ауданының Ильич атындағы ауыл шаруашылық артелі колхозшыларының жалпы жиылысының хаттамасында: «Көктемгі егістің ойдағыдай өткізілуі майдандағы үлкен жеңіспен тең екендігін ескеріп, біз Жамбыл облысының Жамбыл ауданының Ильич атындағы ауыл Шаруашылық артелінің колхозшылары ерте егілетін егіспен қатар, қызылша егісін де 6 жұмыс күні ішінде аяқтап, жоңышқа, картоп, көкөніс және басқа егістерін де егіп болдық. 10 гектар жерге біз КСРО-ның Отан қорғау қорына егіс ектік және фашист басқыншылардан азат етілген аудандарға көмек көрсетуге арнап 13 гектар жерге егін салды.

Майданға көмектесе отырып, біз Отан қорғау қорына 50 центнер бидай, 176 центнер шөп, 25 центнер картоп тапсырдық, майдандағы армияға Жамбыл облысы еңбекшілерінің уәкілі біздің колхоздың председателі Нұрбаев жолдас арқылы 1725 килограмм қант, 40 килограмм сары май, 10 центнер ұн, және 452 килограмм ет – 1 май сыйлығын жібердік. Колхоз бен колхозшылар 1942 жылы мемлекетке 41565 сом қарыз беріп, соғыс заемына жазылған барлық сомасын толық өтеді» – деп жазылған [3].

Колхозшылардың көктем кезінде мол өнім алуға тыңғылықты даярланғаны да көрініп тұр. Олар қызылша егісі даласына 800 тонна көң, 770 тонна дуал топрағын, 40 тонна күл, 26 тонна тауықтың қиын, 32 тонна минералдық тыңайтқыштар төккен. Арықтар күні бұрын жөнделіп, тәртіпке келтірілген. Құжатта 130 гектар жерге егілген қызылшаның тегіс көктеп шыққандығы айтылады. Бұл игілікті іске адамдардың бәрі де, 70 жастағы қарттар мен мектептің жас балалары да түгел қатысқаны белгілі. Ары қарай... «Еңбек майданының алғашқы күндерінде тыл гвардеецтері үлкен табыстарға жетті. Өткен жылы әрбір гектардан 705 центнерден қант қызылшасын алған

атақты стахановшы Әкімова жолдастың звеносы өткен жылдағы көрсеткіштерінен күннен күнге асып түсіп келеді, бұл колхозымыздағы жаңа арттырылған нормаларға негізі болып отыр» – делінген. Колхозшылар: «Біз өзіміздің егіс даламызда және өзіміздің фермаларымызда едәуір табыстарға жеттік. Бірақ жауды талқандау үшін еліміз барлық күшін жұмсап отырған қазіргі кезде бұл табыстар бізді қанағаттандыра алмайды. Біз гвардеецтерше жұмыс ететін болғымыз келді, барлық учаскілерде, барлық бригадалар мен барлық звеноларда тыл гвардеецтеріне лайықты майдандық мол өнім алатындай болып еңбек еткіміз келеді. Біздің қолымызда тамаша құрал бар, ол социалистік жарыс. Ол жауынгерлік рухты көтереді, егісті үлгілі түрде баптауға, мал шаруашылығы жөнінде жаңа рекордтар жасауға жұмылдырылды. Біздің колхозымыздың Әкімова, Жұманова, Абылханова, Нарботаева, Есембаева, Ерназарова, Шолпанбаева және Үсіпалиева жолдастар бастаған 8 звеносы бар әрбір гектардан кемінде мың центнер қант қызылшасын алу үшін жарысқа түсті.

Алдыңғы қатарлылардың үлгісін қолдана отырып, біздің бәрімізде бір адамдай болып майдандық ағыл – тегіл мол өнім үшін социалистік жарысқа шығамыз», – дей келе мынадай берік уәде берген:

1. Әрбір гектардан өнімді өткен жылдағыдан 100 центнер арттырып, кемінде 500 центнер қант қызылшасын аламыз, сөйтіп, елімізге және майданға жоспардан тыс – 3500 центнерден аса қант береміз.

2. Қызылша алқабын баптап, күту жөніндегі агротехникалық талаптардың бәрін мүлтіксіз орындап отырмыз, жекелеуді 10 күн ішінде аяқтаймыз, егісті күтіп баптаудың бүкіл бойында ең кемінде 3 рет қоректендіріп, 8 рет суарып, 6 рет топырағын терең жұмтартамыз, қызылша жинау басталғанға дейін әрбір гектарда кемінде 110 мың түп болатын етеміз.

3. Қызылшаны Октябрь Революциясының 25 жылдығына дейін ысырапсыз жинап алып, қант зауытына жаңа өнімді мерзімінен 15 күн бұрын жеткізіп береміз.

4. Дәнді егіннің әрбір гектарынан жоспарда көрсетілген мөлшерден 3 центнер артық өнім аламыз.

5. Майдандық егін өнім үшін күресті мал шаруашылығын өркендетудің мемлекеттік жоспарынан асыра орындау үшін күреспен ұштастыра отырып, туатын әрбір 100 малдан 120 козы, 135 лақ өсіреміз, әрбір қойдан 2,8 килограммнан жүн қырқамыз, жемдеудегі әрбір сиырдан кемінде 1300 литр сүт сауамыз, пішен жинауды 20 жұмыс күнінде аяқтап, 150 тонна қызылша жапырағын сүрлейміз.

6. Октябрь Революциясының 25 жылдығына мемлекет алдындағы өзіміздің міндетті түрде тапсырған борышымыздың барлық түрін де орындап шығамыз. Колхозшылар мен колхозшы әйелдерге мол өнім үшін күрес Ұлы Отан Соғысы күндерінде колхоздың барлық күштерін жұмсауды талап ететін мемлекеттік үлкен іс. Әрбір колхоздың абыроймен орындайтын борышы Отанның үлкен сенімін ақтау, 1942 жылды неміс-фашист әскерлерін біржолата талқандап шығатын және кеңес жерін гитлершіл сұрқиялардан азат ететін жыл ету үшін керекті нәрсенің бәрін де істеу болып табылады.

Қабылданған резолюция: «Жолдастар! Октябрь Революциясының 25 жылдығы құрметіне социалистік жарысқа шығыңдар! Майданның талаптарынан, еліміздің талаптарынан туатын жаңа, көлемі ұлғайтылған міндеттемелер алыңыздар! Даңқты жылдықты гвардеецтік істермен қарсы алатын болыңыздар!

Социалистік Революцияның Ұлы жеңістерін ерлікпен қорғап жатқан батыр жауынгерлер жасасын!!!

Фашист басқыншыларды жеңуді ұйымдастырушы Сталин жолдас жасасын!!!» ұрандарымен бекітілген [4].

Әрине қабылданған жоспарлардың толық орындалғанына күмән болмаса керек. Осылайша өздері ашқұрсақ жүріп жеңісті жақындатуға жанын салған тыл майдангерлерінің ерен еңбектері ары қарай жалғаса берген еді. «Жауынгерлерге жылы киімді мол беріп, майданға көмектес!»

ұранына үн қосқан жамбылдықтар өздері жыртқы шапанмен жүрсе де, Қызыл Армияны қысқы жылы киіммен қамтамасыз ету істерін күн санап өрістетіу үстінде болды. Осы мақсатта 50 жастағы малшы Жексембаев қарт 1 үлкен тон берсе, Салайдақ Василий жолдас 1 жұп пима, 1 жұп қолғап, 1 фуфайка берген. Мұндай мысалдар әрине көп болды. Көп түкірсе көл емес пе?! Нәтижесінде 1941-1942 жылдардағы қыстың өзінде жамбылдықтар Қызыл Армия үшін мал өнімінен тігілген, тоқылған 150 мың дана жылы киім жіберді. Олардың арасында 8760 данасы шолақ тон, 8700 жұп киіз етік, 5060 тері қолғап, 2970 жұп жүннен тоқылған жылы қолғап, 8250 жұп жылы тері кеудеше болды [5].

Халықты соғыс жағдайына мобилизациялаудың тағы бір түрі мемлекеттік соғыс заемына жаздыру арқылы жүрді. «Фашизмді тез жеңу үшін халқымыз өз Отанынан ешнәрсе аямақ емес. Малымыз, керек болса жанымыз Отан үшін! Міне бұл халық ұраны. Бүгіннен бастап еліміздің барлық жерінде 1942 жылғы мемлекеттік соғыс заемін тарату ісі қызу жүрді. Ауданымыздың еңбекшілері және мені депутаттыққа сайлаған жолдастар біріміз қалмай заемға жазылайық. Отанымыздың басына қауіп төніп тұрған кездерде заемға көп сомаға тез жазылу әрбір азаматтың Отан алдындағы патриоттық борышы. Біздер Ұлы Отан соғысы басталғалы өзіміздің бақытты тұрмысымыздың келешегі майдан керегін қамтамасыз етіп отырамыз. Бүгінгі заем таратуда да Отанымызға, үкіметімізге, большевиктер партиясына шексіз берілгендігімізді тағы да іс жүзінде көрсетуіміз керек. Біздер заем жазу арқылы елімізге қарызға берген ақшамыз тек жауды жеңу үшін жұмсалатынын бір минут естен шығармайық. Отанымызға берген әрбір тиын жауды жеңудің кепілі», – деп облыс халқына үндеу жолдаған. Жамбыл облыстық кеңесінің депутаты Майтай Тынбаеваны қолдаушылардың көп болғандығы тарихтан белгілі. Нәтижесінде облыс еңбеккерлері 73 562 мың сомның мемлекеттік соғыс заемын сатып алған еді [6].

Өнегелі істің өнбегі жастардан десек, осындай елдіктің де, ерліктің де сыналар тұсында олардың биіктен көрінгендігі белгілі. Облысымыздағы көпетеген жастар еңбектің тамаша үлгілерін көрсетті. Мәселен, Свердлов (Байзақ) ауданының «Дихан» колхозы дәнді егіс жоспарын ауданда бірінші болып орындаған. Мұндағы комсомол мүшесі Есеналиев ХТЗ тракторымен күніне 9 гектардан жер жырттып, күндік тапсырмасын 1,5 еседен асыра орындап отырған. Жас соқашылар Ілебаев пен Иманбаевтар да күніне 2 адамның жұмысын атқарған.

Осылайша ерен еңбектерімен көзге түскен тыл майдангерлерін Отаны да құрметтеді. Сондықтан да болар, соғыс уақытының жағдайларында астық дайындау жұмысы жауды жеңіп шығу үшін ерекше орын алатындағын және оның маңызы майдандық жұмыспен бәрдей екендігін ескере отырып КСРО Жоғарғы Кеңесі Төрағасының Бұйрығына сәйкес, 1944 жылғы астық дайындаудың мемлекеттік жоспарын ойдағыдай орындағаны үшін Жамбыл облысы бойынша: «Отан соғысының I-дәрежелі» орденімен ҚК(б)П Шу аудандық комитетінің бірінші хатшысы Абдрахманов Мырзағали, ҚК(б)П Талас аудандық комитетінің бірінші хатшысы Жайылбеков Шортанбай, «Отан соғысының II-дәрежелі» орденімен Дайындау Халық Комиссариатының Талас ауданындағы өкілі Арыстанов Хамит, Еңбекшілер депутаттарының Жамбыл аудандық Кеңесі аткомының төрағасы Жылқыбаев Осман, ҚК(б)П Краснагор аудандық комитетінің бірінші хатшысы Исмайылов Әзімбек, Еңбекшілер депутаттарының Жамбыл облыстық Кеңесі аткомының төрағасы Қалкенов Шамухан, Еңбекшілер депутаттарының Красногор аудандық Кеңесі аткомының төрағасы Халықов Шаяхмет және тағы да бір топ тылдағы еңбекті ұйымдастырушылар марапатталды. Әрине, басқаларының да құралақан қалмағаны белгілі. Осындай іс-шаралар Ұлы Жеңістің 72 жылдығы мерекесіне орай, бүгінгі күні де өз жалғасын тауып отыр. Жауды жеңуде тыл майданында ерен еңбектерімен ел құрметіне бөленген ардагерлерімізді қалай ұлықтасақ та жарасымды болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4- том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 434 б.

2. Ердавлетов С.Р. Тараз – Аулие-Ата – Джамбул. – Алма-Ата: Казахстан, 1983. – 31 с.
3. Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай ЖОММ). «Красногорші» газеті. 1942 жыл 28 апрель.
4. ЖОММ 282 қор, 1 тізбе, 170 іс, 11 бума, 12 б.
5. Рыспаев К. Древний Тараз. – Тараз, 2002. – 106 с.
6. ЖОММ. «Красногорші» газеті. 1942 жыл 14 апрель.

ГЕРОИЗМ КАЗАХСТАНЦЕВ В РЖЕВСКОЙ БИТВЕ

Елеуханова С.В.,

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,
доцент, к.и.н.*

г. Караганда, Казахстан

Ржевское сражение – одно из самых кровопролитных, продолжительных и неизвестных сражений в истории Великой Отечественной войны. Город Ржев был захвачен немецко-фашистскими оккупантами 14 октября 1941 г. на 115-й день войны в ходе наступления на Москву под кодовым названием «Тайфун» [1, с. 242].

В декабре 1941 г. Красной Армии удалось отбросить немецкие войска на значительное расстояние от столицы и в начале января 1942 г. подойти к Ржеву. По приказу Гитлера в начале января 1942 г. 9-я армия противника, отходившая с боями от г. Калинина на юго-запад, заняла оборону на линии Гжатск – Ржев. С этого началась Ржевская эпопея. В Ставке Верховного Главнокомандования СССР было принято решение продолжать движение вперед с целью завершить разгром немецко-фашистской группы армий «Центр». В ходе боев в конце января 1942 г. в линии фронта образовался выступ, получивший название ржевско-вяземского. Выступ был превращён вермахтом в хорошо укрепленный плацдарм на московском направлении, с которого враг продолжал угрожать Москве [2, с. 25].

Ржевская битва включает в себя четыре наступательные операции советских войск Западного и Калининского фронтов против немецкой группы армий «Центр». Перед 39-й Армией Калининского фронта были поставлены задачи: предотвратить новое наступления фашистов на Москву и лишить возможности отправки значительных сил самой сильной группы вермахта «Центр» из-под Ржева под Сталинград, где в это время началось контрнаступление. Битва растянулась с 8 января 1942 г. по 31 марта 1943 г. [3, с. 210].

3 марта 1943 г. г. Ржев был освобожден войсками 30-й армии Западного фронта. За 17 месяцев оккупации 20-тысячный Ржев был почти полностью разрушен, здесь осталось в живых не больше 200 человек. Историки называют его «Северным Сталинградом», выступая за признание «Ржевской битвы» как единой стратегической операции [3, с. 221].

100-я и 101-я отдельные стрелковые бригады, сформированные в г. Актюбинске и г. Алма-Ате, в 1942-1943 гг. принимали активное участие в боевых действиях в составе 39-й Армии Калининского фронта на территории Тверской области. Сотая казахская отдельная стрелковая бригада была создана Постановлением Государственного Комитета обороны от 13 ноября 1941 г. из призывников 1922 г. рождения и военнообязанных запаса не старше 40-летнего возраста. Национальный состав 100-й бригады на момент формирования составлял 86 процентов казахов, 11 процентов русских и 3 процента украинцев, белорусов и других национальностей. Первым командиром бригады был подполковник В. Е. Шевцов, комиссаром – редактировавший до этого «Социалистік Казахстан» Сактаган Баишев, начальником политотдела – Абдрахман Досанов. [4].

Сто первая отдельная казахская стрелковая бригада была сформирована в октябре 1941 г. в г. Актюбинске. Завершив военную подготовку, в августе 1942 г. под командованием полковника

С. Яковленко бригада была отправлена на фронт. Заместителем комбрига по строевой части стал Мусса Садыбеков. Комиссаром бригады назначили Нури Алиева, участника гражданской войны, секретаря Северо-Казахстанского обкома партии, начальником политотдела – секретаря Кустанайского обкома партии Б. Берниязова, секретарем парткомиссии – секретаря ЦК КП(б) Казахстана Н. Уразалина, его помощником по комсомолу – Ш. Сергазина. В составе бригады были 4 стрелковых батальона, два артиллерийских дивизиона, роты минометчиков, разведки, санитарной службы и другие части. В октябре 1942 г. 101-я передислоцировалась в район села Дулово Калининской области и вошла в 39-ю армию Калининского фронта. [5].

Первое боевое крещение казахстанские бригады приняли с 25 ноября по 20 декабря 1942 г. во время Второй Ржевско-Сычевской операции «Марс». В составе 100-й и 101-й особых казахских бригад в битве под Москвой на Ржевском плацдарме принимали участие Бекишев Х., Копишев К., Джиенбаев С., Нуршаихов А., Алимбаев М., Дабаев И., Кенбаев М., Абенов К. и другие. За мужество и героизм, проявленные в боях под Молодым Тудом, орденами и медалями были награждены 34 воина 100-й бригады [5].

Операция в целом для наших войск была неудачной и одной из самых кровопролитных: среднесуточные потери наших войск в ней составили 8296 человек – убитыми, ранеными и пропавшими без вести. В этом огненном аду почти не суждено было выжить. Ржевскую битву К. Симонов назвал «долиной смерти» из-за огромных потерь советских войск [5].

Г. К. Жуков писал в своих воспоминаниях о тех днях: «Переутомленным и ослабленным советским войскам становилось всё труднее... Наши неоднократные предложения остановиться и закрепиться на достигнутых рубежах отклонялись Ставкой. Сталин трижды требовал взять хорошо укрепленный Ржев немедленно и любой ценой» [6]. Тяжело развивалось наступление 100-й бригады на своём участке фронта в районе села Молодой Туд. После начала операции 25 ноября 1942 г. в журнале боевых действий бригады от 2 декабря есть следующая запись: «В течение восьми дней дрались за овладение Плеханово, потеряв целиком 2-й и 4-й батальоны, пулеметный батальон, в которых осталось по 30 человек, и на 75% 1-й и 3-й батальоны. Так и не овладели...» [4]. К 3 декабря 1942 г. в составе 100-й бригады в строю из 4751 человека осталось 1994 человека. Убитыми и пропавшими без вести бригада потеряла 820 человек, судьба большинства раненых до конца не известна. Из всего состава в ходе операции погибли 86-90%. Из 10 тысяч воинов погибли и пропали без вести восемь с половиной тысяч. Потери казахстанцев составили более 75% личного состава [5]. По данным Оленинского райвоенкомата Тверской области, в районе Мишуково, Зайцево, Урдома глубокой осенью 1942 г. погибли более тысячи человек из 101-й бригады [5]. В воспоминаниях А. Т. Твардовский писал, что, вернувшись в Москву с Ржевского выступа, не смог дать для газеты ни строчки: «Впечатления от этой поездки были за всю войну из самых удручающих и горьких до физической боли в сердце». Так родилось его знаменитое стихотворение «Я убит подо Ржевом» [7, с. 34] и опубликованное лишь в первый послевоенный год:

«Я убит подо Ржевом,
В безыменном болоте,
В пятой роте, на левом,
При жестоком налете.
... Там, куда на поминки
Даже мать не придет...»

Какен Абенов – участник военной операции под Ржевом, ветеран 101-й казахской национальной бригады, полковник, долгие годы работавший в органах ВЧК – КГБ, в своей книге «Операция «Марс» казахи в «Долине смерти» написал: «По данным Центрального Архива Министерства обороны РФ», в боях за этот выступ в период с 20 ноября по 12 декабря 1942 г. только учтённые людские потери составили по 100-й бригаде около 1000 человек, по 101-й бригаде они были еще значительно больше» – пишет автор в предисловии к книге [8, с. 28].

Так, с 26 ноября по 29 декабря 1942 г. было убито 744, пропало без вести 313 чел. и ранены 2544 человека. Общие потери составили 3601 человек при первоначальной общей численности бригады 4918 человек. Как вспоминают ветераны бригады, здесь ею было выведено из строя около 2,5 тысячи оккупантов. В боях отличились Х. Бекишев, У. Ахмедзянов, А. Алпысбаев, Ш. Карамергенов [4].

В Центральном архиве Минобороны Российской Федерации были обнаружены списки погибших и пропавших без вести воинов 100-й и 101-й стрелковых бригад, журналы боевых действий и другие документы о ходе операции «Марс» на территории Молодотудского района Калининской области. Советское руководство в годы войны ставило боевые действия в районе г. Ржева в один ряд с боями под Москвой, Ленинградом, Сталинградом, Севастополем, Одессой, с боями за Кавказ. Ржевская битва оказала влияние на ход и исход военных действий под Сталинградом, создала предпосылки для наступления в западном направлении с целью освобождения временно оккупированной Белоруссии. В целом она внесла значительный вклад в достижение коренного перелома в Великой Отечественной войне [1, с. 51].

И. Сталин придавал огромное значение разгрому немцев на Ржевско-Вяземском плацдарме и лично принимал решения по большинству операций. Единственный выезд на фронт Верховного Главнокомандующего И. В. Сталина в 1943 г. был именно на территорию бывшего немецкого ржевско-вяземского плацдарма – в район Юхнова и под Ржев. И русские, и немцы называли ржевско-вяземский плацдарм не иначе как «Северный Сталинград», «ворота к Москве и Берлину», «кинжал в сторону Москвы», «ржевская заноза», «ржевская мясорубка».

30-я гвардейская стрелковая дивизия, сформированная в 1941 г. в г. Семипалатинске, г. Алма-Ате и г. Усть-Каменогорске как 238-я стрелковая дивизия, весной 1943 г. принимала участие в ликвидации Ржевско-Вяземского плацдарма. 8-я стрелковая дивизия (повторного формирования), формировавшаяся в Алма-Ате как 39-я стрелковая бригада, также участвовала в ликвидации Ржевско-Вяземского выступа и освобождении Смоленщины.

Но как только опасный плацдарм немецких войск был ликвидирован, о длительных и жесточайших боях на этом участке фронта «забыли». Неудачные действия наших войск на этом участке фронта, огромные человеческие и материальные потери – все это привело к тому, что советское руководство вычеркнуло Ржевское сражение из истории страны.

Руководитель Оленинского поискового отряда «Орел» Д. Жук впервые в 2007 г. официально обнародовал архивные документы об участии 100-й и 101-й отдельных национальных стрелковых бригад в составе 39-й армии Калининского фронта в операции «Марс». Книга К. Абенова «Операция «Марс». Казахи в Долине смерти» была издана в 2010 г. при активном содействии Д. Жука. В Оленинском районе находятся 29 воинских братских захоронений, и в них наряду с останками воинов из различных республик СССР покоятся останки многих тысяч героев-казахстанцев. Для увековечения памяти воинов 100-й и 101-й отдельных стрелковых бригад в Оленинском районе были открыты музей имени воинов двух казахских бригад, установлен памятный знак в селе Молодой Туд, обустроены братские захоронения в с. Куркино и с. Молодой Туд. Правительство Республики Казахстан приняло постановление от 15 февраля 2010 г. об увековечении памяти воинов-казахов и установлении памятника на месте их гибели.

Список литературы:

1. История второй мировой войны 1939-1945, т. – 5. – М., 1975. – 410 с.
2. Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки. В четырех книгах. Кн. 2, М., 1998. – 512 с.
3. Это было на Ржевско-Вяземском плацдарме. Книга первая. / Отв. ред. Л. Мыльников. Ржев. – 1998. – 315 с.
4. Жук Д. 100-я бригада: никто не забыт? // Караван. – 2012. – № 51. – С.12
5. Кульбаев Т. Кровавый отблеск «Марса» // Мегаполис. – 2010. – № 31. – С. 10

6. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Изд. 11-е, М., 1992. – 216 с.
7. Твардовский А. Т. Стихотворения и поэмы [Текст] / А.Т. Твардовский. – М.: издательство Детская Советская литература; Москва: – Советская литература, 1998. – 316 с.
8. Абенов К. Операция «Марс»: казахи в «Долине смерти». – Алматы: Издательство: Жеті жарғы, 2010 . – 440 с.

АРАЛДЫҢ АСЫЛ ЕРЛЕРІ

Г. Каримолдақызы,

*Арал ауданық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері
Арал қ., Қызылорда облысы,
Қазақстан*

«Өткен уақыт үнсіз мүлгиді, келер уақыт баяу жылжиды, ал бүгінгі күн құйындай ұйтқиды» деген қанатты сөз бар. Бұл үшін де парық-парасат, білім-білік, ерік-жігер керек емес пе? Ұрпағын сүйген баба ғана қасиетті, Отанның болашақ азаматына: «Тарихыңды зерделе, аға ұрпақтың саған деген аманаты – ерлік, тәрбие алар сәтінді бос жіберіп, қапы қалма», – деген. Тарихты зерделеу арқылы біз ұрпағымызға Отанымыз бен халқымызға шексіз берілгендік, қаһармандық патриотизмнің шынайы сабақтарын аламыз.

Жеңіс біздің халқымыз үшін оңай түскен жоқ. Ұлы отан соғысы жылдары елімізді жаудан қорғауға 11 мыңнан астам аралдық аттанып, 6047-сі майдан даласында ерлікпен қаза тапты. Олардың есімдері біздің жадымызда мәңгілік қалады. «Ерлік елге мұра, ұрпаққа-аманат» демекші алдыңғы буын аталардың ерлік істері кейінгі өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге. Қаламыздағы «Тағзым» алаңы аралдықтар үшін айрықша қасиетті орын саналады. Оның ашылу салтанатына 2005 жылы 27 сәуірде Елбасымыз, Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың өзі қатысып, сөз сөйлегені бәріміздің жадымызда мәңгі қалады.

Өз Отанын, халқын шексіз сүйушілік – барша күш-жігерін Отан мүддесіне арнаған адамға тән терең сезім. Өткенін білмеген – халықтың қадірін білмейді, халық қандай жайды бастан кешірді, бүгінгі заманға қалай қол жеткізді? Халық өз тарихын жасау үшін тер төгіп, қанын сарп етті, азап шекті, тар жол, тайғақ кешуден өтті, жерін қорғап, елін сақтады – осының барлығын бүгінгі ұрпақ білуге, қастерлеуге тиіс, ендеше сондай патриот адам – **Бержан Төремұратов**, ол Арал ауданының Ұялы деген жерінде дүниеге келген, ҰОС басталған кезде небәрі 16-жаста болатын. Бержанның өзінен үлкен 4 ағасы болған, олар Бердымұрат, Бердыбай, Жолмұрат және Абдибек, төртеуі де соғысқа кеткеннен оралмаған, үлкені Бердімұрат Ленинград түбінде қайтыс

болса, екінші ағасы Бердібай Великий Луками түбінде, ал қалған екі ағасы Жолмұрат пен Абдибек хабар-ошарсыз кеткен. 1945 жылғы Жеңіс күнін Б.Төремұратов Вена қаласында госпитальда қарсы алған. 1948 жылы елге оралып қызметке кіріскен. 14 жыл бойы Б.Төремұратов Арал аудандық ішкі істер бөлімін басқарып 1985 жылға дейін қызмет жасаған. Қызылорда облысы бойынша бірініш болып милиция полковнигі атағын алған. Аудан көлемінде қылмыстың алдын-алу, құқық бұзушылықпен күресуде және жұмыстың жаңа тәсілдерін енгізуде өзінің кәсіби біліктілігін көрсеткені үшін үлкен құрметке **«Серебрянный орден МВД ГДР»** ие болған, қазақтардың ішінде тұңғыш марапатқа ие болған кісі.

Арал топырағында ерлік жасаған қайсар ұлдарының бірегейі, «Қазақстан ҰОС жылдарында» 1964-1967 жылдары Алматыда жарық көрген кітаптың екінші томының (181 бетінде) ашсаңыз, А.В.Герман атындағы 3-ші партизан бригадасының құрамындағы аралдық **Көшербай Өтеновті**

марапатқа ұсыну делінген, яғни Өтенов 1941 жылдан партизандар қатарында болды. Танкке қарсы ататын құралдың көздеушісі дұшпанның бір самолетін атып түсіріп, бір танкісін жойып жіберген, **бір өзі жалпы саны 25 гитлершілді құртты, сол ерлігі үшін полк командованиесі оны Үкімет наградасына ұсынды. К.Өтенов 1920 жылы Арал ауданы, Сазды елді мекенінде дүниеге келген. 1945 жылы КПСС мүшелігіне қабылданды. «Ұлы отан соғысының бірінші дәрежелі партизаны» медалімен, қатар «Қызыл жұлдыз» ордендермен марапатталған. Оның партизандық жылдарда тұтынған гимнастеркасы мен белбеуі, сынған пистолетінің құндағы Ленинградтағы мемлекеттік Эрмитажда сақтаулы. Туған жерге К.Өтенов 1947 жылы оралды. Көп жыл саудада еңбек етті. Аралдан жалғыз өзі «Ұлы Отан соғысының бірінші дәрежелі партизаны атағын» иеленген Көшербай Өтеновті аралдықтар лайықты мақтан ете алады.**

Ер есімі ел есінде. Жас буынға ерлікті дәріптеп, ел басына күн туған кезеңде «Бәрі де майдан үшін» деген ұранмен күн кешкен аға буынның ерлігін өскелең ұрпақтар бағалай білуге міндетті.

ПОДВИГ ГЕРОЕВ – В СЕРДЦАХ ПОТОМКОВ

Кашикмбаев А.Н.,

заместитель директора

Института истории государства МОН РК, к.и.н., доцент

г. Астана, Казахстан

Все дальше и дальше годы уносят нас от страшных дней Второй мировой войны. Более четырех лет испытывали страдания и боль потери народы Советского Союза, воюя против фашисткой Германии на Восточном фронте.

Более миллиона восемьсот тысяч казахстанцев сражались в составе действующих армий. На территории нашей республики были сформированы 25 стрелковые дивизии, 2 национальные стрелковые бригады, 2 национальные кавалерийские дивизии. Миллионы людей трудились день и ночь, отдавая все для фронта, все для победы. Около 200 тысяч человек были вовлечены в Трудовую армию. И семьдесят два года назад наступил день, когда была поставлена последняя точка в войне, которая вошла в историю как Великая Отечественная война советского народа против фашизма.

День Победы – это великий праздник. Благодаря нашим отцам и дедам, матерям мы сегодня живем под мирным небом, строим сильное государство и с уверенностью смотрим в будущее. Вместе с тем, величие праздника главным образом заключается и в том, насколько мы, сегодняшнее поколение, осознали значимость этой победы. Насколько осознанно воспринимаем тяжесть войны и ее последствия?!

Сегодня казахстанцы находятся под впечатлением статьи Президента Республики Казахстана Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в которой обозначив общественное сознание сердцевиной успешного политического и экономического развития Глава государства отмечает: «Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации».

Естественно, годы войны, со всеми плюсами и минусами, относятся к наиболее сложному периоду сознательного осмысления. Вместе с тем, нельзя просто так вычеркнуть этот трагический для народа период из памяти человечества. Ибо время это – время беспримерного подвига

миллионов людей, время, когда более 26 миллионов представителей многонациональной страны свою отдали свою жизнь ради мира на земле. Миллионы искалеченных, израненных свято верили, что жизнь их была исковеркана ради жизни на земле. К большому сожалению, советская историческая наука, научно-историческая литература, культура не смогли до конца передать те чувства горечи, боли, одиночества выпавшие на долю отцов и матерей, миллионов женщин после получения ими похоронок или же извещений о пропавших без вести мужей, сынов и детей. Понять то, о чем думали сотни тысяч детей, в одночасье оказавшихся сиротами, воспитанниками детских домов. Детей – подранков.

Было время, когда поколение послевоенного периода (вплоть до 90-х годов прошлого столетия) воспитывалось на красочных страницах войны: с песней и пляской уходящие на войну разного возраста люди. С орденами и медалями возвращающиеся назад Победители. Благодаря мощной пропаганде и воодушевленным призывам политиков и военных о противостоящей фашизму военной мощи СССР, советский народ верил в быструю победу. Все это было.

Представляя в ярко-красочном цвете подвиг отдельных героев войны, советская историография не сумела раскрыть душевное состояние офицеров, генералов, посылавших людей на смерть. Поэтому, действиями сегодняшних знатоков войны ставятся под сомнение бессмертный подвиг народа, в том числе и казахстанцев, сибиряков – защитников Москвы, олицетворенное через подвиг двадцативосьми панфиловцев.

И сегодня, живя в тиши, не слыша ни свиста пуль, ни грохота рвущихся рядом снарядов, легко рассуждать: «А была ли война на самом-то деле Отечественной?» или же преклонение ушедшими в бессмертие людей выражать демонстративно повешенной на яркую иномарку символа гвардейской принадлежности – двухцветной ленточки.

История войны, в том числе и Великой Отечественной, не состоит из одного героизма советского народа. Были измены, были предательства. Казахский писатель, участник ВОВ Азильхан Нуршаихов создал в свое время роман-эссе «Истина и легенда». Главный собеседник в произведении герой войны – Бауыржан Момышулы. И вот на вопрос автора книги «Вы когда-нибудь сожалели о чем-нибудь?», не признанный советским правительством героем войны панфиловец отвечал, что он никогда не может забыть глаза солдата, расстрелянного им перед строем за то, что он покинул поле боя и отступил перед противником ...

В 2015 году коллективом ученых Института истории государства была выпущена книга «Абырой мен парыз/Честь и долг!», где по замыслу издателей было обращено внимание на один из актуальнейших вопросов современности: «Пропаганда мужества и героизма, проявленные в период войны имеет первостепенное значение и в наши дни. Это не только дань уважения участникам войны, а обобщение воинского мастерства полезное для сегодняшних воинов независимого государства (можно здесь смело добавить: независимых государств) и воспитания их в духе патриотизма». При этом составители книги строго пытались придерживаться принципа, что искомым для определения основ достижения высокого духа верности и любви к Родине могут служить только высокие нормы морали – правдивости. Правда – во имя достижения высокого сознания в современном обществе. Правда – во имя благополучного будущего.

Перед нами документ из архива «О фактах уничтожения партийных билетов 16-17 октября 1941 года в Москве». Так, согласно информации заведующего Оргинструкторским отделом Мосгоркома ВКП (б) Наголкина на имя секретаря МГК А.С.Щербакова за указанное время «в Московской партийной организации, по предварительным данным, уничтожено свыше 1000 партийных и кандидатских карточек».

Вместе с тем, мы не можем согласиться с теми, исследователями, которые вырвав из контекста общей истории войны скрытые в архивах факты, пытаются придать им массовый характер, не присущи ни одному народу, участнику войны 1941-1945 гг.: трусость, предательство, измену.

Мое детство и начальные школьные годы прошли в маленьком казахском ауле, там где тогда жили участники войны (Герой Советского Союза Акан Курманов, погибший при

форсировании Днепра из нашего села – Косбармак). Но я никогда не слышал от них рассказов о войне. Не любили они почему-то вспоминать. Постоянно угрюмый орденоносец Нуриден аға, кавалер двух орденов Славы, Боевого Красного знамени Шахат Муканов ... Мой первый учитель – Аманжол Мухаметжанов. Лишь однажды он кому-то рассказывал о войне. О чем – не помню...

Жили в ауле и четыре немецкие семьи: Шварцкопф, Кисельман, Фукс, Кем. Кто они? Как они появились в нашем ауле – нам никто не рассказывал. А они жили мирно. Тихо.

С детства хорошо я знал участника войны Баукена Абылова. Он был для нас особенным тогда, когда пытался детям и взрослым рассказать как он воевал в составе кавалерийского полка. И как конные шли в атаку против танков. Все смеялись. Нам было не понять: на конях против военной техники противника ...

Но вот в руках записки одного из немецких офицеров. По его воспоминаниям однажды зимой, под Мусино командование 16-ой армии дало команду кавалеристам 17-го и 44-го дивизии, сформированные в Средней Азии, атаковать, расположенную в окопах немецкую пехоту и танки. Пехоту противника огнем поддерживали батареи 10-го артиллерийского полка.

В результате бессмысленной кавалерийской атаки за короткое время противник буквально уничтожил два полка советской 44-ой кавалерийской дивизии. При этом бойцы и командиры строго придерживались тактики конной атаки. Как свидетельствует немецкий автор, они были поражены смелостью и отвагой атакующих. Но конница была бессильна против танков и артиллерии.

С шашками в руках против танков, с одной винтовкой на десятерых солдат против наступающих – такова действительность. Несмотря на все это люди войны – наши предки выстояли и победили.

В истории ВОВ не было, как нам кажется случаев, когда за отвагу и мужество, проявленные в боях за короткое время дважды был бы представлен воин к званию Героя Советского Союза. Правило было нарушено командиром пулеметной роты 1052-й стрелковой дивизии Сагадатом Нурмагамбетовым. Первый раз это случилось это 6 марта 1945 года в районе польской реки Пилица. А 24-го апреля во время атаки советских бойцов он вновь отличился. Однако второе его представление к высокому званию не было поддержано высшим руководством.

Имя нашего земляка из Костаная Амангалия Сегизбаева, на наш взгляд, должно занять одно из достойных мест среди героев войны. Вовремя уличных боев за город Калининград, спасая немецкую девочку от осколков снаряда, он погиб от пули вражеского снайпера.

Однажды во время беседы с земляками я услышал о потрясающем подвиге пятерых участников войны, живыми вернувшихся в родное село. Всего из села Кийма Акмолинской области на фронт было призвано 55 человек. В основном люди молодые. Осталось в живых только пять. Они вернулись к родному очагу. Стали работать. По воспоминаниям сельчан они долгое время не приносили домой заработную плату. Раздавали их семьям погибших на фронте... Их жены об этом знали...

В далеком детстве, даже в юношеские годы я не мог осознать мужество и героизма простого человека из далекого казахского аула во имя Родины, во имя – Туған жер, Туған Ел. Мне всегда казалось, что действительные герои везде, но только не в моем родном селе. Свою глубокую ошибку мне пришлось осознать через годы.

.. От многих следов не осталось,
В забвенье исчезли навек,
И всем им, наверно, хотелось
Вернуться на старый ночлег ...
И мы не вернемся обратно,

Но наши потомки не раз
У памятника на стоянке
По-доброму вспомнят о нас

Эти слова принадлежат казахскому поэту Сакену Сейфуллину. Погибший от рук советских извергов он до последней минуты жизни был убежден, что погибает во имя Родины. Потомки будут помнить об этом. Как и будут помнить героев Великой войны и тыла 1941-1945 годов

ОТТЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ЕРЛІК ПЕН ЕҢБЕК (ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІ ҚОР ҚҰЖАТТАРЫНАН)

А.Ж. Капанова,

*Қызылорда облысының мемлекеттік мұрағатының археографы
Қызылорда қ., Қазақстан*

Екінші дүниежүзілік соғыстың өткен тарихы күндерінің беттерін ақтару ол біздің халқымыздың соғыстың сұрапыл жылдарындағы ерен еңбектерін еске түсіру деп бағалаймыз. Бүкіл КСРО халықтарының басына соғыс зор қайғы, ұзақ уақыт жазылмас жара салғаны мәлім.

Батыр жауынгерлер соғыс майданында алдыңғы позицияда, жаулардың есін тандыра соққы беріп жатса, тылдағы халық бір тілекте өндірістік өрлеулермен соққы бере отырып, Отан қорғауға барлық күш-жігерін жұмсады. Отанға қауіп төніп, барлық жұмыс соғыс мүддесіне бағындырылып отырған жағдайда алда күрделі міндеттер тұрды.

Сондай маңызды міндеттердің бірі КСРО аумағындағы ірі кәсіпорындарға және ауыл шаруашылығы жұмыстарына жұмысшы күшін мобилизациялау болды. Қызылорда қаласында мобилизациямен арнайы бөлім басшысы айналысты. Аудандар еңбек күші ресурстарын анықтап, облыстық Кеңес атқару комитетіне еңбек балансын беріп отырды.

Қызылорда облысының мемлекеттік архив қоры құжаттарында Арал балық тресіне, Арал мемлекеттік пароход тресіне, Орынбор темір жолына, Қандыағаш-Орск темір жол құрылысына, Свердловск қаласындағы электростанция құрылысына, Қарағанды көмір бассейнінің көмір шахталары мен құрылыстарына т.б. жұмысшы күшін мобилизациялау туралы деректер бар. Осы мобилизациялауға байланысты арнайы қаулы, шешімдер шығарылып, оның орындалуын Облыстық Кеңес атқару комитеті қатаң бақылауда ұстаған. Мобилизациялауды кешіктерген аудандар қатаң сынға алынған. Облыстық Кеңес атқару комитетінің мобилизациялау барысы туралы өткізген жиналыстарының бірінде бірнеше мәрте ескертулер мен мерзімін белгілеуге карамастан аудандар бойынша тұрғындарды өнеркәсіп пен транспорт жұмыстарына мобилизациялау әлі аяқталмағаны, жоспардың тек 65 % ғана орындалғаны талқылауға түседі. Аудандардағы мобилизациялау барысы мынадай: Арал ауданындағы Арал балық тресіне – 491 адам, Арал мемлекеттік пароход тресіне – 90 адам; Қармақшы ауданынан Орынбор темір жолына – 44 адам, Қандыағаш-Орск темір жол құрылысына – 220 адам; Сырдария ауданынан Қандыағаш-Орск темір жол құрылысына – 127 адам; Қызылорда қаласынан Ташкент темір жол құрылысына 104 адам және Қандыағаш-Орск темір жол құрылысына 637 адам жіберілу қажеттігі айтылған. Жиналыс қорытындысында мобилизацияға жауапты тұлғалардың мобилизациялау туралы шақыру қағаздарын уақытылы жеткізуі, жоспар орындалмаған жағдайда әскери уақыт талабына сай жауапқа тартылатыны ескертілген [1].

Соғыс кезінде егінді уақытылы, шашау шығармай жинап алу үлкен науқанды жұмыстардың бірі болды және жұмысшы күшін талап етті.

Облыстық жоспарлау бөлімінің 1942 жылғы есебі бойынша қала және ауылдық мекендердегі еңбекке жарамды азаматтарды пішен шабу, егін күтімі, егісті жинау науқандық жұмыстарына мобилизациялауға – 14 294 адам, оның 7830-ы аудандардан, қалғанын қала есебінен мобилизациялау жоспарланған.

Сырдария ауданы «Казрис» колхозы оқушыларының облыс колхоздарындағы балаларға үндеу хатында былай делінген: «Жақында біз М.И. Калининнің жастарға хаты мен Пензен облысының ауылшаруашылығы озаттарының хатын талқылап, өз колхозымызда егісті еш шығынсыз, жалғыз дән қалдырмастан жинауға шешім қабылдадық. Масақ жинауға мектеп отрядынан 50 оқушыны ұйымдастырдық және мектепке дейінгі 6-7 жастағы балаларды колхоз ісіне тарттық. Жиналған масақты өз күшімізбен үгітіп, жиналған дәнді біздің сүйікті Қызыл Армия қорына өткіздік. Масақ жинауға мұғалімдердің басшылығымен 125 оқушы және мектепке дейінгі балалар шықты. Алғашқы екі күнде біз 8 га жердің масағын теріп, оны үгітіп, алынған 240 кило дәнді Қызыл Армияға өткіздік. Облыстың барлық колхоздарының балаларын біздің ісімізді үлгі қылуға шақырамыз, колхоздарға егісті, масақты жинауға көмектесуге, үгітілген бидайды біздің Қызыл Армия қорына өткізуге шақырамыз. Жас достар! Бәріміз бірдей масақ жинауға жұмылайық» [2].

Сұрапыл соғыс жылдарында Сыр елінің еңбекшілері халқымызға тән төзімділік пен қайсарлық, парасаттылық пен адамгершіліктің, қаһармандық еңбектің үлгісін көрсетті. Фабрикалар мен заводтарда, колхоздар мен совхоздардың егін далаларында жігіттер мен қыздар, жасөспірімдер дамып таппай еңбек етті.

Майдан үшін жасалған бүкіл қамқорлықтың бірі – Қызыл Армия жауынгерлеріне жылы киімдер жинау жұмысы болды. Республикамыздың кәсіпорындары және бүкіл еңбекшілер болып жылы киім жинауға атсалысты. Көп жерлерде киім тігетін, пима басатын, тері илейтін шеберханалар ұйымдастырылды. Қаладағы өнеркәсіптік кәсіпорындар мен артельдердің 1941 жылдың жұмыс қорытындысы туралы қалалық жоспарлау бөлімінің бастығы Айрапетян жолдастың баяндамасында артельдер Отан соғысы күндері өндірістің жаңа түрін өндіруді ұйымдастырып, қамыт, байпақ, қысқа тон, әскери киім тігетін шеберханалар санының көбейгені айтылады.

Қызылорда облысының мемлекеттік архив қоры құжаттарында мәлім болып отырғандай, 1941 жылдың маусым айынан – қазан айының 15 жұлдызына дейінгі мерзімде Отан қорғау қорына облыс еңбекшілері 2 млн. 449 мың сомның облигациясын, 916 мың нақты ақша жинап жіберген. Осы 4 ай мерзім ішінде 1298 ц. астық, 134 ц. ет, 6 ц. сары май жіберген. Сонымен қатар жауынгерлерге арнап 708 қысқа тон, 2215 пима, 3480 қалпақ, 1920 жүн шұлық, 2319 мақталы шалбар, 2987 құлақшын, 878 қалың көйлек тағы басқа көптеген киімдер жіберген. Бұл дүниені, мүліктерді жинастыруға сол кездегі облыстың территориясындағы 266 колхоз, 359 өндіріс, мекеме, ұйымдар қатысқан [3].

Отан соғысы күндерінде өнеркәсіптік кәсіпорындар қатарында және артельдерdestахановшы, етікшілердің саны артты. Мысалға, «Трудовик» артелінде 1941 жылдың 1-шілдесінде 8 адам жұмыс істесе, 1942 жылдың 2 қаңтарында 33 адамға көбейді. «Красная звезда» артелінде 14 адам болды, ал 1942 жылы 1 қаңтарында 99 адам болған, ал күріш зауытында 25 адамнан 37 адамға көбейді.

5 мың, 10 мың, 50 мың, 70 мың, 150 мың, 200 мың сом бергендер және қой, ешкі, сиыр сияқты малдарын атағандар саны көптеп кездеседі. Ол кісілердің біршамасына Сталин жеке-жеке алғыс хат жолдаған. Сондай алғыс хат иеленгендердің бірі Сырдария ауданы «1 май» колхозының бригадирі Құлаш Баймағамбетов. Ол «Қазақстан колхозшысы» атты авиация құрамасын жасау қорына 325 мың сом өткізіп, Қызыл Армия қорына 180 пұт астық тапсырыпты. Сондай-ақ осындай ірі сомада 305 мың рубль өткізген Сырдария ауданы «Казрис» колхозы колхозшысы Шохатай Қоянов болды.

«Қызылорда колхозшысы» танкі колоннасының құрылысына Сырдария ауданы, «Қарауылтөбе» ауылшаруашылық артелінің 65 жасар колхозшысы Өмірбаев Керуенбай жолдас 200 мың рубль салды. Өмірбаев жолдас та Сталинге телеграмма жолдап, онда өзінің терең патриоттық сезімін, Отанға деген және И.В. Сталинге деген сүйіспеншілігін білдірді [4].

Еңбекшілер депутаттары қалалық Кеңесі атқару комитеті жанындағы Халыққа білім беру бөлімінің есебінде облыс мектептерінен Қызыл Армияға 529 987 рубль, 984 дана жылы бұйымдар, 7 жәшік сәлемдеме, оның үстіне оқушылардың өздері дайындаған 4323 дана қол орамалдары мен дорбалар, 472 кг күріш, 103 200 кг металл қалдықтары, 7592 кг дәрілік өсімдіктер, 1348 дана әртүрлі заттар, 2972 дана шетел әдебиеттері жиналып, жіберілгені баяндалған. 700 шамасындағы әскер жанұяларына көмек көрсететін 50 тимур командасы ұйымдастырылды.

Көктемгі егіс науқаны уақытында 8000-нан астам мұғалімдер мен оқушылар сабақтан бос уақыттарында колхоз егістіктерінде жұмыс істеп, 54 487 еңбек күн өндірді. 140 мәдени бригадалар мен 742 насихатшылар 592 баяндама мен лекциялар, 4254 әңгімелесулер мен оқулар өткізіп, 483 концерт берді және 100 000-нан астам колхозшыларға қызмет көрсетті. Олар 654 қабырға газеттері мен 1983 әскери үнпарақтар шығарды [5].

1941 жылы «Қазақстан» комсомолы атындағы танкі колоннасы құрылысына жол қызметінің бірінші бөлімшесі жұмысшылары мен олардың жанұялары 1084 рубль нақтылай және 52 600 облигациялар жинады.

Сыр елі еңбекшілері облыс шаруашылығының қай саласында болмасын фашист басқыншыларын талқандап, жеңісті жақындатуға ат салысып, аянбай еңбек етті. Олардың ішінде «Қазақстан колхозшы» – танк колоннасына 200 мың сом берген Қазалының «Қызыл Ту» колхозының бұрынғы төрағасы, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты Қашақбай Пірімов, 150 мың сом берген Сырдария ауданындағы «Казрис» колхозының төрағасы Досан Елеусінов, 145 мың сом берген Сырдария ауданының «Қызылдиқан» колхозының звено жетекшісі Д.Керейтбаев, Шиелінің «Гигант» колхозының төрағасы Хан Леонтий, т.б. бар. [6]

Ұлы Отан соғысы тұсында майданда қар жамылып, мұз төсенген жауынгерлеріміздің жеңіске жетуі үшін рухани демеу, жеңісті жақындатуда тылдағы ең сенімді-серіктес болған әйел-аналардың еңбегі туралы да архив құжаттарында деректер көп кездеседі. Соғыс жылдарында Қызылорда облысының әйелдері күштері мен денсаулығын аямай, жанкештілікпен еңбек етті. Олар соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ шаруашылықтың барлық салаларында майданға кеткен азаматтардың орнын басты. Облыстық партия комитеті 1941 жылғы 3 шілдеде «Өнеркәсіп орындарында, мекемелер мен ұйымдарда маман жұмысшы әйелдер даярлау шаралары туралы» қаулы қабылдады. Ұйымдар мен мекемелерде тез арада өндірістен қол үзбей, қысқа мерзімді курстарда маман жұмысшылар даярлау міндеті қойылды. 1941 жылдың маусымынан желтоқсанға дейін курс бітірген 2357 қыз-келіншектер токарь, слесарь, тракторист, шофер, комбайнер мамандығына ие болып, жұмысқа орналастырылды. Сонымен қатар, вагон, паровоз жөндеу деполарының жанынан ашылған курсты бітірген 33 әйел жол дистанцияларында жол күзетшісі, аға жол жөндеуші болып жұмыс атқарған.

Әйелдер жаңа мамандықтарды тез меңгерді. Облыста қыздар мен келіншектер трактор, комбайн, автокөліктің руліне отырды. Қызылорда қаласы қыздарының бастамасымен ұйымдастырылған ең алғашқы шоферлар курсына 37 қыз оқыды.

Көп ұзамай бұл бастаманы қуаттаған облыстың 700 қызы комбайндар мен тракторларды тізгіндеуге аттанды. 1942 жылы 1 тамызда әйелдерден 4336 маман еңбеккерлер дайындалды, олардың 3241-і қазақ әйелдері болды. Соғыс жылдарында жұмысшылар мен колхозшылар құрамында әйелдер саны күрт өсті. Облыс колхоздарының егіс даласында 14 мыңнан аса әйелдер еңбек етті.

Соғысқа дейін 8 әйел колхоз басқармасының төрағасы болса, 1943 жылы олардың саны 17-ге жетті. Басқарма төрағасының орынбасарлары болып 34 әйел жұмыс істеді. Соғысқа дейін 86 әйел далалық бригадалардың бригадирлері болса, 1943 жылы 198 әйел бригадир, 1344 әйел

звено жетекшілері болып еңбек етті. Әйелдер басқарған көптеген колхоздар, бригадалар мен звенолар жоғары көрсеткіштерге жетті.

Сырдария ауданының «Кооператив» колхозының звено жетекшісі Алтынкүл Дәуітбаева 20 гектардан орта есеппен 40 центнерден күріш алды. Қызылорда облысы әйелдері тек тылда майданға аттанған әкелері мен аға-інілерінің, ерлерінің орнына шаруашылықтың барлық саласында еңбек етіп қана қойған жоқ, Ұлы Отан соғысының майдандарында ерлікпен шайқасты. Отты жылдарда ұрыс даласында шайқасқан Сыр өңірінде туған қыздардың ішінде партизан отрядында ерлік көрсеткен қазақ қыздары да болды. Жалағаш станциясында 1922 жылы туған Тұрмаш Жұмабаева Белоруссия жерінде «Большевик» партизан отрядында радиохабаршы болып ерлік көрсетті. Тұрмаш Жұмабаева мен оның ері офицер Қаражігітов соғысқа Минск облысындағы Лугойск селосында душар болды. Олар соғыс басталған кезде көшуге мұршасы келмей, Тұрмаш жаудың тылында қалуына тура келді. Тұрмаш Жұмабаева 1943 жылдың желтоқсанында Минск облысында қимыл жасаған «Большевик» партизан отрядына кірді. Оның наградалық қағазында Тұрмаш Жұмабаеваның 7 рет соғысқа қатысқаны, олардың бәрінде де табандылықпен ерлік көрсеткені жазылған. Ол І дәрежелі «Отан соғысы партизаны» медалімен наградталған. [7]

Облысымыздың «Ленин жолы» басылымы соғыс кезіндегі облыс еңбекшілерінің тылдағы тынымсыз еңбектерін үздіксіз жариялап тұрды.

1943 жылы майдандағы қазақ жауынгерлеріне жазылған: «Қазақстанның ардақты ұлдары! Құрметті балаларымыз, ерлеріміз бен туыскандарымыз! Өздеріңнің туған үйлеріңнен алған хатты қалай оқысандар, бұл хатты да сондай сезіммен оқындар...» -деп басталатын хатта Жалағаш ауылдық кеңесінің төрағасы, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты А. Ізтілеуова, Қармақшы механика зауытының стахановшысы Қ. Жүзжасарованың да өзіндік қолтаңбасы бар.

«Қазақстан колхозшысы» танктер колоннасын жасауға арнап өз қаржыларын беру колхозшы әйелдер арасында кең өріс алды. Соғыс майданын азық-түлікпен, жылы киіммен қамтамасыз етуде олар өз міндеттерін артығымен орындады. «Авангард» колхозы әйелдері 1380 пұт астықты жоспардан артық тапсырса, «Қасқақұлан» балық колхозының бригадирі Нұржанова балық аулау жоспарын 129 пайызға артық орындаған.

Әйел-аналарымыздың еңбектегі жетістіктері еленіп, үкімет тарапынан жоғары наградаларға, ие болды. 1943 жылы 22 ақпанда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президумы Жарлығымен қоғамдық мал шаруашылығын өркендету мен нығайтуда үздік табысқа жеткені үшін грамота және бағалы сыйлықпен Арал ауданы Куйбышев атындағы колхоздың комсомол ұйымының секретары Қ. Дәріғұлова, Шиелі ауданы «Қызылту» колхозының сауыншысы Н.Қаржауова марапатталды.

1941 жылы Бүкілодақтық ауылшаруашылығы көрмесіне Жалағаш ауданы «Жас-Қайрат» колхозынан З. Төретаева, Сырдария ауданы «Бірлестік» колхозынан Ұ. Ембергенова т.б. қатысты.

Соғыс жылдарында облысымызда 611 әйел жергілікті Кеңестің депутаттығына, үш әйел Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына сайланды. Қаншама аналарымыздың кеудесінде «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерлік еңбегі үшін» медалі жарқырады.

Тыл мен майданның мызғымас бірлігі майданға көмек көрсету жөніндегі бүкіл халықтық патриоттық қозғалыстан айқын көрінеді. Майданға ерікті түрде көмек көрсету майдан мен тылдың арасын жақындата түсті. Майданға жылы киім жинау, майдан қорын жасау, майданға арнайы сыйлықтар, сәлемдемелер жіберу, ақшалай жәрдем беру секілді әр түрлі көмектер көрсетілді. [8]

Жоғарыда келтірілген архивтік деректер сұрапыл соғыс жылдарында халықтың Ұлы жеңіске деген талпынысы, тылдағы ерен ерліктері, сол қиын заманда адамдарға, кемтарлар мен мүгедектерге деген ілтипат сезімдері мен мейірбандығы туралы тарих бетінен алынған үзінді деректер ғана.

Ата-бабаларымыздың, апа-аналарымыздың, ағаларымыздың ерліктерін еске түсіру үлкен бір міндет. Мейрімділік пен ізеттілік, еңбекқорлық пен адалдық белгілерін ұштай түсу, бүгінгі таңдағы замандастарымызды осы ұлы қасиеттерге баулып, адамгершілік туын жоғары ұстау сол соғыс ардагерлерінің арманының орындалуы деп білеміз. «Барлығы да майдан үшін, барлығы да жеңіс үшін» деген ұранмен жатпай-тұрмай еңбек еткен тылдағы еңбеккерлердің тынымсыз тірліктері мен ерен еңбегі келер ұрпаққа ұлағат алар баға жетпес байлық болары сөзсіз.

Деректер тізімі:

1. ҚОММ, 283-қор, 1-т., 132-іс, 161-167-пп.
2. ҚОММ, 283-қор, 1-т., 125-іс, 44-45-пп.
3. ҚОММ, 107-қор, 1-т., 229-іс, 90-п.
4. ҚОММ, 148-қор, 1-т., 729-іс, 24- 29-пп.
5. ҚОММ, «Ленинский путь» №11, 14.01.1943 ж.
6. ҚОММ, 283-қор, 1-т., 330-іс, 33-п.
7. ҚОММ, 148 -қор, 1-т., 81-іс, 20-30 пп.
8. ҚОММ, «Ленин жолы», 08.03.1975 ж., №45.

**ШИЕЛІ АУДАНЫНАН ЛЕНИНГРАД МАЙДАНЫНА ҚАТЫСҚАН
ЖАУЫНГЕРЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЛІКТЕРІ**

А.Күзембаева,

*№ 244 Ы.Жақаев атындағы орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі
Шиелі кенті, Қызылорда облысы, Қазақстан*

Сыр елі де Ұлы Отан соғысы жылдарында «Бәрі де майдан, жеңіс үшін» деген ұранмен жұмыс істеуге бет бұрады. Соғыстың алғашқы күндерінде-ақ Шиелі ауданынан 3200 адам майданға аттанды. Олардың 1978-і майдан даласында қаза тапты.

Сол бір сан сағаттарда халқымыз өзара ынтымақ, ауызбіршілік көрсетіп, еңкейген қариядан еңбектеген балаға дейін жанталаса жұмыс істеді. Жұмыстың барлық саласына партия басшылық жасап, халықты патриоттық рухта тәрбиелеуге күш салды.

Олар Сталинград, Курск, Воронеж, Ленинград, Мәскеу тағы басқа көптеген қалалар үшін шайқастарда болып, шығыс Еуропа елдерін неміс фашистерінен азат етіп шексіз ерлік көрсеткен. Бұлардың бір тобы Франция мен Италияның фашистерге қарсы отрядтарының жауынгерлері сапында болып орден, медальдарға ие болды. Қызылорда облысынан 20 адам Кеңес Одағының Батыры атағын алса, солардың қатарынан Шиелі өңірінің түлегі Кеңес Одағының батыры, генерал- лейтенант Георгий Николевич Ковтунов, Вильнюсті азат етуге қатысқан батырлар қатарында көрінген, үш дүркін Қызыл жұлдыз орденінің иегері атанған Сардан Шәкіров, Сталинград майданында 2 рет Қызыл жұлдыз орденінің иегері олған Бәкір Қалдыбаев, тағы басқа осы сияқты батырларын мақтанышпен айтамыз. Майданда мұндай ерлік істер көрсеткен соғыс ардагерлері ел арасында бүгінгі күнде де көп-ақ. Солардың қатарына соғыстың қиын-қыстау жерлерінде болған белгілі соғыс және еңбек ардагері, бірінші дәрежелі Отан соғысы, Даңқ және Октябрь революциясы ордендерімен қатар бірнеше медальдармен марапатталған. Ә. Токбаулин, Қызыл ту және Кавказды қорғағаны үшін ордендері, 12 медальдың иегері Смаилов Әзімхан, Қойбағаров Жақантай, Шыныбеков, Досанов Оразбек, Бершімбаев Мәджан, Айымбетов Құдайберген тағы басқа көптеген соғыс ардагерлерінің есімі ел тарихына мәңгілік жазылған.

Сондай-ақ Алматыдағы жаяу әскер училищесінде оқып жүрген 250 қызылордалық жас жігіт Ленинград қоршауын бұзуға қатысқан. Солардың арасында Шиелі өңірінің азаматтары да

болған. Ленинградты қоршауға, оны қоршаудан босатуға, Берлинді алуға, одан әрі 70 шақырым жерде американдықтардың армиясымен кездесу сәтіне дейін барған Шиелі ауданының «30 жылдық Қазақстан» колхозының түлегі Жұмахмет Аяпұлының ерліктері жастарға үлгі боларлық іс. Ол армияда 500 мм гаубицаның атқыштар қатарында болған жауынгер. Ордендер мен көптеген медальдардың иегері.

Шиелі топырағынан майданға аттанған аяулы ағаларымыз бен апаларымыздың, оның ішінде майданда апат болған мыңға жуық қыршындарымыздың, жеңіс куәгері болып елге оралған соң дүниеден өткен 500-ге жуық жерлеріміздің бүгінгі көзі тірі 300-ден астам соғыс ардагерінің ерлігі тарихта алтын әріппен жазылады.

Қарттар-біздің еліміздегі ең құрметті жандар. Олардың қажырлы еңбегінің нәтижесін қоғамымыздың әр саласында, ауыл мен қалада, завод пен фабрикада, ғылым мен өндірісте, өнер мен әдебиет әлемінде жиі көреміз.

Қазақ халқының қариялар жайлы, оларға құрмет жөнінде өзіндік қалыптасқан салт-дәстүр бар. Қазақ халқы ежелден үлкенді сыйлап, қастерлеп өткен халық. Қариялар өз отбасында немерелерін тәрбиелеуге қатысуы – маңызы зор қоғамдық іс. Атасы мен әжесінің қолында өскен баланың эстетикалық, этикалық дүниетанымы мол болады. Мұндай балалар өз халқының ауыз әдебиетінің мол қазынасынан нәр алып, ана тілінің қайнарынан сусындап өседі. Ұлы Отан соғысының қаһармандарының, тың мен тыңайған жерлерді игеруші ардагерлеріміздің кейінгі ұрпаққа қалдыратын жауынгерлік еңбек дәстүрлері мол-ақ. Біз қадірлі ардагерлеріміздің тәжірибесін алтын қорымыз ретінде танып, оны толығынан пайдалануымыз керек. Сонда ғана өткені мен қазіргінің сабақтастығын табамыз. Сонда ғана атадан қалған игі дәстүр балаға сарқылмас мұраға айналады.

Біз соғысты көрмеген бақытты ұрпақпыз. Тек кинолардан ғана бұл сұрапыл сұмдықтың қыр-сырына қанықпыз. Сондықтан болашағымыз бен елдің ертеңі үшін соғысқа қатысып, қан майданда от кешкен ағаларымыздың ерлігін ұмытпауға тиіспіз.

Өкінішке орай, бүгінгі таңда сол соғыстан аман қалған жауынгерлер қатары күн санап сиреп барады. Сыр елінде Ұлы Отан соғысы жылдарында «Бәрі де майдан үші, бәрі де Жеңіс үшін» деген ұранмен жұмыс істеген. Соғысқа Шиелі ауданынан 5042-ге жуық адам майданға аттанған. Олардың 2000-ға жуығы майдан даласында қаза тапқан.

Тарих парағын бір айналдырып көрейік. 1945 жылдың мамыр айы. Кеңес әскері бүкіл Европаны қанды шылауына шырмағын, дүние жүзіне ойран салған фашизмді өзінің ордасында тас-талқан етіп жеңе отырып, сөзсіз тізе бүгуге бірте-бірте мәжбүр етті.

Жеңістің алқызыл жалауы желбіреді. Ағаларымыз Сталинград, Курск, Воронеж, Мәскеу, Вильнюс, Беларусь және тағы басқа көптеген қалалар үшін шайқаста болып, Шығыс Европа елдерін неміс фашистерінен азат етіп шексіз ерлік көрсеткен. Сондай азаматтарымыздың бірі Шиелінің ғана емес, қазақ халқының мақтанышына айналған Жақантай Қойбағаров ақсақалымыз. Өмірінің әр кезеңі тарихқа толы бұл ақсақалдың ерлігін кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге ету [1, 110-114].

Мен Сіздің өлеңіңізді оқыдым, Өлеңіз маған күш берді. Қанды қол майданға ұмтылды. Фашистің оғы Жүсіпов деген қазақты жазым етті соғыста. Ол елу немісті оққа ұшырған еді. Оның қабірінің басында командир винтовкасын маған беріп тұрып «кегін қайтар» – деген бір ауыз сөз айтты. Мен серт бердім, әрі сол сертімде тұра білудемін. «Өлтір немісті» деген өлең жазыңызшы, Жамбыл ата... Дүйсенбай Шыныбеков деген балаңыз (1942 жылғы 21 қараша, Ленинград қаласы).

Жамбыл Жабаевтың «Ленинградтық өрендерім» атты өлеңі жігерлендірген Дүйсенбай Шыныбеков содан бері жауды жусатып салумен болды. Қазіргі есеп 160- тан асып бара жатты. Бүгінде оғаш, артық қимыл жасамай, елеусіздеу жерде жаудың қылт етіп көрінуін күтіп отыр.

Кенет неміс офицерінің ақырын басып, бүкшендеген бойы көрінді. Қолын бізге қарап сілтеп, қасындағы жендеттеріне бұйрық беріп жатқанда Дүйсенбай оны дереу мылтық қарауына алды. «Я сәт!» Тынысын тиып, жүрегін басты. Жау дегенде діріл, қалтырау дегенді ұмытқан ол

саусақпен шүріппені дәл басты. Кеудесіне дейін көтеріліп тұрған фашист суға батқандай жоқ болды. Бүгінгі есеп ашылды... Артынша тағы екі жендет... Тағы бір шама уақытта тағы бір жау солдаты жан тапсырды.... Дүйсенбай енді күніне алты-жеті жендетті жер қаптыруды әдетке айналдырды... (Қалқабай Әбенев, облыстық «Ленин жолы» газетінің 1945 жылғы 2 мамырдағы «Снайпер Шыныбеков» атты мақаласы) [7, 377-379].

Қолына қару алып қан майданда ерлермен бірге шайқастан әйел, қыздар да жеткілікті. Солардың қатарында жерлесіміз Жұмабаева Төрғаш соғыс басталған кезде Минск облысында жау тылында қалып, 1943 жылы желтоқсан айында Минск облысындағы «Большевик» партизан отрядына қосылған. Жеті шайқасқа қытысып, ерліктері үшін дәрежелі «Ұлы Отан соғысы партизаны» медаліне ие болды. Апалы – сіңлілі Гусенковалар мен Мария Тимоченколар – барлығы 6 қыз – Берлинді алуға қатысты. Соғыста ерлік көрсеткен жерлесіміз Анастасия Савиных, Валентина Фомичева, Нина Баженова сияқты батыр тұлғалы қыздардың аттары тарихқа жазылған [8, 73-83].

Ә.Ермағамбет майдан даласындағы оқиғасын былайша еске алады «Алғаш рет Волковстрой қаласына келіп, «Ладога» көлі арқылы қарашаның 26 – сынан 27 – не қараған түні «Өмір жолы» аталатын мұз үстімен Ленинград қоршауына кірдім. 1943 жылдың қаңтар айында Волков майдандары құрамында қарсы шабуылға шығып, жау құрсауын бұзып, жауды кейін шегіндіреді, бірнеше елді мекендерді жау қолынан азат етуге қатыстым. Осы шайқаста жау оғынан ауыр жараланып, әуелі Ленинград, кейіннен Томск қаласында емделіп жазылғаннан кейін, Омбы қаласындағы М.В. Фрунзе атындағы әскери училищеге оқуға жіберді. Одан кіші лейтенант шенін алып, №2 Беларусь майданы бағытында кескілескен ұрыстар жүргізіп жатқан №37 гвардиялық дивизия қарамағына 1945 жылдың қаңтар айында келген 18 офицерді дивизия командирі генерал-майор Сабыр Рахимов қабылдап, полктерге бөлгенде, сол кезде мен №118 – ші полктың 2-ші батальоны құрамында атқыштар взводының командирі болып тағайындалдым. Осы қиян – кескі соғыста ерлік көрсетіп, «Қызыл жұлдыз» орденімен марапатталып, лейтенант атағын алдым. Сондай-ақ Гданск, Дансик қалаларын азат ету майданына қатысып 2 – ші рет жараландым. Осы кезде 2 – ші топтағы мүгедек қатарына еніп, елге оралдым.»- деп сөзін аяқтады.

Өшім ақсақалдың барлық құжаттарының толық сақталғандығы оның ерекшеленген қасиеттерінің көп екендігін дәлелдейді. Құжаттардың ішінде Жеңіс парадтарына қатысқан: Жеңістің 20 жылдығына байланысты 1965 жылы 9- мамырда Ленинград парадына қатысқан, Жеңістің 45 жылдығына байланысты шақыру билеттері түгел сақталыпты. Екі ғасырдың тарихын көзімен көрген ақсақалдың кез-келген нәрсеге байыппен қарап, айтар сөзін ойланып, салмақпен, мақалдап сөйлейтіндігі өмірден көргені көп, түйгені мол екендігін байқатады [5, 110-142].

Ә.Ермағанбетовтың ерлігі жайлы «Шежірелі Шиелі», «Қарттарым – асыл қазынам», «Қазақ жерінің зиялы азаматтары» атты кітаптарда айтылды. Халыққа сіңірген еңбегі ерекшеленіп көрсетілді. Ол осы 86 жыл өмірінде 30 рет сауықтыру – емдеу орталығында болғандығын мақтанышпен еске алып, осындай мүмкіндік берген азаматтарға алғысын жаудырды.

Балтық флотындағы қазақстандық кировшілер жауға қарсы шебер де батыл шайқасты. Балтық әскери – теңіз қолбасшы адмирал А.Ф.Трибуц 1943 жылғы сәуір айында қазақ халқына хатына да былай жазды: «Қазақ халқының ұлдары Отан үшін шайқасушы жауынгерлердің алдыңғы қатарында келеді. Барлық Балтық теңізшілермен бірге олар Отанымыздың Балтық бойы шебіндегі сүйікті астанамыз, революция бесігі даңқты Ленинградты ерлікпен қорғауда. Тек бір ғана «Киров» қызылтулы крейсерінде 156 қазақстандық жауынгерлік сапта тұр. Олардың көбісі батылдығы мен ерлігі үшін жоғары мемлекеттік наградалар – КСРО ордендері мен медальдарын алды.» Невадағы қала төңірігіндегі қоршауды бұзу жолындағы шайқастарда жауынгерлердің ұрыс қимылдарына 372 атқыштар дивизиясының 1236- атқыштар полкі, 5- атқыштар ротасының бөлімше командирі, комсомол Қойбағаров шебер басшылық етті. «Оның бөлімшесі,» делінген Волхов майданының 2-екпінді армиясы комсомол ұйымдарының жұмысы

туралы баяндамада, – ілгері қарай тез жылжып, дұшпанының сымтемір қоршауларынан бірінші болып жол салды да, дзотты қоршап алды. Қойбағаров жолдас «Неміс оккупанттарына өлім келсін, Ленин қаласы үшін!» деп айқай салып, взводтың басқа жауынгерлерін соңынан ертіп, неміс траншеяларына бірінші болып басып кірді.

Қазақстандық әскери құрамалардың үштен бірі Ленинград түбінде соғысты. Ораниенбаум алғы шебінде 48 атқыштар дивизиясының атақты мергені Дүйсенбай Шыныбеков шайқасты. 314-дивизиясының мергендер қозғалысын Солтүстік Қазақстан облысындағы Степан Разин атындағы ауыл шаруашылық артелінің бұрынғы қолбасшысы қатарындағы жауынгер Г.П.Зубков бастады. Ленин қаласы үшін болған шайқастарда артиллериялық бақылау аэростараттарының дивизион командирі С.Жылқышев та ерекше көзге түсті. Ленинград қоршауының аса қиын кездерін де оны қорғаушылар бүкіл Кеңес мемлекеті халықтары тарапынан қолдау жасалғанын үнемі сезініп отырды.

1941 жылғы қыркүйектің ауыр күндерінде қазақтың халық ақыны Жамбыл ленинградтықтарға «Ленинградтық өренім!» деген жырын арнап, онда көп ұлтты еліміздің бүкіл еңбекшілерінің ой-пікірін, сезімі мен алаңдаушылығын білдірді. Ақын жыры достықтың шынайы әнұранына айналды. «Қазақтың данышпан жыршысының үні арқылы» – деп жазды. 1941 жылдың күзінде «Ленинградская правда» газеті, бүкіл ұлы еліміз: «Мен сендермен біргемін, ленинградтықтар!» деді, Жамбыл шығармасынан алған әсері туралы жазушы Всеволод Виншевский былай деп жазады: «Ол бір толғауды көзіңе жас алмай және тебіренген қуаныш сезімінсіз оқу мүмкін емес. Біз бұл хатты тың күш келіп жеткенді бағаладық [8, 73-83].

Елге келген соң – да бейбіт еңбекке белсене араласып, өзімнің туып – өскен жерім Тартоғай мектебінде 2 жылдай шәкірттерді әскери дайындықтардан өткізетін мұғалімдік қызметін атқарады Одан кейін Шиелі қыстағындағы аудандық дайындық мекемесінде салық есептеу инспекторы, ал 1955 жылдың наурыз айында Шиелі май зауытына басшылық қызметке жіберіледі. 1965 жылы Шиелі қамыс құрылыс комбинатында құрылыс – инженері қызметіне тағайындалады. Осы қамыс-құрылыс комбинатында 26 жыл бойы басшылық қызмет атқарып, 1987 жылы еңбек демалысына шығады.

Мандайдағы нар кескеннің бірісің,
Ерлігіңмен , өрлігіңмен ірісің.
Халқыңменен біргесің сен, жан ата,
Ұмытылмайды, өнегелі ұлы ісің!

дей келе Ерлігімен есте қалған батырлардың, елі үшін шайқасқан есіл ерлердің ерлігі жөнінде жалғастырып зерттеу алдағы уақыттың еншісінде.

Әйгілі Мұқағали, ақынның, –
Неменеге жетістің бала батыр,
Қариялар азайып бара жатыр.
Бірі мініп келместің кемесіне,

Бірі күтіп энеки жағада тұр, – деп күйзелгеніндей, бүгіндері қатары селдіреп, сұм соғыс салған жарадан саптан шығып қалып жатқан аға – апаларымызға бас иіп, құрмет жасау кейінгі ұрпақтың міндеті, һәм борышы. Жер бетіне фашизмнің отын шашып, ел басына күн туып ер етігімен су кешкен зұлмат жылдардың күндей күркіреп аяқталғанына да, міне, биыл 63 жыл толғалы отыр. Жарты Европаны шарпыған осы бір нәубеттің тірі куәгері, бүгіндері 86 жасқа келіп отырған Жақантай Қойбағаров ағамыз [3.96 б.].

Ұлы Отан соғысының жеңіс туы желбірегеніне де 72 жыл толды Сол кездердің көкөрім жастары – бүгінгі күннің ақ самайлы ағалары, ардагер азаматтары. Ел басына күн туып, ел шетіне жау тиген сұрапыл кезеңде ұлы мақсат жолында үлестерін қосқан ағаларымыз бен аяулы аналарымыз әлі күнге арамызда. Қан майданның қақ ортасынан оралған, қияметті көздерімен көріп, қолдарына қару алып соғысқан қарт жауынгерлердің қашан да біздер үшін орны бөлек. Өйткені, соғысқа дейінгі туғандар – ел ішіндегі қиындықтар естеріне елес болып қалған перзенттер болса, соғыстан кейінгі дүниеге келгендер қырықтың қырқасынан асса да

бейбіт өмірдің бесігінде өскен жас ұрпақтар қатарына жатады. Сол күндердің ауыртпалығы мен қасірет – қайғысын жүректерінен өткізіп, бейнетін беліне салып көтерген жандар – отты күндердің ортасымен өткен жауынгерлер.

Ұлы Отан соғысының ардагерлеріне ілтипат көрсетіп, оларды ардақтай білу-баршамыздың абзал борышымыз.

Ия, Отан үшін шайқасқан ата-баба өнегесі ұрпаққа үлгі. Бүгінгі ұрпақтар «Соғыс болмасын!»-деп тілейді. Осы кісілерді ұмытпай әрдайым оқып, білу парызымыз. Ал, олардың баға жетпес ерліктерін білмегеніміз бізге сын!

Әдебиеттер тізімі:

1. Атамекен М. Аяпұлы, Н. Қасымұлы 1998 ж. Алматы
2. Өскен өңір №39 5 мамыр 2007 жыл
3. Қазақ жерінің зиялы азаматтары. X том, 1960 жыл, «Дәуір» баспасы.
4. Қарттарым – асыл қазынам ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл 2001 жыл
5. Шежірелі Шиелі. «Дәуір» баспасы. Жеңіске 60 жыл
6. Қазақ жерінің зиялы азаматтары. Алматы, 2005 жыл
7. Қызылорда облыстық «Боздақтар» естелік кітабы, Алматы 1996ж
8. Қазақстан тарихы. «Мектеп баспасы», 2003 жыл

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ОТ ПРОШЛОГО К НАСТОЯЩЕМУ

Мармونتова Т.В.,

*руководитель Службы анализа и мониторинга сферы
межэтнических отношений РГУ «Қоғамдық келісім» при Президенте РК, к.и.н.
г. Астана, Казахстан*

Вторая мировая война стала своеобразным водоразделом в мировой истории. Именно ее окончание стало отправной точкой для отсчета современных контуров мироустройства. В название данной статьи вынесено словосочетание «Вторая мировая война», однако речь пойдет не столько о ней, сколько о ее важнейшей составляющей, память о которой является базовым элементом коллективной исторической памяти народов постсоветского пространства. Великая Отечественная война на пространстве бывшего СССР еще долго будет восприниматься не просто как часть исторической хронологии или строчка энциклопедии. Величайшая война, закончившаяся победой 72 года назад, оставила неизгладимый след в наших душах.

В честь Великой Победы строятся триумфальные арки, гремят парады, звенят фанфары, но при этом опыт исторического анализа и осмысления того, как и какими силами, народы Советского Союза шли к ней, должны стать предметом серьезных раздумий нынешнего поколения. В начале третьего тысячелетия необходимо задуматься о том, что история циклична, отзвук многих глобальных проблем современности следует искать в событиях 70 летней давности. Думается, главный урок тех страшных дней должен состоять в том, что ненависть не может долго оставаться в человеке, а историческая память есть фундамент общественного сознания.

Память о Победе, безусловно, важна не только для тех, кто имеет прямое отношение к той войне, но и для их потомков. Чем дальше эти трагические события отодвигаются во времени, тем больше звучит комментариев, в том числе, диаметрально противоположных о том, какое значение события Великой Отечественной или Второй мировой войны играют в современном дискурсе постсоветских стран. С сожалением приходится констатировать,

что тема Великой Отечественной войны плавно перемещается в сферу идеологии. Многим историческим событиям начинают давать политическую оценку. В связи с этим вопросы переосмысления истории Великой Отечественной войны в научном и общественном дискурсе приобретают значимость. В апреле 2015 года, перед 70 летней годовщиной Победы главы министерств иностранных дел стран ОДКБ в связи с приближающимся празднованием юбилея приняли заявление о недопустимости искажения, пересмотра итогов войны.

Искажение истории – основная тема в современной информационной войне. В последнее время развернута целенаправленная кампания по дискредитации Великой Отечественной войны. Многие ее события подвергаются переименованию, а иногда и откровенной фальсификации. Великие исторические сражения начинают играть роль незначительных эпизодов, и наоборот, мелкие, незначительные бои приобретают значение всемирного масштаба. Примером здесь может служить работа американского полковника Роберта Хоббса «Миф о победе. Что представляет собой победа в войне?». В ней утверждается, что, участвуя в антигитлеровской коалиции, западные союзники играли на руку Советскому Союзу, хотя интересы Запада в принципе были гораздо ближе и теснее связаны с интересами Германии, нежели с тем, что представлял СССР.

В различных источниках все чаще агрессию Германии преподносят как превентивный удар для того, чтобы разрушить планы руководства Советского Союза. Однако нет ни одного документа и плана по подготовке агрессии СССР против Германии. В то же время план нападения Германии на СССР, утвержденный директивой Гитлера № 21 в декабре 1940 года, обнародован и его подлинность не вызывает сомнений. При этом стоит упомянуть, что «ниспровергатели» победы забывают о том, какая судьба была бы уготована фашизмом поработенным народам. В генеральном плане «Ост» предусматривалось выселение около 31 млн. человек с оккупированных территорий Польши и западной части Советского Союза и размещение на этих землях 10 млн. немцев. При последующих уточнениях плана говорилось об уничтожении 46–56 млн. человек. Остальную часть населения предполагалось онемечить путем проведения ряда специальных мероприятий. Все это предопределило особо непримиримый и ожесточенный характер войны. В свете этого безответственно утверждать о том, что победа фашизма освободила бы народы от сталинизма и способствовала развитию демократии [1].

Пытаясь доказать неумелость советского руководства в войне против фашизма, некоторые историки приводят не соответствующие действительности цифры потерь. Много говорится о жестокости советского руководства, его стремлении добиваться цели любой ценой, о том, что советские военачальники завалили фашистов трупами.

По официальным данным управления Минобороны РФ по увековечиванию памяти погибших при защите Отечества, боевые безвозвратные потери Рабоче-крестьянской Красной Армии (РККА) во время Великой Отечественной войны составили 8 668 400 человек. Эта цифра требует пояснений. Преднамеренно убито в результате голода и пыток более 1,2 млн. советских военнослужащих, находящихся в плену. Таким образом, на фронте погибло менее 7,5 млн. советских военнослужащих.

Безвозвратные потери Германии на советско-германском фронте составили 6 923 700 человек. Союзники Германии (Венгрия, Италия, Румыния и Финляндия) на советско-германском фронте потеряли безвозвратно 1 725 800 человек. Кроме того, на стороне Германии в войне принимали участие различные иностранные и добровольческие формирования: безвозвратные потери испанской и словацкой дивизий, французов, бельгийцев и фламандцев, РОА, ОУН, прибалтийских и мусульманских эсэсовских и полицейских формирований составили около 230 тыс. человек убитыми. Таким образом, людские потери Германии и ее союзников в боевых действиях против СССР составили 8 672 500 человек. При этом из 2,4 млн. немецких военнопленных, 1939 тыс. человек вернулось в Германию, то есть в плену умерло 450,6 тыс. немцев. Отсюда выходит, что на фронте погибло 8,2 млн. военнослужащих гитлеровской коалиции. Приведенные данные однозначно доказывают: потери вермахта и союзников больше, чем потери Красной Армии.

Казахстан был частью большой страны, и несмотря на то, что на его территории не было активных боевых действий. Вклад нашей страны в общую Победу был одним из значительных. С первых дней войны Казахстан стал прочным арсеналом фронта. С европейской части страны сюда было перебазируется около 220 оборонных предприятий, размещенных в городах Чимкенте, Алма-Ате, Петропавловске, Караганде, Актюбинске, Семипалатинске, Акмолинске, Кокшетау. Казахстан стал давать 85% всего произведенного в стране свинца, 35% меди, 60% молибдена.

В годы войны в республике были сформированы 12 стрелковых, 4 кавалерийских дивизий, 7 бригад, 50 полков. Среди особо отличившихся на фронте были 8-ая, 20-ая, 73-я гвардейские и 387-я стрелковая дивизии.

Мобилизация на фронт коснулась почти всего взрослого мужского населения, поэтому почти 80% всех работающих на предприятиях были женщины и дети. За годы Великой Отечественной войны на фронт было мобилизовано, по последним данным, 1196164 казахстанца, что составило примерно 20% жителей республики. Мобилизационный порог в Казахстане был одним из самых высоких по СССР. На фронтах войны в общей сложности погибло 601939 человек, что составляет 12% общей численности населения.

В Золотую книгу Победы вписаны имена дважды Героев Советского Союза – С. Луганского, Т. Бегельдинова, Л. Беды, И. Павлова. Казахстан прославили боевые заслуги А. Молдагуловой, М. Маметовой, Н. Абирова, К. Кайсенова, Т. Тохтарова. Одним из первых водрузил Знамя Победы на воротах поверженного рейхстага солдат из Казахстана Р. Кошкарбаев. По вновь уточненным данным, 520 казахстанцев стали Героями Советского Союза, 110 тысяч награждены орденами Славы [2].

Картина исторического анализа опыта участия Казахстана в Великой Отечественной войне не будет полной, если не упомянуть те народы, которые были насильственно депортированы в Казахстан, о ссыльных и трудармейцах. Всего в годы войны в Казахстан было перемещено из прифронтовой зоны, упраздненных республик Кавказа, Поволжья, Дальнего Востока более 1 млн. 100 тысяч граждан [3].

Великая Отечественная война как историческое событие используется сейчас либо в качестве аргумента, либо контраргумента в различных дискуссиях, и люди порой становятся заложниками всяких интерпретаций. Появилась контристория, которая постепенно институционализируется. Манипулируя фактами, предавая значение одним событиям и замалчивая другие, можно поссорить достаточно большое количество людей и создать неразрешимые противоречия. В настоящее время постсоветские государства разделились по отношению к интерпретации истории. Часть государств сохраняет советское понимание того, что произошло в 1941-1945 гг., ну или в 1939-1945 гг. Это такие страны, как Беларусь, Армения, Россия, Казахстан. В ряде стран подход немного трансформировался, например, в Азербайджане, Узбекистане, Туркменистане. В части республик бывшего Советского Союза значительно пересмотрели историю. Это, в первую очередь, прибалтийские республики, нынешняя Украина и Грузия.

С чем это связано? С тем, что болевые точки истории Второй мировой войны воспринимаются сознанием политических элит этих государств по-разному. Конечно, для Казахстана Сталинград, Курская дуга, битва под Москвой всегда будут более значимыми событиями. С течением времени, в зависимости от восприятия истории приобретает этноцентрический характер и сильно зависит от того, как события интерпретируются политической элитой.

Характерна история с генералом Панфиловым, которого считают своим Казахстан и Кыргызстан. Обе страны выпустили монеты, посвященные 70-летию Победы. И на монетах – фрагменты памятников, связанных с Панфиловым. На казахстанской монете – монумент в Парке им. 28 гвардейцев-панфиловцев. На кыргызстанской – памятник Панфилову в Бишкеке. Определить, кто откуда, достаточно тяжело.

Ещё один показательный пример связан с четырьмя дважды героями Советского Союза, которые являются казахстанцами. До сих пор каждое из государств пытается этих героев привязать к себе. Сергей Луганский, который родился и скончался в Алматы, отмечается в некоторых изданиях на Украине как украинец, только потому, что у него фамилия заканчивается на «ий». Иногда Талгата Бегельдинова называют героем из Кыргызстана, поскольку он там воспитывался и рос. Двух выходцев из Кустанайской области – Павлова и Беду – тоже иногда причисляют к другим странам. Например, Леонид Беда был членом ЦК компартии Белоруссии, дважды депутатом Верховного совета, там он и скончался. В Белоруссии ему стоят памятники, и его воспринимают как героя-белоруса. В то же время как уроженец Кустанайской области он считается казахстанцем [4].

Попытки пересмотра значения Великой Отечественной войны для Казахстана, особенно, когда речь идет о молодежи это размывание генетической и исторической памяти. Особенно негативно искаженная трактовка войны может повлиять на сознание молодежи. В первую очередь тех, кто родился после 1991 года. В Казахстане для подавляющего большинства жителей страны 9 Мая осталось святым праздником. Ни фальсификация исторических фактов, касающихся войны, ни конъюнктурные веяния не смогли изменить отношение казахстанцев к Победе, как к героическому примеру для многих поколений. И такое восприятие Великой Победы – это результат исторической памяти, патриотического воспитания, семейных традиций, ну и, в том числе, это результат работы госорганов и общественных организаций. История ВОВ остается одним из маркеров национальной памяти. Фальсификации истории Великой Отечественной войны это вбивание клина между бывшими республиками СССР, ставшими новыми, независимыми государствами. Фальсификаторы отдают себе отчет в том, что история сохраняется и воспроизводится в виде коллективной памяти. Эта коллективная память может быть как источником силы, так и источником слабости всего народа.

В советскую идеологию Великая Отечественная война была четко встроена. Это была одна из скреп, один из фундаментов, на котором она покоилась. С развалом Союза, с отказом от прежней идеологии, какую-то часть в Казахстане построили, но тему войны встроить в нее не смогли.

Что касается отношения власти к Победе, то официальный дискурс звучит так: да, это наша Победа, да, мы принимали участие, вложились в этот фронт.

Казахстанские исследователи прилагают усилия, для того, чтобы противостоять тренду фальсификации. Так, казахстанскими исследователями была проделана большая работа, итогом которой стала книга «Мы помним, мы гордимся» в которую вошли воспоминания ветеранов, внуков и детей участников ВОВ, но главная фишка книги в том, что там собраны более 1000 безымянных фотографий солдат Красной Армии, призванных из Казахстана. В книгу вошли воспоминания на основании портала itemember.ru (проект «Я помню») Артема Дробкина. Он брал интервью у ветеранов, которые живут в разных странах, в том числе в далекой загранице. Поднимался и вопрос межнациональных отношений, и там представители других национальностей очень хорошо отзываются о том, как воевали казахи. Названная книга как раз таки и отвечает на вопрос, была ли та война нашей.

В построении коллективной исторической памяти каждая страна стремится сделать акцент на воспоминания своего народа, своих граждан, которые участвовали в войне. Но все-таки главное – гармония, главное, чтобы эти воспоминания не конфликтовали друг с другом, чтобы были компромиссы. Чтобы политические деятели не пиарились на этой трагедии, что сейчас происходит сплошь и рядом [5].

Однако у фальсификаторов истории другие планы. Их целью является изменение национального сознания, лишение нации смыслов и ценностей ее исторического существования и бытия, трансформация представления о не как об исторических победителях, а как

неудачниках и преступниках. Цель фальсификации состоит в том, чтобы изобразить историю в самом мрачном виде и внушить людям, что если в прошлом у них было ничего положительно и в следствии этого нельзя рассчитывать на какое-то достойное будущее.

Фальсификация истории наносит серьезный ущерб имиджу на международной арене, особенно когда за рубежом активно идет процесс возвеличивания роли других государств в мировой истории, обвинение во всех бедах. Негативное отношение к прошлому лишает граждан гордости за свою страну, уверенности в будущем.

В результате постоянного и массированного воздействия на сознание нации качественно меняется ее менталитет, ее ценности. Это приводит к тому, что монолит нации разрушается, ее самобытность утрачивается, что приводит к потере нацией национальной идентичности, а следовательно, к социальной катастрофе, исчезновению нации с политической карты мира на радость западных стран.

В настоящее время идет 73 год со дня окончания Великой Отечественной войны. Однако она по-прежнему остается серьезным новостным поводом. Можно уверенно говорить о том, что новости связанные с Великой Отечественной войной появятся в самом скором времени. Причем споры – у кого больше героев Советского Союза, у какой нации или у какой республики – ни к чему хорошему не приведут. Историческое прошлое должно рассматриваться не по частям, а в целом. Идея в том, чтобы характер, трагический смысл войны, её последствия, её страшное лицо сохранились в памяти потомков. Как бы там ни было, мы не избежим того, что будет писаться новая история, но она всё-таки должна меньше противостоять старой, гармонизировать с ней. То есть патриотические идеалы народа, чувства общей скорби, общего плеча, – всё это необходимо нашей истории, которая в то же время должна быть социальной. Не должно забываться, что это, в первую очередь, подвиг народа [6].

Закончить данную статью хочется цитатой из фильма «28 панфиловцев», уникального проекта снятого фактически на добровольные пожертвования. Фильм вышел на экраны в этом году, и посвящен событиям под разъездом Дубосеково, где совершила свой подвиг дивизия генерала Панфилова.

Отбив одну из атак солдаты так говорят между собой о том, кто есть кто:

«– Они сейчас знаешь, как думают? Что всё рассчитали... Нашли у русских слабое место и сейчас между наших частей – раз, к шоссе и проскочут. А я думаю – очень хорошо, пусть попробуют, да? Заодно покажем им, если они ещё не знают, кто такие русские и что такое у нас слабое место. Точно?

– Покажем... Вообще-то, я казах.

– А казах что, не русский? Что ты мне голову морочишь? Мы же сейчас за Россию дерёмся, или за что?

– Да шучу я...

– Шучу... За Казахстан будем драться – всем покажем, кто такие казахи. Уж не сомневайся.

– Договорились...» [7]

Думается этот придуманный диалог лучший ответ попыткам фальсификаторов отнять у нас память о Великой Победе.

Список литературы:

1. Микроюков В. Мифы и домыслы о Великой Отечественной войне// <https://ru.exrus.eu/Mify-i-domysly-o-Velikoy-Otechestvennoy-voyne-Mnogiye-eye-sobytiya-podverg-id55320adbae2015962b8b4742> (Режим доступа 11.06.2017).
2. Кан Г.В. История Казахстана. Алма-Ата, 1998 г. – с.68-70].
3. Абуев К. Альтергот В. Казахстанцы в Великой Отечественной войне//<http://zhuldyz.kz/?aid=90&iid=5&type=magazine> (Режим доступа 11.06.2017).

4. Война остроконачников и тупоконачников, или Размышления накануне Победы// <http://wef.kz/monitoring/vojna-ostrokonechnikov-i-tupokonechnikov-ili-razmy-shleniya-nakanune-pobedy/> (Режим доступа 12.06.2017)].

5. К чему может привести фальсификация истории Великой Отечественной войны//<https://radiotochka.kz/10461-k-chemu-mozhet-privesti-falsifikaciya-istorii-velikoy-otechestvennoy-voyny.html> (Режим доступа 10.06.2017)].

6. Война остроконачников и тупоконачников, или Размышления накануне Победы// <http://wef.kz/monitoring/vojna-ostrokonechnikov-i-tupokonechnikov-ili-razmy-shleniya-nakanune-pobedy/> (Режим доступа 12.06.2017)].

7. № 28 панфиловцев//<http://cityty.info/film/28-panfilovcev> (Режим доступа 12.06.2017).

ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА: ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ-СИРОТ В РЕГИОНЕ СЫРА

А.Ж. Оразбаков,

доцент Кызылординского государственного университета им. Коркыт Ата, к.и.н.

Атеева З.О.,

*учитель высшей категорий школы-гимназии №212, магистр истории
г. Кызылорда, Казахстан*

Великая Отечественная война принесла множество тягот всему Советскому народу, несмотря на то прифронтовая это зона или глубокий тыл. С первых дней войны поток эвакуированных граждан хлынул в восточные районы СССР в том числе и в Казахстан.

С начала войны по 1 июня 1943 года в Казахстан прибыло 532506 человек, из них 301063 или 64,6% были размещены в сельских районах, 165092 человек или 35,4% в городах Казахстана [1]. Кроме эвакуированных в годы войны в Казахстан были сосланы более миллиона человек из числа репрессированных народов СССР. Много это или мало можно судить из того, что население Казахстана по переписи 1939 года составляло 5 миллионов 446,3 тысяч человек, то есть население Казахстана за счет эвакуированных увеличилось на 28%, а если учесть, что в годы войны в действующую армию были мобилизованы 1 миллион 366 тысяч казахстанцев то за вычетом их, население республики увеличилось на 38%.

Это своеобразное переселение народов создало много проблем социально-экономического характера. Одним из этих проблем является то что во время эвакуаций и переселений многие члены семей по разным причинам были разлучены друг от друга. Много было осиротевших детей, а тяжелая материально-бытовая жизнь военного времени вынуждала детей уходить из дома. И на территории бывшего СССР увеличилось число беспризорников. С учетом того что мужчины трудоспособного возраста были мобилизованы в армию, а женщины были заняты на производстве, где рабочая смена указом от 26 июня 1941 года была увеличена от 1 до 3 часов, а указом от 26 декабря того-же года за самовольный уход с работы рабочий объявлялся «трудовым дезертиром» и привлекался к уголовной ответственности, присмотр и воспитание детей отошло на второй план. Это быстро отразилось на детской безнадзорности с вытекающим отсюда увеличением числа беспризорных.

В 1941 году по всему Советскому Союзу Милицей и НКВД были задержаны 312037 безнадзорных и беспризорных детей, а в 1942 году 279523 детей, пик этого явления пришелся на 1943 год, когда было задержано 802445 детей, 277943 из которых были беспризорными детьми [2]. Сотни тысяч детей, оставленных без контроля на улице создавали банды, или же прибивались к взрослым уголовникам и ухудшали криминальную обстановку в СССР. Только в 1942 году преступления совершенные детьми увеличилась в сравнений с 1941 годом на

61%, а в 1944 году в сравнении с 1941 годом увеличилась на 192%. В детских колониях для несовершеннолетних в 1943 году было 50 тысяч заключенных 11-16 лет.

В 1942 году Главное управление милиций предложило Совету депутатов трудящихся организовать во всех крупных городах детские комнаты с выделением помещений и персонала [3]. И уже в 1943 году по всему СССР действовало 633, а в 1944 году 1058 детских комнат милиций, сотрудники которых занимались задержанием и передачей беспризорников в детские дома, которые в то время десятками открывались почти во всех областях СССР, к тому же в первые годы войны из западных районов СССР на восток были эвакуированы сотни детских домов.

В годы Великой Отечественной войны в Казахстан были эвакуированы по одним данным 194 детских домов и 16 интернатов с контингентом в 21 тысяч детей [8, 108 с.], по другим данным 129 детских домов и 15 московских школьных интернатов с контингентом 17400 детей. Первые эвакуированные детские дома на территории Кызылординской области появились в первые месяцы войны. Так в справке «О состоянии трудового устройства и размещения эвакуированного населения в Кызыл-Ординской области на 20.10.1941 г.» говорится «В нашей области организовано шесть детдомов с 625 детьми, из них 287 человек ясельного возраста, от 8 месяцев до 3 лет переданы в ведение Облоно, а 338 человек ясельного возраста переданы Облздраву а на базе дома отдыха железнодорожников организован для них специальный детдом» [4, 110 п].

В это же время были организованы детские дома в Сырдарьинском районе при колхозе «Сталина» где на 20 октября было 283 детей, в детском доме при колхозе Молотова находилось 55 детей. В это же время руководство области вело подготовительные работы по приему еще 3 детских домов, 2 домов малютки, госпиталя и других эвакуированных учреждений.

К весне 1942 года по Кызылординской области численность детских домов и контингент воспитанников в них увеличилась это хорошо видно из решения Исполкома Кызыл-Ординского областного совета депутатов трудящихся от 6 апреля 1942 года, где рассматривалось состояние 10 детских домов области и упоминаются следующие детские дома.

- Яныкурганский детский дом
- Казалинский детский дом имени Цюруны – 286 воспитанников
- Кармакчинский школьный детский дом
- Чийлийский детский дом №3
- Каракеткенский интернат московских школьников, Жалагашского района
- Чийлийский детский дом №4
- Аламесекский детский дом.

Из вышесказанного видно что к весне 1942 года на территории области уже действовало 10 детских домов, контингент воспитанников которых пополнялся день-от-дня задержанными, в большинстве случаев на станциях области беспризорниками. Увеличение количества беспризорников на территории области видно из решения Исполкома Кызылординского Областного совета депутатов трудящихся от февраля 1942 года, когда к имеющемуся в городе Кызыл-Орда детприемнику было решено дополнительно открыть детприемники в городе Казалинск и в поселке Чиили. Сюда направлялись беспризорные и безнадзорные дети до 15 лет. Дети до 3 лет через местные органы здравоохранения немедленно направлялись в детские дома или же отдавались на патронирование, при этом лицам принявшим на воспитание детей, выдавалось ежемесячное пособие в размере 50 рублей на одного ребенка [5, 10-11 п]. Люди военных лет бравшие детей на воспитание в действительности были людьми с добрым сердцем, чувствующими детскую боль утраты близких, ибо на 50 рублей прокормить ребенка было не возможно. Летом 1941 года в Челябинске на базарах молоко продавалось за 3-4 рубля за литр, килограмм мяса стоил 18-24 рубля, кило картошки стоило 2-2,5 рубля. Максимальные цены на

базарах поднялись к 1943 году, когда цены на картошку поднялись до 76 рублей, а капуста стоила 70 рублей, не говоря о молоке и мясе так необходимых для растущих детей [6].

Дети до 14 лет направлялись в детские дома или же определялись на патронирование. А тем кому уже исполнилось 14 лет трудоустраивались на производстве или же направлялись работать в колхозы. Согласно решения Кызыл-Ординского областного исполкома от февраля 1942 года Райсоветы и районы при наборе в школы ФЗО, железнодорожные и ремесленные училища должны были в первую очередь брать воспитанников детских домов из числа «переростков», то есть детей достигших 14 лет, тем самым детский труд в Кызылординской области, впрочем как и во всем СССР военных лет был узаконен.

Численность беспризорников в Казахстане резко увеличилось в 1944 году в связи с переселением народов Северного Кавказа. На 29 июня 1944 года, только в детских домах Кызылординской области находилось 333 чеченских детей и это при том, что милиция каждый раз доставляло новых беспризорников. В связи с тем, что чеченские дети не владели русским языком а те детские дома, где они были размещены были переполнены, Кызыл-Ординским областным советом было решено до 10 июля для них открыть отдельный детский дом на 200 мест в Кармакчинском районе. Для этого дети Кармакчинского интерната были уплотнены в две комнаты, а все здание передано детскому дому, персонал воспитателей был набран из числа чеченских переселенцев [9,99 п]. Так в Кызылординской области появился однородный этнический детский дом.

Состояние детских домов военного периода было очень тяжелым. Нехватка одежды, еды, постельных и других принадлежностей, когда главным лозунгом было «Все для фронта, все для победы», было нормой того времени. Но местные органы власти старались в меру своих сил, наладить быт и обеспечить всем необходимым воспитанников детских домов. Согласно постановления СНК Каз ССР от 31.12.1941 года «О состоянии эвакуированных детских домов и интернатов» Исполком Кызылординского областного совета трудящихся в начале 1942 года провел проверку в детских домах области. Согласно данным проверки антисанитария, завшивленность, несвоевременная смена белья, нехватка кроватей и постельных принадлежностей, трудовое обучение воспитанников было характерным явлением для многих учреждений области. В связи с этим было принято решение об улучшении снабжения детских домов продуктами питания, одеждой и постельными принадлежностями, создать приусадебные хозяйства, укрепить состав воспитателей, провести ремонтные работы и т.д. Однако дело в действительности оставляло желать лучшего. Это хорошо видно из справки заведующего отделом школ при Кызыл-Ординском обкоме КП (б) К Ибраева от 10 августа 1945 года.

Согласно этой справки в 12 детских домах Кызылординской области к 1 января 1945 года насчитывалось 2367 детей, а к 1 августу 1945 года насчитывалось 1323 детей и это при том, что с 1 января по 1 августа прибыло еще 859 воспитанников. Основной причиной сокращения численности воспитанников явилось то, что детей достигших 14 лет направляли на учебу или же устраивали на работу. Следующей основной причиной сокращения численности воспитанников явилась высокая смертность среди детдомовцев. Так с 1.01.1945 года по 1.08.1945 года, то есть за 7 месяцев в Аральском детском доме умерло 12 воспитанников, в Казалинском – 48, в Кармакчинском -37, Теренузьякском -23, Кызыл-Ординском – 27, в трех детских домах Сырдарьинского района – 8, Чийлийском – 81, Яны-Курганском – 11, всего по всем детдомам области 247 детей. Основной причиной высокой смертности явилось истощение детского организма вследствие недоедания.

В момент проверки в 10-и детдомах было выявлено 236 истощенных детей. Основной причиной истощения детей явилась скудная еда. Так в Джалагашком детском доме на завтрак давали 150 граммов хлеба и стакан сладкого чая, на обед – на первое суп-лапша, заправленная маслом, на второе рыба или каша, 0,5 литра айрана и 100 граммов хлеба, а на ужин – 150 граммов

хлеба, 6 граммов масла и чай. Весь прием пищи продолжался 2-3 часа вследствие нехватки посуды и столовая было местом постоянного скопления воспитанников.

В некоторых случаях детская еда обворовывалась, так в том же Джалагашском детском доме директор и завхоз украли 724 килограмма продуктов, множество одежды и других вещей. 3 коровы переданные детдому оказались у частных лиц. С другой стороны из-за отсутствия товаров детские дома не полностью получали выделенные государством фонды. Так с 1 января по 1 августа 1945 года Чийлийский детдом недополучил 1243 кг мяса и рыбы, 586 кг крупы и риса, 106 кг – муки, 185 кг сахара и кондитерских изделий, в результате чего за 7 месяцев в этом детдоме умерло 81 человек, а на момент проверки из 186 детей 104 были истощены. Недополучение фондов в то время характерно для многих детдомов. Еще одной причиной высокой смертности явилось то что руководство детдомов не смогло обеспечить себя продуктами за счет приусадебного хозяйства. Так из 14,1 гектара посевов Чийлийского детдома 3,1 гектара огородно-бахчевых культур погибло, а из сохранившихся посевов из-за плохого ухода ожидался низкий урожай [7,69-70 п].

Несмотря на нехватку еды, одежды и другие социально-экономические проблемы учебный процесс в детдомах шел своим чередом, однако нехватка педагогических кадров в первую очередь воспитателей, основу которых составляли вчерашние выпускники школ, истощение учеников из-за нехватки еды, отсутствие школьных принадлежностей, попытки детей самовольно выехать к местам постоянного проживания или же на фронт, романтика беспризорной иногда и воровской жизни усугубляли положение беспризорных в получении знаний. И вследствие чего из 869 учеников-детдомов Кызыл-Ординской области в 1945 году 566 детей были переведены в следующий класс, 59 были оставлены на осень, а 244 ученика, или 28% были оставлены на второй год обучения. Абсолютная успеваемость в 1941-1942 учебном году составила 87%, в 1945 году 65% [5,77 п].

Нехватка еды и другие вышесказанные проблемы толкали детей детских домов к побегу из детских домов, за первые 7 месяцев 1945 года из детских домов Кызылординской области сбежало 173 детей, большинство из них 54 детей сбежало из Казалинского детдома, 25 из Аральского, 24 из Кармакчинского, 23 из Чийлийского детдома. Побега детей не было только из Кызылординского детского дома.

24 марта 1942 года в передовой статье газеты «Правда» был затронут вопрос усыновления детей оставшихся без попечения родителей и это стало своеобразным толчком массового усыновления детей. К 6 апреля 1942 года по Кызылординской области впереди был Кармакчинский район, где было усыновлено и взято на воспитание 19 детей. Женщины – казашки усыновляли или брали на воспитание детей – сирот разных национальностей. Так, казашка Ажаркуль Ахметова из Кызыл-Орды взяла русского ребенка и в своем письме мужу писала: «Илья! У нас есть теперь сын, я взяла на воспитание двухмесячного мальчика и назвала его Серикбай». Жена фронтовика А.Насырова взяла на воспитание русскую девочку, Л.Шаева – белорусского мальчика. Трудящиеся республики только за 4 месяца 1942 года взяли на воспитание и патронаж 1606 осиротевших детей. За это время были устроены на работу 3731 подросток.

По инициативе профсоюзов республики за период с марта 1943 года по май 1945 года было усыновлено и патронировано 13348 детей, возвращено родителям 3464 ребенка. Профсоюзы рабочих леса и сплава за годы войны взяли на воспитание 476 сирот, трудоустроили 1086 безнадзорных детей. [1, стр 4]

Война долго еще давала о себе знать, в 1950 году в СССР было 6543 детских домов, где жили 635,9 тысяч детей, в 1958 году 4034 детских домов с 375,1 тысячей воспитанниками. Война давно закончилась но проблема с беспризорностью и безнадзорностью все еще не сходит с повестки дня. И передовицы новостей о брошенных и убитых детях как будто говорят о

продолжающейся войне внутри нас. Казахи говорят «Жетім көрсең – жебей жүр». Не забывайте историю и помогите тем кто нуждается в помощи.

Список литературы:

1. Экспрес К. 9 мая 1995 г. 4 стр.
2. Кривоносов А.Н., Исторический опыт борьбы с безпризорностью // Государство и право, 2003, №7, 92-98 стр.
3. Рожков А.Ю., Борьба с безпризорностью в первое советское десятилетие // Вопросы истории, 2000, №11, 134 стр.
4. ГАКО фонд 268, опись 1, дело 2478.
5. ГАКО фонд Р-283, опись 1, дело 21.
6. Кусков С.А., Цены военного времени (сайт).
7. ГАКО фонд 268, опись 2, дело 3450.
8. Козыбаев М.К., Казахстан-арсенал фронта, «Казахстан», Алматы, 1970.
9. ГАКО фонд 283, опись 1, дело 181.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ БҮКІЛОДАҚТЫҚ САНАҚ МӘЛІМЕТТЕРІНЕ ЖАҢАША КӨЗҚАРАС (ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Н.М. Серікбай,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің магистранты
Қызылорда қ., Қазақстан*

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Сыр өңіріндегі демографиялық ахуал мәселесін зерттемек бұрын, Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы Қызылорда облысындағы этно-демографиялық ахуалды білген дұрыс болар. Соғыс қарсаңындағы бүкіл КСРО бойынша соңғы демографиялық халық санағы 1939 жылдың басында өткізілді. Бұл санақ мәліметтері бойынша Қазақстанда 6 151 002 адам тұрған, олардың 328067 адамы Қызылорда облысының тұрғындары деп берілген. Бұл облыс халқының 94593 қала тұрғындары 233474 ауыл тұрғындары болған, яғни облыс халқының 18.2% қала тұрғындары, 81.8% ауыл тұрғындары болған.

2005 жылдың 8-9 қарашасында Өскемен қаласында өткен «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях» атты жетінші халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағында жарық көрген Марк Толцтің мақаласында [1] 1939 жылғы санақ мәліметтері КСРО бойынша, әсіресе Украина мен Қазақстан бойынша қатты бұрмаланған деген мәліметіне сәйкес біз 1939 жылғы Сыр өңірінің халқының нақты санын қайта қарап шыққанымыз дұрыс болар деп ойлаймыз. Марк Толцтің мәліметіне сәйкес 1939 жылғы санақ кезінде Қазақстанда өткен халық санағының мәліметі екі рет бұрмаланып өзгертілген. Бірінші рет Қазақстанның ауылды елді мекендерінде тұратын халқының санына сол кездегі Сібірде лагерлерде отырған адамдардың саны қосылған. Ал кейін халық санының кеңестік дәуірде көбейгенін көрсету үшін тағы да бір пайыз мөлшерінде адам саны көтермеленіп көрсетілді. Украина мен Қазақстанның халқының санының бұрмаланып көбейтіліп көрсетілуінің негізгі себебі осы екі республикада XX ғасырдың 30-шы жылдардың басындағы ашаршылыққа байланысты миллиондаған адамдардың қырылып кетуі себеп болды. Аштыққа байланысты адам санының азаюының көрсетпес үшін керісінше бұл республикаларда адам санының өсімі бар екенін көрсету үшін Кеңес үкіметі осындай құйтырқы кулықтарға барды.

1932-1933 жылдардағы аштықтың миллиондаған кеңес мемлекетінің азаматтарын алып кеткендігін көрсетпес үшін тікелей Сталиннің бұйрығымен деуге болады, 30 жылдары

статистика мәліметтері көп бұрмаланған. Партияның 17 съезінде Сталин 1933 жылдың соңына қарай КСРО халқы 168 млн жетті деп мәлімдеді. Бірақ біз көптеген жасырын мұрағаттарының ашылуына байланысты 1934 жылдың басына қарай КСРО халқы 160465,2 мың адамы болғанын білеміз [2,346 бет]. Алайда 1937 жылғы болған санақ мәліметтері Сталиннің сөзін өтірікке шығарды. Партия 1937 жылғы санақ материалдарын дұрыс емес деп мұрағатқа тығып тастап, санақты жүргізуге қатысқандардың басым бөлігін репрессиялап жіберді.

КСРО халқы 170 млн деген санақ мәліметтері КСРО-ның статистикалық мәліметтерін бұрмалау нәтижесінде алынды. Осы санды Сталин партияның 18 съезінде социализмнің оң саясатының нәтижесіндегі жемісі есебінде бүкіл дүние жүзіне жария етті. Бұл кезеңде санақ материалдары әлі толығыменен есептелініп болмаған еді [3,325-342 б.]. Шындығында 1939 жылғы санақ КСРО территориясындағы халықтың саны 167,6 млн деген мәлімет берді. Бұл мәліметке санақ мәліметтерін сынама бақылау есебінде арнайы дайындалған төрт миллионнан аса қосымша бланктердің тура төрттен бір бөлігі қосылып жіберілді және санақ мәліметтері бұдан бөлек тағы бір пайызға көбейтілді. Алайда бұл технологиямен теріс қарай жүрсекте әр өңірдегі халықтың нақты санын тура таба алмаймыз. Себебі сол кездегі Қызыл әскердегілер саны жалпылама алынып әр өңірге түрлі деңгейде бөлініп қосылған. Бір қызығы санақ жүргізу кезіндегі осы саясатты Кеңес үкіметі тарағанға дейін пайдаланып келген. Оның айқын дәлелі Сыр өңіріндегі көп жылдар бойы жабық қала болып келген Ленинск қаласы картада көрсетілмеген, ал халқы бірнеше бөліктерге бөлініп Қызылорда облысының аудандарына қосылып есептелген. Тек Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Байқоңыр қаласының халқының нақты саны демографиялық есептерде жеке қала есебінде көрсетіле басталған.

Соңғы кездегі жарық көрген, НКВД-ның мұрағаттарынан алынған 1939 жылғы санақ кезіндегі хаттардан көргеніміз, Сібір лагерлерінде отырған адамдардың санын жергілікті елді мекендерге қосқанда халық санының көп болуы лагерде отырғандардың көп екенін білдіріп қоймас үшін 759550 сотталғандардың санақ парақтары басқа өңірлерге жіберілгені анықталды. Бұлардың көбісі екіге бөлініп, 30-шы жылдары аштықтан халқының көп бөлігінен айырылған Украина Кеңестік Социалистік Республикасына -383563 санақ парағы және Қазақстан Кеңестік Социалистік Республикасына- 375180 санақ парағы жіберілгені анықталды. Бұл 758743 санақ парағы Украина мен Қазақстанның ауылды елді мекендерінің халықтарына қосылды [3,18-25 б.]. Бұл санақ парақтарының қалалық емес ауылды елді мекендерге қосылуының да өзіндік бір себебі бар сияқты. Өйткені ұшаң қиыры жоқ Украина мен Қазақстанның далаларындағы халықтың қанша екенін кім санап біледі деп ойлаған болуы керек. Украина мен Қазақстанға жіберілген санақ парақтарының үлесінде 92,3% еркектердікі және 7,7% әйелдердікі болған [4,416 бет]. Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін ресми мәліметтерде XX ғасырдың 30-шы жылдары ГУЛАГ лагерлерінде жатқандардың 91,6 пайызы еркектер, 8,4 пайызы әйелдер болғаны жарияланғаннан кейін Украина мен Қазақстанға жіберілген санақ парақтарының пропорциялық үлесі ГУЛАГ мәліметтерімен шындыққа үйлесетіні көрініп тұр.

Бүкіл КСРО-мен салыстырғанда Қазақстан халқы санақ нәтижесінде нақты мәліметтерден 13 пайызға асыра сілтеніп, халқы көп қосылған өңірге айналды. Осы асыра сілтеушіліктің арқасында негізгі ұлтының өкілдерінен 30-шы жылдардағы аштық кезінде көп айырылған халықтың үлесі қатты бұрмаланды. Біз осы қолдан жасалған асыра сілтеушіліктерді алып тастап Қазақстан халқының және Қазақстандағы қазақ ұлты өкілдерінің нақты санын анықтап беруге тырысып көреміз.

1939 жылғы санақ кезіндегі дайындалған құпия нұсқаулардан біздің білетініміз Қазақстанның халқының нақты санына республикадан тыс лагерлерде жатқан 375180 адамның санақ парақтары қосылған және екінші кезекте республика халқының саны тағы да қосымша бір пайызға көбейтілген. Бұл сандардың өзгертілуі тек ауылды елді мекендердің санақ парақтарына қатысты қосылған, қалалық елді мекендердің көрсеткіштері өзгертілмеген. Бұл сырттан әкелінген санақ парақтары Қазақстанның ауыл халқының сандық және этникалық құрамының көрсеткіштерін қатты өзгертті. Себебі сырттан әкелінген санақ парақтарының ұлты

деген графасында қазақтар өте аз болғаны, айтпасада түсінікті, өйткені 30-шы жылдардың соңындағы НКВД лагерлерінің мәліметтері бойынша ГУЛАГ лагерлерінде жатқандардың 1,3 пайызы ғана қазақтар болған.

Есебімізді Қазақстанның ауыл халқынан бастайық. 1939 жылғы санақ мәліметтерінің мұрағаттарында сақталған құжаттарынан Қазақстанның ауыл халқына 609069 адам қосылғанын көруге болады. Демек санақ қорытындысы бойынша Қазақстанның ауылды елді мекендерінде тұрады деген 4441075 адамнан 609069 адамды алып тастаймыз, сонда Қазақстанның ауылды елді мекендерінде 1939 жылы нақты 3832006 адам тұрғаны анықталды

Енді бұл саннан қаншасы қазақ қаншасы басқа ұлт өкілдері болғанын анықтаған дұрыс болар. Бұл жерде сол кездегі ГУЛАГ-та қанша қазақ болғанын білгеніміз дұрыс болар. Өйткені ГУЛАГ-тан келген 375180 санақ парақшасы мәліметінде ұлты деген графасында қазақ көп болсын деп өзгертпеген болар дейміз. Статистика мәліметтері бойынша 1939 жылы ГУЛАГ лагерлерінде сотталып жатқандардың 63 пайызын орыстар, 1,3 пайызын қазақтар құраған екен, осы пайыздық көрсеткіштерді негізге алып 375180 ГУЛАГ-тан келген санақ парағының үлесіне бөлсек 1939 жылғы Қазақстан халқы бірінші кезекте 4877 қазаққа, 236363 орысқа және 133939 басқа ұлт өкіліне көбейтіліп берілгенін пайымдап айта аламыз. Ал бұдан кейін халық саны тағы да көбейтілгені мәлім ғой. Бұл жерде халық саны бір ұлт көбірек, бір ұлт азырақ көбейтілген емес шығар деген М.Толыцтің ойын қоштаймыз, бұл жерде халық саны әр халықтың санақ кезіндегі анықталған пайыздық үлес салмағына сәйкес көбейтілген шығар деп ойлаймыз. Мұрағатта бұның бет-пердесін ашатын мәлімет жоқ. Алайда 1939 жылғы санақ мәліметтеріне 609069 адам қосылғаны анық, оның 375180 ГУЛАГ-тан келген санақ парақтары, демек екінші кезекте Қазақстанның ауыл халқына қосылғаны 233889 (609069-375180) адам болған. М.Толыцтің есептеуінше бұлардың 77,5 мыңы орыстар және 102,9 мыңы қазақтар болған. Ресми мәлімет бойынша санақ мәліметтерінде орыстар үлесі қазақтардан көп, ал М.Толыц болса ресми мәліметтен лагерден келген санақ парақтарындағы орыстар үлесін алып тастап, қазақтар үлесінің көбейген формуласымен қазақтардың үлесін 102,9 мың орыстар үлесі 77,5 мың деп бұл сандарды санақ қорытындысынан алып тастап төмендегі кестеге шығарып отыр [5,75-76 б.].

Кесте – 1. Қазақстанның этникалық құрамы. Ресми және жаңа есептер бойынша

Этникалық топтар	Ресми мәліметтер			Жаңа есептер бойынша		
	Барлық халық	Қала халқы	Ауыл халқы	Барлық халық	Қала халқы	Ауыл халқы
Қазақтар	2327,6	374,6	1953,0	2198,8	353,6	1845,2
Орыстар	2458,7	987,2	1471,5	2089,4	932,0	1157,4
Украиндықтар	658,3	136,8	521,5	571,4	129,2	442,2
Өзбектер	120,7	37,1	83,6	107,2	35,0	72,2
Татарлар	108,1	60,1	48,0	95,1	56,7	38,4
Немістер	92,6	13,8	78,8	82,3	13,0	69,3
Поляктар	54,8	5,2	49,6	47,1	4,9	42,2
Евреилер	19,2	10,1	9,1	12,6	9,5	3,1
Басқалар	311,1	85,1	226,0	242,4	80,4	162,0
Барлығы	6151,1	1710,0	4441,1	5446,3	1614,3	3832,0

Біз 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Қазақстан халқы қанша адамға артық жазылғанын анықтадық. Енді Сыр өңірінің халқының санына және ұлтына қарай қай ұлтқа қанша қосылғанын анықтау керек. Бұл жердеде математикалық әдістерге көшеміз. Біріншіден 1939 жылғы санақ бойынша ресми мәліметтегі Қызылорда облысы халқының санын анықтаймыз-қалада 94593 адам тұрған және ауылда 233 474 адам өмір сүрген. Екеуін қосқанда облыс халқының саны 328067 адмды құраған. Мұрағаттардан табылған НКВД-ның құпия нұсқауларынан білетініміз санақ кезінде тек ауыл халқының үлесі көбейтілген, демек біз 233474 деп көтермеленіп

көрсетілген Қызылордалық ауыл халқының нақты қанша адам болғанын шығаруымыз керек. Бұл үшін Сыр өңірінің 233474 ауыл халқын 100 пайызға бөліп 13,7 пайызын алып тастаймыз. 13,7 пайыз дегеніміз Қазақстанның ауыл халқының сырттан әкелген санақ парақтары есебінен және ойдан қосылған пайызы есебінен көтермеленген пайызы. Сонда Қызылорда облысының ауыл халқының саны 201488 адам болып шығады. Бұған 94593 қала халқын қоссақ 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша облыс халқы 328067 адам деп көрсетілген санының орнына 296081 деп жазуымыз керек. Ресми ақпарат 31986 адамға көбейтіліп берілген. Ұлттық құрамына келетін болсақ 1939 жылғы ресми санақ мәліметтерінде Қызылорда облысында 200009 қазақ бар делінген, оның 36395 қалада, 163614 ауылды елді мекендерде тұрады делінген, орыстар болса 67497 адам оның 36038- қалада, 31459-ауылда тұрған, үшінші кезекте облыстағы көп этностар қатарында 35305 кәріс болған, олардың 11293-қалада, 24012-ауылды елді мекендерде тұрған. Қазақстанның ауыл халқына қосылған 609069 адамның 314,1 мыңы орыстар, 107,8 мыңы қазақтар, қалғандары басқа ұлт өкілдері болған.

М.Тольцтің есептеулері бойынша шындығын айту керек негізінен өз зерттеулерін нақты ұлттың құрамына қарай берілген цифрлармен емес математикалық болжам тәсілдерімен жүргізген. 609069 деген санды алып бұдан сол кездегі Қазақстандағы екі ірі этнос өкілдерінің үлесін шығарсақ Қазақстанның санақ мәліметтеріне қосылған 609069 «адамның» 51,57 пайызы орыстар, 17,70 пайызы қазақтар, 30,73 пайызы басқа ұлт өкілдері болған. Осы әдісті Қызылорда облысының мәліметтеріне пайдалансақ облыс халқының ауылды елді мекендерінде тұратындарынан 16495-орысты, 5661-қазақты, 9830 басқа ұлт өкілдерін алып тастауымыз керек.

Сонда шығатын облыс халқының саны 296081 адам, оның 194348 қазақтар, 51002 орыстар, 50731 басқа ұлт өкілдері болған. Пайызға шаққанда облыс халқының 65,64%-қазақтар, 17,23%-орыстар, 17,13%-басқа ұлттар өкілдері құраған.

Әрине бұл сандар жобалап беріліп, нақты дұрыс санды бермеуі мүмкін, бірақ Сталиндік зұлмат заманда санақты жүргізген адамдар НКВД бақылауында болып білгендерінше ресми мәліметтерді сол кезгі саясат ықпалына қарай бұрмалап іздерін қалдырмай, жүргізген математикалық өзгерістерінің формулаларын қалдырмаған. Сондықтан олардың өзгерткен мәліметтерін біз ашуға тырыстық. Тіпті М.Тольцтің екі бөлек жүргізген қосылған санақ парақтары мен кейін көтермелеген пайыздарын біз бірге есептедік. Осы жерде біршама кемшіліктер болуы мүмкін, бірақ біз шама-шарқымызға қарай, аз мәліметтерден барынша нәтиже шығаруға тырыстық. Бұл бағытта әліде мұрағат құжаттарымен жұмыс істеу керектігі көрініп тұр. Алайда осы зерттеу нәтижелерінің өзі Сыр өңірінің XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы этно-демографиялық тарихына біздің қосқан үлесіміз болды.

М.Тольц 1939 жылы Қазақстан халқы 5446,3 мың адамды құрады деп есептеп шығарды, олай болса біздің есептеп шығарған 296081 адамнан тұратын Қызылорда облысы халқы сол кезеңдегі Қазақстан халқының 5,4% құраған, ал облыста тұратын 194348 қазақ ұлтының өкілі Қазақстанда сол кезде тұрған 2198,8 мың қазақтардың 8,8% құраған.

Бұл кезең Қызылорда облысында қазақтардың әліде көпшілік ұлт өкілдері болған кезең болды, бас аяғы бұдан кейінгі 2-5 жылда бұл көрсеткіш күрт өзгерді. Ондаған мың қазақ балдарының майданға кетуі, ондаған мың адамдардың соғыс оты лаулап жанып жатқан аудандардан Қызылорда облысына эвакуацияға келуі, 1943-1944 жылдары туған жерлерінен еріксіз көшірілген, репрессияланған халықтардың жүз мыңдап Қазақстанға оның ішінде Сыр өңіріне қоныс аударылуы Қазақстанның оның ішінде Қызылорда облысының да этно-демографиялық жағдайын күрт өзгертті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях // Сборник трудов VII Международной научно-практической конференций. Усть-Каменогорск, 2006 г.
2. Ю.А.Полякова Население России в XX веке, Т.1. / М: РОССПЭН.2000.

3. Перепись 1939 года: Документальные источники ЦГАНХ СССР. Ч1.1947.
4. Есептелінді: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960/ под.ред. Акад. А.Н.Яковлева; сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров.ч.1, М. МФД, 2000.
5. Население Казахстана по Всесоюзной переписи население 1939 года., Алматы, «Арыс», 2009, 400 бет.

1941-1945 ЖЫЛДАРЫ ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ЭТНОСТАР

Ж.М. Сейітқұлова,

*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
«Дулатитану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, тарих ғ.к.
Тараз қ., Қазақстан*

1941-1945 жылдары Кеңес-Герман соғысы жылдары депортация үрдісінің екінші кезеңі басталды. Соғысқа дейінгі күшпен қоныс аударту операциясы мемлекет қауіпсіздігін күшейту мақсатында жасалса, ал, соғыс кезінде ұлттық-аймақтық автономиялары бар көптеген этностар тұтастай депортацияға ұшырады. Соғыс басталысымен Батыс Украина, Батыс Белоруссия, Балтық жағалауы, Бессарабия аумақтарынан республикаға арнайы қоныс аударылғандардың, яғни депортацияланғандардың жаңа контингенті пайда болды. Оларға «саяси сенімсіздер» статусы тағылды. Сонымен, Кеңес-Герман соғысы жылдары 61 этностар мен этникалық топтар күшпен қоныс аудару үрдісіне ұшырады.

Соғыс жылдары республикаға арнайы қоныс аударылғандардың алғашқы легін немістер бастады. 1941 жылдың 28 тамызында Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Халық Комиссарлар Кеңесінің және БКП(б) Орталық Комитетінің бірлескен № 2060-935 сс «Еділ бойы аудандарында тұратын немістерді қоныс аудару туралы» қаулысымен күзде әкімшілік тәртіппен Қазақстанға неміс ұлтын көшіру туралы шешім қабылданды. Москва, Ленинград, Сталинград, Саратов, Куйбышев облыстары мен Краснодар өлкесінен, Армения, Әзірбайжан, Грузия, Украина аймақтарынан немістер жер аударылды. Майдандағы офицерлер мен солдаттар шақыртылып алынды. Алғашқы кезеңде 361 мың немістер депортацияланды. 1939 жылғы бүкіл одақтық мемлекеттік санақ бойынша КСРО-да 1 427222 немістер болса, соның ішіндегі 441713 адамы республикада тұрды [1, 51 б.].

Немістерді депортациялау туралы қаулының шығу себебі Еділ бойындағы немістер КСРО-ға шабуыл жасаған фашистік Герман әскеріне көмектесуі мүмкін деген сылтау еді. Әрі Поволжьедегі неміс автономиясын жоюға бағытталған алғышарт болатын [2, 2 с.]. 1941 жылдың 6 қыркүйегіндегі Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің қаулысы бойынша немістерді КСРО-ның өзге территорияларымен қоса Қазақстанның Алматы, Ақмола, Ақтөбе, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Семей, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарына орналастырды. 1941 жылдың 28 қыркүйегінде Жуалы ауданының орталығы Бурное станциясына 252 неміс этносының өкілдері депортацияланады. Оларды аудандағы қазіргі Бәйтерек, Нұрлыкент, Қосбөлтек, Сұрым елді мекендеріне бөліп орналастырады.

1941 жылдың 11 қазанында Жамбыл облысына 3 эшелон (№1063, 1064, 1066) депортацияланған немістердің 7769 адамнан құралған 1760 отбасы әкелінеді. Олардың құрамында 1714 – ер адам, 2352 – әйел адам, 3703 – балалар болды. Бұлардың арасындағы 2 мыңы Қырым аймағынан келген, кезінде Ростов ауданынан қоныс аудартқан немістер еді. Жамбыл жеріне жеткенше эшелондағылардың 8 адамы станцияларда қалып қойса, 16 адамы қайтыс болған, 1 сәби дүниеге

келген. Барлығын – облыс әкімшілігі Сарысу, Свердлов, Жамбыл, Талас, Шу аудандарындағы елді мекендерге орналастырады [3,63 с.].

1941 жылдың 28 қазанында берілген деректе 2347 немістерді Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда облыстарына тағы да әкеледі. 1941 жылдың 1 қарашасындағы мәліметте 50 мың немістерді Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда облыстарына қалдырған [3,68 с.]. 1941 жылдың 5 қарашасында берілген дерек бойынша Жамбыл облысына 1941 жылдың 25 қазанында 4 эшелонмен 10550 адам және 26 қазанында 2650 адам әкелінгені баяндалады. Олардың барлығы дерлік Краснодар аймағының немістері еді [3,68 с.]. Депортацияланғандарды Жамбыл, Сарысу, Талас, Свердлов, Шу, Көктерек аудандарындағы орыс және украин ұлттары басым орналасқан колхоздарға орнықтырады. 1941 жылдың қыркүйегі мен 1942 жылдың 1 қаңтарына дейін Қазақстанға депортацияланған 385 785 немістердің Жамбыл облысына 41 000 адамын орналастыру жоспарланса, нақты әкелініп тіркелгендері – 20994 адам болды [3,75 с.]. Осы кезеңдерде елімізге саяси жер аударылған неміс ұлтының өкілдері республиканың ауыл шаруашылығы салалары мен өндіріс орындарында жұмыстар жасады. Депортацияланғандар арасында адам өлімі өте жоғары болды [4, 11 б.]. Соныменен, КСРО-дағы 1 209 430 адам неміс ұлты өкілдерінің 1941-1945 жылдары жалпы Қазақстанға депортацияланғандары – 444005 адамды құрайды.

Келесі облысқа депортация үрдісімен әкелген ұлттың бірі – финдер. Әскери Кеңестің Ленинград майданы бойынша 1941 жылдың 26 тамызында шыққан №196 сс қаулысына сәйкес Коми АССР мен Архангельск облысында тұратын немістермен қоса финдер де көшірілді. 1941 жылдың 6 қыркүйегінде Жамбыл облысына 3500 фин этносының өкілдері әкелінді. Свердлов ауданының басшылары Жамбыл станциясынан 1075 адамды, Үшбұлақ станциясынан 1465 адамды, Ақшалақ станциясынан 960 жер аударылғандар финдерді қарсы алады. Оларды – Еңбек, Ынтымақ, Ақ-Қия, Чапаев, Сары-барақ, Кеңес, Қарақұм, Құмбел, Ақтөбе, Сармық, Кішібурыл, Жаңасаз, Құмжота, Политотдел, Үлгілі, Дикан, Мырзатай, Свердлов, Қызыл жұлдыз, Амангелді, Көкбастау елді мекендеріне орналастырады [5].

1941 жылдың 6 қыркүйегінде Көктерек ауданына 2000 фин көшіріліп әкелінеді. Оларды Көктерек, Қызылтал, Қызыл арна, Қараөзек, Фурманов, Сарқырама селолық советтері бойынша Ақ-дала, Айдарлы, Кеңес, Коминтерн, Көлтабан, Көркей, Қызыл-Октябрь, Қызыл-Ту, Көк-Терек, Қызыл-Отау, Жаңа-Тірлік, Ынталы, Алға, Ерназар, Жаңа-талай, Чапаев, Фрунзе, Созақ, Карл-Маркс, Талды-Өзек ауылдарынан 520 үй даярланып орналастырған [6].

Архив құжаттарындағы деректерде жер аударылғандар эшалоны аялдаған станциядан олардың баратын елді-мекені қанша шақырым болатына дейін хабарланған. Жамбыл облысының Талас ауданына – 1502, Шуға – 4000, Луговойға – 3500, Қордайға – 4500, Сарысуға – 1000 жер аударылған финдер қоныстанатын болған. Архив деректеріндегі мәліметтерді салыстырып қарағанда облысқа барлығы 8 мың фин азаматтарын Көктерек, Свердлов, Луговой, Меркі аудандарына қоныстандырған [7, 323 б.]. Бұдан кейін мұрағаттағы сақтаулы құжаттарда әр ауданның осы мәселеге байланысты атқарылған жұмыстары хабарланған. 1946 жылдың 12 қаңтарында арнайы көшірілгендердің режимі біткен кезеңде финдерге қайтадан Ленинград облысына көшуіне рұқсат етілмеді. 1949 жылдың 11 ақпанындағы КСРО министрлер Кеңесінің қаулысынан кейін олар Ленинград облысының шектеулі аймақтарына ғана көшіп баруларына рұқсат алды [8, 336-337 с.].

Қазақстанға поляктардың алғашқы көшірілуі 1939-1940 жылдары гитлерлік Германияның Польшаны жаулап алуы кезінде өтсе, екінші легі соғыс басталғаннан кейін басталды. 1940-1941 жылдары 200 мыңдай поляктарды Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Талдықорған облыстарына депортациялап, орналастырады. 1941 жылы Өзбекстанға депортацияланған поляктарды еліміздің Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарына қайтадан жер аударады 1942 жылдың 28 қаңтарында Жамбыл облысына – 22051 поляктар әкелінген. Оларды:

- Түркістан-Сібір жолындағы Отар станциясының №29 мектептің интернатына;
- Луговой станциясы мен осы ауданның колхоздарындағы жатаханалар мен мектептерге, №33 темір жол бойындағы мектепке, аудандағы магазиндер мен қоймаларға;
- Мерке ауданының клубтары мен колхоздарының клубтарына, «Қызыл Интернационал», «Красный Восток» колхоздарына;
- Оңтүстік Қазақстан облысына сол кезеңдерде қараған Шақпақ станцияларына уақытша тұрақ ретінде орналастырады.

Соғыс жылдары КСРО-ның түрмелерінде тұтқында отырған поляк азаматтарына рақымшылық жасалынды. 1942 жылдың 22 қаңтарында Жуалы ауданының Шақпақ ата ауылындағы шахта маңында поляк ұлтының әскери тұтқындары болды. 1943 жылдың тамызынан бастап, поляк-кеңес пактісіне қол қойылғаннан кейін Қызыл Армияның қолдауымен олардың көп бөлігі Владислав Андерс бастаған поляк армиясының қатарында әскери қимылдарға қатысты. Андерс армиясына енгісі келмегендердің бір бөлігі Қазақстан аумағында қалды. Соғыстан кейін олардың көпшілігі еліне қайтқанымен, 1930 жылдары депортацияланған бөлігі қалып қойды. Тәуелсіздік жылдары Луговой және Шақпақ станцияларын уақытша тұрақ еткен кезеңде қайтыс болған поляк жауынгерлеріне арнап ескерткіш орнатылды [7, 320-321 б.б.]. Облыстағы Сталин атындағы колхозда поляктар көптеп орналасты және облыс басшылары оларды азық-түлік, баспана және отынмен қамтамасыз етті. Мұрағаттағы 282 – қордың, 1 – тізіміндегі, 548 – ісінің, 36 – бумасы құжаттарды парақтасаңыз көңіліңізге қаяу түсіретін деректер мен дәйектер бар [9]. Соғыс жылдары қыстың қақаған аязында поляктардың көбісі ауырып қайтыс болды. Балалар өлімі көбейді.

Польша консулының қаржысымен Жамбыл облысында екі балалар үйі қаржыландырылып, қолға алынған. Ол балалар үйінің бірі Қордайда, екіншісі Шу ауданында болды. Кейінірек, 1945 жылы Қазақ ССР-дағы Наркомпрос мәліметі бойынша поляк балалары үшін 979 адамды құраған 10 балалар үйі ашылған. Солардың бірі Жамбыл облысындағы Шу ауданына қарайтын Мойынқұмдағы балалар үйінде – 71 бала тәрбиеленсе, Свердлов ауданына қарасты Ново-Ивановка, қазіргі Жетібай ауылындағы балалар үйінде поляк балалары болды. 1944 жылы 23 қарашадан бастап облыста балабақшалар ашылып, оларда да поляк балалары тәрбиеленген [10, 214 б.].

Соғыс жылдары Қазақстан жеріне Солтүстік Кавказдан, Қырымнан, Закавказьеден барлығы 1943-1944 жылдары 507480 адамнан құралған армян, әзірбайжан, грек, қалмақ, қарашай, ингуш, шешен, балқар, қырым татарлары, түріктер депортацияланады.

1942 жылдың тамызынан 1943 жылдың қаңтарына дейін қарашайлықтардың жері неміс басқыншылардың қолында болып, бұл территория жаудан тазартылғаннан кейін Кеңес өкіметі 1943 жылдың 12 қазанында «Қарашай автономиялық облысын жою және территориядағы әкімшілік төңіректі қайта құру» туралы құпия қаулы қабылдайды. Бұдан кейін Кеңестік өкіметі «неміс басқыншылары Қарашай Автономиялық облысына басып кірген кезеңде қарашайлар опасыздық көрсетіп, сатқындық жасап, көптеген адамдарды немістерге ұстап берген, неміс-фашистерінің құрған ұйымына кіріп, Кеңес өкіметіне қарсы соғысты», – деген желеумен Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Жоғарғы Кеңес қаулысымен Қарашай автономиялық облысы жойылды. 1943 жылдың 14 қазанында КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі қарашайлықтарды туған жерінен көшіру туралы құпия қаулы шығарады. Көптеген қарашайлықтарға «Закавказье асуынан өтер кезде немістерге жол көрсетті», – деген желеумен айып тағылып, тұтқынға алынып, түрмелерге жабылды. Сөйтіп, ұлтты қатаң жазалау мақсатымен, 70 мыңға жуық тұрғыны бар Қарашай Автономиялық облысын жойылды. 1943 жылдың 2 қарашасы күні 14774 қарашайлық шаңырақ, жалпы саны 69267 адам Қазақстан мен Қырғызстанға депортацияланды. Қазақстанның Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11711 шаңырақтан құралған 45529 адамы бөлінеді [1, 51 б.]. Аз уақыттың ішінде үйлерінен қажетті деген 100 кг заттары мен азық-түлігін алып шығуға рұқсат беріп, арнайы әскермен машиналарға артып, жағдайы

жасалмаған вагондарда қыстың күндері бірнеше аптада әкеледі. Жолда суық пен аштықтан қарашайлардың 30% -ы қарттары мен 22 мың балалары ауырып қайтыс болады. Қарашайларды қоныстандыру туралы Большевиктер Коммунистік партиясының Орталық Кеңесі және Халық Комиссарлар Кеңесі шығарған Солтүстік Кавказдан көшіп келушілерді Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде орналастыру туралы қаулысын қабылдады. Сол қаулының негізінде Жамбыл облысының 7 ауданына барлығы 5699 жанұя (20285 адам) қоныстандырылды [3,97].

Кесте – 1. 1943 жылы қазанда Жамбыл облысы аудандарына қоныстандырылған қарашайлар

№	Аудан атаулары	Жанұя саны
1.	Жамбыл ауданы	1050
2.	Свердлов ауданы	1020
3.	Талас ауданы	429
4.	Луговой ауданы	550
5.	Мерке ауданы	850
6.	Қордай ауданы	750
7.	Шу ауданы	1050
Барлығы – 5 699 жанұя саны		

Архив құжаттарында Жамбыл облысына барлығы 5699 отбасынан тұратын 20285 адам орналастырылған. Жамбыл облысында оларды орналастырып ұйымдастыру үшін 11 арнайы комендатура құрылған. Депортацияланған қарашайлар туған-туыстарын іздестіру мақсатында аудан басшылары мен арнайы комендатураларға 2000-ден аса өтініштер түсірді. Олардың арасында жергілікті халықтың қарашайлардың туыстарын іздестіруге көмектескен жанашырлық мазмұндағы өтініш хаттары да бар [11].

Жер аударылып келген қарашайлар колхоз, совхоздарға орналастырылып, ауыл шаруашылығында жұмыс жасады. Колхоздардағы бос ғимараттар мен жергілікті қазақ үйлеріне кіргізілді. Тұратын үйлерін жөндеуге, саман кірпіштен тұрғын үй салуға, жергілікті басшылық өкілдері ұстайтын мал беріп көмектесті. Бұл тапсырысты орындау сол кезеңдегі ауыл халқының негізін қалаған қазақтарға салынғаны белгілі.

Мысалы, 1943 жылдың төртінші кварталында қоныс аударушыларға арнайы көмек көрсетуге арналған көмек жоспары құрылған. Сол жоспар бойынша 120 вагон ағаш материалдары, 9 тонна шеге, 6 мың шаршы метр терезе әйнегі берілген. Сондай-ақ, әр отбасыға 7 жылға 5 мың рубль көлемінде ақшалай несие беріледі. 2543 қарашайларды Қызыл Армия қатарынан демобилизациялап, арнайы комендатурамен айыптайды.

1955 жылы депортацияланған ұлттар НКВД-ның тікелей тексеруінен босатылады. 1955 жылдың 14 наурызындағы қаулы бойынша Грузия мен РСФСР-дің территориясына қосылған Қарашай аумағы қайтарылды. 1957 жылы 14 жыл өткенде КСРО үкіметі қарашайларға тағылған айыптарды «жала» деп, оларға туған еліне оралуға рұқсат етеді. Олардың көбісі Отанына қайтқандарымен, кейбірі елімізде қалып қойды.

1944 жылдың 31 қаңтарында КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің Солтүстік Кавказдан шешен және ингуш ұлттарын депортациялау туралы №5073 құпия шешімі шығарылды. Шешім бойынша депортацияланған шешендер мен ингуштерді Қазақстан мен Қырғызстанға орналастыру көзделді. 1944 жылдың 21 ақпанында осы шешімді жүзеге асыру жайындағы жарлық шықты. Шешен-Ингуш АКСР-ін жою, халқын жер аудару мәселесімен Л. Берия басқарды. 1944 жылдың 24-29 ақпанында барлығы 478479 шешендер мен ингуштер жер аударылды. 1944 жылдың наурыз айының ортасында Қазақстанға шешендер мен ингуштер тиелген эшелон жетеді. Жамбыл облысына – 537 отбасынан құралған 17448 адам, Талдықорғанға

– 19 отбасы 36 адам, Оңтүстік Қазақстанға – 5949 отбасы 23283 адам тұратын барлығы 6505 отбасы 40767 адамымен орналастыру жоспарланды. 1945 жылғы қазанда берілген мәлімет бойынша Қазақстанда барлығы 406375 шешен мен ингуш ұлттарының өкілдері болған [1, 51 б.].

Жамбыл облысына нақты депортацияланған шешендер мен ингуштердің жалпы саны 20882 адамды құраса, олардың 20035 – шешендер, 847 – ингуштер, 500-ден аса Цунтин таулы ауданның тұрғындары аварлар болған. Сонымен қатар шешен және ингуш ұлт өкілдерінің майдандағы ер азаматтарын соғыс ошақтары аймақтарынан тылға туыстарын көшірген жерлерге жіберген.

1942 жылдың тамызы айында Кабардин-Балқар АКСР-інің бес ауданы неміс басқыншыларының қол астында қалды. 1943 жылдың басында аймақ жаудан тазартылды. НКВД-ның «Қарақшылық әрекеттері мен неміс басқыншыларымен ынтымақтасты», – деп таққан айыптары бойынша жүздеген балқарлар атылды. 1944 жылдың 24 ақпанында Л. Берия И. Сталинге балқарларды депортациялау туралы мәлімдеме жасайды. 26 ақпанда НКВД «Кабардин-Балқар АКСР-ін жою туралы іс-шаралар» қаулысын шығарды. 1944 жылы Кабардин-Балқар АКСР-і Кабардин АКСР-і болып өзгертіліп, балқарлар Қазақстанға қоныс аударылды. Бұл әрекеттің астарында бөлініске салынатын жер мәселесі де тұрды. Эльбрус, Чегем, Хуламо-Безенгиев, Черек және Нальчик қаласындағы балқарлар тұратын территорияның аймағы Грузияға, ал қалған территориясы РСФСР-ға берілді. 1944 жылдың 5 наурызында шыққан жарлық бойынша 1944 жылғы 8 наурызда ертемен 2 сағаттың ішінде 21 мың НКВД-ның жауынгерлерінің күш көрсетуімен 37 мың 713 адамнан құралған балқарлар түгелдей депортацияға ұшырайды. Олардың 52% балалар, 30% әйелдер, 18% ер адамдар болды. Әр отбасына киім-кешегі мен азық-түлігінен 20 кг затты жинақтап алып шығуға рұқсат етілді. Олардан өзге 476 адам «антисоветтік элемент» ретінде тұтқындалды. Тарихи құжаттарда балқарларды депортациялау ісі «Солтүстік Кавказ – 455» деп аталды. Ешбір жағдайы жасалмаған 14 эшелонға тиелген балқарлар 18 күндік жолда суық пен індеттен 562 адамынан айырылады [12].

1944 жылдың 17 наурызында жер аударылған 16665 балқарлар Жамбыл облысының Шу, Жамбыл, Свердлов аудандарына орналастырылды [3, 114 с.]. Қазақстанға 4660 отбасынан тұратын 16684 адам балқарлар әкелінді. Олардың 11373 адамы ауыл шаруашылығында жұмыс жасау үшін тіркеуден өткен. 1945 жылдың 1 қазанындағы мәліметте Жамбыл облысына 6042 адамнан тұратын 1680 балқар отбасын орналастырылғаны келтірілген.

1957 жылдың 9 қаңтарында КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының нұсқауы бойынша балқарларға тағылған айып алынып, туған жерлеріне қайтуға рұқсат етіледі. Осы жылы Кабардин АКСР орнына, Кабардин-Балқар АКСР болып қайта өзгертіліп аталады. 1957-1958 жылдары Халық ұйымдастырылған түрде эшелондармен қайтарыла бастады. Тек 1979 жылға дейін балқарлардың 90%-ы ғана туған жерлеріне оралған. 8 наурыз балқарларда қаралы күн ретінде аталып өтіледі.

«Жаумен ынтымақтасты» деген желеумен балқарлардан кейін 1944 жылдың 20 мамырында тағы да балқарлар мен кабардин ұлтының өкілдері Қазақстанға депортацияланады. Жамбыл облысына тек балқарлардан 1593 отбасы, 6124 адамы әкелінеді.

1944 жылдың наурыз айының соңында Грузиядан 608 күрд және 3240 әзірбайжан ұлттары жер аударылды.

1944 жылы 11 мамырда Қырым АКСР-і де жойылып, депортацияланған жалпы саны 193865 адамның 4500 адамның 276 адамы Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарына, 4224 қырымшақтар Жамбыл облысына орналастырылды. Сонымен бірге, Қырымнан Қазақ жеріне барлығы 7 мың болгарлар мен гректер депортацияланды.

1944 жылдың 29 мамырында Л.П. Берия И.В. Сталинге Қырым АКСР-нен болгар, грек, армяндарды жер аудару туралы баяндайды. №5984сс «Қырым АКСР-нен болгар, грек, армяндарды жер аудару» бұйрығы бойынша 20 мың армяндарды жер аударды.

1944 жылдың 28 маусымында Армения, Әзірбайжан аймағынан, Қара теңіз жағалауынан түрік, грек, дашнактарды жер аударды.

Түркиямен туыстық байланыстары бар және сенімсіз ұлттар қатарына жатқызған Кеңес өкіметі түріктерді алғашқы тілі ұқсас болғандықтан әзірбайжандарға қосты. Кейінірек түбі бір түрік халықтары ретінде күшейіп кетуінен үрейленіп, 1925-1940 жылдары оларды күштеп олардың ұлты мен тегін грузин деп өзгерттірді. Көп кешікпей алғашқыда әзірбайжан, одан грузин деп жазылған түріктер мен әзірбайжандарды орналастырған аймақтарынан тағы да күштеп көшірді. Құжаттарында ата-тегі мен ұлтын сақтаған түрік отбасыларында дүниеге келген сәбилерге төлқұжат берілмеді. Қазақстандағы түрік-месхетиндер деп бөлінетін түрік этностары алғашқыда 1938 жылдың соңында күрдтер мен армяндармен бірге күшпен жер аударылды. 1944 жылдың 12 сәуірінде Грузия ІХК төрағасы Г.Каранадзе КСРО ІХК төрағасы Л.Берияға жазған мәлімдемесінен кейін екінші депортациялау үрдісі басталады. Мәлімдемеде күрд және әзірбайжандардың бір бөлігі жасалған шешімді бұзып, орналастырған елді-мекендерді тастап, Тбилисиге кеткендері туралы баяндалды.

1944 жылдың 24 шілдесінде Л.Берия осы мәлімдеменің нәтижесі ретінде И.Сталинге Грузияның шекаралық қауіпсіздігін сақтау мақсатында Түркиямен шекаралас Ахалцых, Ахалкалак, Адыген, Аспиндзы, Богданов аудандарынан және Аджар АКСР-нің ауылдық аймақтарынан 16 700 түріктер мен күрд ұлттарын күшпен жер аударту мәселесін көтерді. Шешім бойынша Грузия басшылары көрсеткен елді-мекендердегі барлық мұсылман халықтар 1944 жылдың 31 шілдесінде құпия құжатпен түгелдей Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан аймақтарына жер аударылды. Оларға «Туыстық байланыстары бар», «жаумен ынтымақтастық құрды», – деген айыптар тағылды.

1944 жылдың 12 қазанында облыс басшылары республика басшылығына тағы да 1000 қоныс аударушыларды қабылдайтындығын хабарлаған.

Келесі кезеңде КСРО ХКК №6279 (1944 жылдың 24 шілдесі) қаулысында шыққан құпия құжат бойынша 1944 жылдың 14 қарашасындағы таңда Месхетияның 220-елді мекенінен (Грузия Кеңестік Социалистік Республикасы) 115500 мұсылман халықтар – түріктер, күрд және хемшилдер (мұсылман армяндар) Қазақстан, Қырғызстан мен Өзбекстанға депортацияланады. Бұл үрдіс 1945 жылдың қаңтарында аяқталады. Адам төзгісіз ешбір жағдайы жасалмаған товар таситын поездда екі айда деректерде олардың 20-30%- ы балалар мен әйелдер, қарттар жолда қайтыс болады. Депортацияланғандар арасында – 66823 түрік, 8843 күрд, 13977 хемшилдер болды [13, С. 103-114], [14, С. 208-223].

Депортацияланған олар «арнайы көшірілгендер» деген айыппен орналасқан жерлерінен ешқайда көшпеу қажеттігін сақтап, туыстарымен хабар ала алмай құқықтары шектелді.

Субэтностар негізінде тарихи даму ерекшеліктеріне орай түріктер түрік-хемшилдер, түрік-ахыскалар, түрік-месхеттер, түрік-теректер тұрған территорияларына байланысты оларды бөліп атау қалыптасты. Олардың әрқайсысында тұрған аймақтарындағы өзге этностармен ассимиляцияға ұшырау үрдісі жүрді.

Месхеттік түріктер Грузияның оңтүстігіндегі Месхетия облысында ерте кезеңдерден мекен еткен түрік тілдес халықтар еді. Бұл аймақ 1578 жылдардан бастап Осман империясының қол астында болған. 1829 жылы Орыс-түрік соғысы аяқталған кездегі «Андринополь келіссөзі» бойынша Ресей аймағына қалады. Кеңес өкіметі кезінде Грузия территориясына енгізіледі.

Қазіргі Грузиядағы Месхетия ауданы XVI ғасырда Түркияның қол астында болды. 1829 жылы Ресей империясы бұл аймақты жаулап алған кезеңде түрік диаспорасы ретінде қала береді. Кеңес-герман соғысы жылдарында Түркия немістер жағында Кеңестік Социалистік Республикалар Одағына соғыс ашады деген қауіптенді. 1944 жылы Түркия одақтастар жағында Германияға соғыс ашты.

1944 жылдың 31 шілдедегі Мемлекеттік қорғаныс Комитетінің қаулысымен Қазақстан басшылығына Грузиядан көшірілген 40 мың адамды қоныстандыру тапсырылды. Қазақстанға

6309 түрік жанұясы – 27833 адам, Өзбекстанға 10756 жанұя - 53127 адам көшірілді. Месхетияның 40 мың түрік азаматы майдан шебінде болды. Бұлардың 26 мыңы ұрыс далаларында қаза тапты. Қаулы нәтижесімен әскер қатарындағы түріктер босатылып, туыстары көшкен аймаққа жіберілді. Грузиядан көшірілген түріктер Қазақстанның 5 облысына жайғастырылды;

- Алматы облысына – 2544 жанұя – 11004 адам;
- Жамбыл облысына – 822 жанұя – 3415 адам;
- Қызылорда облысына – 373 жанұя – 1826 адам;
- Талдықорған облысына – 337 жанұя – 1441 адам;
- Оңтүстік Қазақстан облысына – 2233 жанұя – 10147 адам.

Барлығы: 6309 жанұя – 27833 адам.

Мұрағаттағы 282-қордың, 1-тізіміндегі, 548-ісінің, 36-бумасы құжаттарды парақтасаңыз көңіліңізге қаяу түсіретін деректер мен дәйектер бар. Осы жылдары облыстағы елді мекендердің әлеуметтік, экономикалық жағдайы өте ауыр болды. Ауылдарда қылмыс өсіп, зорлық-зомбылық, ұрлық көбейген. Қоныстанушылар үлкен қиыншылықтарға тап болды. Орналасатын бос үйлердің жоқтығы мен азық-түліктің бітуі, медициналық көмектің болмауынан олардың арасында түрлі эпидемиялық аурулар тарады. Жұмысқа орналастыру барысында қоныстанушылар жұмыс таба алмай, бір шаруашылықтан екіншісіне көшу барысы жиіледі.

Депортацияланған халықтар облыстар бойынша бір-бірімен байланыстар жасамау үшін шашыратылып орналастырылды. Оларды қатал тексеруден үнемі өткізіп отырды. Олар рұқсатсыз ешқайда бармады. Көрші ауылдардағы туыстарымен араласуға қатал тыйым салынған еді. Жамбыл облысының өзінде депортацияланғандарды бақылау үшін 11 комендатура тағайындалды. Жергілікті қазақ халқы депортацияға ұшыраған барша халықтарға көмектесіп, қамқорлық жасады.

Бүгінде сол кезеңдерде әкелінген түріктердің аймақтық орналасуы жағынан Жамбыл облысында республика көлемінде екінші орынды иеленеді. Мұнда Қазақстандағы барлық түріктің 34,6% шоғырланған, соның ішінде 36,6% ауылдықтар және 24,6% қала тұрғындары. Егер ауылдықтарды алатын болсақ, онда олардың басым бөлігі осы облыстың Жамбыл, Меркі, Байзақ аудандарында тұрады. Жамбыл облысы бойынша – Меркі ауданындағы Меркі, Жамбыл және Нововоскресеновка ауылдарында; Байзақ ауданындағы – Сарыкемер, Түймекент, Ровное, Құмжота ауылдарында; Жамбыл ауданындағы – Пригородное және Асса ауылдарында; Шу ауданының – Шу қаласы, Алға және Кемер ауылдарында шоғырлана орналасқан. 2013 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша Жамбыл облысындағы түріктердің саны – 29354 адамға жеткен екен. Бұл облыс халқының 32,4 %-ын құрайды [15, 205 б.].

1944 жылдың 8 ақпанынан 1944 жылдың 13 желтоқсанына дейін «Қордай ауданына арнайы қоныс аударушыларды орналастыру және жұмыспен қамту туралы мәліметті» қарастырсақ, қонысаударушыларды елді-мекендерге орналастыру тәртібі кестеде келтірілген.

Кесте – 2. Қордай ауданына арнайы қоныс аударушыларды орналастыру және жұмыспен қамту туралы мәлімет

№	Елді-мекендер атауы	Кулактар		Немістер		Қарашай		Шешендер		Балқар		Барлығы	
		отба-сы	адам	отба-сы	адам	отба-сы	адам	отба-сы	адам	отба-сы	адам	отба-сы	адам
1.	Роза-Люксембург					96	358	63	221			159	579
2.	Красный рисороб							26	95			26	95
3.	Буденный					43	148					43	148
4.	Молотов	3	11			19	64	27	102			49	177
5.	Трудовик	194	480	52	162	128	452					374	1094
6.	Сталин					43	143					43	149

7.	Панфилов					78	304					78	304
8.	Степное	171	550	9	23	45	169					225	742
9.	Луб.завод	34	83			49	206	42	174			125	469
10.	Талапты					108	393					108	393
11.	Жаңа-тұрмыс							40	171			40	171
12.	Шоқпар	4	14			48	117	49	241			101	352
13.	«Искра Ленина» колхозы							145	357			145	537
14.	Чкалов							142	612			142	612
15.	Кеңес							59	267			95	267
16.	Пром. прод.	8	15			9	35	19	75			35	125
17.	Гос. учреж.					1	9	3	9			4	18
18.	Комин- терн					79	344			36	170	115	514
19.	Куйбы- шев					45	128			51	184	98	366
20.	Қара-ке- мер									36	139	36	139
21.	Қы- зыл-сай									32	128	32	128
22.	М.Т.С.	4	9									4	9
Барлығы:		418	1162	61	185	791	2930	615	2464	155	621	2040	7362

Мұрағат дерегінен көргеніміздей 1944 жылдың 23 маусымына дейін ауданда 2040 отбасы 7362 адам тіркелген [16].

1944 жылдың 9 желтоқсанында 50 эшелонмен Грузиядан түрік, күрді, хемшилдер депортацияланды. Күрділер үшін бұл депортациялау үрдісінің екінші толқыны болды. Қазақстанға 11 эшелон 20634 адам әкелінді. Әзірбайжан территориясында қалғандары құжаттарына әзірбайжан ұлты деп өзгертіп қуғыннан аман қалды. Облысымызға Грузиядан депортацияланған күрділердің 3351 адамнан құралған 797 отбасындағылардың 1665-і балалар болды. Күрділерді көшірмес бұрын олардың дүние-мүлкі, малдары тәркіленіп алынды. Өздері НКВД-ның қатаң бақылауында жүк вагондарымен әкелініп, облыс пен аудандарға бөліп орналастырылды [3, с.155].

1944 жылдың 10 желтоқсанында Жамбыл темір жол станциясына екі эшелон депортацияланғандар тағы да әкелінеді. Олар азық-түлік пен жылудың жоқтығына сүзек ауруымен ауырып 5 адамы қайтыс болады [3, с.155].

1945 жылдың 1 қаңтарында Кеңес-герман соғысы кезеңінде Солтүстік Кавказдан арнайы қоныстанушылар саны 900 мыңнан 1 млн. 209 мыңдай адам болған. Ал, осы 1945 жылдың 1 қаңтарында Қаз КСР НКВД тізімі бойынша есепте тұрғандардың саны – 232593 отбасы, яғни 815319 адам тіркелген. *1941-1945 жылдары 12 этностар мен этникалық топтар депортация үрдісіне ұшыраған. Архив құжаттарындағы нақты деректерден байқағанымыздай Жамбыл облысына депортацияланғандар саны әлдеқайда көбірек. Олардың жалпы саны 128 171 адам болған.*

Кесте – 3. 1941-1945 жылдары Жамбыл облысына депортацияланғандар саны

№	Депортацияланған этностар	Адам саны
1.	Немістер	20994

2.	Финдер	8000
3.	Поляктар	22051
4.	Қарашайлар	20285
5.	Шешендер	20035
6.	Ингуштер	847
7.	Аварлар	500
8.	Балқарлар	24469
9.	Қырымшақтар (тек біздің ғана облысқа орналастырылған)	4224
10.	Түрік, күрді, хемшил тағы да басқалары	6766
Барлығы		128 171

Саяси жер аударуға ұшыраған этностар мен этникалық топтар сталиндік зобалаң нәтижесімен көптеген қиыншылықтарға ұшырады. Кеңес-Герман соғысының алапат шығындар әкелуіне қарамастан мемлекет департациялау үрдісіне қосымша шығын шығарды. Саяси жер аударылғандарды көшіру, күтіп алып орналастыру үшін арнайы қаржы бөлінді. Ол қаржының көбісі депортацияланғандарды қабылдаған жергілікті халықтың қаржы есебінен толықтырылды.

Қортындылай келе, соғыс жылдары басым қарқынмен өткен депортация үрдісі Жамбыл облысының полиэтностық сипатын тереңдете түсті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С. Шаяхметов Н.У. Қазақстан халқы Ассамблеясы: тарихи очерк/ Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С. Шаяхметов Н.У. Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С. Шаяхметов Н.У. – Алматы: Раритет, 2010. – 328 б.
2. Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономия немцев Поволжья ликвидировать...» // История СССР. – 1991. – №9.
3. Бугай Н. Иосиф Сталин – Лаврентию Бери: «Их надо депортировать...»: документы, факты, комментарии. Сборник статей. – Москва: Дружба народов, 1992. – 288 с.
4. Маймақов Ғ, Қалмұратов М, Байқонақов Е. Қазақстанның көпэтностылығының қалыптасу жолдары. Шымкент 2015ж. – 28 бет.
5. Жамбыл облысының мемлекеттік мұрағаты: 282 қ., 1- т., 252-іс, 6 бума.
6. Жамбыл облысының мемлекеттік мұрағаты: 282 қ., 1- т., 252-іс, 8 бума.
7. Рысдаулет М.Мәңгілік ерлік. Алматы.2012. – 352 б.
8. Мусаев В.И. Политическая история Ингерманландии в конце XIX-XX века. –
9. 2-е изд. СПб. 2003. 386 с.
10. Мұрағаттағы 282 – қордың, 1 – тізіміндегі, 548 – ісінің, 36 – бумасы құжаттарды парактасаңыз көңіліңізге қаяу түсіретін деректер мен дәйектер бар
11. Рысдаулет М. Жамбыл облысы 75. Жылнама-шежіре. Алматы. Тайман . – 544 б.
12. ЦГА РФ, ф. 5451, оп. 12, д. 212, л. 283.
13. ЦГА РФ, ф.5451, оп.1, д. 25, л.175.
14. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД и МВД СССР) // Социологическое исследование. – 1990. – № 11. – С. 103-114.
15. Панеш Э.Х., Ермолов Л.Б. Месхетинские турки // Вопросы Истории. – 1991. – № 9-10. – С. 208-223.
16. Айтжанова А.О. Түріктердің Қазақстанға келу тарихы мен қазіргі жағдайы.// М.Х.Дулатидың 515 жылдығына арналған «М.Х. Дулати – тарихи танымы және қазіргі кезең» тақырыбындағы «VIII Дулати оқулары» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Тараз: Тараз университеті, 2014. – 359 б.
17. Жамбыл облысының мемлекеттік мұрағаты: 6 қ., 1- т., 437-іс, 35 бума.

МАЙДАННАН КЕЛГЕН ХАТТАР

С.Т. Тайман,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, тарих ғ.к., доцент
Қызылорда қ., Қазақстан*

Адамзат баласы пайда болғаннан бері адамдар арасында, мемлекеттер арасында әртүрлі қақтығыстар, жанжаддар өрбіп, оның соңы үлкен соғыстарға ұласып жатты. Жаңа жерлер мен ықпал ету аймақтары үшін де басқыншылық соғыстар жүргізілді. Соның бірі 1941-1945 жылдар болған Ұлы Отан соғысы. 1418 күн мен түнге созылған алапат бұл соғыс сол дәуірдегі ең алапат соғыстың бірі, бірі емес бірегейі.

Сол кездегі Кеңес Одағының басқа халқымен бірге жауды талқандап, жеңіске жету ісіне қазақ халқының қосқан үлесін, қазақстандық жауынгерлердің майдан жолдарында жеңіс туын көтеріп өткендігі, Ұлы Отан соғысы жылдарында біздің қандастарымыз қатыспаған бірде-бір үлкен шайқас болмағандығы туралы, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан экономикасының дамуының көптеген аспектілері отандық тарихшылардың еңбектерінде қамтылған. Қамтылған десек те майданнан келген хаттар әлі де толық зерттелген жоқ деп есептеуге болады. Бүгінде мұрағатта сақталған майдандық хаттар соғыс тарихынан қызықты мәліметтер бере алады. Жалпы алғанда майданнан келген хаттар – өмір ырқына бағынбайтын құжат болып есептеледі.

Майданнан келген хаттарды сыртқы түріне, рәсімделуіне байланысты оларды бірнеше топқа бөлуге болады. Олар конвертке салынған хаттар, пошталық карточкі немесе ашық хаттар және қарапайым дәптер беттеріне жазылып, үшбұрышты етіп бүктелген хаттар.

Ұлы Отан соғысы басталысымен майданнан елге, елден майданға жазылған хаттар саны күрт өседі. Соғыс жағдайында елдегі баспа қызметі конверттер мен ашық хаттар толық көлемде шығарып үлгере алмай жатты, оның үстіне майданның алғы шептеріне бірінші кезекте қару-жарақ, азық-түлік, сонан соң ғана пошта салынған қаптар жеткізілді. Жауынгерлердің елге жазған хаттарын жіберуге конверттер жетіспеді. Осындай қалыптасқан жағдайда халық «солдаттық» деп атап кеткен үшбұрышты хаттар пайда болды. Үшбұрыш хаттар қалай жасалды? Олар қарапайым дәптердің парағын әуелі оңнан солға қарай, сосын солдан оңға қарай бүктеп, бүктелмеген жері қалыптасқан тік бұрышты үшбұрыштың ішіне қайырылып енгізілді. Бір ерекшелігі бұндай хаттар конверт секілді желімделмеді және оларға пошталық марка жапсырылмады, себебі хаттар міндетті түрде әскери цензурадан өтетінін білген жауынгерлер оны желімдемей, хаттың сыртына жіберілетін мекенжайын ғана жазып отырды. Ұлы Отан соғысы кезінде майданнан жазылған хаттарда далалық пошта мөрі мен оның жіберілген күні ғана жазылды. Жауынгерлерге хат жазғанда әскери бөлімнің орналасқан жерін көрсетуге қатаң тиым салынды.

Бүгінде мұрағат қорларындағы сақталып қалған майдандық хаттарды зерттей келе, қатардағы жауынгерлердің елге хат жазатын дәптері болмаған жағдайда майданда жиі қолданылатын плакаттың сыртын немесе радиограмма бланкісін пайдаланғанын байқаймыз.

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жылдарында аз болса да әртүрлі көлемдегі конверттер де шыққан. Олардың ішінде кездесетіндерінің негізгі көпшілігінің көлемі 15х13 см – болып келеді. Бұл конверттердің сыртында патриоттық сарындағы иллюстрациялық суреттер мен мәтіндер жазылды. Мәселен, «Неміс басқыншыларына өлім (Смерть немецким оккупантам)», «Жауынгерлік (Воинское)» кейде «Майданнан хат (Письмо с фронта)» деп жазылса, суреттер көбінесе майдан мен тылдағы ерен ерліктер тақырыбына арналды. Мұрағаттарда, мұражай қорларында сақталған хаттардың көпшілігінде Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі кеңес әскерінің әскери қимылдарынан көрініс, кеңес жауынгерінің мылтықпен ату сәтін бейнелеген тұлғасы және т.б. берілген. Сонымен қатар бұл суреттер астына «Били, бьём, и будем бить!!!», «Преследовать раненого немецкого зверя по пятам и добить его в его собственной берлоге», «Стреляю так: что ни патрон, то – немец!», «Мы можем и должны

очистить советскую землю от гитлеровской нечисти» деген мәтіндегі патриоттық сөздер де жазылған.

Соғыс жылдарында майдандық хаттардың келесі бір түрлері карточка хаттар мен пошталық ашық хаттар арнайы қатты қағаздан жасалды және көп жағдайда конвертсіз жіберіліп отырған. Ұлы Отан соғысы кезінде шыққан барлық пошталық карточкаларда карточкана даярлаған баспа туралы, карточка жасауға берілген сұраныс саны, оның шыққан жылы мен сату бағасы міндетті түрде жазылды. Барлық карточкалардың сыртында соғысты бейнелейтін үйіне хат жазып отырған автоматты жауынгер суреті немесе кішкентай қызды бауырына қысып, фашистерден қорғап тұрған кеңестік жауынгер бейнесі және ордендер, ленталар, мәңгі алау секілді иллюстрациялық, символикалық суреттер салынды.

Ұлы Отан соғысы кезінде майданнан жазылған пошталық карточкалар, ашық хаттар мен үшбұрышты хаттарда міндетті түрде шифрланған үш мөрдің түрлері кездеседі. Олардың бірі – КСРО далалық поштасының мөрі. Мөрде далалық поштаның нөмірі мен кеңестік биліктің символикасы болып есептелетін ортасында орақ пен балға бейнеленген қызыл жұлдыз суреті болды. Хат сыртында әскердің атауы мен түрі, олардың орналасқан жері туралы ақпараттар қатаң әскери құпия ретінде берілмеген. Ал, елден келген хаттар әскери бөлімнің далалық поштасының нөмірі бойынша жіберіліп отырған. Далалық пошта нөмірлері пошта қызметінде хат жіберуші және алушының мекенжайын білдіретін болған. Келесі мөрдің бірі хат қабылдаушы пошта қызметінің белгісі болды. Ол мөрде пошталық қызмет орнының индексі көрсетілді. Майдандық хаттардағы үшінші мөр – әскери цензураның белгісі болды. Майданнан келген немесе майданға келген хаттар міндетті түрде әскери цензурадан өтіп тұрды.

Қорғаныс комитетінің 1941 жылы 6 маусымдағы «Пошта-телеграф хабарлымдарына саяси бақылауды күшейту шаралары туралы» қаулысына сәйкес жауынгерлерге хатқа әскери мәліметтерді жазуға, кроссворд, шахмат түрінде шартты белгілерді қолдануға тиым салынды. Хат көлемі де төрт беттен аспау керек болды [1].

Отандық деректану ғылымы 1941-1945 жылдары майдан хаттарды мазмұнына қарай үш топқа бөліп жіктейді. Олардың біріншісі сауатты майдангерлердің Қазақ КСР Жоғары Кеңесіне, билік органдарына жазған хаттары, екіншісі мерзімді басылымдарға газеттер мен журналдарға арналып жазылған хаттар, үшіншісі отбасына, жақын туыстарына, достарына жазылған хаттар.

Бірінші топтағы хаттарды «билікке хат» категориясына жатқызуға болады. Мұндай хаттар Ұлы Отан соғысы кезіндегі қоғамдық, психологиялық көңіл-күйді білдіреді. Бұл хаттар біржағынан майдангерлердің сол кездегі елде қалыптасқан жағдайға байланысты халықтың рухын көтеру мақсатында жергілікті билік органдарындағы партия қызметкерлеріне жазылды. Отан тарихының жанашыры, ұлттық салт-дәстүрлеріміздің қорғаушысы Б. Момышұлы 1943 жылы 18 наурызда Қазақ ССР Халық комиссарлары советінің төрағасы Оңдасыновқа жолдаған хатында қазақ солдаттарының бойында жауынгерлік қасиеттерді тәрбиелеу жөнінде өз ой-толғаныстарын былайша жеткізеді: «Мен өзімнің ұрыстағы тәжірибемнен солдаттардың бойында жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде халықтардың басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы аса зор екеніне көзім жетті. Өзімнің қолжазбамның жазылмаған тарауларының бірін жоспарымда: «Жігітті жауынгерлік қасиеттерге тәрбиелейтін қазақтың игі дәстүрлері» деп атадым. Қазақ халқының өткен тарихындағы барлық жақсы дәстүрлер бүгінгі таңда қайта салтанат құруға тиіс. Халық даналығының алтын қазынасы біздің жетістігімізге айналып, біліміміз бен тәжірибемізді байытып, істерімізге қолқабыс жасауға тиіс. Тарихымызда даңқты қазақ жігіттері – Исатай, Махамбет, Амангелді және тағы басқалардың ерлік істері біздің қазіргі заманғы жігіттеріміздің дәстүріне айналуы керек – жастарымыздың оларды нашар білетіні қандай өкінішті десеңші» деп жазған [2].

Бұл топта сонымен қатар ұжымдық хаттар және жеке құттықтау хаттар, жерлестердің әскери ерлігі туралы хаттар, өтініш хаттар, алғыс хаттар құрайды.

Екінші топтағы хаттар жергілікті газет журналдарға, белгілі қаламгерлерге, интеллигенция өкілдеріне жазылған жеке және ұжымдық хаттар болып бөлінеді. Мәселен жыр алыбы атанған Жамбылға майданнан хаттар көп келген. Қоршаудағы Ленинград халқы Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» жырын жарға жапсырып қойып, сол жыр рухымен тыныстады. Жамбыл ақын жауынгер хаттарына жырмен жауап беріп отырған. Толассыз хат толқынын жауапсыз қалдырмау мақсатымен майдандық газеттер «Жамбылдың почтасынан» атты хабар беріп тұратын болды. «Жауды жоюға» «Майдандағы қызыл әскер» газеті 1943 жылғы 20 ақпанда 13 (549) санында «Жамбылдың поштасы» аталатын мақалада былай деп жазды: Артиллеристер Қалияқбар Қыздарбеков және Егор Удалов өз батареясының атынан «Қымбатты ақын сіздің өлеңдеріңіздің бізге қаншалықты қажеттігін айтып жеткізу қиын. Өлеңдеріңіз бойға қуат бітіріп, жауды талқандауға рухтандыра түседі. Жаудың адам күші мен техникасын күнітүні бірдей жойып жатырмыз. Фашистке бұдан да қатты күйрете соққы беретіндігімізге сізге сенім береміз» – деп жазады [3]. Комбат Бекішев Хакім Сабит Мұқановқа жазған хатында: «Ақтөбедегі ұлттық бригада комбат болып қызмет етеміз. 23.2.41 – Қызыл Армияның жиырма төрт жылдық тойын неміс басқыншыларымен күресіп отырған уақытта өткіздік... жуырда майданға аттанғалы отырмын. Сәке, жұмысшы кедей табына жарық күн туғызған партия үшін, болашақ өмір үшін қызмет етемін. Керек болған уақытта қанымды, жанымды құрбан етем. Інің Хакім» [4]. Дәл осындай Жасақбаев Ғұзайырдың хатында «Бүгін комбат екеуіміз кезекті «аң аулауға» аттанып, ең алдыңғы қатардағы бір зәулім теректің басына шығып алып отырдық. Көп отырдық. Көзге ештеңе түсе қоймады. Біз отырған жерден... 150-200 метрден дұшпан шебі басталады. Дүрбімен қадағалап-ақ қараймыз... ақыры іліктірдік. Қолда отырған телефон арқылы команда берілу-ақ мұң, ызаланған артиллеристер зеңбіректің зәрін төге түсті. Сөйтіп, бүгін жиырмадан аса қаңғып келген фашистің жанын келмеске кетіріп, бір машинасын талқандап: – «Аздау соқты-ау» деп қалжындап отыр едік комбат екеуіміз» – деп жазады [5].

Майдандық хаттардың мұндай түрін жастарды патриоттық сезімге тәрбиелеу, елді жауға қарсы күресте, жеңісті жақындатуда аянбай еңбек ету, қазақстандықтардың майдандағы ерліктері, олардың елге деген сағынышын білдірген өлең хаттарда құрайды. Бұл хаттарды публицистикалық хаттар деп те атауға болады. Бұл топқа жататын майдандық хаттар мерзімді басылымдарға редактордың қайта редакциялауынан өткеннен кейін ғана жарияланып отырды. Сонымен қатар, майдангерлердің елдегі және майдандағы оқиғаларға жеке көзқарастары, эмоциялық пікірлері жазылған хаттары болды. Олар сол кезеңдегі қатаң партиялық цензуралық тексеруден өтті. Сол кезеңде мерзімді басылымдарға майдандағы, әскердегі қиыншылықтар жөнінде кейбір шынайы оқиғалар жазылған хаттар мүлдем жарияланбады, тіпті оларды сол мезетті жойып отырды.

Үшінші топтағы хаттар – майдангерлердің отбасына, жақын туыстарына, достарына жазылған хаттары. Бұл хаттар сол бір ел басына күн туған қатерлі шақта еліне деген сағынышын баяндайтын, тума-туыс, туған жерге деген махабат пен жауды ертерек жеңіп елге оралсақ деген армандардан сыр шертетін хаттар. Кескілескен шайқастың ортасында жүріп ұрыс арасында қолы қалт еткенде жанын шүберекке түйіп отырып жазған осы хаттар майдангердің елге деген шексіз сағынышын білдіреді. Бұл көздің жасы сіңген хаттарда түпсіз терең ой, мәңгілік махабат пен қалың ормандай қайғы-қасірет бар.

Бұл топтағы хаттардың ерекшелігі – мерзімді басылымдардағы құрғақ арнайы мәліметтер мен репортаждарға қарағанда, кескілескен ұрыс арасында әрбір әріпін әдемілеп, сөздерін жинақтап, сөйлемдерін мәнерлеп, майын тамызбаса да, майдан алаңында болып жатқан оқиғаларды және хат иесі туралы нақты мәлімет береді. Осы сақталған майдан хаттарының арқасында бізде сұрапыл соғыс жайлы майданда өткен әрбір күн жайлы түсінік қалыптасады. Сонымен бірге майдандық хаттардың ішінде жүрек тебіренісін өлең жолдарымен білдірген жауынгерлерде көп болған. Солардың бірі Жаңақорған ауданы, «Екпінді» ұжымшарының тұрғыны Пазылбек Қалыбековтың майданға аттанып бара жатып, 1942 жылғы 15 шілдеде өлеңмен жазған хаты. Хат былай басталады:

Аттанып кетіп барам майданға мен,
Қоштасып алтын бесік қайран елмен.
Мен бәлкім оралармын, оралмаспын,
Артымда белгі болып қалсын өлең,

– деп одан әрі майдандағы сәтін былай деп өлеңмен жырлайды:

Аз қалды алғы шепке аттанармыз,
Демеңдер кетті ғой деп хат-хабарсыз.
Бұл күндер көшкен бұлттай өте шығар,
Қауышып аман-есен шаттанармыз,

– деп аяқтайды. Пазылбек соңғы хатын 1943 жылы шілдеде жазып, содан хабарсыз кеткен [6].

Бұл хаттардан хат иелерінің жүрегінде Отанына деген үлкен сүйіспеншілік пен жауларына деген өшпенділіктен басқа өздерінің уайым-қайғысы, қуанышы мен арман-тілектері бар қарапайым адамдар екенін түсінеміз. Жауынгерлердің бір мезгіл тыныс алған кездерінде окопта отырып жазған үшкіл хаттары ауылда қалған аналары мен сүйген жарларының, іні-қарындастарының көңіл-сенімдерін нығайтып, Жеңіс жолындағы еңбекке деген құлшыныстарын арттыра түскен.

Майданнан келген хат – бір отбасының жәдігері. Өкініші, сол хаттардың көпшілігі бүгінде сақталмаған. Сондықтан да Ұлы Отан соғысының тарихын тереңінен зерттеу, соғыстың беймәлім тұстарын аша түсу, аға ұрпақтың ерлігін жастарға үлгі ету, соғыс тағылымдарын жанаша зерделеу, тарихшылардың міндеті мен парызы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Постановление ГКО от 6 июля 1941 г. «О мерах по усилению политического контроля почтово-телеграфной корреспонденции» // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С.35.
2. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.1. – Алматы, 2000. 38-39-бб.
3. Құлбек Ергөбек. Жүрек қанымен жазылған хаттар. // Егемен Қазақстан. 26 наурыз. 2015ж.
4. ҚР ОММ 1634 қор., 1-тізбеғ 226 іс, 114-бет
5. ҚР ОММ 1634 қор., 1-тізбеғ 226 іс, 85-бет
6. Жаңарған Жаңақорған, Алматы, «Әл-Фараби». – 1998 ж.

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫ

С. Т. Тайман,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
тарих ғ.к., доцент*

Қ.Б. Бектұрғанов,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің магистранты
Қызылорда қ., Қазақстан*

Түркістан халықтары ұлттық тәуелсіздігінің күрескері және идеологы Мұстафа Шоқайдың ісі мен болмысынан қандай да бір мін табуға тырысушылық көбіне кеңес соғыс тұтқындарына «сатқындар» ретінде қараушылыққа байланысты. Мұндай пікірлердің авторлары соғыстың бастапқы кезінде қалыптасқан күрделі жағдайды және тұтқындар құбылысын тудырған басқа да факторларды еске алумен басын қатырмайды. 1941 жылдың жазы мен күз айларында кеңес әсерлерінің барлық майданда аса ауыр жеңілістерге ұшырауы кеңес солдаттының неміс тұтқынына қалай түскенін, әсіресе, мұнда адами факторлардың маңызды рөл атқарғанын анықтайды.

Мұстафа Шоқай соғыс тұтқындары – түркістандықтардың есеп-қисабын жүргізген жұмысы жөніндегі жазбасында: «Тұтқындар екі категорияға бөлінеді: тұтқын қызыл әскерлер, яғни шын мәніндегі әскери тұтқындар және кеңес үкіметінің еріксіз еңбекке пайдаланғандардан, кеңес сотының шешімімен өкіметке қарсы түрлі іс-әрекеттері және қылмыстары үшін сотталғандар, яғни жай тұтқындар» [1, 148 б.] деп көрсетеді.

Мұстафа Шоқай екінші категорияға жататын әскери тұтқындарды барлық неміс лагерьлерінен ұшырастырады. Батыс Қазақстан облысы Қаратөбе ауданының тұрғыны Хисметолла Абдрахманұлы Мұстафа Шоқаймен Погеген лагерінде кездескен кезінде әкесі Әбдірахманның молда болғандығы, мешіт ұстағандығы, 1937 жылы «халық жауы» ретінде сотталғандығы, 1941 жылдың наурыз айында армияға шақырылған кезінде Орал қаласының түрмесінде отырғандығы турасында хабарлайды [2, 95 б.]. Армияда Хисметолла Литваның Критенг уезіндегі №349 құрылыс батальонында жұмыс істейді, қолына мылтық ұстамаған. Соғыс 22 маусымда сағат 4-те басталады, сол күні тұтқынға өз еркінмен түстім деп ағынан жарылады.

Мұстафа Шоқайдың неміс лагерьлерін аралауы және тұтқындармен араласуы олардың тұтқынға қалай түскендігі, мұнда сағат сайын, күн сайын өмір үшін күресуге мәжбүр екендігі туралы адам сенгісіз сұмдық жағдайлардың бетін ашады.

Олар туралы М. Шоқай: «Тұтқындар арасында жер аударылғандардың балалары немесе атылып кеткен буржуйлар мен кулактардың туыстары көп кездеседі. Олар, бұл жас адамдар, кеңес өкіметі үшін және жат отан үшін шынында да соғыспаған болуы керек» деп ой түйіндейді.

Бұл туралы бірнеше мысал келтірейік.

- Созақбайұлы Задырханның әкесі бұрынғы болыс ретінде он жылға сотталыпты.
- 21 жастағы Айнабай Әбілдаұлының әкесі кәмпескеге ұшырап, сотталып кеткен. Жетімдіктің күйін кешеді, қорлауға ұшырады, «болыстың баласы» деп жұмысқа да алынбады.
- Қызылорда облысы Қазалы ауданының тұрғыны 20 жасар Демікбай Ақшаұлы да әкесінің кәмпескеленіп, сотталып кеткені жөнінде айтып береді.
- Әбдуәлім Сұлтанқұловтың әкесі төре ретінде тәркіленіп, айдалып кетеді. Өзі институтқа қабылдамайды [3, 241 б.].

Кейбір тұтқындар ендігі жерде Германияда қалғысы келетіндерін білдіреді. Мұстафа Шоқай жұмысқа кешіккені үшін, ұжымшар пішенін өртеген үшін, қалыңмал бергені үшін, кеңеске қарсы үгіт жүргізгені, кеңшар мүлкіне зиян келтіргені, ұжымшарда жұмыс жасаудан бас тартқаны, колхоз пішенінде арамшөп табылғаны, т.б. қылмыстары үшін сотталып, жер аударылған, содан әскерге алынып, тұтқынға түскендері жөнінде көптеген материалдар жинастырады.

Мұстафа Шоқайдың жеке мұрағаттық қорында соғыс тұтқындарының құжаттарын сараптап, Қызыл Армия солдаттарының тұтқынға түсуінің себептерін анықтаумен қатар, олардың сандық құрамына да өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді. Себебі зерттеулерде 1941 жылға дейін орын алған ұрыстардың құрбандары есепке алынбаған. Мысалы, Қажыгерей Әуталиев (1912 жылы туған, Гурьев қаласының тұрғыны; Сувалки лагері), Әшір Ақиұлы 1939 жылы Латвияда, Айхан Дәріжанұлы 1940 жылы Эстонияда тұтқынға түскен. Латвия мен Эстонияда болған бұл адамдар Кеңес Одағын өз отаным деп есептемеген, өз мемлекетінде өмір сүргісі келеді. Неміс лагерьлерінде осы пікірді ұстанған, тұтқынға өз еркімен түскен басқа да тұтқындар болған [5, 280 б.].

Мұстафа Шоқай 1941 жылдың 26 тамызынан желтоқсанына дейін Дебица, Сувалки, Лемберг, Ярослав, Деба, Просток, Эбенрод, Погеген, Ченстохов деген және басқа да неміс лагерьлерін аралайды. Олардағы жалпы мобилизация бойынша майданға алынған қазақстандық тұтқындардың оннан тоғызы винтовканы қалай ұстап, қолдануын білмеген болып шығады. «Тіпті кәсіби қызыл әскерлердің біраз пайызы винтовканы білмейді. Өте көп қазақстандықтар әскери қызметті әскери саптан тыс ретте: арбалы керуенде, ат бағушы, аспазшы ретінде, қоймада, интендеттық жұмыста өткізеді», – дейді М. Шоқай.

Қысқаша айтқанда, М. Шоқай тұтқындарды тек бейбіт мамандықтарға ғана ұсынады, ол бірде-бір адамды әскерге ұсынған жоқ. Түркістан легионына тұтқындарды іріктеу 1942 жылдан басталады, ал бұл кезде Мұстафа Шоқай тірілер қатарында болмайтын. Тұтқындар жөніндегі біздің есебіміз толық емес, себебі М. Шоқайдың жеке мұрағаттық қорында Просткен, Едлин, Эбенрод және басқа да лагерьлердегі тұтқындар тізімі жоқ болып шықты.

Сонымен тұтқындарға көмек қолын созып, олардың тірі қалуы үшін күрескен М. Шоқайдың терең гуманистік қадамын әр саққа жүгіртуге ешбір негіз жоқ. «Ит үреді, керуен көшеді» дейді қазақ. Мұстафа Шоқай есімі қазақ халқымен мәңгі бірге өмір сүреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: 3 томдық. – Алматы: «Қайнар», 2007. 2-том. – 392 б.
2. Кәкен А. Түркістан легионы. – Астана. «Полиграфия» баспасы, 2000. – 140 б.
3. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2014. XI том – 544 б.
4. Шәкібаев С. Үлкен Түркістанның күйреуі: документальды повесть. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968. – 264 б.
5. Есмағамбетов К. Л. Әлем таныған тұлға. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2008. – 504 б.

М. ШОҚАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС МӘСЕЛЕЛЕРІ

С. Т. Тайман,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
тарих ғ.к., доцент*

Н.Б.Әзімов,

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік
университетінің магистранты
Қызылорда қ., Қазақстан*

Саналы ғұмырын Түркістанның тәуелсіздігі мен тұтастығы үшін арнаған Мұстафа Шоқай 1924 жылы Түркістан ұлттық комитетіне мүше болады. 1924 жылы 23 қарашада Түркістан ұлттық комитеті атынан Берлинде өткізілген конгресске Мұстафа Шоқай, Зәки Уәлиди Тоған, Абдулкадир Инан, Абдулуақап Мұрат және Әлімжан Тоған қатысты. 1925 жылы 9 мамырда аталмыш комитеттің Еуропадағы соңғы жиналысы өткізілді.

Тбилисиде 1919 жылы Мұстафа Шоқайдың тікелей араласуымен құрылған славян, грузин және түрік халықтары одағы 1921 жылы Грузияның тарауы нәтижесінде Еуропаға қарай жайыла түскен еді. Стамбулда және басқа да Еуропа қалаларында жасалған әрекеттердің нәтижесінде эмиграциядағы орыс емес халықтардың көсемдері Польшаның көмегіне сүйенген. Ресейдің отар елдерімен тағдырлас Польша үкіметі езілген ұлттар өкілдеріне достық құшағын ашуда кешікпеді. Өз мүдделері тұрғысынан әрекет жасайтын алпауыт империялар сияқты емес, терезесі тең дәрежеде қатынасатын одақтас іздейтін эмигрант көсемдері үшін Польша ең қолайлы мемлекет еді. Сонымен қатар, осы кезеңде Кеңестік Ресейдің Польшаға қарсы айрықша дұшпандығы бар еді.

Польшаның жасаған көмегі арқылы эмигранттарға «Прометей» қозғаласын құрудың сәті түсті. Бірнеше тілде басылымдар шығаратын бұл қозғалыстың ортақ үні Парижде 1926 мен 1938 жылдары француз тілінде үздіксіз жарияланған «Прометей» журналы болатын. Осылайша, «Прометей» қозғалысы алғаш рет журналда көрініс тапты. Уақыт өте келе «Прометейдің» өрісі кеңейе түсіп, ол Ресей қол астындағы отар елдердің барлығын қамтыды. Мұстафа Шоқай

және басқа да «Прометей» мүшелерінің ортақ іс-шаралары нәтижесінде Парижде 1934 жылы 11 мамырда «Кавказия, Түркістан және Украина халықтары достық комитеті» құрылды. Украиндық А.Шульгин төраға болып сайланған комитеттің алағашқы бас қосуында Мұстафа Шоқай төраға орынбасары болып сайланған.

1931 жылы Шығыс Түркістандағы Құмыл аймағында халық көтерілісінің бастауымен бірге Мұстафа Шоқай мен «Яш Түркістан» ұйымына тағы да бір міндет жүктелді. Ол Шығыс Түркістан ұлттық майданын жүргізу міндеті еді. Мұстафа Шоқай Түркістан ұлттық майданын таныту үшін Еуропаның ең үлкен саяси және мәдени орталықтарында, атап айтсақ Париж бен Берлинде, Варшава және Лондонда бірер конференция өткізеді. «Яш Түркістанда» Шығыс Түркістан мәселесіне қатысты маңызды құжаттар да жарияланады.

Міне, Мұстафа Шоқайдың осыған ұқсас әрекеттері нәтижесінде шетелдегі түрік халықтары мен озбырлық көрген өзге ұлттар өз араларындағы мәдени және саяси байланыстарын нығайтып, коммунизм мен фашизмге қарсы басқа да саяси топтармен ынтымақтастығын арттырды. Грузин, украин және казактар белсенді түрде ат салысқан осы ұйым арқасында «Прометей» тобы жаңа сипат алды. Осы уақыт аралығында Мұстафа Шоқай асқан қажыр қайрат пен үлкен саяси біліктілік нәтижесінде Түркістан ұғымын әлемдік саясат сахнасында іргелі мемлекет деңгейіне көтерді. Сол арқылы бұған дейін Еуропаның саяси ортасына беймәлім болып келген Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы үлкен маңызға ие болды.

Әйтсе де, 1939 жылы қыркүйекте Алманияның Польшаға басып кіруімен «Прометей» өте маңызды қамқоршысынан айрылды. 1940 жылы неміс әскерлерінің Парижді жаулап алуымен мүлде қолдаусыз қалған журнал жабылуға мәжбүр болды. Польшаның басып алынуы және оның Алмания мен Кеңестер Одағы тарапынан бөлініске түсуі, оның үстіне Алман-Кеңес басқыншылық пакті «прометейшілдердің» арманын көкке ұшырды.

«Гитлер де, Сталин де залым. Бірі – әсіре ұлтшыл, нацист, ал екіншісі – интернационалист болып көрінгеніне қарамастан екеуінің де саясаты мен залымдығы тең дәрежеде», – деген Мұстафа Шоқай достары А.Шульгин, Мір Якуб және Ное Жорданиямен бірге барлық отандастарын Алман-Кеңес коалициясына қарсы бірігуге шақырды. «Прометей» журналының 1940 жылы сәуірде шыққан соңғы нөмері финдердің қаһарманша табандылық танытуынан шабыт алып, оқырмандарын «оба мен тырысқақ» арасында таңдау жасамауға үндеді [1, 18 б].

1939 жылы бұрқ еткен дүниежүзілік екінші соғыс Шоқайдың ес білгеннен бері халқы үшін жүргізіп келе жатқан күресін тоқтатқандай болды. Соғыс кезінде Парижде кітап оқып, Гитлер мен Сталиннің ақыры немен тынатыны жөніндегі сұраққа жауап іздеп жүргенде, 1941 жылы маусым айында нацисттер тұтқындап концлагерьлерге алып кетті. Оған Кеңес армиясынан тұтқынға алынған Түркістандық әскерлерден алда құрылатын легиондарға басшылық жасау ұсыныс етілді. Шоқай бұл ұсыныстан үзілді кесілді бас тартты. Өйткені оның алда жалда Кеңес Одағын құлатып Түркістанды қолға түсіретін болса, Нацистердің еліне тәуелсіздік бермейтінін, тіпті ол аймақты большевиктерден арман қанайтынын, әділетсіздік пен зұлымдық жасайтына күмәні жоқ еді. Содан лагерьлерден Париждегі үйіне қайтып бара жатқанда 1941 жылы 27 желтоқсанда Берлин қаласында беймәлім жағдайда көз жұмды және сонда жерленді [2].

Мұстафа Шоқай тоталитарлық жүйені барынша жек көрді. Гитлерді «нацист», Сталинді «интернационалист» деп атағанымен екеуінің де саясаты зұлымдыққа негізделген деп түсінді. Өзінің «1936» атты еңбегінде «Кеңестік Ресейде бар нәрсе тек Сталинге байланысты. Шошқалар торайласа, сиырлар бұзауласа, егіннен мол өнім алынса – осының бәрі Сталиннің арқасы, қызметі болып табылады. Демек, бұл елде Сталинсіз шошқа торайламайды, бидай өсіп-өнбейді» – деп Кеңестік жүйені қатты сынға алды. Бұл оның демократиялық көзқарастағы тұлға екенін көрсетеді [3, 12 б].

1938 жылдың 28 қаңтарында Сталин мен Молотовқа КСРО ІХК-нің Мемлекеттік қауіпсіздік жөніндегі бас басқармасының 7-бөлімінен жапон генералы Саваданың Польшада ғана емес,

Парижде, Берлинде, Прагада, Бухаресте және Стамбулда «Прометей» ұйымымен байланыстар орнатуда белсенді қимылдап жүргені жөнінде құпия хабар жеткізіледі.

Бұл бағыттағы мәліметтер, Кеңес өкіметінің Еуропадағы басқа бір барлаушысы арқылы түскен жағдайда да, М. Айқарлының қаншалықты маңызды іс-шараларға жұмылдырылғанын көрсетеді. Себебі, М. Шоқайдың «Прометей» ұйымында да көрнекті тұлғалардың бірі болғандығы анық. Ол туралы таратылған қауесеттерге, украиндықтар, грузиндер мен әзірбайжандардың, түркістандықтар, башқұрттар мен татарлардың осы ұйымда бастарының түпкілікті қосылмауына, басқа да қиындықтардың туындауына кеңес барлаушының қатысы болғандығы көп дәлелді қажет ете қоймас [4, 58 б].

Қортындылай келе екінші дүниежүзілік соғыс туралы Мұстафа Шоқайдың өз сөзімен түйіндейміз. «Сіздер, немістер өздеріңізді «Еуропадағы ең мәдениетті халықпыз» деп санайсыздар. Егер сіздердің мәдениеттеріңіз менің көріп жүргендерім болса, онда мен сіздерге тұтқындардың шеккен азабын көрулеріңізді тілеймін. Сіздер XX ғасырда өмір сүре отырып, XIII ғасырда Шыңғыс ханның жасаған зұлымдығынан асып түстіңіздер. Мәдениетті халық екендіктеріңізді айтуға хақыларыңыз жоқ. Егер, сіздер, осыған байланысты маған «ату» не «асу» жазасын берсеңіздер, қарсылығым жоқ. Мұндай мәдени қоғамда өмір сүргеннен гөрі өлгенім артық».

Әдебиеттер тізімі:

1. Қыдырәлі Д. Түркі дүниесінің тұғырлы тұлғасы. // «Мұстафа Шоқай – Алаштың алып тұлғасы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. – Қызылорда: Тұмар, 2015. – 208 бет.
2. <http://qazaqtimes.com/article/8537>.
3. Бахтиярұлы М. Мұстафа Шоқай және ұлт тәуелсіздігі. // «Алаш мұрасы және тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Қызылорда: Көкжиек, 2017. – 208 бет.
4. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 544 б.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ

Г.С. Тілеуқұлов,

*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, тарих ғ.к.
Шымкент қ., Қазақстан*

Ұлы Отан соғысы еліміздің тарихындағы ең қиын және ерлікке толы кезең болды.

Соғыс кезінде кеңес армиясы қатарына 1 млн. 200 мың қазақстандық жауынгер шақырылды. Қазақ жерінде Отанды қорғау үшін 11 атқыштар, 3 кавалериялық дивизия; 7 атқыштар бригадасы; 1 миномет полкі; 1 автобатальон; 6 автоматшы батальондар жасақталды [6].

Өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін 700 мың адам еңбек армиясына мобилизацияланды.

Орта Азия Әскери Округ (САВО) қолбасшының бұйрығына сәйкес Шымкент қаласында 1941 ж. желтоқсан айында 102 атқыш дивизиясы жасақталынып, 1942 ж. ол алғы шептерінде шайқасты. Бұл дивизияның қалыптасуын генерал-майор П.Е.Ловягинге жүктелді. Дивизия құрамында Қазақстан, Қырғыстан, Өзбекстан азаматтары шақырылып, жалпы 1173 әскер қызмет етті [2].

1943 жылы Оңтүстік Қазақстаннан әскер мен флоттың қатарына, қорғаныс саласындағы өндіріс пен құрылыс жұмысына 136 мың 653 адам шақырылса, оның 124 мың 544-і Қызыл

Әскер жауынгерлері атанды (12109 адам еңбек отрядтарына жіберілді). Оның 100 мыңы қайтыс болып, хабарсыз кетті. Орта Азия әскери округінің наряды бойынша республиканың халық шаруашылығының қатарына 20311 адам шақырылды [3].

Соғыс жылдарында Оңтүстік Қазақстан облысында майдан үшін 300 медбике, госпиталға 127 медбике, әскери-санитарлық пойызға 62 медбике дайындалды, тек Шымкент қаласындағы оқытушылар институтында 326 пулеметші, 58 гранат лақтырушы дайындалды. Чугуев әскери-ұшқыштар училище көшірілінді [1].

Соғыстың алғашқы күнінен бастап майдан шебінде қазақстандықтар отансүйгіштіктің биік үлгісін көрсетті. Мәскеуді қорғауда қазақстандықтар ерлікпен соғысты. Мыңдаған оңтүстік қазақстандықтар да Мәскеуді ерлікпен қорғап, қайсарлықпен табандылықтың үлгісін танытты.

Сталинград, Курск шайқастарында қазақстандықтар ерлікпен соғысты. Днепр маңындағы шайқаста 123 қазақстандық жауынгер Кеңес Одағының батыры атағын алды.

Сталинград шайқасының ауыр кезеңдері басталды. Ауыр шайқастарда мыңдаған қазақстандықтар айрықша көзге түсті. Солардың ішінде Сайрамнан шақырылған Ботабай Садықов фашистердің 13 танкесінен басқа да көптеген техникалар мен мыңға жуық неміс солдаттарының көзін жойды. Үкімет қазақ халқының ұлы Ботабай Садықовтың ерлігі мен батырлығын жоғары бағалап, Кеңестер Одағының Батыры атағын берді [4].

Днепр үшін шайқаста 69-атқыштар дивизиясынан 52 жауынгер Кеңестер Одағының Батыры атанды. Бұл құрама Ташкент облысында жасақталды. Оның жеке құрамы негізінен Оңтүстік Қазақстан облысынан шақырылғандардан жасақталған болатын.

Днепр батырлары ішінде Ж.Сүлейменов пен Т.Қаумбаев болды. Ержүректіктердің взводы Днепрді кесіп өтті, Қауымбаев қайталанбас ерлік жасады. Үкімет оның ерлігін жоғары бағалап, Кеңестер Одағының Батыры атағын берді.

Отан үшін жан пида бергендердің қатарында Арыс (қазір Ордабасы) ауданындағы Төрткөл ауылының тумасы Қарсыбай Спатаев та болды, оған КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 17 сәуіріндегі Жарлығымен Кеңестер Одағының Батыры атағы берілді. 51-ші армиясы, 4-ші кавалерия корпусы 61-ші кавалериялық дивизиясының 13-ші дербес атты-артилериялық дивизионының қызыләскері Қарсыбай Спатаев 1942 жылдың 23 қарашасында Сталинградтың Оңтүстік-батыс бөлігінде фашист басқыншыларымен болған шайқаста табандылық көрсетіп, өзінің минометімен жаудың взводқа жуық солдаттарын жойды. 1942 жылдың 26 қарашасында Шарнумовский селосында батарея үш жағынан немістердің жаяу әскерімен бірге 36 танкісі лап қойды. Тірі қалған тек минометшы Спатаев пен бір ғана мина. Батыр ең соңғы минасымен бірге жау танкісінің астына түсіп, ары қарай өткізбей көзін құртты [3].

Қазақстандықтар партизан қозғалысына белсена қатысты. Украина мен Белорусь партизан отрядтарында 3000-нан артық қазақстандықтар болған. Солардың ішінде оңтүстік қазақстандық Зиямат Хусанов та болған. 1944 жылдың қантарында З.Хусанов Югославиядағы «Түркістан легионы» бөлімшесіне тап болған. 1944 жылдың 15 мамырында жолдастарымен келіскен З.Хусанов пен тағы 21 адам айқаса жүріп, легионның казармасынан қашып шығады да, партизан жағына өтеді. Солдаттардың интернационалды батальоны фашистермен аянбай күреседі, күтпеген жерден бірде Югославия жерінде, біресе Болгария аумағында әртүрлі диверсиялар ұйымдастырады. 1944 жылдың 22 ақпандағы КСРО Жоғары Кеңесінің Жарлығы бойынша З.Хусановқа Кеңестер Одағының Батыры атағы берілді [3].

Берлин үшін болған соғыста, Рейхстагқа жеңіс туын тігуге лейтенант Қошқарбаевтың взводы, басқада қазақстандықтар қатысқан. Европа антифашистік қозғалыстарында және Берлин үшін болған қырғын шайқаста қатысқан 150 қазақстандықтар Кеңес Одағының батыры атағын алды.

Ұлы Отан соғысында көрсеткен ерлігі үшін 615 қазақстандық жауынгерлер, оның ішінде 109 қазақ әскері Кеңес Одағының Батыры және Халық Қаһарманы деген ең жоғарғы атақпен

марапатталды. 110 қазақстандық Үшінші дәрежелі Даңқ орденінің толық иегері атанды. Ұлы Отан соғысының ең басты қасіреті – шамамен 500 мыңға жуық қазақстандық жауынгер соғыстан оралмады [5].

Оңтүстік Қазақстан облысы мен Шымкент қаласының барлық жерінде әскерге шақырылған ерлердің орнына әйелдерден кадрлар дайындау жұмысы кең етек жайды. Соғыстың алғашқы жылдарында 3346 адам алмастырылды, оның ішінде жоғары білікті жұмысшылардың саны – 1062 адамды құрады. Шымкент теміржол көлігінің жұмысшыларының даярлау жөніндегі курстар ұйымдастырылды, бұл курсты 1762 адам бітірді. «Мақтаарал» кеңшарынан 100-ден астам әйел тракторға отырды. Ащысай комбинатында 793 әйел жұмыс істеді.

Шымкент теміржол желісінің жастары «Қазақстан комсомолы» танкі бөлімшесін жасақтау жөнінде бастама көтерді. Олардың бастамасын облыс ғана емес, республиканың барлық жастары қолдады. Бұл мақсатқа 3 млн. 436 мың сом жиналды.

75 жастағы атақты палуан Қажымұқан ұшақ құрастыруға өзінің 100 мың сомын аударды. Құрастырылған ұшақ 1-Прибалтика майданының бомбалаушы полкына жолданып, 23 жастағы Шалабаев деген үздік ұшқышқа тапсырылған. Ұшақтың бортында «Қажымұқаннан ержүрек қазаққа» деп жазылды. Шалабаевтың есебінде 220 әскери ұшу тұрды. Бұл ұшақпен Шалабаев Жеңіс шеруіне қатысты [2].

Жауынгерлік техника құрылысына «Ақтас» колхозының төрағасы Б. Оңдасынов өзінің жеке жинаған ақшасынан 166 мың сом, «Бірлік» колхозының төрағасы А. Жүсіпов 65 мың сом, «Қызылабад» колхозының төрағасы М. Избасаров 170 мың сом өткізді.

Сайрам ауданындағы «Қызыл жұлдыз» ұжымшарының жастары Мәншүк Мәметова атындағы танк колоннасын құрастыру жөнінде бастама көтеріп, тапқан табыстарын қорғаныс қорына аударды.

Соғыс жылдарында Қазақ жеріне 1,5 млн. эвакуацияланған және депортацияға ұшыраған халықтар келді.

Алыста орналысқан Шымкент еліміздің майдан шебінен өнеркәсіп кәсіпорындарында, ұйымдарын көшіріп әкелген орынға айналды. Шымкент 26 ірі кәсіпорынды қабылдады. Майдан шебінен: Киевтен – химия-фармацевтикалық зауыт; Воронежтен – машина жасау зауыты (пресс-автомат зауыты); Кременчуг қаласынан – қалалық электростансасы; Харьковтен – «Красный зеркальщик» фабрикасы, шұлық фабрикасы, «Червонный промин» тігін артелі; Рязань облысынан – Донков зауыты; Мәскеу қаласынан – алкоид зауыты, мақта-жіп иіру фабрикасы т.б. [1].

Облысқа және Шымкентке адамдар Борисов, Ворошиловград, Запорожье, Калинин, Ленинград, Одесса, Киев, Могилев, Новгород қалаларынан көшіріліп әкелінді.

КСРО сәулет академиясының, әлемдік экономика және саясат институтының, география институтының қызметкерлері мен Моссовет атындағы театрдың әртістері келді. Соғыс жылдары 22 балалар үйлері қабылданды, олардың 18-і ауылдық жерлерге орналыстырылды, олардың ішінде 3 балалар үйі – 430 польшалық балаларымен бірге. Тек қана 1943 ж. дейін Отүстікке 18.834 ересек және 11.187 16 жасқа дейінгі балалар эвакуацияланған [6].

Облысқа 3350 адамнан астам жаралылары бар 10 госпиталь әкелінді, мұнда 6489 адам емделді. Мектептер, педучилищелер, техникумдар, ауыл шаруашылық оқу комбинаттары босатылып, госпитальдар мен балалар үйлеріне берілді.

Оңтүстік Қазақстан облысының тұрғындары қызыләскерлердің жанұясы мен соғыс мүгедектеріне ерекше ілтіпат көрсетті. 307 адам 331 сомнан көмек алды, 578 бала балалар бақшасына орналастырылды.

Шымкентіктер азат етілген аудандарға да ұдайы көмектесіп отырды. Орджоникидзе атындағы орта мектептің мұғалімдері мен оқушылары Ротов облысындағы азат етілген аудандардың балаларына жәрдем көрсету жөніндегі жастардың бастамасына қызу үн қосты.

Әскери қызметшілердің отбасылары мен соғыс мүгедектеріне де қайырымды көмектер көрсетті. 1700 отбасы бау-бақшалық жер телімін алды. 1300 адам қоғамдық тамақтандырумен, 600 бала балалар тағамымен қамтылды. Әскери қызметшілердің отбасыларына қорғасын зауытының ұжымы қайталанбас жәрдем көрсетті, майдангерлердің 950 балаларына асхана ашылды. Балалардың бір бөлігі пионер лагерлерінде демалды.

Соғысжылдарында Оңтүстік Қазақстанның өнеркәсіп және көлік салалары көшбасшылыққа айналды. Леңгір көмір, Ащисай қорғасын зауыты, мақта және химия кәсіпорындары белсенділік көрсетті. Химфарм зауытының жұмысшылары «Оңтүстік Қазақстан» танкі колоннасына 72060 сом, облигация түрінде 17950 сом жинады. Шымкент ет комбинатында 1941 жылдың қазан айындағы жоспарын мерзімінен бұрын орындады. Комбинатта нормасын орындамаған адам болған емес.

Соғыс кезеңінде 1944 жыл өте есте қалар жыл болды. Пресс-автомат зауытында слесарь И.В.Яковлев үш жылдық норманы орындады. Бұл жұмыс уақытын тиімді пайдалану мен бірнеше жаңашылдық процесстерді енгізудің нәтижесінде қол жеткізді.

1944 жылы май зауыты да өнімнің барлық түрлерін шығару жөніндегі тапсырманы мерзімінен бұрын орындап шықты. Бас инженер К.И.Орликтің басқаруымен инженерлер, техниктер мен жұмысшылар өндірістің өнімділігін арттыру жөнінде ауқымды жұмыстар атқарды.

Еңбек өнімділігі 7,2 пайызға дейін өсті. Зауыттың ұжымы нормадан тыс 58 тонна жоғары сапалы май өндірді. Зауытта жалпы үнемділік 600 мың санды құрады. Сабын қайнату цехының ұжымы жақсы еңбек етті. Үздік бригадары қосымша 100 мың келі май мен 150 келі сабын өндірді [3].

Майдан мен тыл үшін жүк тасымалдауда негізгі салмақ Шымкент темір жолы бөлімшесіне түсті. Оның үстіне бұл бөлімше Қазақстанның оңтүстік-шығыс аудандары мен Орта Азия республикаларын майданмен байланыстыратын күре жолға айналды. Сондықтан Шымкент темір жолы бөлімшесінің рөлі бірнеше есеге артты, жолдың өткізуші қабілетін көтеру, разъездер мен тораптарды дамыту, қосымша жолдар төсеу, паровозды вагон паркін ұстау және толықтыру жөнінде шаралар қабылданды.

Оңтүстік Қазақстан облысы еліміздің аса маңызды ауылшаруашылық аймағына айналды. Ол майданды және Орал, Сібір және Еділ бойының ірі өнеркәсіп орталықтарын астықпен, маймен, жүнмен, қамтамасыз етті, майданға жеміс-жидектер мен көкөністер жіберіп отырды. Соғыс жылдарында облыс Отанымызға 2 млн. пұт ет, 800 мың литр сүт, 100 мың ірі қара мал және 1 млн. артық қой және ешкі терісін, 44 мың 80 пұт жүн, 2 млн. 120 мың пұт астық берді.

Соғыс кезінде ауылшаруашылықта да күрделі өзгерістер болды. Облыста механизатор кадрларының жетіспеушілігі өткір мәселе күйінде тұрды. 29 МТС-та тракторшыларды даярлау жүріп жатты. Алғашқы жинақтау курсына 1654 адам оқыды. Бұл техникадан басқа, машинаны басқару мен жүргізуді жоғары сыныптардағы 2500 оқушы игерді. Облыс бойынша еңбек жарыстары ұйымдастырылынды. Мамыр айындағы жарыстарға қосыла отырып тракторшы – әйелдер жиналыстарда Даша Гермаш пен Паша Ангелинаның үндеулерін талқылады, нақты міндеттемелер алды. Исмаилованың тракторшылар бригадасы (Шорнақ МТС) 1942 жылы облыстық біріншілікте жеңіп, комсомол сыйлығын алды. 1943 жылы да біріншілікте алға шықты. Жас патриоттар әр тракторда 2 нормаға қол жеткізді, жанар майды 15 пайызға үнемдеді.

Облыста 142 мақта жинайтын бригада, 177 ауылшаруашылық техникаларын жөндейтін бригада құрылды. Бригада 1370 соқа, 1520 малалаушы, 115 култиватор және алқаптардан жиналған көптеген техникаларды жөндеді. 1944 жылы Оңтүстік Қазақстан аудандарында 2965 мақташылар звеносы құрылды, звенолардың қатарына 14820 адам тартылды. Звеноларға 1628 гектар жер берілді. Звенолар жоғары өнім өсіру мен жинап алуда ауқымды жұмыстар жүргізді. Астық бойынша құрылған 486 жоғары өнімді звенолардың 342-сі алған міндеттемелерін орындап шықты.

Мақта жинау науқанына Шымкенттің көптеген жастары мен оқушылары қатысты.

Оңтүстік Қазақстан Қазақстандағы мал шаруашылығы өркендеген ірі облыстардың бірі. Соғыс жылдарында Отанымыздың жас патриоттары мал басын ұлғайтуға, жас төлдерді сақтауға және мал шаруашылығының өнімділігін жақсартуға ерекше күш-жігермен қол жеткізді.

1942 жылы мал шаруашылығында облыстың 962 жастары еңбек етті. Қаратас ауданының еңбекшілері мал басын көбейту жөніндегі жоспарларын 203-пайызға асыра орындады. «Комсомол» ұжымшарында жастар 100 саулықтан 111 төл алды.

1942 ж. маусымында облыс еңбекшілері Ленинград тұрғындарына 287 бас мал, 160 центнер шұжық, 35 центнер мал майын және 80 центнер өсімдік майын, 120 центнер ұн, 270 центнер жемістер қағы мен көкөніс, 30 центнер жаңғақ, 170 центнер кондитер тағамдарын, 560 литр шарап аттандырды [3].

Ұлы Отан соғысы кезінде Оңтүстік Қазақстан облысының 51 азаматтары Кеңес Одағының батыры деген атаққа ие болды [5].

Қорыта айтқанда, оңтүстік қазақстандықтар Ұлы Отан соғыс жылдарында майдандағы жауынгерлерінің және тыл еңбекшілерінің ерліктері Отан тарихында ғана емес әр бір ұрпақтың жүрегінде мәңгі сақталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.Исмаилов. Вечная гордость народа. Ш., 2005.
2. А.Исмаилов. Во имя Победы. Ш., 2005.
3. Өлке жастары – отты жылдарда. Құжаттар жинағы. Ред. алқа Қ.Төретай. Ш., 2006.
4. Қазақстандықтар Сталинград шайқасында. Құжаттар жинағы. Ред. алқа Қ. Төретай. Ш., 2009.
5. Герои Великой Победы – Казахстанцы. Под ред. С.Ф.Мажитова., в 2-х т. А., 2016.
6. История Казахстана. Документы и материалы (1917-2012). Под ред. Б.А.Джапарова., А., 2017.

ВЗГЛЯД НА ВЕЛИКУЮ ОТЕЧЕСТВЕННУЮ ВОЙНУ ИЗ СОВРЕМЕННОСТИ: ПОДВИГИ КАЗАХСТАНЦЕВ ПО ЗАЩИТЕ РОДИНЫ

М.Д. Шаймерденова,

*Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова, к.и.н., профессор
г. Алматы, Казахстан*

Не бывает так, чтобы человек пропал без вести

Ассамблея народа Казахстана с момента ее создания особое внимание уделяет воспитанию молодежи. Патриотизм сегодня – это один из факторов безопасности государства и поэтому современная молодежь, как строители современного Казахстана, являются носителями культурного наследия и исторической памяти народа Казахстана. Уже много лет Ассамблея народа Казахстана проводит мероприятия, посвященные памятным, скорбящим событиям 20-40-х годов XX века. Мероприятия, посвященные памяти умершим от голода, холода и сопутствующих им болезням в результате голода 20-х, 30-х годов, памяти погибшим в годы репрессий и депортаций, памяти погибшим в годы Великой Отечественной войны. Горькие страницы нашей истории – как историческая память не должна быть стерта из памяти живущих. Не случайно Президент Казахстана Н.А. Назарбаев поднял вопрос об опережающей модернизации общественного сознания, о необходимости изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей [1]. Без знания истории нашей страны, истории отдельных личностей страны, внесших свой вклад в становление и развитие

страны, без знания истоков истории которые уходят в прошлое мы не построим достойное будущее.

В этом году в городе Кызылорда был проведен форум «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» – «Память во имя будущего», посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода». И мы, наше поколение, вновь и вновь обращаем свой взор на не столь отдаленное трагическое историческое прошлое нашей страны, очевидцами которых являлись наши родители. Мы, как живые свидетели воспоминаний наших родителей, можем рассказывать о том сложном и не однозначном для понимания времени.

К сожалению память о Великой Отечественной войне уходит от нас все дальше и дальше, когда поколение участников и свидетелей тех исторических событий остается все меньше и меньше, можно сказать единицы их осталось живых. Послевоенное поколение постепенно уходит из жизни и события тех лет начинают меркнуть в памяти последующих поколений. И кто как не мы, живые свидетели отголосков того времени, знаем как становится необычайно важным хранить и ценить те крупницы памяти, которые остались у нас. Следует сохранить историческую память наших предков и донести ее до потомков.

В Казахстане практически каждая семья потеряла родных или близких в Великую Отечественную войну. Сегодня, оглядываясь назад, мы видим весь трагизм того времени и по-особому относимся к документам архивов и рассказам старшего поколения. Героизм казахстанцев в Великую Отечественную войну отражен в памятниках, мемуарах, документальных и художественных фильмах, в книгах о войне. Но еще есть семьи, которые передают из поколения в поколение истории своих предков, что особенно ярко видно в праздник Дня Победы 9 мая, когда проходит по всему миру, в том числе и в Казахстане, – шествие под названием «Бессмертный полк» [2]. Полк Бессмертный потому, что солдаты и офицеры уходили не в бой, а они уходили в бессмертие. Сколько разных историй и сколько известных и неизвестных подвигов можно узнать, общаясь с людьми разных возрастов.

Наша семья оказалась также в числе тех, кого горе войны не обошло стороной. Поэтому хотелось бы в рамках этой статьи рассказать о том, как, практически 70 лет спустя без вести пропавшие на войне обретают имена, судьбы солдат и офицеров, пропавших без вести на фронтах войны становятся известными. Это становится возможным благодаря архивам и работе поисково-краеведческих отрядов и клубов. Это взгляд на войну из настоящего времени. И это боль, которая, не смотря на прошедшие годы, всегда остается в семье.

Семья нашей мамы приютила семью депортированных немцев – женщину по имени Зина с ребенком, муж которой воевал, а затем погиб на фронте, а родители умерли в дороге во время переезда в Казахстан. Как мама рассказывала, к сожалению, ребенок той женщины был болен, и как они не старались вместе с врачами лечить ребенка, спасти его не удалось. Зина осталась одна и продолжала жить в нашей семье, даже после того, как мама вышла замуж. Зина принимала роды у мамы, так как раньше казашки рожали дома. И я, как и все мои братья и сестры родились, благодаря помощи нашей тети Зиной, которая полюбила нашу семью как свою родную, а мы ее. Так и стала тетя Зина нашей қындық-шеше (крестная). Мама рассказывала, что когда я родилась, она приговаривала: «Маленькая Зиночка родилась».

Меня отдали в школу с русским языком обучения, и первые дни мои одноклассники не могли выговаривать мое длинное и, как им казалось, сложное имя – Меңдығаным. Они меня дразнили и коверкали мое имя. Я плакала и говорила, что хочу другое имя и тогда мама вспомнила: «Ойбай, анау бейшара біздің баба Зинамыз, көзін жапқанын алдында өтінішпен айтқан – «менде ешкімім қалмады, жолда вагонда барлығынын жұлдызы өшті, кішкентай Меңдығанымның атын Зина деп қоя салшы, ешкімім қалмасада, атым қалсын осы өмірде». Біздің баба Зинаның аты қалсыншы, Зина боласын енді».

С тех пор мое второе имя стало Зина. Я стала откликаться не только на свое казахское имя, но еще и на имя «Зина». Дав мне второе имя, мама таким образом оставила память об этой

женщине. Баба Зина до конца своей жизни так и прожила в нашей семье и была родным для нашей семьи человеком. Так меня до сих пор и зовут Зиной мои одноклассники, родственники, друзья детства. И только поступив в университет, я снова стала называться своим настоящим именем. Часто меня все спрашивают, – почему Зина, а не Маша, или Мария. Все же твое имя начинается с буквы «М», а не с буквы «З». Но они не знают, что меня называли именем Зина в честь депортированной немки, у которой в дороге погибла вся семья, а семья моей мамы взяла ее к себе. И мы жили все одной дружной семьей.

А также семья папы взяли к себе жить одного парня немца, который так и жил с семьей папы, а когда папа женился, то забрал его с собой, так же как наша мама, выходя замуж, забрала с собой нашу бабу Зину. Этот парень немец научил папу многому, как рассказывал папа. Они мастерили столы, стулья, сундуки, ковать кровати. И у нас до сих пор есть стульчики и сундук сделанные папой и этим немцем.

Но, так как в те годы никто не задумывался об исторической памяти, никто из семьи не записывал истории, то у нас остались только воспоминания и вещи как живые свидетели, да мое второе имя. Считаю, что, крайне актуально и ко времени, Президент нашей страны поднял вопрос о формировании общенационального исторического сознания, которое связано с памятью каждой семьи и памятью всего народа Казахстана. Статья Главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [3] всколыхнула всю страну, пробудила воспоминания людей, которые были участниками и живыми свидетелями того не простого времени. Наша благодатная и гостеприимная земля стала родной для многих репрессированных людей и депортированных народов.

Помнящие те события стали стараться передавать свои воспоминания молодому поколению. И это не истории из книг, и не истории, придуманные или надуманные, это живые истории семей и их потомков. И эти воспоминания и есть фундамент для формирования общенационального исторического сознания, укрепления идентичности и единства на основе общей истории и общенациональной идеи в контексте реализации базовых идей и положений программной статьи главы нашего государства.

Уроки мира, которые мы проводили в Кызылорде в учебных заведениях, оказали большое влияние на молодежь, был виден их живой интерес, их удивление, как мы – живые свидетели тех времен – рассказываем о жизни тех, кто оказался волею судьбы на нашей гостеприимной земле. Или рассказы тех, кто пережив репрессии и депортации, остались жить на нашей земле, не стали возвращаться на свою историческую родину. Казахстан стал для них второй Родиной, покидать которую они не хотят, так как на самом деле Казахстан – это их Родина. Мы рассказывали, как мы жили, как мы делились последним, как мы не делились на наши и ваши, как мы учили друг друга и учились друг у друга, как мы вместе мечтали о будущем нашей страны и видели ее процветающей и единой, сильной и могущественной.

72 года – это много или мало? Много, потому, что вот уже не одно поколение живет после всех тех событий 20-30-х годов XX века и периода Великой Отечественной войны. Для молодежи же сегодняшнего дня это как для нашего поколения события Первой мировой войны или Великая Октябрьская социалистическая революция. Для нас же – это как вчерашний день.

Великая Отечественная война – война, которая стала священной, народной, война, в которой на защиту Отечества, Родины встал весь народ. Главной целью каждого воина стала борьба за счастливую жизнь будущих поколений. Цель, которая достигалась нечеловеческими усилиями. Ценой собственной жизни советские солдаты боролись за каждый клочок родной земли. Патриотические чувства были на высоте. А что значит патриотизм? Это чувство, которое делает народ и каждого человека ответственным за жизнь страны. И все понимали, что от их борьбы, от их победы зависит будущее страны и всех людей, а главное их детей и будущих потомков. Историческая роль Казахстана в Великой Отечественной войне неоценима, и она

есть основа национального самосознания. И мы прекрасно понимаем, что тот, кто не знает своего прошлого, не имеет будущего.

В 1939 году наш дядя Тусупбеков Куандық был призван на службу в Советскую Армию. Уходя на службу, он мечтал попасть в группу добровольцев дляправки в Испанию и воевать за трудовой испанский народ. Весь советский народ в те годы знал о гражданской войне в Испании и вся страна наша и народ старался оказать гуманитарную и дружескую помощь. Никто не оставался в стороне – все участвовали в сборе денег, продовольствия, медикаментов для испанского народа. Народ знал о принимаемых испанских детях нашим государством и постройках детских домов для них. Молодежь не просто мечтала, а делала все, чтобы оказаться в списке добровольцев, которых отправляли для помощи в борьбе на стороне республиканской Испании. Советский народ по настоящему проникся трагедией испанцев, чувством интернационализма.

Через два года началась Великая Отечественная война, которая для нашего дяди продлилась до 1944 года. Великая Отечественная война – это одна история и одна боль для всех, кто жил в Советском Союзе и кто сегодня живет уже в новых государствах на всем постсоветском пространстве. Для нашей семьи Великая Отечественная война – это большая утрата и боль, с которой так и ушел наш дедушка, не дождавшись своего сына с войны. В 1944 году наша семья получила весть о том, что Куандық Тусупбеков пропал без вести. О том, как его папа Куандық Нарманбетов и его дочери и зятья искали его, слали бесконечные запросы, ответы на которые приходили одинаковые, и как он всю свою жизнь, вплоть до своей смерти, ждал сына с войны я рассказала в статье, которая была опубликована в газете Литер 23 мая 2016 года: «Он не вернулся домой. До 105 лет отец ждал с войны сына» [4].

Наш дедушка каждый день выходил на околицу, садился на бревно у калитки и ждал с войны своего единственного сына, единственного продолжателя его рода. И весь аул знал, что вечером, переделав все свои дела, дед вновь выйдет на околицу, сядет на бревно и будет ждать своего ушедшего и без вести пропавшего на войне сына, вглядываясь в даль своими большими грустными, полными от слез глазами. Аульчане видели в его глазах боль, которую испытывает каждый казах, зная, что если сына нет, то и продолжения рода нет. И все же аульчане видели в его глазах и искорку надежды, что вот сын его вернется и его род продолжится веселым смехом внуков и правнуков. И время от времени аульчане видели застывшую улыбку на лице старца и задумчивый взгляд, устремленный вдаль. И каждый аульчанин думал, – как было бы здорово, если бы случилось чудо и сын старца вдруг вернулся домой живой и невредимый. Так думать всем было легче, чем смотреть на старца, который каждый вечер сидит на околице, поджидая сына, давным давно ушедшего воевать за освобождение своей Родины, своей земли от врага, посягнувшего на святую землю.

Позже, мы, его потомки, продолжали искать своего дядю. Мы отправляли запросы в различные организации, используя возможности сегодняшнего дня – Интернет, начиная от Министерства обороны Российской Федерации до государственных и военных архивов, переписывались с поисковиками России, Украины, Беларуси. Накануне 70-летнего юбилея Победы в Великой Отечественной войне 1-й Российский канал объявил о начале работы по поиску погибших и без вести пропавших во время войны в проекте «Помним. Подвиг народа». Я написала письмо о моем дяде, послала данные о нем и его фотографию [5].

Самым приятным было то, что мы нашли дядю Куандыка именно в год 70-летия Победы в Великой Отечественной войне. Оказывается он служил химиком во взводе химической защиты 1277 стрелкового полка 389 стрелковой дивизии Северо-Кавказского фронта. Об этом удивительном случае я рассказала в другой своей статье, которая была опубликована в газете Казахстанская правда 9 мая 1915 года: «Неизвестные страницы известной трагической войны» [6].

12 октября 1943 года от имени Президиума Верховного Совета СССР Куандық был награжден медалью «За отвагу». В наградном листке записано: «Тусупбеков Куандық награжден медалью «За отвагу» за то, что он, участвуя во всех боевых операциях полка по освобождению от немецких захватчиков Кавказа и Кубани все указы и приказания командования выполнял точно и в срок чем способствовал нашему общему делу освобождения Родины от врага». И было приписано: казах, колхозник, член ВЛКСМ. Наградной лист подписан командиром полка гвардии полковником Волошиным и начальником полка капитаном Матях. А также стояла печать заверенная начальником отдела кадров 9-й армии подполковником Дукельским.

Но медаль не нашла своего героя. И ни он сам, ни его отец, ни его сестры не знали об этой награде. 26 января 1944 года недалеко от села Зозовка Липовецкого района Винницкой области произошло одно из крупнейших танковых сражений Второй мировой войны. Куандық погиб в этом сражении и был похоронен в братской могиле крупного воинского захоронения. Погибшие солдаты в этом танковом сражении внесли свой вклад в Великую Победу одной из самых кровопролитных в мировой истории войне.

На территории крупного воинского захоронения – братской могиле – зозовцы установили Мемориал Славы. Связавшись с местным руководством, я им рассказала, что мой дядя участвовал в крупном танковом сражении под Зозовом. Они попросили подтверждающие документы, которые я и отправила. Получив подтверждающие документы, они позвонили мне и сказали, что рассмотрели документы, вписали имя Куандықа Тусупбекова на мемориальную доску [7] и приглашают меня с семьей на митинг 9 мая по случаю празднования Дня Победы в Великой Отечественной войне. А также, что они внесли меня в список выступающих на митинге. Было очень приятно, что местное руководство села Зозовки так внимательно отнеслось к документам, и вписала имя героя в мемориальную стелу.

Я связалась с послом Казахстана в Украине и объяснила ситуацию. Каково же было наше восхищение, когда посол ответил, что «Мы чтим память о погибших казахстанцах и все делаем, чтобы память о павших героях на чужбине осталась в памяти всех народов. Приезжайте, эта часть Украины очень спокойна, но все же военный атташе Казахстана в Украине обеспечит вам встречу в аэропорту и военное сопровождение до села Зозовки и обратно, а также мы пригласим для участия в митинге наших казахстанцев, находящихся в Украине. И это было здорово! Мы были благодарны такому стечению обстоятельств и нашему послу Казахстана в Украине. Наконец-то сбудется мечта отца героя – нашего дедушки – отвезти родную землю на место его захоронения, поклониться земле, которая его приняла. Да, не бывает так, чтобы пропадали без вести солдаты, защищавшие Родину.

Как горько, радостно и одновременно грустно вдруг стало. Горько от того, что отец героя Тусупбек ушел в мир иной, так и не узнав о том, что единственный сын покоится на земле украинской в месте крупного танкового сражения, в братской могиле, не узнав, что сын героически сражался, что сын был отмечен правительством за храбрость, мужество и смелость медалью «За Отвагу». Горько от того, что его родные сестры Жанипа и Анипа так и не узнали о том, что их брат героически сражался с врагом и награжден медалью «За Отвагу» и что покоится он в земле украинской. И что не пропал брат без вести, так как не бывает так, что человек пропадает без вести. Горько от того, что на самом деле род нашего аташки Тусупбека так и остановился на нем и нет у аташки Тусупбека ни внуков, ни правнуков, ни продолжения рода по мужской линии... .

Радостно и грустно от того, что все же мы нашли нашего родного дядю, мы знаем где он, мы знаем, что наш Куандық был отмечен правительственной наградой, что он мужественно защищал Родину, нас всех, чтобы мы мирно жили, чтобы над нашей Родиной светило яркое солнце и чтобы было спокойно и счастливо на нашей Земле. Радостно и грустно от того, что мы теперь с гордостью можем рассказывать нашим детям и внукам о том, какой у них был

их дәуаташка (старший дедушка) Қуандық по женской линии. Рассказывать им о том, что их дәуаташка героически погиб, защищая Родину ради того, чтобы они могли достойно жить, становились квалифицированными специалистами и могли достойно представлять себя не только в нашей стране, но и за рубежом.

Но, когда мы собрались ехать в Украину, мы вдруг задумались. После окончания Великой Отечественной войны ведь мы все думали, что никогда уже не будут разрываться снаряды, никогда больше не будут свистеть пули над головой, никогда слезы утрат не будут наполнять наши глаза, никогда потери родных и близких не будут заставлять страдать наши сердца. Но увы... Разрывались бомбы и летели пули в Чечне, взрываются бомбы и свистят пули в Украине. К сожалению, даже несмотря на предложенное сопровождение до места захоронения советских солдат, которую предложил посол Казахстана в Украине, мы что-то не решились туда ехать. Скорее всего не мы, а наши дети и внуки просто запретили нам ехать, сказав, что когда там будет мирное небо над головой тогда и поедите.

Вот так, наш дядя Куандық. Ты ждал 70 лет, когда же твои родные узнают, что ты не пропал без вести. Ты терпел 72 года и ждал, когда же упадет горсть земли родной казахстанской на место твоего покоя. Дорогой наш дядя Куандық, потерпи еще немного, пусть наступит мир на земле, где ты лежишь, и мы встретимся и обязательно положим горсть земли родной, горсть земли из мест твоего детства и юности. До встречи, наш дядя Куандық. Да, не бывает так, чтобы человек пропал без вести.

История одной, отдельной взятой семьи, – это и есть история нашего государства, подвиг одного человека становится частью общего подвига казахстанцев в Великой Отечественной войне. Взгляд из современности и поиски, спустя 70 лет еще подтверждают истину: **Не бывает так, чтобы человек пропал без вести.**

Список литературы:

1. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya. 02.06.2017.
2. Бессмертный полк шагает по Земле. <https://www.utro.ru/articles/2017/05/07/1326326.shtml>
3. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya. 02.06.2017.
4. Шаймерденова М.Д. Он не вернулся домой. До 105 лет отец ждал с войны сына. Литер. 23 мая 2013. № 89 (2247)
5. Помним... Ветераны Великой Отечественной войны. Тусупбеков Куандық. <http://www.1tv.ru/veterani/id=2598734>.
6. Шаймерденова М.Д. Неизвестные страницы известной трагической войны. Посвящается 70-летию Великой Победы. Казахстанская правда. 9 мая, 2015. № 87 (27963).
7. Мемориал Славы воинам Великой Отечественной войны. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Зозовка>.

**«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЗЫМ» халықаралық жобасы аясында
өтетін «Мәңгілік Ел: тарихи зердедегі жасампаздық қуаты» атты ғылыми-практикалық
конференцияның материалдары – Жезқазған, 2016**

**Материалы научно-практической конференции «Мәңгілік Ел: историческая память
во благо созидания» в рамках международного проекта
«ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО» – Жезказған, 2016**

**КАЗАХСТАН И ЯПОНИЯ:
ЕДИНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЯДЕРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МИРА**

*Иванэ Такахашии,
Япония*

Приветствую всех участников и гостей Форума «Память во имя будущего».

Я, Иванэ Такахашии, являюсь гостем и провожу свое исследование в Казахстане. Принять участие в данном Форуме является значимым событием во всем периоде моих исследований в Казахстане.

Форум, посвящен Дню жертв политических репрессий и голода. Ученые и эксперты, которые сегодня принимают участие, уже сообщили о жизни и судьбе японцев в Казахстане. Поэтому мне как историку и японцу очень интересно и важно участие в форуме.

Свое выступление мне хотелось бы посвятить общим для нас японцев и казахстанцев ценностям мира и безопасности.

Наверно жители большинства стран знают о трагедии Японии в XX веке, а именно Хиросиму и Нагасаки. Народ Японии всегда будет помнить эту трагедию и беречь будущие поколения. Здесь в Казахстане, я понимаю, что народ Вашей страны также ощутил горечь и последствия ядерных испытаний. И в этом вопросе уверен, что у нас одна философия – мир и безопасность во имя благополучного будущего наших поколений.

Я прочитал Манифест «Мир: XXI век» Президента Нурсултана Назарбаева и поддерживаю твердую волю Вашего Президента, Правительства и народа восстановить и создать мир и согласие во всем мире. Мир, где ядерное оружие не будет использовано против мирного населения.

Я уже знал, что Казахстан отказался иметь ядерное оружие сразу после обретения независимости и инициировал создание Безъядерной зоны в Центральной Азии с другими странами региона. Находясь сегодня в Казахстане, я ещё раз убедился, что он продолжает прилагать все усилия для этого. Хотел бы высказать свое уважение за решительные действия Казахстана во имя безопасного мира.

В Манифесте Рассела – Эйнштейна, о котором в своем Манифесте говорит Президент Назарбаев, указывается, что они сейчас говорят как члены этой или той нации, континента или вероучения, а как человечество, чье дальнейшее существование под сомнением. А именно следующее «...Вопрос суровый, ужасный и неизбежный: должны ли мы уничтожить человеческий род, или человечество откажется от войн?».

Мир полон конфликтов: все маленькие конфликты затмевает титаническая борьба между Коммунизмом и Антикоммунизмом». Шестьдесят лет назад главная угроза была структура холодной войны. Когда эта война кончилась, мы думали это тоже конец главных конфликтов.

Однако, как пишет Нурсултан Назарбаев в Манифесте «Мир. XXI век», дело идёт наоборот. Коммунистические страны почти исчезали, а бывшие главные антикоммунистические

страны Европы и Америки тоже ослабели. Новые индустриальные страны развиваются, а одновременно появляются негосударственные силы, в том числе террористические. Мы ещё не имеем стабильный порядок мировой безопасности, с помощью которого человечество может контролировать все отношения между странами или другими видами группы.

В своей позиции по ядерной безопасности, Казахстан и Япония имеют одно сходство. Мы не держим ядерное оружие и нельзя сказать, что мы – ядерные державы. Это означает, что мы на одной стороне и более зависим от международной среды безопасности. Насколько мир опасен, настолько же и мы находимся под опасностью. Мировая безопасность имеет самое важное значение для нас.

Я хотел коротко упомянуть об ещё одной трагедии – трагедии АЭС Фукусима-1, которая случилось в 2011 году, 5 лет тому назад. В префектуре Фукусима около 4,000 человек погибли из-за землетрясения и аварии на АЭС и 175,000 человек не смогли возвратиться домой через 2 года. Сейчас эта цифра снизилась, но ещё достаточно много людей остаются беженцами.

Через год после аварии открылся факт, что во время аварии была вероятность, что радиоактивное вещество ещё шире распространялось и могло достигнуть до ближних районов Токио. Я там живу возле Токио. Если бы это произошло, я бы не смог говорить перед вами здесь сегодня.

В Манифесте вашего Президента также есть такие слова: «Лучшие умы человечества XX века пророчески предупредили людей о том, что в будущей мировой войне непременно будет использовано ядерное оружие, которое уничтожит всё живое на планете». Поэтому Я надеюсь, что Казахстан и Япония ещё дальше будут сотрудничать друг с другом для создания устойчивой мировой ядерной безопасности.

Я вижу, что важным ресурсом процветания и стабильности Казахстана является мир и согласие народа. Желаю Вам сохранить и укрепить вашу дружбу и уважение друг к другу!

Спасибо за внимание!!!

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ТУҒАНЫНА 150 ЖЫЛ. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

К.Ж. Абдрахманова,

*Қарағанды мемлекеттік медицина университетінің аға оқытушысы.
Қарағанды қ., Қазақстан*

Қазақстан аумағында алғашқы саяси партия қалай құрылған? XX-ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаматтық қозғалыс тарихының өзекті мәселелерінің бірі, әрине, Алаш партиясының құрылуы, оның тарихи негіздері, саяси-әлеуметтік сипаты және қазақ тарихында алатын орны. Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары қоғамдық сұранысқа сай партия құру әрекетін бірінші орыс революциясы жылдары-ақ қолға алғандығы мәлім. Мұны алаш қозғалысы тарихын алғаш зерттеушілер де дәл сезіп байқаған. Бірақ олар бұл мәселеге тар таптық, партиялық методология тұрғысынан келіп, ұлт зиялыларының осы бағыттағы қызметін «буржуазиялық-ұлтшылдықтың» көрінісі есебінде бағытталған. Енді осы алғашқы партия құру әрекеті неден басталды және немен аяқталды, соған тоқталсақ.

1905 жылғы жаздағы революциялық өрлеу барысында патшалық билік еңбекші бұқаралық таптық наразылығына шет аймақтардағы орталық тәуелділіктегі елдердің өз бостандығы үшін қозғалысын қосып алудан қаймықты. Сол жылғы 6-тамыздағы мемлекеттік дума, жөніндегі патша манифесі басқа «бұратаналармен» бірге қазақ еліне де депутат сайлау құқын берді. [78] Осы жылы Ә.Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары сайлау науқаны сияқты күрделі саяси шараға араласа отырып ірі мәселеге кезекті. Қазақ қоғамында бұл уақытта белгілі бір қоғамдық позициядан үгіт-насихат жұмысын жүргізе алатын саяси ұйымдар жоқ еді. Міне осындай

жағдайда думаға даярлық мерзімнің тар қыспағына іліккен ұлт зиялылары тұңғыш рет саяси партия құру әрекетін қолға алды. 1905 жылдың соңына қарай Орал қаласында өткен бес облыстың (Ақмола, Семей, Торғай, Орал және Жетісу) делегаттық съезі «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» құру туралы шешім қабылдады.

Келесі 1906 жылы 10-маусымда Семей қаласында Мемлекеттік думаға қазақтардан депутат сайлайтын 150-ден астам қатысқан жиналыс болып, онда Павлодар уезі Сейтен болысының бастығы Темірғали Нүрекенов төрағалық жасайды. Жиналыста әңгімені Ә.Бөкейханов бастап, ол жиналысқа қатысушыларды «Халық еркіндігі» (кадеттер) партиясының бағдарламасымен таныстырып, соңында жиналыс осы партияға қосылу жөніндегі қаулы қабылдайды. Жарыссөзде сөйлегендердің арасында Шәкәрім Құдайбердіұлы да бар еді. («Семипалатинский листок» газеті, 1906, 13 маусым). [89]

Сонымен, саяси күрес жолына енді ғана түсе бастаған қазақ зиялыларының осы кезеңдегі саяси әлеуметтік бағдары, белгілі дәрежеде, Ресейдің радикалдық буржуазиялық партиясы–кадеттердің ұстанған бағытымен тоғысқандығы тарихи факті. Ал осы қазақ қоғамында пайда болған алғашқы саяси ұйым шынмен де бар болғаны ресейлік кадеттердің қазақстандық филиалы ма еді, жоқ әлде оны дербес саяси ұйым етерлік ерекшеліктері бар болды ма?

Қазақ кадеттерінің бағдарламасы Орал қаласында шығып тұрған «Фикер» (Пікір) газетінде (шығарушысы К.М.Тухватулин) жарық көрген. Онда қазақ жерін бүтіндей сол елдің меншігі етіп жариялайтын Заң қабылдау қажеттілігі, ішкі Ресейден көшіп келіп қоныстану толқыну тежек, қазақ жұмысшыларына еркіндік, теңдік беру, олардың мүддесін қорғайтын заңдар шығару, қазақ балары үшін мектеп, медресе, университеттер ашу, («Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ», – деп Ә.Бөкейхан ой түйсе керек) тағы сол сияқты осы жылы түрлі облыстарда жазылған петицияларда көтерілген талап-тілектер айтылды. [112]

Міне бұл келтірілген талап-тілектер жаңа ғана пайда болған ұйымның ресейлік кадеттердің қазақ топырағындағы тікелей көшірмесі болмағандығын көрсетсе керек. Бұл арада қазақ зиялыларының ресейлік кадеттерімен байланысын жоққа шығаруға болмайды, Оған дәлел ретінде қаралып отырған мезгілде Ә.Бөкейхан, Б.Қаратаев, С.Жартөрин сияқты қазақ зиялыларының осы партияға мүше болғандығы, ол Ә.Бөкейхановтың 1917 жылы жазға дейін осы партияның Орталық Комитетінің мүшесі болғанын айтса да жеткілікті. Сонымен бірге, орталық езгіге қарсы жалпыұлттық бас көтеру толқынында пайда болған бұл алғашқы саяси ұйымның жалпы демократиялық, жалпы ұлттық мұрағаттар үшін күресуді өзіне міндет етіп қойғандығын жоққа шығару, әрине, қианат болар еді. Біріншіден, қазақ қоғамында жалпы ұлттық негізде саяси партияның құрылуына қажет алған шарттар әлі пісір жетіле қойған жоқ-тын. Екіншіден, ұлы державалық бағыт ұсынған кадеттер партиясының басшылығы үшін Қазақстан сияқты аймақта ұлттық еркіндік пен теңдікті мұрат тұтқан саяси ұйымның пайда болуы соншалықты тиімді емес-тін. Сондықтан-да олар қазақ кадеттері арасындағы бұл алшақтық күн өткен сайын айқындала түсті.

Ал, осы қазақ зиялыларының ресейлік кадеттермен позициялық жақындықта болуын немен түсіндіруге болады? Бұл жақындықты тек таптық көзқарас тұрғысынан түсіндіру жеткіліксіз. Оның себептерін сонымен бірге қазақ қоғамының отарлық жағдайынан, соған байланысты ұлт-азаттық қозғалыстың стратегиялық міндеттерін іздеген жөн.

Тарихи деректер Ә.Бөкейхан бастаған қазақ зиялыларының кадеттер ұсынған бағытқа жақын келуі және одан позициялық алшақтауы қайсыбір зерттеушілер ойлағандай, жеңіл-желпі болмағандығын көрсетті. Бұл пікірдің негізсіз емес екендігін Әлихан Бөкейхан сияқты ірі қайраткердің саяси көзқарасындағы эволюциялық өзгерістерді бақылау арқылы көз жеткізуге болады.

Мәселен, «Семипалатинский листок» газеті 1905 жылы облыс тұрғындарын мемлекеттік думаға депутаттыққа кандидаттармен таныстырып, Ә.Бөкейханға байланысты мынадай фактіні келтірді: «Орман шаруашылығы институтының студенті бола жүріп Әлихан Бөкейхан, барлық

студенттік істерде үлкен белсенділік танытты, әруақытта тым солшылдар жағында табылады. Марксизм туралы айтыс қызғанда ол экономикалық материализм туралы тезистерді бар күшін салып қорғады». [65]

Ә.Бөкейханның марксистік бағыттағы студенттік жылдардан кейінгі уақытта да, анығырақ айтқанда Омбыда XIX ғасырдың алғашқы жылдары шығып тұрған демократиялық бағыттағы «Степной край» газетінде қызметте жүргенде ұстанғандығын басқа тәуелсіз деректер қуаттайды. Ол Севастьянов, Соколов сияқты халықшылдармен, Беляков сияқты және басқа марксистермен бірге газеттің редакция алқасы құрамын енеді. Ә.Бөкейханның омбылық кезеңдегі көзқарасынан жақсы хабардар ескі досы профессор С.П.Швецов былай деп жазды: «А.Н.Букейханов представлял собою марсистское направление в газете и был несомненно, наиболее ярким его выразителем. Я бы сказал даже единственно ярким».

Міне, бұл келтірілген фактілер болашақ ұлт-азаттық қозғалыс жетекшісінің бастапқы кезеңде марксистік бағытта тұрғандығына дәлел бола алады.

Ал өзінің бастапқы саяси күрес кезеңінде самодержавиелік билікті, оның отарлау саясатын өткір сынға ала, оған қарсы ашық және қуатты оппозициялық күшке айналған, «Халық еркіндігі» партиясы жағында болу Ә.Бөкейхан және басқа қазақ зиялыларына тактикалық тұрғыдан белгілі бір уақытқа дейін тиімді көрінгені тарихи шындық. Ол жөнінде Ә.Бөкейхан «біздің қазақ орыстың түзу жолда жүргендерінің отына жылынып келген, империялық жүйе жағдайында қазақ сияқты аз, кем жұрт мақсаты біреуге ілесіп жүріп болады» – деп жазды. («Қазақ», 1903, №22)

Қорыта айтқанда, 1917 жылғы революциясына дейінгі уақытта Ә.Бөкейхан бастаған қазақ зиялыларының саяси партия құруға байланысты ұстанған позициясы және құру мүмкіншілігі осындай деңгейде еді. Ал, жалпы қазақ кеңесін шақырып, онда ұлт өміріне қатысты өзекті саяси мәселелерді қарап, соған сай саяси партия құру ісін қолға алуға қажет алғы шарттар тек ақпан революциясынан кейін ғана қалыптасты.

«Жиырманшы ғасырдың бас жағында біздің сан ғасырлық тарихымызда тұңғыш рет халықты әлемдік айдынға алып шығуға нақты мүмкіндік туды, – деді Ел Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына 2000-шы жылғы жолдауында. -Ол мүмкіндікті туғызуға үлес қосқан «Алаштың» ардақтысы Әлихан Бөкейхан еді.» [24]

Әрине, қай құбылыстың болмасын бағасын беретін уақыт. Ал, кешегі өткен уақыт тарих болғандықтан тарихшылардың дара тұлғалардың халық өміріндегі, ұлт, ел өміріндегі нақты орнын анықтап беруге алар орны айрықша. Әсіресе мемлекет қайраткеркерлеріне баға бергенде оның қай дәуірде, қандай қызмет істегеніне қарап емес, халқына қандай жақсылық әкелді, артына қандай із қалдырды, қазақ халқы үшін нақты не бітірді, ұлтының қолын қандай жетістікке жеткізді сонымен бағалау керек деп білген абзал. Бөкейхановтың дара тұлғасы ұлт тарихынан тиісті орынын алмауы, ең бастысы осы күнге дейін үкімет тарапынан саяси баға бермеуі, бүгінгі таңдағы өзеті мәселе. Олай деуге негіз; 2006 жылдың аяғында Қарағанды қаласында жарық көретін, атап айтқанда «Центральная газета» мен «Вечерняя газета» сынды басылымдар Әлиханды «терроршы» атандырып, халық арасында іріткі салған. Ұлт көсеміне XX ғасырдың басында жағылған күйе осы бейбіт, дербес, тәуелсіз мемлекетімізде әлі күнге дейін жағылуда. Ал бейбіт күнд шошып жүрген шұбар тілді қандастарымыздың бұл қылығы нені меңзейді? Әлде тапсырыс болды ма? Не болсада осы жарық көрген мақалаларға Қарағанды қаласындағы «Әлихантанушы» болып жүрген бірде бір тарихшы немесе немесе зерттеуші жоғарыдағының шындыққа жанасып не жанаспайтыны төңірегінде тіл қатқан жоқ, тағыда сұрақ, неге? Мені мазалайтыны оқыған оқушы болсын студент болсын тарих пәнінің оқытушысына Әлихан «терроршы» ма? – деп, сұрақ қойған жағдайда не деп жауап қайтаратыны. Бұл нені білдіреді? Бәлкім немқұрайлықты ма? Білетінім, кезінде бір философ – «Досыңнан сақтанба – азар болса сатып кетеді, жауыңнан сақтанба – азар болса атып кетеді, немқұрайлықтан сақтан»-деген екен.

Айта кететін тағы бір мәселе; Сарыарқа төсіндегі алып шаһар Қарағанды қаласының бір көшесін ғалым, көсемсөз майталманы, алғашқы Қазақ автономиясының тұңғыш та жалғыз басшысы Әлихан Бөкейханға сұрағалы неше жыл өтті.

Европа жұртының рәсімінде ұлтқа, тапқа, қауымға, ұйымға игі істермен пайда келтірген адамдардың біздің ат мінгізіп, шапан кигізіп сый-құрмет ету орнына басқаша құрмет етіп, көңіл көрсетеді; мысалы, жұрт үшін істелетін бір іске сол халыққа қадірлі адамның атын қосып, арнап істейді. Ол істің игілігі жұрттыкі, аты әлгі адамдікі болады. Солайша істеген игілік іс пайдалы болған соң жұрт та риза, атын арнап игілік іске қосып, көңіл көрсетіп, ықылас білдіргеніне құрмет иесі адам да риза болады.

Бұл сияқты рәсім біздің қазақта жоқ. Бірақ орыс жұртында ол рәсім бар екенін біздің қазақ та біледі деуге негіз бар. Олай деуге себеп: Николай патша күнінде баласы Алексейдің құрметіне деп болыстардың атын Алексеевский қойған қазақтар бар; Столыпин қылышынан қан тамған бас министр болып тұрған шағында соның құрметіне деп болыстарының атын Столыпинский қойған қазақтар бар; 300 жыл Россияны Романовтар билегеніне той жасағанда, көңіл көрсетіп, ықылас білдіру үшін соның құрметіне деп болыстардың атын Романовский қойған қазақтар бар; жеті елден ақша жинап Романов атына медресе ашып, мешіт салмақ болған қазақтар бар.

Қазақ облыстарына келіп халық баққан жандаралдарға, губернаторларға көңіл көрсету үшін ашылған мектептер, стипендиялар толып жатыр. Қысқасы ескі үкімет тұсында патша, аяғы түрлі чиновниктер атына іс қылып, көңіл көрсетуге біздің қазақтар көсемдік еткендері орыста осындай рәсім бар екенін қазақтар да білетіндігін көрсетеді.

Мақсат Әлихан Бөкейханға көше беру емес, лайықты бағасын беріп, болашақ өскелең ұрпаққа айқын бейнесін ашып беру. Ең бастысы жүректен, санадан орын беру. Тәуелсіздік, бостандық, егемендік, демократиялық үрдіске басқан қадамдардағы атқарған зор еңбегін танып білу. Ұлттық мәдениет, әдебиет, салт-дәстүр, ғылым және т.б. салалардағы зерттеулерін насихаттау. «Тарихтан тағылым алмаған ұрпақ сол тарихты қайталауға бұйырылады».

Әлихан Нұрмұхамедұлы даланың интеллектуалдық тұрғыдан әзірлігі мол негізгі тобын соңынан ілестірген, қазақ интеллигенциясының көш басшысы, саяси көлемі, бір басында сан түрлі ғылым тоғысқан бірегей тұлға, қазақ халқы үшін орасан еңбек етті. Халықтың тәуелсіздігі және жарқын болашағы үшін барлық саналы өмірін сарп етті. Қазақ халқының қоғамдық ой санасын биік белеске көтерген ірі қайраткер. Бар ғұмырын ұлтының болашақ бақыты үшін «Жаным- арымның садағасы» деп бел шешіп күрескен ол, сол жолда бойындағы күш-қайраты мен ақыл- ойын, білім-парасатын аянбаған ақылман азамат, кесек тұлға.

«Алаш-Орда» мемлекетінің тұңғыш басшысы ретінде Әлихан Нұрмұхамедұлының еңбегі әлі де болса өзінің тиісті бағасын алған жоқ. Бөкейхановтың шығармашылық мұрасын зерттеушілердің қолында осы кісінің 5-6 томға жетерлік еңбектері мен мақалалары жинақталып отыр. Болашақ ғұмырнамашылары Әлихан Нұрмұхамедұлының қоғамдық және ғылыми ағартушылық жұмыстарына белгілі дәрежеде ықпалын тигізген өмір деректерін (социал-демократиялық үйірмеге қатысуы, кадеттермен байланысы, масондық ұйымға кіруі т.б.) түгел қалпына келтіру керек. Бұл өмір талбы, сонда ол туралы қалыптасқан теріс пікір мен ұзақ уақыт ұмыт қалдырған шындықты салыстыра қарап, әділ шешім жасауға мүмкіндік жасалады. [11]

Әлихан Бөкейханов ХХ ғасырдың басында орыс басылымдарында қазақтың рухани, әлеуметтік мәселелерін көтерген сан-алуан мақала жазды. Ол Абай өмірбаянын орыс оқырмандарына тұңғыш таныстырушы болды. Ал қазақ газет-журналдары беттерінде саяси және экономикалық тіршіліктің қилы өзекті мәселелерін қозғай отырып, Россия интеллигенциясын толғанатын озық ойларды аударып бастырды. Осы еңбектерде жан-жақты зерттеліп, тарихтан объективті бағасын алу керек.

Қазіргі қалыптасып отырған жағдайда, ХХ ғасырдың басында Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов көтерген мәселелер: демократиялық бостандық туралы, құқықтық мемлекет туралы, саяси бостандық, ұлттық теңдік туралы, ұлтаралық қатынастар туралы және т.б. қайтадан күн тәртібіне қойылып, өзекті (актуальді) мәселеге айналып отыр, сондықтан да Әлихан Бөкейханов нұсқаған мәселелерді шешу өмір талабынан білінуде.

Қазақтың XX ғасыр басындағы тарихын Әлихан Бөкейхансыз елестету мүмкін емес. Ол ұлттық көшбасшы. Егер Әлекең болмаса, 1909 жылы Петерборда Абай шығармалары жарық көрмес еді. Тұңғыш рет Абайдың шығармаларына көңіл аударған қазақ зиялысы Әлекең. Абай дүниеден озғанда алғаш рет орыс тілінде қазнаманы жазған да осы кісі. Қысқасы, Латынамерикалықта үшін Симон Боливар құрметті болса, қытай халқы үшін Сяопин қандай қадірлі болса, үнді халқы үшін Махатма Ганди қандай болса, түріктер үшін Кемал Ататүрік қандай құрметті болса, қазақ үшін Әлихан Бөкейханов сондай құрметті.

Егер де Әлихан болмаса, М.Дулатов пен А.Байтұрсыновтың қазақ тарихындағы орны дәл бүгінгідей емес еді. Егер Әлихан болмаса, Орынборда «Қазақ» газетінің шығу-шықпауы екіталай болар еді. Газеттің шығуына ол кісі тікелей араласты. Әлиханның, әсересе, татар зиялылары арасында беделі зор болды. Соның арқасында газет жарық көрді. Әрине, Ахмет пен Міржақыптар – ұлы адамдар. Олар Әлиханның ұлт алдындағы дәреже-деңгейін бағалаған. Тіпті мойындаған. «Қазақ» газетінің идеологиялық бағытын Ә.Бөкейхан зерделеп отырған. Жалпы сол кезде қалыптасып келе жатқан ұлт зиялыларының бағыт-бағдарын анықтады. Ұлт зиялыларына ұстаз болған тұлға. Мәселен, 1905 жылғы Қарқаралы петициясын алаңсыз, оның жазылуына тікелей Әлиханның өзі басшылық жасаған. Осы хатты тікелей патша өкіметінің қаперіне жеткізген де өзі. Бұл петиция қазақ зиялыларының алғашқы бағдарламалық құжаты болып саналады.

Ташкент қаласынан табылған атақты қазақ қайраткері, II мемлекеттік думаның депутаты Б.Қаратаевтың Ә.Бөкейханға жазған хатында көп нәрселер айтылған. Хатта Бақытжан былай дейді: «Әлихан, арамыздағы жалпы ұлт мойындаған сенсің. Сен өз еңбегіңмен, қызметіңмен ұлттың көшін бастайтындай деңгейге жеттің. Оны бәріміз мойындауымыз керек». Бақытжан бұл сөзді 1911 жылы айтып отыр. Ал ол өмірінің соңына дейін Әлиханның оппоненті болған адам. Ал енді одан кейін қарасақ, Әлихан 1917 жылы құрылған қазақтың тұңғыш саяси-демократиялық «Алаш» партиясын басқарды. Партияның бағдарламасын даярлаумен бірге «Алаштың» Семейдегі, Орынбордағы және Омбыдағы бөлімшелерін құрудағы жұмыстардың басы-қасында өзі жүрді.

Елі үшін құрбандыққа жанын берген,
Бит, бүрге, қандалаға қанын берген,
Ұрыдай сасық ауа, темірлі үйде
Алаш үшін зарығып бейнет көрген,
Заманда басқан аяқ кейін кеткен,
Жасыма Алашына қызмет еткен,
Болсада қалың тұман, қараңғы түн,
Туатын «бақ жұлдызына» көзі жеткен,
Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір басы үшін жалданбаған,
«Қайткенде алаш көркейер» деген ойдан
Басқа ойлы ойды өмірінде малданбаған,

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов еді, – деді Сұлтанмахмұт Торайғыров.

Әлекеңнің асыл арманы, мұраты қазақ елінің тәуелсіздігі еді. Әлиханның тәуелсіздігі – ғылымның дамуы, білімнің дамуы, қазақ қоғамының саяси дамуы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Бөкейханов Шығармалар. Құрастырған М.Қойгелиев А.1994.
2. Ә.Бөкейханов Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, «Өлке» 2003 ж.
3. Т.Жұртбай Ұраным-Алаш! I том Алматы, «Ел-шежіре», 2008 ж.
4. Ә.Бөкейханов Шығармаларының толық жинағы. I том Астана, 2009 ж.
5. Н.Назарбаев ХХІ ғасырға достық пен келісім жағдайында қадам бастық Алматы. 1999 10 желтоқсан

ИДЕЯ МӘҢГІЛІК ЕЛ – НОВЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ ПАТРИОТИЗМ

Алимбаев Т.А.,

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,

д.и.н., профессор

г. Караганда, Казахстан

Патриотическое воспитание, являясь составной частью общего воспитательного процесса, представляет собой систематическую и целенаправленную деятельность органов государственной власти и общественных организаций по формированию у граждан высокого патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов Родины.

Современная казахстанская система патриотического воспитания, в лице государственных и негосударственных организаций, представляет собой результат эволюции исторических форм патриотического воспитания, существовавших в нашей стране.

Идея патриотизма во все времена занимала особое место не только в духовной жизни общества, но и во всех важнейших сферах его деятельности – в идеологии, политике, культуре, экономике, экологии и понимании современного казахстанского патриотизма, сформировавшегося на протяжении многовековой истории общественной мысли, является исходной задачей для выяснения его основ. Содержание и направленность патриотизма определяются, прежде всего, духовным и нравственным климатом общества, его историческими корнями, питающими общественную жизнь поколений.

Роль и значение патриотизма возрастают на крутых поворотах истории, когда объективные тенденции развития общества сопровождаются повышением напряжения сил его граждан. Проявления патриотизма в такие периоды отмечены высокими благородными порывами, особой жертвенностью во имя своего народа, своей Родины, что заставляет говорить о патриотизме как о сложном и безусловно неординарном явлении. Патриотизм органически связан с осознанием исторического бытия народа, ибо Родина – это не только сегодняшняя страна, но и вся ее история.

В трагические периоды истории, казахско-джунгарских войн, именно национальное единство и патриотизм не раз решали судьбу нашей страны. Патриотизм – это ощущение духовной связи с Отечеством, для нас – с Казахстаном. Это любовь к ее прошлому и настоящему, это надежда и вера в ее будущее. И все это обязывает нас защищать не только границы Отечества, но и его историческую память, и его язык. Богатство Казахстана – это не только ее недра, не только и не столько нефть и газ, а огромный творческий потенциал казахстанского народа, наше единство, наша любовь к Родине.

Жизнь общества сегодня ставит серьезнейшие задачи в области воспитания и обучения нового поколения. Государству нужны здоровые, мужественные, смелые, инициативные, дисциплинированные, грамотные люди, которые были бы готовы учиться, работать на его благо и, в случае необходимости, встать на его защиту. В последнее время усиливается роль патриотического воспитания, это вызвано тем, что начинает стираться веками выработанная система национальных ценностей народа. Все эти факторы привели к тому, что в рядах молодежи стала все более заметной угроза распространения равнодушия, эгоизма, цинизма и агрессивности.

В условиях борьбы с международным терроризмом патриотическое воспитание молодежи должно определяться национальными интересами Казахстана, а также активным участием в обеспечении безопасности страны от внешних и внутренних угроз. Без сомнения, нынешняя обстановка требует дальнейшего усиления патриотического воспитания.

В настоящее время, выработана новая национальная идея в Казахстане «Мәңгілік ел», -это новый казахстанский патриотизм. В «Плане нации – 100 шагов по реализации пяти

институциональных реформ», 85 и 89 шаги посвящены идее Мәңгілік Ел в виде задачи по созданию проекта патриотического акта и задачи внедрения ценностей Мәңгілік Ел в действующие учебные программы школьного образования.

Идею Мәңгілік Ел в достаточно расширенном варианте президент Н.А. Назарбаев озвучил в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» [1]. Новый политический курс состоявшегося государства» в декабре 2012 года. При этом очевидно, что к данной идее он обращал внимание и в более ранний период времени, в частности, он к ней апеллировал на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан, 15 декабря 2010 года, [2] она нашла отражение в одноименной триумфальной арке, названной «новым символом современного Казахстана и триумфа казахстанского народа, реализовавшего многовековую мечту о Независимости и суверенитете своей страны», которая была открыта 16 декабря 2011 года. Возвращение к идее Мәңгілік Ел произошло 14 декабря 2013 года, [3] когда с участием Президента РК Н.Назарбаева состоялось торжественное собрание, посвященное Дню Независимости Республики Казахстан. Обращаясь к участникам собрания, президент страны отметил, что 16 декабря 1991 года в созвездии наций мира зажглась новая звезда – Республика Казахстан и назвал семь бесценных достояний, первое которых – «наша священная и достойная страна, Мәңгілік Ел. Более четырнадцать тысяч километров бесспорных границ спаяли нашу Родину в единый монолит. Они стали рубежами добрососедства со всеми сопредельными странами».

В наиболее полной форме идея Мәңгілік Ел прозвучала в Послании Президента «Нурлы жол – путь в будущее» от 11 ноября 2014 года [4]. «Мәңгілік Ел» – это национальная идея нашего общеказахстанского дома, мечта наших предков. За 22 года суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны. Они взяты не из заоблачных теорий. Эти ценности – опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем. Во-первых, это Независимость Казахстана и Астана. Во-вторых, национальное единство, мир и согласие в нашем обществе. В-третьих, это светское общество и высокая духовность. В-четвертых, экономический рост на основе индустриализации и инноваций. В-пятых, это Общество Всеобщего Труда. В-шестых, общность истории, культуры и языка. В-седьмых, это национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем.

Благодаря этим ценностям мы всегда побеждали, укрепляли нашу страну, множили наши великие успехи. В этих государствообразующих, общенациональных ценностях заключается идейная основа Нового Казахстанского Патриотизма». В этом же Послании глава государства поручил организовать разработку и принятие Патриотического акта «Мәңгілік Ел», призвав все политические и общественные силы страны не быть равнодушными и подключиться к работе.

Из откликов прессы за последнее время, обращают внимание следующие моменты: рассмотрение идеи Мәңгілік Ел сквозь призму развития казахского языка: «Наш язык... обеспечивает преемственность между нашими героическими предками и последующими поколениями, является хранителем культурных истоков и традиций народа. Язык – это самая большая ценность народа... только язык остается тем единственным мостом, через который от поколения к поколению передается духовное наследие народа. Именно поэтому эстафету Независимости в веках передаст последующим поколениям язык, являющийся опорой для народа» восприятие идеи Мәңгілік Ел в культурно-историческом аспекте: «Когда Президент говорит о будущем Казахстана как о «Мәңгілік ел», он на одно из первых мест в повестке дня ставит вопросы исторического сознания нации... хотя Казахстан на нынешнем этапе, сформировав национальную идентичность и культурную целостность, достиг полной, настоящей самостоятельности, его стремление к созданию «Мәңгілік ел» в условиях жесткой конкуренции в эпоху глобализации требует наряду с политическим, социально-экономическим суверенитетом, достижения духовной независимости.

В 2015 году работа по оформлению идеи Мәңгілік Ел была заметно активизирована. Прежде всего, было четче обрисовано равенство всех граждан Казахстана, как основной составляющей идеи Мәңгілік Ел. Что характерно, в своем выступлении на внеочередном съезде партии Нур Отан, состоявшемся 11 марта 2015 года [5] в преддверии президентских выборов руководитель страны несколько иначе сформулировал составляющие своей идеи, связав ее с вопросами идентичности: «...необходимо дальнейшее укрепление казахстанской идентичности. Она должна основываться на принципе гражданства.

Все граждане должны пользоваться одним объемом прав, нести один груз ответственности и иметь доступ к равным возможностям. Консолидирующие ценности на базе идеи Мәңгілік Ел – это гражданское равенство; трудолюбие; честность; культ учености и образования; светская страна – страна толерантности. В этом случае гражданство будет самым надежным фундаментом устойчивого и успешного государства». Так же он отметил: «В системе общегражданских ценностей должна выступать идея Мәңгілік Ел – должна быть, как вторая Конституция. Обсудить на сессии Ассамблеи народа Казахстана и выработать документ Мәңгілік Ел, который понятен всем.

В школах необходимо ввести программу обучения преподавания ценности всеказахстанской идеи Мәңгілік Ел». В связи с этим и, особенно, в рамках празднования 20-летнего юбилея АНК обсуждение идеи приобрело уже иной характер, в привязке к деятельности этой организации. Так, депутат Мажилиса Парламента Егор Каппель заявил: «Мы провели социологический опрос и 95% граждан считают себя представителями единого народа Казахстана». Он уточнил, что сегодня в Казахстане в дружбе и согласии проживают более 130 народностей и национальностей. И ни один человек в нашей большой стране не чувствует себя ущемленным по культуре, языку и вероисповеданию. При этом идея «Мәңгілік Ел» уже сегодня составляет единый фундамент будущего нашей страны, является новым казахстанским патриотизмом. «Идея «Мәңгілік Ел», оформленная в важнейший документ государства, ляжет в основу системы общегражданской консолидирующей цели». Такие данные он привел на пресс-конференции «О реализации Плана нации – 100 конкретных шагов «Современное государство для всех» в СЦК.

В настоящее время в нашей стране уделяется особое внимание вопросам усиления патриотического воспитания молодежи. Правовой основой патриотического воспитания на современном этапе являются Конституция, стратегия «Казахстан-2050», законы «Об образовании», «О молодежной политике», «О военной службе», «О ветеранах» и другие нормативно-правовые акты Республики Казахстан.

Патриотическое воспитание молодежи в республике носит комплексный и системный характер, на что ориентируют разработанная государственная программа патриотического воспитания и адаптированная под нее программа. Одним из приоритетных направлений развития современного общества является воспитание молодого поколения.

В связи с этим особую актуальность для государства приобретает проблема патриотического воспитания на основе идей «Мәңгілік Ел». В настоящее время, для развития и процветания государства мало, чтобы человек получил образование в узкой специализации. Немаловажным фактором становится желание человека работать и всячески способствовать развитию своей страны. Для этого с раннего возраста детям необходимо прививать любовь к героическому прошлому и культуре своего народа, гордость за родной язык. Данная проблема актуальна и значима в наше время, так как будущее нашей страны зависит от подрастающего поколения и перед педагогами стоит непростая задача сформировать в каждом молодом человеке все необходимые качества, которые создадут устойчивый фундамент для дальнейшего развития личности.

В современном обществе в большей степени навязываются приоритеты земных интересов над нравственными и религиозными ценностями, а также патриотическими чувствами. Многие ученые отмечают, что кризис происходит в душах людей. Система прежних

духовных ценностей и ориентиров утрачена, а новые – пока не выработаны. Отсюда одним из острых вопросов является вопрос патриотического воспитания современной молодежи. Быть патриотом – естественная потребность людей, удовлетворение которой выступает как условие их материального и духовного развития, утверждения гуманистического образа жизни, осознание своей исторической культурной, национальной и духовной принадлежности к Родине и понимание демократических перспектив ее развития в современном мире. Общественная потребность в патриотическом воспитании личности занимает важное место в Республике Казахстан.

Патриотическое воспитание учащейся молодёжи осуществляется по многим направлениям. Определенную роль в патриотическом воспитании играют ряд общественных организаций, отделов по делам молодежи, отделов внутренней политики и т.д. Одной из форм патриотического воспитания учащихся является создание соответствующих профильных клубных формирований. Такие патриотические клубы создаются учреждениями культуры совместно с отделами внутренних политики, по делам молодежи,. Одним из направлений таких клубов является информационно-пропагандистская работа. Во время проведения информационно-пропагандистских часов, часов общения юноши и девушки обсуждают актуальные события в мире, вопросы экономического, политического развития страны и ее регионов, события культурной жизни. Традиционно проводятся военно-спортивные игры , которые являются хорошей школой подготовки юношей к службе в рядах Вооруженных Сил Республики Казахстан. С 1999 года проводится Всеказахстанская туристско-краеведческая экспедиция учащихся «Наш край». Эффективным средством патриотического воспитания учащейся молодежи остаются музеи. Большое воспитательное воздействие на учащихся имеет работа по сбору документов, материалов и вещественных экспонатов во время туристско-краеведческих экспедиций непосредственно на местах, где проходили исторические события. Важное место в патриотическом воспитании учащихся отводится идейно-воспитательной работе: воспитанию на Государственной символике Республики Казахстан. Регулярно проходят мероприятия, посвященные, Дню Независимости Республики Казахстан, Дню Конституции, и другим праздникам.

Концепция патриотического воспитания «Мәңгілік Ел» призвана способствовать значительной активизации важнейшего для общества и государства направления внутренней политики – воспитания молодежи как сознательных и достойных преемников отечественной истории, культуры, ценностей и традиций в единстве национально-самобытных и общечеловеческих начал. Важную роль в патриотическом воспитании подрастающего поколения играют детские и молодежные общественные движения и организации, творческие союзы, основной целью деятельности которых является оказание содействия в самоопределении и становлении личности. Система патриотического воспитания среди детей и учащейся молодежи предусматривает в процессе обучения и воспитания создание детских и молодежных общественных движений и организаций, творческих союзов. Количество детских объединений увеличивается из года в год. Так, например, в 2003 году их было 184, 2004–202, 2005–319. В настоящее время в республике действует более 320 детских и молодежных организаций. Среди них наиболее крупными и известными являются «Жұлдыз» (Ақмолинская область), «Болашақ», «Улан», «Айналайын» (Қарағандинская область), «Шұғыла» (Ақтүбінская область), «Мурагер» (Қостанайская область), «Достар» (Жамбылская область), «Жайық жастары» (Западно-Қазақстанская область), «Зеленая республика» (Южно-Қазақстанская область) и др.[6].

Школьники и студенты принимают участие в таких крупных акциях, как, «Это наш флаг», что вызывает всплеск патриотического настроения у молодежи. Традиционными и популярными стали в колледжах и вузах студенческие брейн-ринги и КВНы.

В школах Казахстана регулярно проводятся классные часы, вечера посвященные государственному языку, национальной валюте, вопросам государственности. Военно-патриотическое воспитание играет значительную роль в формировании у молодежи чувства

патриотизма и гражданственности. Для повышения действенности работы по военно-патриотическому воспитанию проводятся встречи личного состава воинских частей с ветеранами Великой Отечественной войны и ветеранами локальных войн; в период призыва граждан на срочную воинскую службу объявляются месячники оборонно-массовой работы, «Дни открытых дверей» в войсковых частях и высших военных училищах, «Уроки мужества» в средних школах. Ежегодно проводится Всеармейское совещание активистов центров молодежных инициатив Вооруженных Сил Республики Казахстан, а также в рамках республиканской акции «Патриот» – республиканский фестиваль солдатской песни «Жас улан». Традиционным стало проведение республиканских слетов военно-патриотических клубов, военно-спортивных игр – «Улан», «Алау», республиканских патриотических акций – «Патриот», «Я – гражданин Казахстана». [7].

Патриотизм представляет собой своего рода фундамент общественного и государственного здания, идеологическую опору его жизнеспособности, одно из первоосновных условий эффективного функционирования всей системы социальных и государственных институтов. В историческом плане патриотизм является источником духовных и нравственных сил и здоровья общества, его жизнестойкости и силы, которая особенно мощно и неудержимо проявляется на переломных этапах развития, во время больших, исторически значимых событий, в годы трудных испытаний.

Патриотизм зарождается и формируется как чувство, связанное с мирозерцанием родного края, ближнего окружения в раннем детском возрасте. В более зрелые годы это чувство социализируется, возвышается и все более осознается, особенно в процессе осуществления конкретных видов общественно-полезной деятельности. Для воспитания патриотизма «Мәңгілік Ел» в республике используется народная тематика: народный фольклор, народная поэзия, сказки, эпос, фразеологию и лексику родного языка, многообразие видов декоративно-прикладного искусства, народные обряды и традиции, т.е. все те духовные ценности, чем богата наша Родина, что составляет стержень национального характера. Большую роль в воспитании любви к родному краю играет проведение народных праздников. Это традиционные Наурыз-мейрамы, в котором участвуют все национальности проживающие в республике.

В формировании основ казахстанского патриотизма и патриотического воспитания молодого поколения, бесспорно главной, является историческая наука. Мощным инструментом воздействия на общественное сознание являются конкретные примеры из жизни выдающихся людей: героев-батыров, деятелей науки культуры, образцы поведения народа ее трудные и кризисные периоды истории. Поэтому изучение отечественной истории в процессе образования играет важную роль в формировании чувств казахстанского патриотизма. С обретением Республикой Казахстана государственной независимости и суверенитета, преподаванию отечественной истории придается огромное значение.

С 1992 года курс истории Казахстана введен в высших учебных заведениях страны как обязательная дисциплина для всех специальностей. Государственная значимость изучения истории Казахстана, ее роль в реализации приоритетных задач развития казахстанского общества возросли в современный период, когда Казахстан развивается в условиях ускоренной экономической, политической и социальной модернизации, а перед обществом стоит важнейшая задача вхождения в число тридцати наиболее конкурентоспособных стран мира. Активную работу в этом плане проводит кафедра истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинского государственного университета им. Е.А.Букетова ежегодно ко дню Независимости Республики проводятся научно-студенческие конференции среди студентов по истории Казахстана, стали регулярными и олимпиады на знание отечественной истории, круглые столы посвященные идеи «Мәңгілік Ел» и Ассамблеи народа Казахстана. [8] Немаловажное значение в процессе формирования казахстанской гражданственности имеет степень употребления государственного языка в органах государственной власти

и государственного управления, учреждениях образования, различных организациях и на предприятиях. Время изучения государственного языка, период овладения им должны стать для всех этносов Казахстана школой культурного, психологического сближения.

В этих целях на регулярной основе проводятся региональные конкурсы на знание казахского языка, проводятся международные летние сессии казахского языка. Так, в вузах республики при участии преподавателей казахского языка проводятся общеуниверситетские конкурсы среди русскоязычных студентов на лучшее знание государственного языка. Эти мероприятия вызывают огромный интерес в студенческой аудитории, а принявшие участие русскоязычные студенты демонстрируют прекрасное владение казахским языком. [9]

В сознании многих людей патриотическое воспитание подрастающего поколения сводится лишь к выполнению воинского долга, что значительно сужает содержание понятия патриотического воспитания. Патриотическое воспитание детей и молодежи сегодня не в полной мере отвечает требованиям формирования патриотического сознания, воспитания чувства верности и преданности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга и основных конституционных обязанностей. Проводимая работа не обеспечивает комплексного решения стратегических задач по формированию патриотического сознания у граждан страны в целом. Истинный патриотизм выступает в единстве глубочайшего духовного освоения истории и культуры своего народа и активно-деятельного участия в решении важнейших проблем современного общества. Патриотизм выступает в единстве духовности, гражданственности и социальной активности личности, осознающей свою нераздельность, неразрывность с Отечеством.

В ходе работы XXIV сессии Ассамблеи народа Казахстана «Независимость. Согласие. Нация единого будущего», состоявшейся 26 апреля 2016 г. в Астане был принят Патриотический акт «Мәңгілік Ел», который был принят в год **25-летнего юбилея Независимости Республики Казахстан** [10], имеющий глубокий смысл и патриотизм, затронув души миллионов людей и никого не оставив равнодушным, в условиях многонационального Казахстана. Особое впечатление оставили весомые аспекты программного документа как грамотная политика государства, направленная на воспитание патриотизма, дружбы народа в условиях многонационального Казахстана. Жизнь общества сегодня ставит серьезнейшие задачи в области воспитания и обучения нового поколения. Государству нужны здоровые, мужественные, смелые, инициативные, дисциплинированные, грамотные люди, которые были бы готовы учиться, работать на его благо и, в случае необходимости, встать на его защиту. Сейчас наша страна обрела большой авторитет и процветает. Народ Казахстана живет в мире и согласии. Внедряя патриотический акт «Мәңгілік Ел» мы должны помнить, свято оберегать, повсеместно распространять и пропагандировать эти замечательные патриотические чувства, любви к Родине. Мы морально обязаны знать и понимать народные традиции. На их доброй основе строить нашу воспитательную работу по пропаганде идей Мәңгілік Ел.

В настоящее время только лишь подобная работа способна разбудить спокойно спящее сознание каждого человека, формировать его гражданское общество, быть патриотом своей страны. Без сомнения, нынешняя обстановка требует дальнейшего усиления патриотического воспитания. Осмысленное уважение всех соотечественников вне зависимости от национальности и конфессии к обычаям, традициям, истории, культуре и языкам многонациональной и поликонфессиональной страны. Это уважение к государственным символам, любовь к родной земле и осознание Казахстана как единой Родины для всех граждан. Патриотизм является нравственным фундаментом жизнеспособности страны и выступает в качестве важного внутреннего мобилизующего ресурса развития многонационального общества, активной гражданской позиции личности, ее готовности к самоотверженному служению Родине.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050» – новый политический курс состоявшегося государства» Казахстанская правда. 15 декабря 2012 г.
2. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан. 15.12.2010 г. Казахстанская правда. 16 декабря 2010 г.
3. Выступление на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан 14 декабря 2013. Казахстанская правда. 15 декабря 2013 г.
4. Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы жол – Путь в будущее» от 11 ноября 2014 года. Казахстанская правда. 12 ноября 2014 г.
5. Выступление Нурсултана Назарбаева на XVI съезде партии «Нур Отан». 11 марта 2015 года. Казахстанская правда. 12 марта 2015 г.
6. Воспитание казахстанского патриотизма // История Казахстана преподавание в школах и вузах. – 2006. – №5. – стр.4-9.
7. Там же.
8. Программа патриотического воспитания студентов Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова на 2012–2015 годы: научное издание.
9. Государственная программа патриотического воспитания граждан Республики Казахстан на 2006–2008 годы Астана, 2006 год.
10. Казахстанская правда. 27 апреля 2016.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ**Ж.А. Жұмабеков,**

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің
Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғ.к., доцент
Қарағанды қ., Қазақстан*

Ассамблеяны құру идеясы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев тарапынан 1992 жылы Тәуелсіздігіміздің бірінші жылына арналған форумда айтылған болатын. 1995 жылы 16 ақпанда Н.Ә.Назарбаев еліміздегі ұлттық мәдени орталықтардың жетекшілерімен кездесіп, республикадағы ұлтаралық татулықты сақтау мақсатында жаңа қоғамдық институттың қажеттігі туралы сөз қозғады [1]. Осыдан кейін әрбір облыстарда Кіші ассамблеялар құрылып, олардың құрамынан алғашқы сессияға 260 делегат сайланды. 1995 жылы 1 наурызда еліміздің қоғамдық аренасында Президент жарлығымен жаңа құрылымы – Ассамблея пайда болды. Ол Президент жанындағы консультативті-кеңесші орган ретінде құрылды. Ассамблеяның басты мақсаты келесідей айқындалды: «Ассамблеяның мақсаты республикадағы оқиғаларға баға беру мен саяси ахуалды болжамдау негізінде қоғамның топтасуын қамтамасыз ететін практикалық ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ нәсілдік, ұлттық, әлеуметтік тегіне, діни сенімі мен нанымына қарамастан Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтары сақталуының кепілі ретіндегі Қазақстан Республикасы Президентінің қызметіне жәрдемдесу болып табылады» [2]. 1995 жылы 24 наурызда «Біздің ортақ үйіміздегі бейбітшілік пен келісім үшін» деп аталатын Ассамблеяның алғашқы құрылтай сессиясы Алматы қаласында өтті. Сессияға 40 ұлттық мәдени орталықтың өкілдері қатысты. Сессияда Республика Президенті Н.Ә.Назарбаев баяндама жасады [3].

1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясы Президенттің өкілеттілігін 2000 жылдың 1 желтоқсанына дейін созуға арналған республикамыздың тарихындағы алғашқы референдумды өткізуге ұсыныс жасады.

1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдум бойынша Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. Ассамблея қабылданған Конституцияға үлкен қолдау білдірді.

Осы іс-шаралардан кейін Ассамблея еліміздің саяси өмірінде белсенді орын алды. Осы жылы мауысым айында Ассамблеяның «Өткенді ұғыну және қоғамның демократиялық реформалануы» атты екінші сессиясы да өтті. Бұл жыл сайынғы Ассамблея сессияларының өткізілуі дәстүрінің бастамасы болды. Ассамблея сессиясы (Ассамблея мүшелерінің жиналысы) – оның жоғары басшылық органы болып табылады және сессияның мәжілісін Қазақстан Республикасының Президенті қажеттілікке қарай, бірақ жылына кемінде бір рет шақырады [4].

Қазақстан халқы Ассамблеясында 1996 жылдан бері 1 мамырда Қазақстан халқы бірлігі мерекесі ретінде атап өту идеясын туған еді [5].

1996 жылы 15 шілдеде Қазақстан Республикасындағы этномәдени білім беру тұжырымдамасы бекітілді [6, б.103]. Тұжырымдама республиканың білім беру ұйымдарындағы тәрбие бағдарламаларының мазмұны үйлесімді тұлғаны дамытуға, білім алушылардың бойында отансүйгіштік, азаматтық, интернационализм, жоғары мораль мен адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталды.

2006 жылы Президенттің Жарлығымен Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2006-2011 жж. арналған тұжырымдамасы ұлттық-мәдени бірлестіктердің мәртебесін қазақстандық азаматтық қоғамның маңызды институты ретінде айқындап берді.

2007 жылы елімізде конституциялық реформаның маңызды жаңашылдығы Парламент Мәжілісіндегі депутаттар санын 107 адамға арттыру, оның 9-ын Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайлау болды. Осы өзгерістерге сәйкес Қазақстан халықтарының Ассамблеясы деген атау Қазақстан халқы Ассамблеясы болып өзгертілді. Ассамблея толыққанды конституциялық орган болып қалыптасты.

2008 жылы қазан айында «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заң қабылданды [7]. Заңның 1 бабының 1 тармағында Ассамблеяның мәртебесі анықталды: «Қазақстан халқы Ассамблеясы (бұдан әрі – Ассамблея) – заңды тұлға құрылмай, Қазақстан Республикасының Президенті құратын, мемлекеттік ұлттық саясатты әзірлеуге және іске асыруға ықпал ететін мекеме». Сондай-ақ Ассамблеяның мақсаты да жетілдіріліп, нақтыланды: «Ассамблеяның мақсаты қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық азаматтық бірдейлікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қазақстан Республикасында этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады» [7].

Мемлекет басшысының тапсырмасымен Астана қаласында – Бейбітшілік және келісім сарайы салынды. Мұнда жыл сайын Қазақстан халқы Ассамблеясының сессиялары, әлемдік дәстүрлі діндер съездері, өзге де маңызды іс-шаралар өтеді. 2010 жылдан бастап Бейбітшілік және келісім сарайында ұлттық костюмдер музейі қызмет көрсетеді [8].

2014 жылы 17 мауысымда Қазақстан Президентінің Жарлығымен «Қоғамдық келісім» мемлекеттік ұйымы құрылды. «Қоғамдық келісім» Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметін қамтамасыз ету, оның іс-шараларын өткізу мақсатында құрылған мемлекеттік мекеме болып табылады. Қоғамдық келісім кеңесінің ережесі арқылы оның негізгі міндеттерін көре аламыз: «Қазақстан халқы Ассамблеясының Қоғамдық келісім кеңестері (бұдан әрі – Кеңес) облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) аудан (облыстық маңыздағы қала), ауыл әкімдері жанындағы немесе еңбек ұжымдарындағы консультативті кеңесші орган болып табылады» [9].

2015 жылы ҚХА-ның құрылғанына 20 жыл толды. Соған орай 2015 жыл Мемлекет басшысының Жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының жылы деп жарияланды.

2015 жылғы 23 сәуірде Бейбітшілік және келісім сарайында Қазақстан Республикасы Президентінің төрағалығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясы өтті. Елбасы Н.Ә. Назарбаев 7 жаңа міндет қойып, оны жүзеге асыру ісіне Ассамблея тікелей қатысуы тиіс болды. Олар:

- бүкілқазақстандық мәдениетті дамыту;
- халық бірлігін ортақ рухани-моральдық құндылықтар негізінде нығайту;
- жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу;
- мемлекеттік тілді және үштілді білім беруді одан әрі дамыту;
- транспарентті мемлекеттегі қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету;
- этносаралық қатынастарды саясиландыруға жол бермеу;
- сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы серіктестермен мәдени-гуманитарлық байланыстарды нығайту жұмыстары.

Сондай-ақ 2015 жылы «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы» қабылданды. Бұл тұжырымдамада Қазақстан халқы Ассамблеясының 2025 жылға дейінгі даму жоспары айқындалған.

2016 жылғы 14 қаңтарда Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің Жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылған күні 1 наурызды Қазақстанда Алғыс айту күні деп бекітті [10].

2016 жылғы 26 сәуірде Астанада Бейбітшілік және келісім сарайында Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың төрағалығымен «Тәуелсіздік. Келісім. Болашағы біртұтас ұлт» тақырыбында Қазақстан халқы Ассамблеясының XXIV сессиясы өтті. Сессияның басты жетістігі «Мәңгілік ел» Патриоттық актісін қабылдауы болды.

«Мәңгілік ел» Патриоттық актісі жан-жақты әзірліктен өтіп барып қабылданды. «Мәңгілік ел» Патриоттық актісін әзірлеу туралы мәселені Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың 5 институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадамның 85, 89 қадамдарында нақтылап көрсетілген болатын «85-қадам. «МӘҢГІЛІК ЕЛ» патриоттық актісі жобасын әзірлеу; 89-қадам. «НҰРЛЫ БОЛАШАҚ» ұлттық жобасын әзірлеу және жүзеге асыру. Мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына МӘҢГІЛІК ЕЛ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЕНГІЗУ» [11].

Қорыта айтқанда, Қазақстан халқы Ассамблеясы 20-жылдық тарихында бірнеше даму кезеңдерінен өтіп, қазіргі уақытта қоғамның саяси өміріндегі белсенді мүшесі ретінде қалыптасты. Қазақстан халқы Ассамблеясы қоғамдағы татулық пен келісімді сақтауға бағытталған маңызды инстиутқа айналып, Қазақстанның тәуелсіздігіне үлкен үлес қосып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы – объективті қажеттілік // <http://rukhanialem.psu.kz/index.php/ru/etnokultura/istoriya-sozdaniya-assamblei>.
2. ҚР Президентінің Қазақстан Халықтарының ассамблеясын құру туралы қаулысы
3. <http://assembly.kz/1-kuryltay-sessiyasy-1995zh-nauryz-bizdin-ortak-uyimizdegi-beybitshilik-pen-kelisim-ushin>.
4. Қазақстан халқы Ассамблеясы // http://www.akorda.kz/kz/national_projects/page_kazakstan-khalky-assambleyasy_1352453861.
5. Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы – объективті қажеттілік // <http://rukhanialem.psu.kz/index.php/kz/etnokultura/istoriya-sozdaniya-assamblei>.
6. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. Алматы, «ҚАЗАҚПАРАТ», 2015. – 342.
7. Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы N 70-IV Заңы.
8. Национально-культурные центры в Казахстане Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/740>.
9. ҚХА Қоғамдық келісім Кеңесі // <http://assembly.kz/kk/kazakstan-halky-assambleyasy-kogamdyk-kelisim-kenesi>.

10. Алғыс айту күні // <http://assembly.kz/kk/press/algys-aytu-kuni>.

11. Ұлт жоспары – Н.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы // <http://www.inform.kz/kaz/article/2777949>.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНҒА ХАЛЫҚТАРДЫ ДЕПОРТАЦИЯЛАУ ТАРИХЫНАН

Ж.А. Жұмабеков,

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің
Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғ.к., доцент*

Ж.А.Қарсыбаева,

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
тарих ғ.к., доцент
Қарағанды қ., Қазақстан*

Орталық Қазақстанның полиэтникалық және түрлі мәдени келбетінің қалыптасуы бірнеше онжылдықтар бойында қалыптасты. Оның дамуына XX ғасырда қуғындалған халықтарды депортациялау, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тұрғындарды эвакуациялау, сонымен қатар XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы белсенді көші-қон үдерістері де біршама ықпал етті. Тиімді географиялық орналасуы, экономикалық жағдайы республиканың орталық бөлігіне қоныс аударушыларды орналастыруда белгілі бір рөл атқарды. Ұлы Отан соғысы жылдары Орталық Қазақстанға эвакуацияланған халықтар мен кәсіпорындар, депортацияланған ұлттар Ұлы Жеңіске салмақты үлес қосты, аймақ шаруашылығы мен инфрақұрылымының дамуына да ықпал етті.

Кеңес халқы ортақ Жеңіс үшін батырлық пен ерліктің үлгілерін көрсетіп жатқан уақытта 30-жылдардағы геноцид жалғасын тапты. Өкімет «халық жауларын» жоюмен қанағаттанып қана қоймай, тұтас этникалық қауымдастықтарды өздерінің туған жерлерінен күшпен қоныс аударып, террорлық әдістер қолдануға көшті.

Күштеп жер аударудың алғашқы құрбандықтарының бірі – Қиыр Шығыстағы кеңестік корейлер. 1937 жылы Қазақстанға бұл этностың 100 мыңдай өкілі қоныс аударылды. 1941-1942 жылдары республикаға 408 мың неміс депортацияланды. 1943-1944 жылдары ешбір дәлелсіз басқыншыларға дем берді деп айыпталған Солтүстік Кавказ халқы да жер аударылды. Олардың ішінде Қазақстанға депортациялауға қарашайлар – 45,5 мың адам, балкарлар – 25 мың, чешендер мен ингуштар 406 мың адам душар болды [1, 158].

Сондай-ақ Қазақстанға қалмақтар (2,2 мың), ирандықтар (2 мыңнан аса отбасы), поляктар, финдер, күрдтер, қырым татарлары, түріктер, гректер, батыс беларустар мен батыс украиндықтар, литвалықтар т. б. қоныс аударылды [1, 160]. Тіршілік ауыртпалығы мен күшті моральдық қысым жағдайында жергілікті халықтың тілектестігі мен қолдауынсыз өмір сүру қоныс аударушылар үшін қиын еді.

Көшіру тарихы қайғыға толы болды. Түсініспеушілік нәтижесінде тұтас жанұялар жоғалып жатты, ал фашист басқыншыларымен соғысқан жауынгерлер өз туыстарын таба алмады. Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының қорларында көптеген өздерінің туған-туыстарына іздеу салу туралы өтінішпен хаттар табылып жатты. Басқа ұлт өкілдерінің қоныс аудару барысында жанұяларын жоғалтулары көптеп кездесті. Оларға көмек жұмыстары басқару мекемелерінің тікелей араласумен жүргізілді. Дегенмен, аталған жекелеген мәселелерге, қиындықтарға қарағанда көшіру шаралары жергілікті тұрғындардың тұрмыстық жағдайын одан әрі тығырыққа тіреді.

Қазақстанда шешен және ингуш халықтарын орналастыру географиясы 1944-1945 жылдары Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қызылорда, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Талдықорған және Оңтүстік Қазақстан облыстарын қамтыды. Атап өту керек, Көкшетау және Талдықорған облыстары бастапқыда орналастыру тізімінде болмаған, себебі олар 1944 жылы құрылған болатын. Гурьев (Атырау) және Батыс Қазақстан облыстарын қоспағанда шешендер мен ингуштар Қазақстанның барлық облыстарында орналастырылды. Шешендер мен ингуштардың барынша көп топтастуы әсіресе Ақмола, Қостанай, Павлодар, Қарағанды және Семей облыстарына келеді (сол жылдардың әкімшілік-территориялық шеңбері бойынша).

ЧИАКСР мұнай саласында жұмыс істеген шешендер мен ингуштар қатарынан арнайы қоныс аударушылар Гурьев облысына қара алтын өндіру орындарына жіберілді. Олардан басқа арнайы қоныс аударушылар орнына Қарағанды лагеріне Солтүстік Осетиядан сотталғандарды, Қызыл Әскерден шығарылғандарды, сонымен қатар КСРО еуропалық бөлігінде қалаларда тұратындарды, репатрианттарды және басқаларын жіберді.

Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанға депортацияланған шешендер мен ингуштардың саны, Ресей Федерациясы мен Қазақстанның түрлі мұрағат деректері бойынша зерттеушілермен есептелген, шамамен алғанда 182598 адамнан 400000 және одан да жоғары адам санын көрсетеді. Бұл жерде ескере кету керек, 70097 шешен мен 2278 ингуш Қырғызстанға жіберілген. Вайнах халқының көп бөлігі Қарағанды облысы бойынша орналастырылды. Бұл жерде айта кету керек, облыста шешендер мен ингуштардан бөлек Солтүстік Кавказдан депортацияланған басқа да халықтар, яғни балқарлар мен қарашайлар да болды, бірақ олардың саны онша көп емес болды. ҚазақКСР бойынша арнайы қоныс аударылғандардың орналастыру жоспары бойынша Қарағанды облысына 50000 адам кіретін 10000 отбасын орналастыру жоспарланды. Мұрағат деректері көрсеткендей, облысқа 9036 отбасы немесе 36702 адам келген. 1945 жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша Қарағанды облысында арнайы қоныс аударылғандардың санын 33316 адамды құраған. 1945 жыл бойында қосымша 50 отбасы келген, 445 адам дүниеге келген.

Қазақстанның индустриалдық өлкесі-Қарағанды облысы-1944 жылы 40300 депортацияланған шешендер мен ингуштерді қабылдады, олардың он мыңнан астамы өнеркәсіпке жұмысқа жіберілді. Орналастыру жоспары бойынша облысқа 50000 шешендер мен ингуштарды орналастыру қарастырылды. Алайда іс жүзінде бұдан асып түсті. Қарағанды облысының басшылығы жоғарғы биліктегілердің нұсқауларын орындай отырып, арнайы қоныстандырылғандарды азық-түлікпен, өндіріс құралдарымен қамтамасыз етуде, үй құрылысы, салу және жөндеу жұмыстарында, еңбекпен қамтуда, қосымша шаруашылық жүрізуге жер беруде, малдарды таратып беруде, қайтарымсыз қаржылай көмектесуде көп жұмыстар атқарды. 1945 жылы Солтүстік Кавказдан облысқа арнайы қоныстандырылғандарға азық-түлік көмегі ретінде: 371 тонна, оның ішінде 216 тонна ұн, 50 дәнді дақылдар, 54 тонна азық –түлік дақылдары келіп түсті. 1945 жылдың қаңтарынан шілдесіне дейінгі есептеулерге сәйкес арнайы қоныстандырылғандарға адам басынан күніне 50-100 гр ұн дақылдар берген. Осы жылдың шілде айында ұнның орнына айына 4,5 кгнан азық дақылын и берген. 1945 жылы оларға 22 т тұз, ал балаларға-3750 кг қант, берілген, әр балаға күніне 5 гр нормасында қант таратылған [2, 121].

Қарағанды жеріне шешен, ингуш халықтарының келген кезінен бастап оларды тұрғын үймен қамтамасыз ету басталды. 1944 жылы арнайы қоныстандырылғандарды колхоз, совхоздарда және өнеркәсіп кәсіпорындарында баспанамен қамтамасыз ету 491 шаруашылықты құрады, ал 1945 жылы-2211 шаруашылық болды. Жаңа үйлер салынып, 1945 жылы тұрақты баспанамен қамтамасыз етілген 1241 шаруашылық болды, олардың -413 колхоздар есебінен, ал кәсіпорындар мен мекемелердің есебінен 828 шаруашылық болды. Сатып алынған үйлерде арнайы қоныс аударушылардың тұрғын үй алаңымен қамтамасыз етілу 970 шаруашылықты қамтыды, сонымен қатар ауыл шаруашылығы банкі есебінен 413 шаруашылық және вайнахтықтардың

өз есебінен 25 шаруашылық болды. Арнайы қоныс аударушылар колхоздардың бос тұрған үйлеріне 1079, ал совхоздарда 311 шаруашылық қоныстандырылды. Тығыз орналастыру үшін 894 шаруашылық жайғастырылды.

Қарағанды облысының облыстық және аудандық ұйымдары жаңадан келіп жатқан арнайы қоныс аударушыларды тұрғын үймен қамтамасыз ету бойынша барлық мүмкіндіктерді іздестірді. 1945 жылдың наурызына қарай облыстың колхоздарында 110 шаруашылыққа арнап жаңа үйлер салынды, 1831 шаруашылыққа бос тұрған үйлер жөндеуден өткізіліп берілді. Совхоз халкомдарының совхоздар жүйесінде 65 шаруашылық үшін жаңа үйлер тұрғызылды, 140 шаруашылыққа бос тұрған үйлер жөндеуден өткізіліп берілді, совхоздардың жұмысшылары мен қызметкерлерінің үйіне тығыздалып 80 шаруашылық орналастырылды. Өнеркәсіп кәсіпорындары мен олардың бөлімшелерімен арнайы қоныс аударушылар үшін 316 шаруашылыққа жаңа үйлер мен жатақханалар салынды, 2134-не бос тұрған пәтерлер мен жатақханалар жөндеуден өткізіліп берілді, қалған 1347 шаруашылық қыста тұруға болатын барақтарға орналастырылды. Колхозшылардың үйлері мен қалалық аудандық шаруашылық үйлерінде (горайкомхоз) үйлерінде 1385 шаруашылықты тығыздалып орналастырылды [2, 122].

Атап өту керек, Қазақстанда арнайы қоныс аударушылардың тұрғын үй-тұрмыстық мәселелері республиканың барлық облыстары мен аудандары бойынша оларды орналастыру уақытынан бастап аса ауыр болды. Облыстардан Қазақстанның астанасына олардың жағдайының ауырлығы туралы мәліметтер келіп түсіп жатты. Мысалы, жатақхананың үш жертөлесінің құрылыс алаңында 57 отбасы өмір сүрген (Шығыс Қазақстан облысы бойынша). Мұндай жағдайлар Қарағанды облысы аумағында да орын алған. Сонда жан басына шаққанда бір адамға 1 шаршы шақырым тұрғын алаңынан келген.

Қарағанды облысына алғаш келген күннен бастап арнайы қоныс аударылғандардың ер адамдарының еңбекке жарамды бөлігі өндіріске жұмыспен қамтылды. Көптеген шешендер өндірістік нормаларды толықтай және асыра орындады. Осакаровка ауданының «Комсомольский» колхозында Х.Алдамов, А.Юсупов, С.Батукаев, А.Яхиканов еңбегі үшін ақшалай және құнды сыйлықтармен марапатталды. Осы ауданның (Октябрьский) ауданында 6 адам: Хамес Хамидов, Ахмет Дайкуев, Шумисат Сиданов, Трухан Одаев, Мустафа Обоев, Паша Самаев мадақталған. Олар 500-ден 600 ге дейін еңбек күнін жасаған. Жалпы барлығы облыстың колхоздарында 435 адам сыйақы алған. Арнайы қоныс аударылғандар өндіріс кәсіпорындарында да өздерін жақсы жағынан көрсеткен. Жезқазған марганец кенішінде өндіру нормасын артығымен орындағаны үшін төрт адамды атап өткен. Бұлар М.Кусов, Э.Шебиханов, К.Темирсуинов, К.Кулаева. Олардың орташа айлық норманы орындауы 100-150 пайызды құраған, ал орташа айлық жалақысы -756-1661 сомды құраған [2, 139].

Арнайы қоныс аударылғандарды олар үшін жаңа мамандықтарға үйреткен. 1947 жылы Қарағанды облысында 75 тракторист, 7 көлік жүргізушісі дайындалған. Осы жылы кәсіпорындар мен ФЗО 471 арнайы қоныс аударылғандар оқытылған, 355 адам жаңа мамандық меңгерген.

Шешендер мен ингуштар басқа да арнайы қоныс аударылғандармен бірге халық шаруашылығының түрлі салаларында жұмыс жасады. Олар құрылыста, мал бағуда, металлургиялық, түсті, мұнай және басқа да өндіріс кәсіпорындарында қызмет етті. Оларды қай жерде жұмыс күші керек, сол жерде пайдаланды. Таулықтарға өздері үшін мүлде таныс емес мамандықтарды игеруге тура келді. Осылайша, арнайы қоныс аударылғандардың өр мінезін, психологиясын түбірімен өзгерту, сындыру жүргізілді. Олардың айта кету керек, көбіне адал жұмыс жасады [3, 132].

Сонымен, соғыс жылдарындағы көшіру жұмыстары қарастырылып отырған уақытта үлкен әлеуметтік мәселелер тудырды. Басқа халықтарды облыс аумағына көшіру басқару органдарын да, ең алдымен жергілікті тұрғындарға жайсыз болды. Дегенмен, уақыт өте келе бұл үрдістің материалдық мәселелері өз шешімін тапқанымен, оның рухани, ұлттық тұрғыдан алғандағы салдары болашаққа, әсіресе қазақ халқы үшін шешімі қиын проблемаларға алып келді.

Орталық Қазақстан аймағы Ұлы Отан соғысы жылдары депортацияланған халықтардың отанына да айналғаны белгілі. Шын мәнінде, Орталық Қазақстанға депортанттар мен эвакуанттарды орналастыру соғыс жылдары қазақстандықтардың әскери шығындары нәтижесінде республика халқының санының азаюын толтырып отырды. Депортациялық үдерістердің нәтижесінде өңірде ауыл тұрғындарының саны өсті, себебі депортанттардың басым бөлігі қала маңындағы ауылдар мен елді мекендерге орналастырылды. Ал эвакуация қалалық тұрғындардың санының өсуіне де ықпалы етті. Жалпы алғанда, депортанттар мен эвакуанттарды жайластыру үдерісі олардың құқықтық жағдайының тең болмауымен байланысты болды. депортацияланған халықтар кінәлілер болғанына, ал эвакуацияланған халықтар-еріксіз қоныс аударғандар болғандығына қарамастан, ол екеуінің де алдында кездескен қиындықтар бірдей болды: баспананың, азық-түліктің, киім, аяқ киім және т.б. жетіспеушілігі, тіпті болмауы болды. олардың арасындағы айырмашылық тек еңбекпен қамтылуында болды. Бұл тұрғыда олар өз құқықтарын қорғау үшін күресті. Халықтарды эвакуациялау мен көші-қон үдерістерінің нәтижесінде республиканың орталық бөлігіндегі ұлттық құрам біршама трансформацияға ұшырады. Орталық Қазақстан мәдениеттер мен өркениеттердің, республиканың жергілікті халқы мен депортацияланған, эвакуацияланған халықтың арасындағы конструктивті диалогы аумағына айналды, түрлі ұлттардың өнімді әріптестігі аймағына айналды. Сондықтан Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қарағанды облысының Жеңіске қосқан үлесі ұшан-теңіз. Қарағанды–Ұлы Отан соғысында одақтың маңызға ие болған ерекше аймақтардың бірі деген қорытынды жасалынды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қарағанды. Қарағанды облысы: энциклопедия. – Алматы. – 2006.
2. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История судьбы: научное издание. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 506 с.
3. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. – С.428

ЖҰМАБЕК ТАШЕНОВ ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ЗАРДАПТАРЫ ТУРАЛЫ

С.Б. Жұмағұлов,

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты,
философия ғ.д., профессор*

А. Б. Жұмағұлов,

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің
«Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері,
философия ғ.к., доцент
Қарағанды қ., Қазақстан*

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов 1960 жылдары Тың өлкесін құрамыз деген желеумен Қазақстанның Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстарын Ресейге беру жөніндегі Мәскеу саясатына қарсы шыққан отаншыл тұлға. Қайраткер «Ақмола облысы менің кір жуып, кіндік қаным тамған ата жұртым. Одан бергі он екі жыл мұғдарында Солтүстік Қазақстан облысында түрлі қызметтер атқардым. Ұрпақтан ұрпаққа бағзыдан мирас болып келе жатқан осынау қастерлі мекенде менің ата-анам, ата-бабаларым мәңгілікке тыныстапты. Сонда сіздер белден басып, осынау кең байтақ қасиетті жерімізді басы бүтіндей Ресейге бере салмақсыздар ма? Байыппен ойланып, ақыл тоқтамға келгендеріңіз жөн дер едім, жолдастар! Сіздердің тап осы теріс пиғылдағы өктем шешімдеріңізбен қай қазақтың баласы оңайлықпен

келісе қояр екен? Мен аталған дөңайбат мәселемен келіспек түгіл, оның күн тәртібіндегі қойылымының өзіне үзілді-кесілді қарсылығымды білдіремін!» деп ұлт наразылығын білдірді.

Ұлттық қасиеттерден нәр алып өскен Жұмабек Тәшенов Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан Екінші жалпы қазақ сиезіне арнайы шақыртқан милләтшіл Нұрлан Қияшұлындай кесекті ердің сойынан екенін атап өтуіміз қажет. Әлихан Бөкейхан «...Бұл болып жатқан оқиғалардың түбі неге соғатынын жалпы қазақ елі сезе қоймайтын шығар. Оқиғалардың сүреңі жаман: қам қылмай, қол қусырып отыра берсек, алдымен қазақ халқы сорлайтын түрі бар. Соның үшін біз жанымызды, малымызды қорғау жайын ойлау керек...

Алаш баласының басына бір сын, бір күн туды» [1] деп аласапыран дәуірде елге қорған, әлеуметке тұтқа болу барша саналы азаматтардың басты міндеті екенін жеткізді. Міне, азаматтық тұлғасы ұрпақтар сабақтастығының тағылымында қалыптасқан Жұмабек Ахметұлы қазақ баласы сыналар сол бір Хрущевтік билік ойран салған сойқанды жылдары бабалар аманатына адалдық танытты. Ел мен жер тұтастығын сақтап қалудағы перзенттік парызына ар биігінен келіп, ұлт құрметіне бөленді.

Қазақ жерінің бөлшектенуіне жол бермей, ұлы орыстық шовинистік өктемдікке қарсы шыққан Жұмабек Ахметұлы Тәшенов тоталитарлық жүйенің қан қасап зардаптарын қоғамға жеткізуде батыл көзқарасын білдірді. «Жылымық» жылдарында сталиндік жеке басқа табынушылық қасіретін әшкерлеуде айқын азаматтық ұстанымда болып, партиялық талаптың қасаң қағидаларына шырмалып қалмады. Соның нақты дәлелі 1956 жылдың 19 наурызында Жамбыл облыстық партия активі мәжілісінде жасаған «Советтер Одағы Коммунистік партиясы XX съезінің қорытындылары және Жамбыл облыстық партия ұйымының міндеттері туралы» атты баяндамасы [2].

Сталинизм зұлматын ашуда нақты тарихи деректер мен дәйектерге сүйеніп, 1937-38 жылдардағы саяси қуғын-сүргінде «халық жауы» деп айыпталғандардың нақатан-нақат заңсыз жазалғандарына шындық сәулесін түсірді. «Установлено, что многие партийные, советские и хозяйственные работники, которых обвинили в 1937-38 годах во вражеских действиях, в действительности никогда врагами, вредителями не были, они были оклеветаны, а иногда, не выдержав зверских истерзаний во время следствия, сами на себя наговаривали всевозможные тяжкие обвинения». Сұрапыл соғысы жылдарында саяси билік тарапынан жіберілген қателіктерге сын көзімен қарап, қан майдандағы сәтсіздіктердің басты себебін атап көрсетті. «Единовластие Сталина приводило к особо тяжким последствиям в ходе Великой Отечественной войны».

Кеңестік идеология тудырған жалпыадамзаттық ауқымдағы қасіретке үңілген Жұмабек Ахметұлы Тәшенов атамш баяндамасында «Сталин нарушал Ленинский принцип национальной политики Советского государства» деп ұлттық саясатқа қатысты орын алған қателіктерге ерекше екпін жасады.

Сталинизмнің қанды саясатын айыптаған қайраткер баяндамасындағы ерекше назар аударылған түйінді мәселердің бірі депортацияланған халықтардың тағдыр-талайы еді. «Речь идет о массовых выселениях из своих родных мест населения» деген өзекті пікірін өрбіте келе, «Так в конце 1943 года, когда на фронтах Великой отечественной войны определился прочный перелом в пользу Советского Союза, принято было и осуществлено решение о выселении с занимаемой территории всех карачаевцев. В конце того же года такая участь постигла всего населения Калмыцкой Автономной Республики. В марте 1944 года выселены были со своих родных мест все чеченцы и ингуши, и Чечено-Ингушская Автономная Республика была ликвидирована. В апреле 1944 года с территории Кабардино-Балкарской Автономной Республики выселены были в отдаленные места все балкарцы, а сама Республика переименована в Кабардинскую Автономную Республику» деп кеңес қоғамын жайлаған имансыз саясаттың сан ұлт пен ұлысты қаншалықты қасіретке салып отырғанын бүкпесіз баяндады.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов ерекше тоқталған депортация тақырыбы КСРО тарихындағы шеңгелінен қан сорғалаған әрі ызғарлы сұсы жан шошытатын қылмыстың бір ғана парасы. «1920-1950 жылдары тұрғындарды күштеп көшіру – сталиндік қуғын-сүргіннің негізгі құрамдас бір бөлігіне айналды. Жалпы КСРО-да депортацияға ұшырағандардың саны 1920 жылдан 1949 жылға дейін 3,2 млн адамға жетті» [3].

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары бұрынғы КСРО да барлығы 61 ұлт пен ұлыс өкілдері өздерінің байырғы тарихи атамекендерінен қиянатпен ажыратылып, жат жерлерге күштеп көшірілді. Кеңестік идеология тарапынан саяси «сенімсіздік» білдірілген неміс, қарашай, қалмақ, шешен, ингуш, балқар және қырым татарлары Қазақстанға зорлық-зомбылықпен қоныс аударылды. Мәселен, 1943 жылдың 12 қазанында Қарашай автономиялы облысынан қарашайлықтарды Қазақ КСР мен Қырғыз КСР күштеп қоныс аударуға қатысты КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының жарлығы шықты. Соның барысында 69 267 қарашай депортацияланды. (1939 жылғы санақ қорытындылары бойынша Қарашай автономиялы облысында 70 301 қарашай болған). Оның 50 % балалар мен 16 жасқа дейінгі жасөспірімдер, 30 % әйелдер еді. Өз кезегінде Қырымнан 228 543 адам күштеп көшірілген болса, оның 191 014 ын қырым татарлары құрады.

1944 жылдың 24 ақпанында қанды қол Берияның балқарларды тарихи мекенінен айыруға қатысты НКВДның «Кабардин-Балқар АССР-нан балқар халқын қоныс аудару іс-шаралары туралы» («О мероприятиях по выселению из КБ АССР балкарского населения») зілді бұйрығы шықты. Сол жылдың 8-9 наурызында бүтіндей бір ұлттың шаңырағы шайқалып, бастарына қара бұлт үйірілді. Сол бір шектен шыққан зобалаңда балқар ұлтының 40% қынадай қырылды. Бар жоғы екі күнде 37 713 балқар 14 вагонға малша тоғытылып, қияндағы өлкелерге жөнелтілді. Қырағы бақылау мен темір тәртіптегі қадағалауға алынып, өксікте жүріп ит өмір кешті. Міне, Жоғары Кеңес Президиумының 1956 жылдың 17 қаңтарындағы Жарлығына сай 1936 жылы күштеп қоныс аударылған поляктардан, ал 1956 жылдың 17 наурызында қалмақтардан, 27 наурызда грек, болгар және армяндардан, 18 сәуірден қырым татарлары, балқарлар, түрік-месхетиндіктер, курд және хемшилдіктерден, 16 шілдеден шешен, ингуш және қарашайлықтардан құқықтық шектеушіліктер алынып тасталды. Алайда олардың Отандарына қайта оралуына қатаң тиым салынып, белгілі бір аймақта жүріп тұруларына құқықтық шектеулер қойылды. Тек 1957-1958 жылдары ғана қалмақ, шешен, ингуш, қарашай және балқарлардың ұлттық автономиялары қалпына келтіріліп, тарихи мекендеріне оралуға рұқсат етілді.

Тұтастай алғанда, 1937-1944 жылдар аралығында Қазақстанға 1 109 мың адам депортацияланды. Қазақстандағы әрбір бесінші адам күшпен қоныс аударылушы болды. Олардың ар-намыстары аяққа тапталып, ұлттық құндылықтары мансұқталды. Туған халқының тарихи атауын атауға тиым салынды. Оны 1944 жылы ұлтының депортациялануымен байланысты майданнан шақыртылып, саяси қыспаққа алынған қалмақ ақыны Давид Кугультинов (Көглтин Дава) «От правды я не отрекался» (1956) өлеңінде: «В то время гнев несправедливый, дикий Нас подавил... И свет для нас потух. И даже слово самое – «калмыки» – Произносить боялись люди вслух» деп жеткізді. Ұлт мүддесін қорғаған ақын атақты 58 баптың 10 тармағаммен сотталып, Сібірге 15 жылға жер аударылды. 1956 жылы ғана туған жеріне оралды.

1944 Қазақстанға арнайы қоныс аударылған ұлт өкілдері кеңес саясатының озбырлығына қайтпас қайсарлықпен қарсылықтарын білдіріп отырды. Имансыз биліктің тепкісінде езіліп, тағылықпен бұғақталған мүскіндердің шемең шері өлең болып өрілді. Бұл ретте балқар поэзиясының негізін қалаған ақын Кязим Мечиевтің кеңестік саясат қылмысын айыптаған өршіл рухтағы өлеңдері қазақ топырағында туды.

1944 жылы Талдықорған өңіріне қандастарымен бірге қоныс аударылған қайсар ақын «Тәуекел етейік біз бүгін», «Өсиет», «Жарлы халқым» өлеңдерімен қуғын-сүргінде жаншылған балқар ұлтының қайғы-қасіретін жүрегі қарс айырыла отырып жырлады.

«Кругом жестокий вихрь, тяжелый снегопад,
Но горы, как всегда, без трепета стоят.
В години бедствия, тревоги и невзгод
Учись у наших гор, несчастный мой народ». (С.Липкин аудармасы)

«Айнала ала құйын, дүлей апат қарлы мұз,
Тұр ғой эне, мызғымастан шың мен құз.
Зұлмат, нәубет төнген қилы кезеңде,
Үйрен содан, сорлы халқым, кезген түз». (Аударма авторлардікі)

«Я молю тебя, господи, ныне:
Лучше в камень меня преврати,
Но остаться не дай на чужбине,
К моему очагу возврати!» (1939).

«Дұға тілеп, бір өзіңе еттім мәніжат:
Қара тасқа айналдыршы шегендеп.
Жат өлкеде қалдырмашы, құдырет,
Оралдыршы ата жұртқа, аманат!». (Аударма авторлардікі)

1945 жылдың 15 наурызында құсадан өмірден өткен шерлі ақын мүрдесі 1999 жылы тарихи Отанына жеткізіліп, Нальчик қаласында қайта жерленді.

1944-1947 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы партия комитеті хатшысының орынбасары, мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі, 1947 -1948 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары, 1948-1952 жылдары облыстық атқару комитетінің төрағасы, 1952-1955 жылдары Ақтөбе облысы партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарған Жұмабек Ахметұлы Қазақстанның түкпір-түкпіріне күштеп қоныстандырылған ұлт пен ұлыстардың қайғы-қасіретке толы тағдыр-талайымен етене таныс болатын. Сондықтан шерменде жандардың саяси тұрғыдан ақталып, тарихи Отандарына оралуларына риясыз тілектестігін білдірді. Қызыл қырғын шеңгеліне ілігіп, аяусыз қудаланған ұлт өкілдерінің азаматтық құқықтарының тезірек қалпына келтірілуіне саяси биліктің назарын аудартты. Сталинизм жендеттері тарапынан бұрмаланған демократиялық құндылықтардың сақталуына екпін жасап, ГУЛАГ жүйесіндегі аяр қоғамның ізгіленуіне ой салды. Әділдік, теңдік қағидаттарының заңсыз бұрмаланып отырғанына күйінді. 1934-1960 жылдар аралығында ГУЛАГ-тың еңбекпен түзеу лагерлеріне 15-18 млн. адам тоғытылып, аштық пен түрлі аурулардан 1,5 млн. өлім құшты.

1956 жылы сталиндік қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия төрағасы болып сайланған Жұмабек Ахметұлы Қарағанды облысындағы КарЛаг еңбекпен түзеу лагерінде жазықсыз тепіріш көріп отырған сан мыңдаған тұтқындардың тамұқтағы өмірімен танысады. Қан жұтқан мүскіндермен бетпе-бет жүздесіп, әділдік, теңдік қағидаттарының бұрмалануындағы заңсыздықтарға көз жеткізеді. Қуғын-сүргін құрбандарына рақымшылық жасауға барынша күш салып, мемлекеттік құзырлы органдардың назарын аудартады. Өйткені аталмыш комиссия құрамына прокуратура, партия және кеңес қызметкерлері және де ең бастысы қоғамдық ұйымдардың өкілдері енгізілген болатын.

Зорлық пен зобалаңның қыл көпірінен өткен лагерь тұтқындары комиссияға сан жылдар бойы қордаланып қалған шемен шерлерін таркатады. Қорлық пен қысастық, азап пен қинау, қиянат пен озбырлықтың небір жан түршігерлік қияпатын көрген олар отызыншы жылдар ойранында өктем заңсыздықтарға, төбе шашың тік тұрар қан қасап қылмыстарға жол берілгенін күңірене отырып жеткізді.

Жұмабек Ахметұлы Қарағанды лагерінде тексеріс жүргізу барысында өз көзімен көрген сталинизм қасіретін туған ұлы Саятқа әңгімелеп берген болатын. Бұған қатысты Саят Жұмабекұлы әке сырының жан тебіренер көңіл толқынын былайша өрбіткен ді.

«Қарағанды олбысында орналасқан лагерьге жол тарттық. Гитлерлік өлім лагерлерін еске салатын ҚарЛаг жағдаймен танысу барысында заңсыз жазаланып отырған тұтқындағылардың тамұқ отының небір тозағынан өткенін ұғындым. Комиссияға шақыртылған қуғын-сүргін құрбандары сталиндік жүйеде қандай адам төзгісіз ауыр күйде болғандарын, лагерь күзетшілерінің жыртықшылықпен азаптап, тағылықпен ұрып-соғуын, арыздықпен арандатуларын көз жастарын көлдетіп тұрып айтты. Тепіріштің небір сойқанын көрген қазақтың көне көз ақсақалын шақыртып, түрмеге қалай түскенін сұрастырдық. Сөйтсек әбден қаусаған қария «Троцкизммен» айыпталған екен. Сол бейбағыңыз Троцкийдің түрін түстеп көрмек түгіл, атын да естімеген болып шықты. Жаналғыш лагерь жүйесінің қан қасап тезінен өткен мүскіндердің жай-күйімен жан-жақты танысу мақсатында тағы бір тұтқынды алдырттық. Ол менің айтар жаубым осы дегендей тоз-тозы шыққан киімін шешіп, қаусаған қабырғасы мен сынған тістерін көрсетті. Мұндай көрініске ұзақ сонар қарауға комиссия мүшелерінің дәті жетпеді...

...Жазықсыздан жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтауға қатысты құрылған комиссия жұмысы барысында біздің алдымыздан жаны мен тәні қорланып, аяусыз жаншылған небір бейкүнә бейбақтар топ тобымен өтіп жатты. Нақақтан нақақ «халық жауы» деген қарғыс таңбасы танылған олардың ауыр тағдыр-талайына зар еңіреп шерлі отбасы, қайғыдан белдері қайысқан әке-шешесі, қара жамылған сүйген жарлары, күйікті апа-қарындастары қала берді...

Ақтау комиссиясының төрағасы болған бір ай мұғдарындағы жұмыс барысында сталиндік темір тәртіптің адамдардың тұла бойында аса жиіркенішті де аяр мінезді кесепаттарды соншалықты қоздырып жібергеніне сенер сенбесімді білмей дал болдым...» [4].

Жұмабек Тәшенов Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінде төраға қызметін атқарып жүрген уақытта сталинизм құрбаны болған ұлт зиялыларының ақталуына күш салып, олардың ағайын туысқандары, отбасыларына көмек көрсетуі, әсіресе «халық жауы» жаласынан арылмаған Мағжан Жұмабайұлының жұбайы Зылиха анамызға Алматыдан пәтер әперуі үлкен ерлік болып табылады.

Елін сүйген қайраткердің ғибратты ғұмыры ұлтқа қалтқысыз қызмет етудің өшпес үлгі-өнегесі болып қала бермек. Ақтық демі таусылғанша ата-бабаларымыздың ел мен жер қорғау аманатына адалдық танытқан Алаш перзентінің отаншыл тұлғасын қастерлеу ұрпақтың басты парызы деп білеміз.

Сол бір қанды жылдардың ақиқатын жеткізіп, тоталитаризм зардаптарын айыптаған қайраткердің өзекті ой-толғамдары Отан тарихын кешенді зерттеудегі ғылыми ізденістерге қуатты серпін берері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Екінші жалпы қазақ сиезі // Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы (1866-1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы – Полное собрание сочинений в 9 томах. / Құраст.: Жүсіп Сұлтан Хан Аққұлыұлы. – Астана: «Сарыарқа», 2013. – 419-бет.
2. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағат. 1109-қор, 3-тізім, 370 б-іс, 80а бума.
3. Уикипедия – ашық энциклопедиясы.
4. Ташенов Саят Жұмабекович. Слово об отце // «Ж.Тәшеновтің азаматтық ерлігі және қазіргі кездегі патриоттық тәрбие: Жинақ. – Астана: «Чернобылец» – жарымжандар қоғамы ЖШС, 2012. – 118-118-беттер.

ТӘУЕЛСІЗДІК – АЛАШ МҰРАСЫ

С.С. Қасымова,

*Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
тарих ғ.к., доцент
Қарағанды қ., Қазақстан*

Қазақстан демократиялық мемлекет ретінде ежелгі қазақ жерінде өркен жайып, болашаққа нық сеніммен қадам басуда. Ұлттық мемлекеттіліктің даму және қалыптасу тарихы ғасырлар қойнауына кетіп, өзін ғылыми тұрғыдан екшелеп, талдауды қажет етеді.

Қазақстандағы мемлекеттік құрылыстың тарихы туралы айтқанда қоғамның жаңа конституциялық жаңару кезеңдері негізгі орын алады. Мемлекеттіліктің бастау көзі – 1917 жылы қабылданған «Алаш» партиясының бағдарламасы болып табылады. Осы 10 пункттен тұратын бағдарламаның мазмұнында қазіргі демократиялық қоғамның белгілері көрінісі: жергілікті бостандық, яғни құрылатын Қазақ автономиясы басқа жұрттармен бірге Ресейдің әзірге бір бөлігі болып, реті келсе өз алдына бөлініп шығуы; қазіргі Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-ші «Адам және азамат» бөліміндегі адам мен азаматқа қатысты жеке бас бостандығы құқықтары: сөз, ой бостандығы, жиналыс жасау, баспасөзге еркіндік көрініс тапты. Бағдарламаның 9-шы пунктінде тегін оқу, ана тілінде бастауыш білім беру, қазақ тілінде мектептер, университеттер ашу, 10-шы пунктінде жерге байланысты оның сатылмайтындығы, яғни, жер – мемлекет меншігі екендігі айтылған. Жердің асты-үсті байлығы сол мемлекетте тұратын халыққа тиесілі екендігі, жер алдымен байырғы, жергілікті халыққа берілуі керектігі, алдымен қазақ халқын жерге орналастыру, оған дейін қоныс аударушыларды тоқтата тұру, қоныс аударушылар отырмаған жерлерді қазаққа қайтару туралы айтылған.

Ерекше назар аударатын жағдай Алаш зиялыларының ұстанымдарында ешқандай басқа ұлттарға деген теріс көзқарастың жоқтығы. Бұл пікір 1917 жылдың 5 – 13 желтоқсанында Орынборда өткен II Жалпықазақтық съезде жарияланған Алаш автономиясының органы Алашорда үкіметінің құрамын сайлауда көрінді. Нақтырақ айтқанда Алашорда үкіметінің құрамы 25 адамнан тұрса, оның 15 қазақтарға, ал қалған 10 орын басқа ұлт өкілдеріне берілді. Қазіргі кездегі идеология тұрғысынан қарайтын болсақ, нағыз толеранттықтың көрінісі деп нық айтуға болады.

Екінші құжат – 1920 жылы қабылданған «Қазақ АКСР-і еңбекшілері құқықтарының декларациясы» және 1924 жылы қабылданған Конституция. Осы екі құжат Қазақ Автономиясының дамуын 1936 жылы одақтас республика мәртебесін алғанға дейін іс жүзінде жүрді.

1919, 1920 жылдары кешірім жасалғанына қарамастан, Әлихан Бөкейханов бастаған Алаш ұлттық-демократиялық интеллигенциясының өкілдері саясаттан, биліктен аластатылды. Алайда олар азамат соғысынан кейінгі жеті-сегіз жыл ішінде Қазақстандағы ғылымның, оқу-ағарту ісінің, әдебиеті мен өнерінің, халық шаруашылығының дамуына қомақты үлес қосты. Мысалы, Әлихан Бөкейхановтың саясаткерлігі, Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық-ғылымдық қызметі, Халел Досмұхамедов пен Мұхаметжан Тынышпаевтың ғалымдық, зерттеушілік қасиеттері басым жатты. Ал Міржақып Дулатов пен Жақып Ақбаев қоғамдық қайраткерлер болды. Абайдан кейінгі қазақ поэзиясының алыбы Мағжан Жұмабаев осы бір аласапыран кезде өзінің шоқтығы биік «Көкшетау», «Батыр Баян» шығармаларын жазды. Сөйтіп, олардың іс-әрекеттері қоғамдық өмірдің әр саласында олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерімен тарихта катталып қалды.

Алаш партиясының бағдарламасындағы мәселелер 20-30 жылдарда-ақ Кеңес өкіметі аясында біртіндеп жүзеге аса бастады. Сол жылдарда Қазақстан үкіметінің басшысы Голощекиннің байларды тәркілеу, қоныс аудару, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру саясатына қарсы

шыққан Нығмет Нұрмақов, Жағыпар Сұлтанбеков, Жалау Мыңбаев, Абдолла Асылбеков, Ораз Жандосов, Смағұл Сәдуақасов, Ыдырыс Мұстамбаев, Сейітқали Меңдешев, Сұлтанбек Қожанов, Ұзақбай Құлымбетов т.б. болатын. Ал бұлардың ұстазы кім еді? Оларды оятқан, ұлттық саналарын жебеп, жігерлендірген Алаш зиялылары болатын. Бір сөзбен айтқанда Алаш зиялылары қазақ интеллигенциясының үлкен буынын тәрбиелеп шығарды.

Сөйтіп, Қазақстан 15 жылдан кейін мәдени, ағарту саласындағы табыстары, экономикалық потенциалының артуымен 1936 жылы Одақтас республика деңгейіне көтерілді. Осы 1937 жылғы Конституцияда біздің бүгінгі тәуелсіздігімізге, тұтастығымызға негіз болған екі бап бар. Ол 15 бап – «Қазақ КСР-і КСРО-дан еркін бөлініп шығу правосы сақтайды» және 16 бап – «Қазақ КСР-нің территориясын Қазақстанның келісімінсіз өзгертуге болмайды». Осы заңдарды басшылыққа алып еліміздің іргесі сәгілмей бүгінгі күнге жетіп, 1991 жылы Кеңестер Одағы ыдырағанда Қазақстан да өз тәуелсіздігіне қол жеткізді.

Тәуелсіздіктің тарихы, оның өзегі сонау XX ғасырдың басынан басталады, яғни, 20-30 жылдардағы Алаш арыстарының, қазақ зиялыларының өлшеусіз еңбегінің, төккен терінің арқасы десек қателеспейміз. Қарастырылған кезеңде КСРО-да ел экономикасын дамыту ұлттық жұмысшы мамандарды даярлаумен қоса жүрді: фабрика-зауыт оқыту мектептері, кәсіптік-техникалық мектептер, кешкі курстар, өнеркәсіптік оқулар, техникалық үйірмелер ашылды. Автономиялы республикалар мен облыстарда жұмысшыларды Кеңес Одағының, Ресей мен Украинаның ірі өндірісті қалаларына іссапарға жіберіп білікті мамандар даярлау, тәжірибе үйрену кеңінен жүргізілді. Бұдан Қазақстан да тыс қалмады.

Алайда, Қазақстанның орасан мол жер асты қазба байлығы бола тұра біржақты, тек шикізаттық бағытта дамуының бастауы да осы кезеңге тиесілі. Осы тақырыпта қарама-қарсы пікірлер, қызу айтыстар жүріп, соңында қазақ зиялылары жеңіліске ұшыраған болатын. Ұлы аштық, тәркілеу, жаппай саяси қуғын-сүргін осы кезеңге тиесілі.

Дей тұрғанмен, үлкен шығындармен қоса Қазақстанның экономикалық, мәдени, ағарту әлеуметтік жағынан өсіп, дамуы да жүрді. Республикамыз индустриялы-аграрлы елге айналып, ұлттық жұмысшы кадрларды, инженерлік-техникалық интеллигенцияны қалыптастырудың негізі қаланды.

Жалпы бұл кезең – тарихтағы аса ауыр кезең. Осы бір ауыр кезеңде қазақ зиялылары өзінің ұлылығын танытты. Олар өмір сүрген кезеңді Академик М. Қозыбаев «...асуы болса да шатқалы көп, өзендері болса да өткелі жоқ, тауларының панасы жоқ, ханы көп болса да қайырымы жоқ, наласы көп заманда өмір сүріп, ұлылығын таныта білді олар» деп айтқан болатын. Алайда, ұлтжанды зиялылардың барлығы да 1937-38 жылдарда сталиндік репрессияның құрбаны болды. Олардың ісі ата тарихымен бірге жасап, мәңгілікке барады.

Сондықтан Алаштың мұраты болған тәуелсіздік бүгінде Алаштың бізге қалдырған мұрасы дейміз. Себебі, олар сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде тәуелсіздіктің берік экономикалық, мәдени, ағарту, әлеуметтік іргетасын қалап кетті. Осы қасиетті мұраны қастерлеу, сақтау, қорғау бүгінгі әрқайсымыздың міндетіміз.

Ол үшін біздің әрқайсымыз бойымызға ұлы мұраның көшбасшысы Әлихан Бөкейхановтың, алаш арыстарының отансүйгіштігін, білімі мен танымын сіңіруіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: мемлекеттік кезеңдері. Конституциялық актілер – Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты / Құраст. Ж. Бәйішев. – Алматы: Жеті жарғы, 1997.
2. Тұғыры биік тұлға – С.Сейфуллин туралы зерттеулер, естеліктер, мақалалар. – Алматы: Үш қиян, 2002.

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНА ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫ КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ

П.И. Мамедова,

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, философия ғ.к.

А.М. Тапаева,

*Жамбыл облысы әкімі аппаратының «Қоғамдық келісім» КММ маманы,
педагогика магистрі
Тараз қ., Қазақстан*

Қазақстандағы әртүрлі этностардың елімізге келуінің де өзіндік тарихы бар. Олардың тарихын әрбір тұрған мекеніне қарай, келу кезеңдерімен мұрағат деректері арқылы зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Бұл зерделеу республикада болып жатқан үрдісті жіті қадағалау мен мемлекеттің ары қарай дамып қалыптасуы үшін өте қажет.

Бүгінгі күннің ең маңызды талабы бойынша еліміз ұлтаралық тұрақтылықты сақтау мәселесін өз дәрежесінде ұстап келеді. Қазақстан халқы ассамблеясына биылғы жылы 20 жыл толды. Осы жылдарда ұлттық саясаттың негізгі бағыттары ретінде «азаматтық бейбітшілік пен ұлттық татулықты» ерекше атап өтіп, Қазақстан халқын «біртұтас этносаяси қоғам» деп айқындаған Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбегі зор деп айта аламыз.

Алайда, 130 этностар мен этникалық топтар мәдениетінің бірігуі, қазақ халқының дархандығының арқасы.

Көп этносты Қазақстанның ұзақ жылдар бойғы қалыптасу тарихында республикаға қандай жағдайда болмасын, Ресейдің отарлау саясатының мақсатымен, Кеңестік жүйенің кезіндегі саяси жер аудару, депортация, тың игеру, одақтық, ведомствоаралық биліктің ұйғаруымен және басқа келушілермен толығып отырды. Қазақ халқы қашанда оларға оң қабақ танытып, жақсы қарсы алды.

Соңғы жылдары Қазақстан тарихнамасында республиканың қоғамдық-саяси, әлеуметтік экономикалық жағдайына қатысты ғылыми зерттеу жұмыстары жазылу үстінде. Солардың ішінде өткен ғасырдың басынан Қазақстан территориясына қоныстанып, Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік-саяси демократиялық тұрғысынан жедел дамуына өзіндік үлес қосқан әртүрлі ұлттардың тарихын жеке зерттеу жұмыстары өз нәтижелерін беріп келеді. Әртүрлі этностар бүгінгі таңда өз Отанына айналған қоғамда бірігіп өмір сүріп, Қазақстанның егеменді тұтқасын берік ұстанып өз үлестерін жан-жақты салаларда қосуда. Өткен тәжірибелер көрсеткендей, ұлтаралық татулық, мемлекеттік тұрақтылық елдегі экономиканы өркендетуге, ғылым мен мәдениеттің дамуына жәрдемдесетіндігі маңызды мәселе.

Этносаралық қатынастардың үйлесімділігі және Қазақстандағы этностар туралы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында: «Біз ұлтына және діни сеніміне қарамастан, әрбір қазақстандыққа салт-дәстүр, мәдениет пен дінді таңдауға ерік беретін еркін, әрі ерікті қоғамның негіздерін нығайтуға тиіспіз», – деп айырықша атап көрсетті.

Қазақстанның өзге аймақтарына қарағанда Жамбыл облысы көп этностар шоғырланған орталықтың бірі болып табылады. Облыста 87 этностар өкілдері тату-тәтті өмір сүруде. Біздің мақсатымыз осы ғылыми жобада этностардың аймаққа келу тарихын облыстық мұрағат деректері және Жамбыл облысы Қазақстан халқы ассамблеясы мәліметтері арқылы зерттеу. Аймақтағы этностардың облысымызға келу тарихы туралы күні бүгінге дейін кешенді түрде зерделеу қолға алынбаған. Сондықтан бұл тақырыптың ғылыми маңыздылығы зор және алдағы уақытта кешенді түрде тереңдете зерттеуді қажет етеді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында халықтар өміріндегі интернационалдандыру үрдісі одан сайын күшейе түсті. Халықтың жаппай көші-қоны жүріп, шығысқа тұтас өнеркәсіп державасы

қоныс аударылды. Республика 532 мыңнан аса эвакуацияланған адамдарды қабылдады. Қазақстанның 700 мыңнан аса еңбекшілері, негізінен қоныс аударылғандар, солардың ішінде 200 мыңы қазақтар еңбек коллоналарына шақырылып, Орал мен Сібірдің құрылыс нысандарында еңбек етті. Соғыс қарсаңында Қазақстанға 102 мың поляк депортацияланды. Әкімшілік тәртіпке Қазақстанға 360 мыңнан астам Поволжье немістері көшірілді. Соғыс жылдарында қалмақтарға, қарашайларға, ингуштерге, чечендерге, балқарларға, қырым татарларына, түрік-месхетиндерге де осындай пешене жазылды. Еліміздің орталық мемлекеттік мұрағатының 1 937- қорындағы, 70- бумасындағы құжатта 1941 жылдың 2 қазанына дейінгі мәлімет бойынша елімізге барлығы 24 258 жер аударса, біздің облысымызға 2019 адам қоныстанған. Олардың арасында орыстар, украиндер, беларустар, еврейлер, поляктар, немістер, латыштар, литвалықтар, эстондар боды. Олардың саны күн санап өсіп жатты. Ұлы Отан соғысының барлық жылдарында еліміз сияқты Жамбыл облысында да жер аударылғандар қатары күннен- күнге көбейе түсті. Тек 1944 жылғы мәлімет бойынша бәздің облысымызда 21 810 чешен, балқар, ингуш, қарашай, бір сөзбен айтқанда, Солтүстік Кавказды мекендейтін басқада ұлт өкілдері жеткізіді. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ресми түрде Қазақстанға, оның ішінде біздің облысқа жер аударғандар поляктар болды.

Поляктардың Қазақстанға жер аударылуының әр түрлі себептері бар. Алдымен, 1941 жылы Өзбекстаннан еліміздің Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облысына поляктар жер аударылса, бізге ұзақ жылдар бойы, беймәлім, құпия болып кеген СССР мен Германияның Польшаны бөлісуінен кейін қолға түскен тұтқындар қазақ жеріне көшірілді. Поляктардың біздің облысымызға келуіне тағы бір себебі Ұлы Отан соғысы жылдарында Польшаның уақытша өкіметі мен совет өкіметінің арасындағы қарым- қатынастың шиеленісуі болды. олар біздің облысымыздың Луговой және Шақпақ станцияларын уақытша тұрақ еткен, сонымен бірге, соғыс жылдары КСРО -ның түрмелерінде тұтқында отырған. Көптеген поляк азаматтарына рақымшылық жасалынды. Соның нәтижесінде олар біздің облысымызда уақытша аялдаған поляк армиясына қосылып жатты. Осының нәтижесінде біздің облысымызға алғаш поляктар қоныстанды.

Соғыстың алғашқы жылы облысқа көп қоныстандырылған халықтың бірі – финдер. Бұдан кейін мұрағаттағы сақтаулы құжаттарда әр ауданның осы мәселеге байланысты атқарылған жұмыстары хабарланған. Мәселен, Свердлов ауданы басшылар Жамбыл станциясынан 1075 адамды, Үшбұлақ станциясына 1465 адамды, Ақшолақ станциясынан 960 жер аударылғандарды қарсы алатынын жеткізген. Сонымен бірге ауданға қоныстанатын 3 500 фин отбасыларын елді мекенге орналастыру жоспарланды. Осындай талаптарды өзгеде аудандар орындады. Көктерек ауданына 2000 фин көшіріліп әкелінетіні жоспарланған. Олар Көктерек, Қызылтал, Қызыл арна, Қараөзек, Фурманов, Сарқырама селолық советтері бойынша орналастырылып, жер аударылғандар эшалоны аялдаған станциядан олардың баратын елді- мекені қанша шақырым болатына дейін хабарлады. Талас ауданына- 1 502, Шуға – 4000, Луговойға – 3 500, Қордайға- 4 500, Сарысуға- 1 000 фин қоныстанатын болған [4, 317 б]. 1941 жылы қыркүйек айында қоныс аударушыларды жылдам орналастыру мақсаты мен үш темір жол станцияларына бөлінді.

1. Жамбыл станциясына – 1075 адам

2. Үш-бұлақ станциясына – 1465 адам

3. Ақ- шолақ станциясына – 960 адам

Бесінші қыркүйекте Исполком Райсоветте арнайы бас қосу өткізіп, қоныс аударушыларды баспана мен қажетті заттар мен колхоз есебінен жабдықтауға қаулы шығарды. Қаулы жетінші қыркүйектен кеш қалмай орындауға тиісті болды. Қоныс аударушыларға тамақтану үшін Ақшолақ, Үшбұлақ сияқты станцияларына буфеттер ашуға ұсыныс жасады. Сонымен қатар азық –түлік, ұн жеткілікті мөлшерде беруді көздеді. Мұнда жалпы саны 21.810 адам қоныстандырылды. Олардың ішінде шешендер, болгар ингуш өкілдері болды. Олардың 5493- і ерлер, 6170-і әйелдер, 10. 147-і 16 жасқа толмаған жасөспірімдер болды. Көшіп келген 24

отбасының арасында шешен ингуш АССР-нің бұрынғы басшылары болды: Обком секретары – 1, Кеңестік халық комитетінің төрағасы-2, халық комитеті-3, республика прокуроры- 1. Ата-анасы жоқ балалар саны 70 шамасында болды. Төмендегі талаптарды орындауды талап етті.

1. Қарашай, шешен- ингуштардың басшысы болып жұмыс жасаған қызметкерлерді пайдалануға.

2. Көп балалы отбасына , Қызыл әскер және қызыл әскер қатарына жүрген тұлғалардың әйелдеріне жеңілдік жасауға.

3. Туған жерлеріне қарай тілді тандап, балаларын мектептерге оқытуға, қоныс аударушылар арасындағы оғытушыларды жұмыс пен қамту.

4. Арнай қоныс аударушылар үй салуларына және оларды құрлыс жабдықтары мен қамтамасыз етуге.

5. Қоныс аударып келушілерге мал, астық дақылдарын және басқа да заттар беруге

6. Қоныс аударушылардан құралған колхоз мүшелерін құруға.

1944 жылы 24- наурызда Солтүстік кавказдан шешен, ингуштардың Отанын сатушылық, Ұлы Отан соғысы кезінде неміс фашистері өтіп кетіп қызыл әскеріне тыншы болғандары да болды. Соғысқа дейін көптеген шешенде, ингуштар адал еңбек етпей, қарулы күш пайдаланып көрші жатқан колхоздарды ұрлық зомбылық жасады. Кеңес одағы шешендерді ингуштарды өздерінің істеген қылмыстарыын адал еңбек пен кінәсін өту мақсатында Қазақстанда жер аударды.

Арнайы қоныс аударушыларға қатаң тәртіп орнатылды. Олар рұқсатсыз, бір күннен артық тұрған территорияларынан шығуға рұқсат етілмеді. Комендатураға бес күнде бір рет келіп белгіленіп отыруға міндетті болды. Бұл тәртіпті бұзушыларды арнайы тұрып жатқан жерлерден қашып кетушілер уақытында милицияға хабарлап, құжаттары тексеріліп отырды. 1942 жылы 7 ақпанда арнайы қоныс аударушыларды Свердлов, Жамбыл және басқа аудандарда мал ұрлануына байланысты құжаттары тексеріліп отырды. Қоймаларды жылдам тұтанып, өрт шығарушы заттарды ұстауға тыйым салды. Қордай ауданында 3587 адам эвакуацияланып қоныстандырылды. Олардың 1641 еңбекке қабілетті адамдар, колхоздарға жұмысқа орналастырғаны – 830 адам, мекемелер мен өндіріске – 261 адам жұмысқа орналастырылды [4, 323 б]. Барлық эвакуацияланған адамдар үй-жайлармен жылумен қамтамасыз етілді. Сталин атындағы колхозда поляктар орналасты және оларды азық-түлік, жылумен қамтамасыз етілді. Мұрағаттағы 282- қордың, 1- тізіміндегі, 548-ісінің, 36- бумасы құжаттарды парақтасаңыз көңіліңізге қаяу түсіретін деректер мен дәйектер бар. Ең алдымен осы жылдары ауылдарда қылмыс өсіп, зорлық- зомбылық, ұрлық көбейген. Сонымен бірге, Кеңес өкіметінің құрылымына қарсы сөздер жиі естілетіні де қатталған.

Қазақстанда ғасырлар бойы түрлі этностардың бірге тұруы айрықша қазақстандық менталитетті қалыптастырды. Осы заманғы Қазақстанның бірегейлігі этностық сан алуандығында. Бұл қазақстандықтарға басқа халықтармен құнды мәдени жетістіктерді алмасу мүмкіндігін беретін біздің бүкіл қоғамның орасан зор байлығы, ортақ жетістігі.

Бұрынғы кеңестік социалистік жүйе құлағаннан кейін қалыптасқан жаңа жағдайда ұлттардың салт-дәстүрінің, тілінің, ұлттық сананың қайта өркендеуіне жағдай туды. Қоныстанған халықтардың Отанынан, тілінен, дінінен айырылуы олардың мәдени дамуында көп кедергі болды. Бұл жәйт бүгінгі күні айқындалып отыр. Екінші Дүниежүзілік соғыс және Ұлы Отан соғысы жылдарында республикаға жер аударылған поляк, кәріс, шешен, ингуш, күрд, қарашай, балқар, түрік және басқа халықтар мен этникалық топтардың өкілдері басына түскен қиыншылыққа қарамастан, халық шаруашылығының барлық саласында еңбек етіп, оның өркендеуіне өз үлестерін қосты. Кеңестік Қазақстан территориясына өткен ғасырдың 30-жылдары қоныс аударылған ұлттар, Ұлы Отан соғысының қиын-қыстау кезінде қоныс аударған әртүрлі ұлттар мен этностар саяси қысымшылыққа қарамастан жергілікті халықпен бірлесе отырып, республиканың бүлінген шаруашылығын қалпына келтіруде, тың және

тыңайған жерлерді игеруде ерен еңбегімен үлес қосты. Күштеп қоныс аударылған ұлттар мен этностар облысымыздың аудандарына бөлініп-бөлініп орналастырылды.

Туған жерінен, елінен айрылған әртүрлі ұлттар қалай болғанда да келген жеріне, ортаға бейімделуге мәжбүр болды. Тек бірнеше жылдардан кейін ғана құқықтық шектеулері алынып, өз атамекендеріне оралуға мүмкіндік туды. Осы аралықта олардың этнос ретінде мәдениетіне, тіліне, салт – дәстүріне, экономикалық дамуына және ұлттық құрамының жетілулеріне қиянат келтіріліп, бірлігіне орасан зор нұқсан келді. Дегенмен, адамзаттың әділет күресі мен жарқын өмірге ұмтылысының нәтижесінде, заман ағымының әрі қарай аяқ басуы, олардың еріксіз келген орында шегерілмей, атамекендеріне оралуы немесе тұрақтап қалған жерлерінде, олардың осы елдің азаматтары ретінде қайта қалыптасуына септігін тигізді.

Өлкемізге күштеп қоныс аударылған ұлттар мен этностар халық шаруашылығының әр саласында ауыр да, өте қиын жұмыстарды атқарып, еңбек етті. Әртүрлі ұлт өкілдері: корей, неміс, шешен, ингуш, түрік, қалмақ, қарашай халықтарының көпшілігі т.б., ауыл шаруашылығының әртүрлі саласында, өнеркәсіп орындарында, құрылыста, мәдени-ағарту мекемелерінде еңбек етіп, алдыңғы қатардан табылды. Олардың арасынан шыққан танымал өнер қайраткерлері, ғылымға үлесін қосқан көрнекті ғалымдар, жазушылар, республиканың озат педагогтары, мәдениет, қоғам қайраткерлері де аз емес.

Тарихи Отанына қайта алмай, тұрақтап қалған аз ұлт өкілдерінің көпшілігі облысымызда өніп-өсіп, өркендеп отыр. Келмеске кеткен тоталитарлық жүйе, жер аударылған халықтардың трагедиялық тарихына қиянаты, ойланбай істелген іс – шаралары арқылы жазылмас жара, өшпес із қалдырды. Қазір қазақ жерінде 130-дан аса, Жамбыл облысында 87 этнос өкілдері өмір сүріп, еңбек етуде.

Қорыта айтарымыз, сонау жылдарда Отандарынан айырылып, айдауға түскен, еріксіз жер аударылғандардың өздерінің де, ұрпақтарының да, бүгінде жолдары ашық, болашақтары ел келешегімен бірге екені баршаға мәлім. Жамбыл облысындағы бүгіндері тұрып жатқан 87 этностардың тарихын мұрағат беттерінен алып, көпшілік оқырмандармен болашақта таныстыру, ғылыми ізденіс жұмысымыздың нәтижесін арнайы оқу құралы етіп жарыққа шығару жоспарымызда бар. Өйткені аймаққа келген этностар өздерінің өткен тарихын білу керек және кейінгі ұрпақтар оларды оқи отырып сабақ алу қажет. Қазақстанға келіп, өсіп-өніп, өз Отандарына айналдырған барлық этностар, болашағының тек қана бірлікте екенін жақсы біледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы(көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. ІҮ том. – Алматы: Атамұра, 1998. – 640 бет.
2. Тараз. Жамбыл облысы: Энциклопедия /бас редактор. Б. Ғ. Аяған –Алматы: 2003. – 550 бет.
3. Қозыбаев М.Қ. Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. – Алматы. Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
4. Рысдаулет М. Мәңгілік ерлік. – Алматы: «Дала» ЖШС, 2012. – 352 б.
5. Б.Ж. Қабдөшев. Қазақстанға күштеп қоныс аудару саясаты (3)34, – 2012 ж.
6. Жамбыл облыстық мұрағат деректері. 228 қор, 1 бума, 774 іс, 51 қорап; 282 қор, 1 бума, 77 іс, 50 қорап.

К ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ ПОЛЯКОВ В КАЗАХСТАН

Мамытова С.Н.,

*профессор Павлодарского государственного университета
им. С. Торайгырова, д.и.н.
г. Павлодар, Казахстан*

Все дальше и дальше уходят в историю события, связанные с депортацией целых народов. Однако память об этом чудовищном произволе советской тоталитарной системы, унесшем миллионы человеческих жизней, исковеркавшем судьбы многих людей, бережно сохраняется в современном казахстанском обществе. Среди казахов есть пословица «Өлі риза болмай, тірі байымайды» («Пока усопшие не обретут покой, не будет процветающей жизни у живых»). Эта память о понесенных жертвах антигуманной политики советских руководителей нужна, в первую очередь, для того, чтобы такая трагедия никогда больше в обществе не повторилась. Она нужна для того, чтобы, имея полное представление о реальных масштабах преступления, совершенного тоталитарным режимом, адекватно осуществлять современную политику и определять перспективы дальнейшего развития на основе продуманной и взвешенной этнополитики, направленной на консолидацию полиэтнического общества и укрепление единства народа.

С падением советского режима и обретением независимости в Республике Казахстан усилилось внимание широкой общественности к истории этнической депортации, когда советское руководство проводило массовые политические репрессии не только против отдельных личностей, но и целых народов, объявленных «неблагонадежными» и «наказанными».

К сожалению, проблема депортации до сих пор слабо разработана в казахстанской исторической науке. Это связано почти с полувековым замалчиванием темы репрессий в советской историографии в силу политической, идеологической конъюнктуры тоталитарного государства, малым количеством сохранившихся исторических свидетельств, которые были либо уничтожены, либо хорошо скрыты в архивных хранилищах. Кроме того, сами люди, подвергшиеся репрессиям, до сих пор не освободились от страха преследований, поэтому боятся и не хотят вспоминать об этом ужасном времени.

Несмотря на все эти трудности, современные историки предпринимают попытки объективной, всесторонней оценки проблемы принудительных массовых выселений народов в Казахстан в 30-40-х гг. XX века. Одним из первых в Республике Казахстан обратился к проблеме депортации этносов академик М.К. Козыбаев. В дальнейшем исследования в данном направлении продолжили историки К.С. Алдажуманов, Ж.Б. Абылхожин, М.Т. Баймаханов, Н.А. Абуов, С.М. Машимбаев, Л.Т. Исова и др., которые анализировали предпосылки, причины и последствия депортации [1].

Огромный вклад в реабилитацию репрессированных, восстановление исторической справедливости вносит Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев. Он оценил трагедию депортированных в республику народов как «беспрецедентную в мировой истории акцию и по масштабам, и по жестокости» [2, с.286]. Одним из первых законов суверенного Казахстана, подписанных Президентом, стал Закон РК от 14 апреля 1993 г. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». С 1997 года по Указу Президента РК ежегодно 31 мая отмечают как День памяти жертв политических репрессий.

Исследования историков свидетельствуют, что предпосылки этнических репрессий относятся уже к 20-м гг., когда Ленин в письме Каменеву «задал тон» для последующей сталинской кровавой вакханалии, написав следующее: «Давайте мы, великороссы ... понемножку заберем опять в руки всех этих украинцев, латышей...». Так началась постепенная русификация окраин советской империи. «Нацмены», «младшие братья», «старшие братья» –

слова-уродцы появились тогда, когда Сталин почувствовал, что коммунистический режим одной только классовой ненавистью уже не сцементируешь. «Образ врага» теперь формировался не только по социальной принадлежности, но и национальной.

Основанием для применения репрессивных мер по отношению к отдельным народам служили подозрения в «неблагонадежности», стандартным было обвинение в сотрудничестве с иностранной разведкой.

Одними из первых в истории СССР депортации по национальному признаку подверглись поляки, которые стали жертвами, так называемой, «зачистки границ» для подготовки театра военных действий накануне второй мировой войны. В апреле 1936 г. было принято решение о выселении примерно 45 тыс. человек из приграничной зоны Украины в Казахстан, в дальнейшем было выселено еще около 190 тыс. человек. В ходе этих репрессий на Украине были ликвидированы польские национальные районы [3, с. 6]. Поляки были расселены в Актюбинской, Акмолинской, Кустанайской, Северо-Казахстанской, Семипалатинской и Павлодарской области.

Согласно документу из государственного архива Павлодарской области, к декабрю 1941 года на территории области проживало 9233 польских граждан, из которых 3 тыс. человек работали в колхозах, совхозах, МТС и предприятиях совхозного и местного значения. Большое их скопление имелось в Баянаульском, Павлодарском районах и в городе Павлодаре. По состоянию на 15 июня 1942 года в городе числились 800 человек, из них взрослых трудоспособных 600 человек, но большинство из них не работало [4].

Большую помощь полякам в обустройстве на новом месте оказал ротмистр Казимир Свенцицкий, который в сложнейший период взял руководство над своими соотечественниками в свои руки, организовав 37 представительств в районах. Вместе они занимались вопросами полного установления количества польских граждан в области, отправки их в армию, трудоустройством. Они также обращались в областной совет с просьбой оказания материальной помощи, особенно продуктами для нетрудоспособных польских граждан [5]. В марте 1942 года при содействии местных властей были организованы детские площадки, как питательные пункты для польских детей. Ими пользовалась только дети-сироты, дети рабочих и инвалидов, неспособных к труду, а также больные и истощенные вследствие недоедания [6].

Несмотря на то, что местные власти оказывали посильную помощь польскому населению, в некоторых районах их положение оставалось крайне тяжелым. Об этом сообщала секретарь польского комитета поселка Майкаин Баянаульского района Мария Александрович в своем письме в Павлодарский продторготдел от 5 декабря 1941 года. Она писала, что в районе и его окрестностях польские граждане плохо снабжены хлебом и другими продуктами: «... более 75 человек, преимущественно трудоспособных, остается со своими семьями без хлеба. Столовая наша снабжает рабочих на месте, иждивенцы и нерабочие лишь в весьма ограниченной степени могут ею пользоваться, часто для них вообще закрыт вход. Дома же ни у кого нет запасов, поэтому семьи, в которых нет рабочих, сегодня уже находятся в совершенно безвыходном положении...» [6].

К середине 1942 года правительство СССР дало положительный ответ Польскому посольству на просьбу об открытии в районах депортации детских приютов и домов престарелых. С разрешения облисполкома Польское представительство открыло в городе Павлодаре столовую, детдом и курсы медсестер. Кроме этого представительством Польского посольства были организованы в каждом районе дома для инвалидов, а также для заслуженных деятелей польской культуры, в количестве 250 человек. Так в Баянаульском районе к январю 1943 года было создано 3 столовых, в которых питались 50-55 человек польской национальности и 4 школы, в каждой и них обучались 35-45 польских детей [7].

Несмотря на очень тяжелое время, люди, независимо от национальной принадлежности,

всячески, как могли, поддерживали друг друга. Не нарушили традиции гостеприимства и коренные жители края – казахи, которые сами умирали от голода и холода, но относились ко всем депортированным народам с теплотой и заботой, последним делились с ними.

Здесь на павлодарской земле нашли последний приют многие выдающиеся сыны польского, немецкого, балкарского, чеченского, ингушского и других народов. В Майкаине на кладбище еще множество неопознанных могил польских граждан. Ряд из них, по мнению старожил этой местности, принадлежат польским воинам легендарного генерала Владислава Андерса. Однако эту информацию необходимо проверить и уточнить.

Если царскую Россию называют «тюрьмой народов», то СССР в период массовых депортаций можно назвать «страшным кладбищем». Смертность среди спецпереселенцев в 2 раза превышала рождаемость. Попав в непривычные природно-климатические условия и будучи размещёнными, в неприспособленных к элементарным условиям жизни, бараках, немало поляков – спецпереселенцев умерло и покоится на казахстанской земле. До сих пор нет полной статистики жертв депортации. В поселке Майкаине на кладбище похоронена большая часть из 1270 поляков, размещенных здесь в период депортации.

Оставшимся в живых полякам, разрешили возвратиться в родные места в 1945 году. Усилиями польского правительства была подписана договоренность о репатриации польских граждан. Но еще долго работала репрессивная машина, лишь в 1956 году был упразднен специальный надзор над поляками. И даже после этого не все поляки смогли вернуться на родину. По данным Всесоюзной переписи населения 1959 года в Павлодарской области проживало 732 человека польской национальности [8].

Не вернувшиеся на родину, поляки постепенно адаптировались к природным, культурным, ментальным особенностям казахского края. Сохраняя свои национальные обычаи, язык, культуру, и в то же время, взаимодействуя со всеми остальными этносами, они приобрели новые качества, характерные для евразийцев. Поляки стали одной из неповторимых граней казахстанского общества, которые делают его богаче, краше и сильнее. Среди казахстанских политических лидеров, ведущих юристов, ученых, бизнесменов немало людей польской национальности. Так, в Павлодаре огромным авторитетом пользуется депутат маслихата, председатель областного общества поляков «Полония» В.З. Свинцицкий. За большой личный вклад в укрепление межнационального согласия, мира и дружбы он награжден многими правительственными наградами [9].

Павлодарское областное общество поляков «Полония» за почти 20 летний период своей деятельности сделало очень многое и для поляков в плане возрождения национальной культуры и для всех граждан региона, пропагандируя идею мира, согласия, единства народа Казахстана. Под патронажем «Полонии» в мае 1997 года в Павлодаре был открыт памятник репрессированным полякам, захороненным на Павлодарской земле. Этнокультурное объединение вносит большую лепту не только в сохранении исторической памяти, в социокультурное развитие области, но и экономическое, являясь важным звеном в установлении взаимовыгодных деловых отношений с Республикой Польшей. Уже несколько лет успешно развивается сотрудничество Павлодара с польским городом-побратимом Быдгощ. В июне 2001 года впервые в городе Павлодаре прошла отчетно-выборная конференция Союза поляков Казахстана, на которую прибыли: Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Польша в Республике Казахстан П. Чепляк начальник консульского отдела, советник Посольства Т. Вельгомас и председатель Западно-Приморского общества «Вслулнота Польска» (Польское единство), член Национального совета Б. Пастуха. На конференции были подведены итоги деятельности координационного совета Союза поляков Казахстана. Гости города побывали на приеме у акима области, посетили Школу национального возрождения, мечеть, костел, встретились с представителями польской диаспоры [10, с. 395].

Сегодня Казахстан и Польша поддерживают дружественные отношения. Их сближают не только взаимные экономические, политические, культурные интересы, но можно сказать и родственные духовные связи, которые сложились в тяжелые годы политических репрессий и депортации поляков в Казахстан. Пережив все ужасы этого времени, казахи и поляки сблизились духовно, завязалась крепкая дружба, которой неподвластно время и никакая политическая конъюнктура.

В заключении хочу сказать, что в Казахстане широкую поддержку получает курс Лидера нации – Президента Н.А. Назарбаева, направленный на утверждение в стране духа взаимного уважения и миролюбия. Большую работу проводит Ассамблея народа Казахстана, этнокультурные объединения, ученые-эксперты, молодежные организации по сохранению памяти о трагедии депортации. Но, в то же время, до сих пор имеются еще нераскрытые страницы истории массовых политических репрессий, еще покоятся останки безвестных, безвинно погибших людей. Эти места скорбных захоронений требуют надлежащего ухода, сооружения памятников и памятных знаков, так как это важная составляющая нашего высокого уважения к жертвам репрессий и депортации.

Важной задачей государства и всего общества является последовательное и неуклонное проведение политики мира, согласия, единства. Необходима постоянная забота о людях, переживших годы советского террора. Мы должны вынести уроки из истории, быть сильными и консолидированными, чтобы строить такое государство, в котором каждый гражданин будет свободно жить, и работать на благо своей семьи и всей страны.

Список литературы:

1. История Казахстана: белые пятна / Под ред. М.К. Козыбаева. – Алма-Ата, 1991; Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы, 1998; Абуов Н.А. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. – Караганда, 2008; Машимбаев С.М., Исова Л.Т. Проблема истории польских переселенцев в Казахстане (1936-1946 гг.) – Алматы, 2000.
2. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – 286 с.
3. Волков А. Казахстанские поляки // Казахстанская правда. – 2006. – 3 марта.
4. ГАПО Ф.646. – Оп.1. – Д.14. – Л. 6.
5. ГАПО Ф.646. – Оп.1. – Д.207. – Л.153.
6. ГАПО Ф.646. – Оп.1. – Д.26. – Л.10.
7. Аманова А.С. О некоторых аспектах истории поляков в Казахстане (на материалах Павлодарской области) / Материалы конференции, Павлодар, апрель 2015. – Павлодар, 2015. – С. 224–229.
8. Соколкин Э. По секретному приказу: О депортации польских граждан в Казахстан // Звезда Прииртышья. – 1993. – 8 июня. – С.5
9. Живем в семье единой! – Павлодар, 2004.
10. Павлодарская область: страницы новейшей истории. – Павлодар, 2012.

«АЛЖИРДЕ» АЗАП ШЕККЕН ӘЙЕЛДЕР

Ш.М. Темиржанова,

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің оқытушысы,

Қ. Конурбаева,

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің студенті

Қарағанды қ., Қазақстан

Тарих тағылымында тарланып, тотаритарлық жүйеге қорланып, ақиқаттың шынайы шыңынан орын ала-алмаған тарихымыздың ақтаңдық беттері мен ұлтымыздың азаттығын сақтау үшін, ұлылығын дәріптеу үшін, елі мен отанының болашағына қасқайып қызмет еткен, ақиқатты ардақтап ту еткен, аяулы ұлтының біртуар азаматтары туралы, қазіргі тәуелсіз еліміздің болашақ азаматтарының бойына сіңіріп, азаттық пен ақиқатқа жол сілтеу бүгінгі қоғамның ең өзекті мәселесінің бірі.

Бүкіл өркениетті қоғамда болашаққа жол салу үшін өткенді еске алып отырудың қалыптасқан үрдісі бар. Осындай мәңгі есте сақтап, тағзым ететін, қиын-қыстау күндерді ұмытпай жүруге тиіс дәстүрлердің бірі – Елбасы Жарлығымен елімізде жарияланған 31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні [1,56].

Бүгінде тәуелсіздік алып, бүкіл төрткүл әлемге танылып отырған Қазақстанның өткен тарихында нәубетті кезеңдер аз болған жоқ. Мыңдаған ұлдарымыз бен қыздарымыз қуғын-сүргін топалаңына ұшырап, сталиндік лагерлерде азап шекті. Қуғын-сүргінге ұшыраған талай боздақтарымыздың өздерімен қатар, олардың әйелдері мен балалары да лагерлер мен түрмелерде азапқа түсті, жоқшылыққа ұшырады.

Жиналған жүкті ірітіп бұзатын қара күйе деген болушы еді. Немесе егінді тып-типыл ететін көк шегіртке, саранша дегенді естуші едік. Халқына қызмет етушілерге «халық жауы» деп жала жабылуы ойланарлақ жағдай... Қаншама миллион адам артында ұрпақ қалдырмастан өмірмен қоштасты. Спартаның заңы секілді әлсіз, өмірге қабілетсіз жандар ғана таудан лақтырылған жоқ, керісінше қоғамға таңдап алынған адамдар жан берді. Яғни қоғамдағы ең білімді, нағыз дарынды, еңбек сүйгіш еркін ойлы, бір сөзбен айтқанда зиялы қауым саяси өмірден ажыратылды, аластатылды [2, 43].

Тарихқа қиянат осылай басталған. Оратылған арқанды шешу бір адамның қолынан келмесе керек. Егер ақылмен ойланып шешетін болсақ, оның түйіні көптің көмегімен, уақыты өткен қытымыр саясаттың сан-түрлі сыр сипаттамасы шешілетін сияқты.

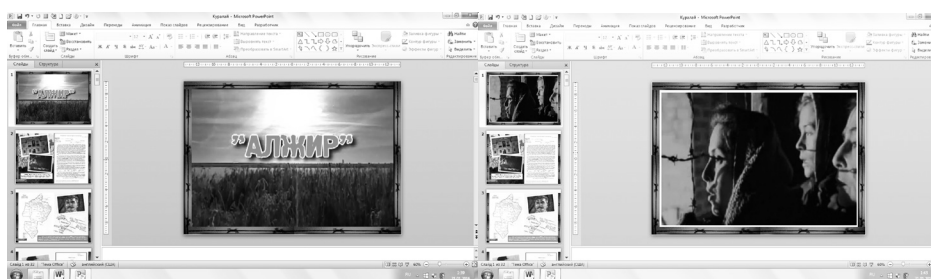
Әй-шайға қарамастан «халық жауы» атанып ұсталғандардың отбасы мүшелері, туыс-туғандарының қамауға алынуы жығылған үстіне жұдырық болды. Сәбилердің шад-шадыман күлкісі естіліп жататын базарлы үй мазарға айналды. Оған мыңдаған тұтқын әйел отырған Ақмола қаласының маңындағы сол кездегі ресми түрде лагерьлер Басқармасының 26-шы нүктесі куә бола алады.

Кезінде Ақмола қуғын-сүргіннің нағыз орталығы болған. Талайдың өмірін тозаққа айналдырған 953 лагердің үшеуі еліміз аумағында құрылды. Қарағанды ГУЛАГ-ының құрамына енгізілген бұл тозақ мекемесінің атауы да құлаққа тосын естіледі – АЛЖИР. Сонда әр бір әрпін әліптесек «Акмолинский Лагерь Жён Изменников Родины» деген мағынаны білдіріпті. Оны қазақ тілінде тарқатып айтқанда «Отанын сатқандардың әйелдерінің Ақмола лагері» деген сөз болып шығады. АЛЖИР лагері КСРО-дағы әйелдер қамалған жалғыз азаптау орыны болды. Қылмысты кодекстің 58-статьясының 17-ші тармағымен бас бостандығынан айырылып, сотталған сол бір аналар орналасқан «мекен жайының» атауыда адам шошырлық. Қайтып қана таң қалмассыз. Олар – біреудің әпкесі, біреудің қарындасы, ал екіншісінің анасы емес пе еді. Лажсыз сол аналар тағдырының ауыр жүгін арқалауға мәжбүр болды. Белең алған келеңсіздік мыңдаған, тіпті миллиондаған аналардың жүрегін мұздатты. Өздерінің әділ де таза екендігін

дәлелдеуі үшін тағдыр тауқыметіне шыдамдылықпен, күш – жігерімен төтеп берген абзал аналар көреген қиыншылықты айтпай кеткендігіміз қылмыс болмас па еді [3, 30].

Біздің бүгінгі жазып отырған мақаламыз сол, АЛЖИР-гі тағдыр тауқыметін басынан кешкен аналардың қайғы-қасіретінен толық мағлұмат бермесе де, тарих бетінде өшпес із қалдырған ақтаңдақты еске алып, оның келешек ұрпақ санасынан жойылып кетпей жадында сақтауға септігін тигізер деген ойдамыз.

1937 жылдың үшінші шілдесінде НКВД-ның Батыс Сібір бойынша басқармасының бастығы Сергей Наумович Миронов пен Қазақстан Ішкі істер халық комиссары Лев Борисович Залин бір мезгілде шұғыл құпия тапсырма алды. Онда күзеті күшейтіліп, қатаң тәртіптегі тікенек сыммен және биік дуалмен қоршалған концентрациялық лагерь ұйымдастыруға пәрмен берілген екен [4, 87]. Мұнда қанқұйлы қылмыскер немесе кәнігі ұры емес, нәзік жанды әйелдер – аналар, әпкелер, балалар ұсталуға тиіс болыпты.

Бұл шифро-телеграммаға ГУЛАГ бастығы М. Берман қол қойғанмен, оның әміршісі – сол кезеңдегі НКВД бастығы Н.И. Ежов болды. «АЛЖИР» осы Қарлагтың дербес бөлімшесі еді. Ол 1938 жылы 6 қаңтарда Р-17 еңбекпен түзеу лагерінің орнына құрылды. Бұл кезең жаппай қуғын-сүргін науқанының әбден өршіген шағы болатын. КСРО Компартиясының XVI съезінде И.Сталин «Репрессия – шабуылдың қажетті элементі болып табылады» деп жариялаған соң жазықты-жазықсыз қамауға алу ерекше қарқынмен жүргізілді. Аз ғана уақытта Қарлагтағы отанын сатқандардың әйелдері 12 мыңнан асып түсті.

Кесте – 1. Тұтқында болған әйелдердің саны

Жыл	Адам саны	Жыл	Адам саны
1933	2304	1942	20976
1934	3011	1944	19293
1936	3260	1947	11062
1938	7511	1948	10776
1939	17099	1951	12079
1940	20000	1952	13085

(Бұл кесте Қарағанды облыстық ішкі істер басқармасы архивінің материалдары негізінде жасалды)

Әйелдерді ауруы да, жүктілігі де, сәбилі болуы да құтқара алмады. Тіпті, «отанын сатқандар» делінген кара күйе жағылған адамдардың бұрынғы әйелдері де тұзаққа ілікті. Өкіметтің пайымдауынша, әйелдер күйеулерінің көзқарастарын қолдайды, сондықтан олар да – қауіпті адамдар.

Тұтқынға алу тұтқиылдан жүргізілді. Әйелдер ең керек-жарақтарын да алып үлгере алмады, туған-туыстарымен қоштасуға да мүмкіндік берілмеді, балаларына қарауға да мұршасы болмады. Олардың арасында бұрынғы көрнекті партия-кеңес қайраткерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жапа шекті.

Әйелдер мал бақты, бақшада жұмыс істеді, қыркыншы жылдары майдандағы әскерге киімдер тікті, қамыс шапты. Олардың көбі бұрын қол жұмысына араласпаған зиялы қауым

отбасынан шыққан адамдар еді. Негізі, АЛЖИР тұтқындарының ішінде оқымағаны кемде-кем болған, тіпті барлығы дерлік интеллигенция өкілдері болды [5, 89]. Лагерьде әйелдер үшін еңбек жағдайы аса ауыр болды, ешқандай санитарлық жағдай жасалмады, оқуға, тіпті, бір бірімен тілдесуге тыйым салынды. Әсіресе лагерь қабырғасында өлең жазуға, шығармашылықпен айналысуға қатаң тыйым салынған екен...

Ақмола түрмесіндегі сотталған әйелдердің қылмыстық істерінің басым көпшілігі 1 парақтан ғана тұрады. Сол бір парақтың өзінде де толық мәлімет жазылмай, тек қана: № 1092 іс: Байғанатова Татий, 1932 жылы ҚК-н 166-72 бағыттарымен сотталған. Жасы 45-те. Партияда жоқ. Кедей. Колхозда жұмыс жасайды. Байғанатов Мақсұтпен бірге ат ұрлаған [6]. Ол кісінің арғы қарайғы тағдыры беймәлім. Себебі басқа мәлімет жоқ. Қылмыстық істердің кейбірінде жазаға тартылған әйелдердің бармақтарының ізі басылып, түр-сипатына (шашының түсі, бойының ұзындығы және т.б.) қысқаша анықтама берілген. Сонымен қатар өзге аймақтардан арнайы жер аударылған әйелдер де қудалауға көп ұшыраған. Қазақстанға жер аударылып, өзге аймақтардан сотталып келген өзге ұлт өкілдеріне «шетелдік шпион» ретінде қарау үрдіске айналған. «Алжирліктердің» кейбіреулері ғана осы тозақтан аман шықты, көпшілігінің мән-жайынан еш дерек жоқ.

«Отанын сатқандардың әйелдеріне арналған Ақмола лагерін» 1953 жылы Сталин өлгеннен кейін жапты. Көптеген әйелдер Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталысымен-ақ бостандыққа шықты [7, 76].

Тәуелсіздікке қол жеткелі бері көптеген деректер жарияланып, ақиқаты анықтап жүр. Лагерьде азапты күн кешкен аналарды білген сайын ет жүрегің елжіреп, өзегің өртенбей тұра алмайсың. Қуғын – сүргінге ұшыраған аналарымыздың қайратты, қайсарлы, сабырлы, өжет те мінездерін саралай келіп, өмірге деген құштарлығын, аналық мейірімін көрсете білді. Осындай батылдықты, батырлықты, шыдамдылықты, көзбен көре оқып талдай келе сөзбен де жеткізу өте қиын [8].

Халықта: «тарихын білмейтін елдің болашағы бұлыңғыр» демейме. Сол себепті болашаққа қадам басу үшін әрине өз тарихымызды ұмытпауымыз керек. Сонымен қатар оны ешқандай бұрмаланусыз келешек ұрпаққа жеткізу біздің негізгі парызымыз деп есептеймін! Біз Қазақстан жастары өз елімізге деген сүйспеншілігімізді өз еңбектерімізбен, салауаттыты өмір салтымызбен, ой ұшқырлығымызбен көрсете алсақ, келешекте Отанымызға деген патриоттық сезімізді өнертапыштықпен жеткізе алсақ дейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Д.Мақат. «Қазақ зиялыларының қасіреті». – Алматы, 2001.
2. Тасымбеков А. «Жан дауысы. АЛЖИР архипелагі», 1994.
3. Армиял Тасымбеков. «Жан дауысы». – Алматы «Жалын» 1994.
4. Кукушкина А. «АЛЖИР». – Алматы, 1995.
5. «Узницы Алжира». – Москва, 2003.
6. Д.Мақат. «Қазақстандағы тоталитаризм және саяси қуғын-сүргін тарихы». – Астана, 2006.
7. Г.Степанова-Клюникова. «Казахстанский Алжир». – Астана, 2003.
8. Викторенко И.С. «Страшные годы». – Астана-Алматы, 1999.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЭВОЛЮЦИЯСЫ

А.К. Хұсанова,

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік
университетінің магистранты*

А. Б. Жұмағұлов,

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
философия ғ.к., доцент
Қарағанды қ., Қазақстан*

Қазақ әдебиеті – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы. Әдебиеттің құдірет күші – адам жанының тереңіне еніп, пернелерін шертуінде, адамға рухани азық болуында. Ежелден осы «асыл сөздің» қасиетіне жетіп, оны бағалай білген халқымыздың әдеби дамуы тұтас әдеби кезеңдер мен құбылыстарды қамтиды. Ауыз әдебиетінен бастау алып, ғасырлар бедерінде үнемі дамып, жаңарып, өсіп отырған әдебиетіміздің өзіндік ұзақ тарихы бар. Осы тарихи кезең әдебиет әлеміне құнды көркем туындыларды әкелді. Әдеби дәстүр әдеби процесс өзегінде жалғасын тауып, дамып, үнемі жаңарып, жаңғырып отырды.

Әдебиеттің даму бағыты мен тақырыптық, идеялық ерекшелігіне ресми идеология белгілі деңгейде ықпал жасайды. Шығарма авторы саяси, әлеуметтік партияларға, топтарға, нақты бір корпорацияларға қосылмағанның өзінде де замана идеологиясынан мүлде тыс бола алмайды.

Адамзат тарихында жалпы ұлыстар мен ұлттарды қырып-жоюдың түрлі айла-тәсілдері жасалып келе жатқанын уақыттың өзі көрсетіп келеді.

Отарлаушы елдердің отарланушы халқтың айтқанына көнбеген, айдауына жүрмеген талабына бағынбаған ұлыстардың ұлт көшбасшылары мен зиялыларына жала жауып, оларды қаралау үшін, түрлі заңдар шығарып құртудың да жолдарын ойластырған болатын. Бұл ұлт зиялыларының көрген қиындықтары, азаптары өз тілімізде «Қуғын-сүргінге ұшырағандар» деп қолдансақ, ресми тілде «Репрессия» деп атайды. Оларға белгілі бір деңгейде атаулар беріліп, олардың зардаптарына қарай тарихи шындықтар да ашылған болатын.

Жиырмамыншы жылдардың екінші жартысынан бастап қазақ аспанын бір қара бұлт торлай бастады. Ол бірте-бірте түйіле келе отызыншы жылдардың басында ызғарлы дауылға ұласты. Даланы, қазақ сахарасын үрей биледі. Ұлы үрей! Содан да болар Алаштың азаматтары басының ауған жағына көшті, босты. Сіңіріне ілінгеннің көбі ақ ажалдың ащы шеңгеліне ілікті. Демографтардың нақты деректеріне сүйенсек адамзат тарихында тұтас бір халықтың жойылып кеткен кездері аз болмаған. Оның басты себептерінің бірі – зорлық-зомбылық. Ол ғылыми тілде «геноцид» деп аталады.

Геноцид – қандайда болсын ұлттық, этностық немесе діни топтарды толық немесе жартылай жойып жіберу [1].

Қазақ әдебиетінің XX ғасырдағы даму тарихында сталиндік диктатуралық жүйенің геноцидтік салдары болып табылатын осынау жылдардағы ашаршылық қазақ әдебиеті үшін ерекше қастерлі тақырып болды. «Геноцид» – ауыр сөз, бір халықты жоюға бағытталған саясат. Кеңестік дәуірдегі ең үлкен зұлматтың бірі – ашаршылық, екіншісі – 1937 жылғы қуғын-сүргін еді. Екі қырғынның негізі бір. Екеуінің негізгі мақсаты – қазақты ұлт ретінде жою. Дегенмен, екеуі үлкен айырмашылығы бар екі түрлі қоғамдық құбылыс. Біріншісі – халықты аштан қыру арқылы жою болса, екіншісі – ұлтты қаймағынан, саяси элитасынан, ой-санасынан айыру болды. Екеуінің де негізі отаршылдық, екеуі де қазақ ұлтына қарсы жүргізілген Коммунистік партияның саясаты.

Бұл тұрғыдан алып қарағанда тарих тағлымы өткенді терістеу емес бірыңғай қаралауда ғана емес, кешегінің өз құндылығын жоймаған озық дәстүрін бойға сіңіруде. Мұның өзі қазақ

әдебиеттану ғылымының тарихын толық қалпына келтіру талабынан туындауымен қатар, даму белестерінің идеологиялық кедергілермен астасып жатқан күрделі мәселелерін айқындай түсу қажеттігін көрсетеді. Қазақ әдебиеттануының туу, қалыптасу, даму кезеңдеріне тән басты ерекшелікті айтқанымызда, оның бастапқы отаршылдық (империялық), кейінгі тоталитарлық жүйе жағдайында жүзеге асқанын ерекше атауымыз қажет. Сондықтан да күрделі қоғамдық-саяси мәселелермен сабақтасып жатқан әдебиеттанудың идеологиялық қысымға толы кезеңдердегі іркілісті ғана емес, басты жетістіктері де жан-жақты саралануы керек. Ол, біріншіден, түрлі саяси зобалаң толқындарын өткерген ұлт руханияты өз болмыс-бітімін қандай деңгейде сақтап қалды, екіншіден, тоталитарлық жүйе жағдайында қазақ зиялылары ғылыми-зерттеушілік еркіндіктің тұсаулануына қарамастан, ұлт мүддесін көздеген дүниетанымын шығармашылық тұлғасына қарай сіңіріп, жүзеге асырды деген күрделі мәселені объективті зерделеуге мүмкіндік береді.

Тоталитаризм – әрбір азаматтың, қоғам өмірінің барлық саласы мемлекет тарапынан, толық бақылауға алынған мемлекеттің саяси құрылыс түрі. Тоталитарлық жүйе қандай да болмасын халықтың ұлттық руханиятын қысымға алу, тарихи сахнасынан жою, зиялы қауымын қуғын-сүргінге түсіру сияқты қатал саясат ұстанады. Бұл жерде тоталитарлық жүйеге берілген мына анықтамадан халқымыздың басынан өткен зұлмат пен қасірет тарихын да терең тани түсеміз.

Кез келген мемлекеттің негізгі мақсаты – ұлттық рухы биік тұлғаларды қалыптастыру проблемасы екендігі де шындық. Ұлттық рухы биік жан – тұлғалық деңгейге жетіп игілік пен ізгіліктің шапағатын өз айналасына тигізіп қана қоймайды, ұлтын өрге сүйрейді, келер ұрпақтың есті болып жетілуіне өзіндік үлесін қосады. Ұлттық рухы биік тұлғаны қалыптастыру үшін өткен тарих даналығына зер саламыз. Өкінішке орай, кеңестік тоталитарлық жүйе дәуірлеп тұрған өз уақытында, КСРО құрамындағы ұлттардың өзіндік санасын өзінің «идеологиясына» сай қалыптастыруға барлық күшін жұмсады. Соның салдарынан бірнеше ұрпақ этникалық өзіндік сана жадынан айрылып, «кеңес өкіметінің балалары» санасымен тәрбиеленді. Оның салдары әлі күнге дейін күнделікті өмірден көрініс беріп те жататындығы мәлім.

Жалпы «Сталинизм» деген не? Соған тоқталып өтсек. Біз жүріп өткен жолда өте қатан саясатымен, қуғын-сүргінімен қанқақсатқан, қазақ халқының зиялы қауымын баудай түсірген өте ауыр тарихи кезең. Сталиндік дәуірді тоталитарлық саясатпен, яғни жалғыз ғана идеологияның үстемдік алуымен байланыстырады. Коммунистік партия идеологиясының негізінде солақай саясатты жүргізген, пікір алуандығына жол бермеген, жол бермек түгілі, өздерінің қолайына жакпайтын сөз иелерін, идеяларды аяусыз басып-жаншыған жүйенің көлеңкелі тұстары өте көп болды. Жалғыз қазақ ұлтына ғана емес, күллі адамзат қауымына сыңаржақ идеологияның соңы неге апарып соғарын көрсетіп берген жүйе болды [1,110].

1946-1953 жылдар аралығында қабылданған партиялық-қаулы қарарлар сталинизмнің руханият әлеміне жасалған қиянатының шырқау шыңы болды. Одақ көлеміндегі қаулыларды атамағанда бір ғана Қазақстанда осы тұста жеті зілді қаулы қабылданды. Сол арқылы қазақ халқының әдеби және классикалық мұрасы кезекті саяси науқан қысымына алынып, көрнекті қаламгерлер, әдебиетші ғалымдар қуғын-сүргінге түсті. Біріншіден, қазақ халқының сан ғасырлық тарихының көркем шежіресі болып табылатын ұлттық сөз өнерінің асыл үлгілері халыққа зиянды шығармалар деп қаралды, екіншіден, ұлт зиялылары саяси тұрғыдан айыпталып, қуғын-сүргінге алынды, абақтыға қамалды [2].

Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Е.Бекмаханов, Қ.Мұхаметханов, Б.Сүлейменов жиырма бес жыл бас бостандығынан айрылып сотталса, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Б.Кенжебаев, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Т.Нұртазин сынды ғалымдар қуғын-сүргінге түсті.

Соның барысында әдебиеттанудың, әдебиеттің даму барысы өзінің басты бағыт-бағдарын ұмытты. Оған қоғамда орын алған үрей, қорқыту мен билеп-төстеу сияқты солақай саясат өзінің кереғар әсерін тигізді. Әміршіл-әкімшіл жүйеге бағынған идеологиялық науқан

кеңес мәдениетінің жеңісін насихаттауды басты орынға қойды. Ал зиялы қауым партиялық номенклатура үшін ең қауіпті күш деп табылғандықтан, оларға көрсетілген қысым еш толастаған жоқ. Тек Сталин өлімінен соң ғана тоталитарлық жүйеде жылымыққа жол ашылды. Біріншіден, отызыншы жылдар ойраны тұсында атылып кеткен С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Шәріпов, М.Дәулетбаев сынды қалам қайраткерлерінің есімдері ақталып, әдеби мұралары халық игілігіне айналды, екіншіден, отызыншы жылдары және елуінші жылдардың басында жер аударылып, абақтыға қамалған М.Қаратаев, Х.Есенжанов, З.Шашкин, С.Талжанов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Қ.Мұхаметханов сынды жазушы, ғалымдар бостандыққа шығарылды.

Мызғымыстай көрінген кеңестік санаға қозғау салуда, тоталитарлық жүйенің негізін шайқалтуға 1960-1980 жылдардағы прозашылдардың жаңа легі үлкен үлес қосты. Осы кезеңде өрістеген тарихи проза өз заманының күрделі мәселелерін тарихи сана проблемасы арқылы қарастыруға жол салды. О.Бөкей, І.Есенберлин, Т.Әлімқұлов, Ә.Әлімжанов, С.Сматаев, Ш.Мұртаза, Р.Тоқтаров, С.Мұратбеков, С.Жүнісов, Қ.Жұмаділов, Қ.Ысқақов, А.Нұрманов, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Т.Әбдіков, Ә.Тарази, С.Мұратбеков, Т.Нұрмағамбетов, А.Сүлейменов, С.Елубаев т.б жазушылар шығармалары әлеуметтік өмірдің өзекті мәселелеріне, қоғамның рухани келбетін шамалауға тарихи пайымдау тұрғысынан келді.

Қандай да болмасын отаршылдық және тоталитарлық жүйе мақсаты өзіне тәуелді халықтарды дербес ұлт ретінде жою, рухани құндылықтарынан айыру десек, Ресейлік билеп-төстеудің ерекшелігі де бар. Сол отаршылдық зардабын тартқан елдердің тұтас руханияты тарих талқысына түсті. Әсіресе, қазақ халқы үшін ұлт ретінде жойылып кетудің қауіп-қатері ерекше төнді.

Қазақ әдебиетінің өркениеттік көзқарас шеңберімен зерделейтін өзекті мәселелері айтарлықтай көп. Кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіптің ұлт санасына салған «жаралары» жеткілікті. Одан арылу үшін уақыт ғана емес, уақыт ағынымен бірге ұлтшылдық келбетті қалыптастырып үлгеруіміз қажет. Осы мақсатта өткен тарихымыздың өзекті мәселелерін ақылмен пайымдауға да күш саламыз. Соның бірі 1920-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің ұлттық рухымызды тұншықтырған тұстарын айтуға болады. Ұлт еңсесін түсіріп, тексіздікке жол ашқан кеңестік билікті ақылмен зерделеу қазақ әдебиеті тарихының кісілік келбетін дәйектемек.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құқық қорғау органдарының қолымен жасалды. Осы мақсатта ең алдымен қуғындаудың заңдық негізі әзірленді. Оған дәлел ретінде сол жылдары қабылданған заңдарды алға тартамыз. Кеңес мемлекетінің заңдары Қазан төңкерісінен бастап-ақ тоталитарлық жүйенің орнығуына жол ашты. Кеңестік құқық «биліктен айрылған қанаушы таптарға» қарсы бағытталғандықтан, адамдар шыққан әлеуметтік тегі үшін жазаланды. Кеңестік заңдар «кеңестік тәртіпті» нығайтуға, социалистік экономиканы құруға, еңбекшілер бостандығы мен демократиялық құқықтарын қамтамасыз етуге, бұқараны коммунистік санамен тәрбиелеуге тиіс болды. Сөз жүзінде заңдардың сипаты демократиялық бағытта болғанымен, іс жүзінде адамдарды жікке бөліп «таптар арасындағы күресті» өмірге әкелді. Бұл адам баласының мәдениетіне, адамзат өркениетіне аса қауіпті еді. Кеңестік тоталитарлық тәртіпті жамандау мақсат емес, алайда оның миллиондаған адам өмірін құрбандыққа қиған саясаты ұлт санасына ізін салып та кетті. Кеңестік жүйеде өмір сүрген халықтардың саяси қуғын-сүргін зобалаңына ұшырамағаны кемде кем.

Қазақ руханияты – қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқан тылсым дүниесі, осы халықтың этникалық мінезі мен ұлттық санасы, ділі мен діні, өркениеті мен тұрмыс-салты, қайраткерлері мен барша халықты құрайды. Ол сонымен бірге, ұлттық сана деңгейінде бірегей қайраткерлермен немесе парасатты тұлғалардың шығармашылығы арқылы қалыптасып, барша халықтың игілігіне айналатын ақпарат екені айқын.

XX ғасырдың 20 жылдары қазақ халқы саяси, табиғи, әлеуметтік, демографиялық, экономикалық және т.б. ауыртпашылықтарды басынан кешіп жатса да, қазақ руханияты

жаңа өріс жайып социалды қоғамның бір игілігі жаппай сауаттандыру мен қатар жалпы білім жүйесін қалыптастырып, ұлттық ғылымның алғашқы негіздерін қалады. Осы қысқа жылдар аралығында, аға буын жас буын өкілдеріне ұлттық сана түйсігін толықтай бойларына сіңіре білді, қазақ руханиятын жаңа қалыпта жаңғыруының негіздерін қалады. Кейінгі 30-шы жылдары қазақ руханиятына қарсы сталиндық тоталитарлық режим тарапынан, қолдан жасалған 1928-33 жылдар ашаршылығы, 1937-38 жылдардағы қуғын-сүргіні, жаппай геноцидке ұшыраған қазақ халқының руханиятының өміршендігін және толықтай қазақ руханиятын аман сақтап қалуын кейінгі 40-шы жылдар тарихы растайды. Жоғарыда айтып өтілген қазақ халқының басына төнген сұрапыл зор нәубет болса да, бірақ өшуге таяу тұрған руханиятының жаңғыруына орасан мүмкіндіктер берген заман болды.

Бұған дәлел ретінде Т.Омарбеков өз еңбегінде көрсетеді: 1937-38 жылдары құрбан болған: «Алашшыл» Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамбетов және т.б.; большевизмді Қазақстанда құрылуына ат салысқан ұлтшыл: С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, І.Жансүгіров, Б.Майлин, түркішіл Т.Рысқұлов, Н.Төреқұлов, С.Қожанов және т.б. олардың көздерін көріп, тағылымын бойларына сіңірген жаңа «ұлтшыл деген» азаматтар келді. Қазақ халқының қазіргі руханиятын осы «нағыз қазақшыл» азаматтар құрады, ал, 40-шы жылдардың екінші жартысынан жаппай белең алған Сталиндік қуғын-сүргіннің үшінші кезеңі тікелей қазақ руханиятына бағытталғаны айқын, тіпті, көзге басылады. Себебі, ұлтшылдар саяси тұрғыдан өзге көзқарастарды ұстанбаған, тек қандайда болмасын руханияттың діңін құрайтын тіл, әдебиет және тарих саласында қызмет атқарған азаматтар болып табылады. Қуғын-сүргінге ұлтшылдардың тарихи шындықты ашық зерттеп, айтып, дәріптеулері себеп болды. Ал, ол ақиқаттар, қазақ халқының тәуелсіз ел болғандығын, теңдессіз тарихы, әдебиеті және өркениеті бар ұлт екенін көрсетті [3].

Кеңес өкіметі үлкен қасіреттерді жазуға қарсы болды. Бұл тоталитарлық мемлекеттер үшін қалыпты жағдай. Күннің көзін көлеңкелеудің мүмкін еместігі сияқты, қалай болғанда да саңылау тауып, сәулелер шығып жатты. Аштық тақырыбына қазақ жазушыларының ішінде алғаш қалам тербегені – Бейімбет Майлин болды. Өткен ғасырдың 20-30 жылдар психологиясын тануға бізге бағыт сілтеген Бейімбет Майлин әңгімелері еді. Бейімбет Майлин 1921 жылғы ашаршылықты өзінің «Күлпәш», «Ашаршылық құрбаны» деген әңгімелерінде жазды. Бейімбеттің «Күлпашы» – әлемдік әдебиеттің деңгейіндегі шығарма. Жазушы ашаршылық тақырыбын әңгіме жанрында болса да керемет классикалық үлгіде жазды. Аштықтан өлермен болған Күлпаш амалы қалмай, басқа күйеуге шығып, жиырма күн дегенде қойын-қонышына тамақ тығып, ұлы мен күйеуіне келеді. Әкелі-балалы екеуін көріп, есінен танып құлайтындығы айтылған» [4,92].

Жазушының аштық туралы жазылған тағы бір әңгімесі – «Айт күндері». Психологиялық параллелизм жазушы қаһарманның өз көңіл-күйіне сәйкес келетін көріністерді ерекшелеп, іріктеп, тандап алуында жатыр. Бұл әңгімені оқи отырып екі параллель байқаймыз. Байдың үйінде той болып жатыр, бірақ бір жағынан аштан адам өліп жатады. Айттап жүрген халық бір кездері дәулеті асқан байдың әйелімен бірге аштан өлгенін естіп, «жарықтықтардың тілеулері жақсы екен, айт күндері өмірден өтті» деп бет сипағаннан басқа аяушылық білдірмейді. Мұнда тек аштықты емес, қазақ қоғамында бой көтере бастаған қатыгездікті де шебер көрсете білген. Адам өліп жатқанда той тойлау аса жақсы қасиет емес. Мұны қоғамның бұзыла бастауы деп қарауға болады [4,96].

Қылышынан қан тамған Коммунистік Кеңес дәуірінде де осынау қастерлі де ауыр тақырыпқа қалам тартқан жазушылардың ішінде Ғ.Мүсіреповтің «Шұғыла» әңгімесі мен С.Шаймерденовтың «Мезгіл» повесін атап өтсек те жеткілікті. Тоталитарлық кезеңнің қатал қадағалауына қарамастан, бұл аталған туындыларда ашаршылықтың ауыр шындығы белгілі бір дәрежеде айқын көрініс тапқан болатын. Тіпті, оларды қырағы көзді кеңестік цензураның басылуға қалай рұқсат бергені де таңқалдырады.

1940 жылдары ақын Жақан Сыздықов «Әли қарт» деген шағын ғана поэма жазды. Сол үшін ол жазаланған, кітабы өртелді. Тоқсаныншы жылдарға жақындағанда Балғабек Қыдырбекұлы «Алатау» романын жазды. Соның ішінде бір тарауы ашаршылыққа арналған. Роман Жетісу тарихынан сыр шертеді. Содан кейін Адам Мекебаев тоқсаныншы жылдары «Құпия қойма» деген шағын роман жазды. Бұл ашаршылық тақырыбында өте талантты жазылған шығарма. Мұның бәрін қосқанда осынау ұлттың ұлы қасіретін өз деңгейінде толық қамтыдық деп айта алмаймын. Бұл трагедияны толық қамту мүмкін емес. Өйткені, бұл сол кездегі әрбір ауылда, отбасында болған, 4 миллион қазақты жалмаған трагедия.

Белгілі жазушы Адам Мекебаев 1932 жылғы қолдан жасалған аштық арқылы қазақ атаулыны жер бетінен мүлде жойып жіберіп, олар мекендеген ұлы даланы түрлі бөгде ұлтпен толтыруды көксеген кеңес өкіметі кезіндегі империялық саясаттың қаталдығын қат-қабат оқиғаға қатысқан алуан пейілді кейіпкер тағдыры арқылы суреттейді. Бұл шығармада аштық көріністері айқын байқалады.

Портреттік штрихтар көптеген адамдардың кескінін бейнелеуге қатысты қолданылады. Олар ықшам, шағын ғана. Сол штрихтарды А.Мекебаев өз шығармасында жете көрсеткен. Аштықтан есі кеткен адамдар бір үзім нан іздеп темір жолды жағалады, қалаларға ұмтылды. Барнауылдан Саратовқа дейінгі аралықтағы бүкіл Түркісіб және басқа темір жолдардың бойы самсаған өлік болды. Кеңес үкіметі мыңдаған каннибализм фактілерін мұқият жасырды. Ферғананың қалаларында қазақтардың өз балаларын астыққа немесе бір үзім нанға айырбастағандары да болды. Бұл көрініс А.Мекебаевтың «Құпия қойма» шығармасында кездеседі. «Алайда қазақ даласында адамның егін жеу дағдысының елес бергендігі жайындағы деректер барынша жасырылып қалынып отырды» [5,99].

Қуғын-сүргіннің пайда болуының түп негізі – ашаршылық. Халықты түбімен қырып, жойып жіберуден туындаған саясаттың бастамасы осы ашаршылық болып табылады. Ашаршылық – қазақтың ұлттық қасіреті. Сол жылдар халқымыз жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрды. Ұлттық қасіретін ұлықтай алмаған ұлт – ұлт емес. Ұлт болуымыздың кепілі – осы ұлттық қасіретті ұлықтай білуімізде. Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде қазақ жерінде екі рет үлкен ашаршылық болған. Оның біріншісі – азамат соғысы тұсында, екіншісі – 1930 жылдардың басында өтті.

XX ғасырдың басындағы Жүсіпбек Аймауытовтың «Елес» деп аталатын әңгімесін қазақ әдебиетіндегі алғашқы сюрреалистік стильмен жазылған шығарма деуге болады. 1937 жылдың зобалаңында қазақ әдебиетінің өкілдеріне қандай кінәлар қойылатынын Жүсіпбек алдын ала болжайды. Әңгіме өң мен түстің арасында болатын елестерге сенетін халық нанымына негізделген.

Ж.Аймауытовтың «Елес» атты әңгімесі М.Бахтиннің әдебиеттану ғылымына енгізген минипея жанрының табиғатын еске салады. Сонау антик жанрда туып, әр кезеңде әдебиетте әр қилы көркемдік тәсілдермен дамып, жан-жақты байытылған санадағы ішкі диалог, сана айтысы қазақ әдебиетінде алғаш рет осы Ж.Аймауытовтың «Елес» әңгімесі арқылы айрықша айшықталады. Ж.Аймауытовтың «Елес» атты әңгімесі мен М.Достоевскийдің «Петербургские сновидения в стихах и прозе» атты фельетонының да көркемдік ерекшелігі, жазылу пішіні жағынан да осы минипея жанрының қайта жаңғыртылуының бірден-бір көрінісі деп айтуға болады.

Бұл жерде адам ішіндегі адам, яғни адамның өз Ар-ұяты, Елес болып алдыңғы қатарға шығады. Мұндағы түс жүйелі, белгілі бір тақырып жөнінде ой өрбітерлік мазмұнды оқиғаға құрылған. Оның өзіндік уақыты мен көркемдік кеңістігі бар. Автор түс көру сәтіндегі снада белсенді түрде жүріп жатқан процесті өңдегідей жүйелі түрде бақылауға алады. Түс көрудің әдетте, сыртқы және ішкі толқыныстардан туатынын және мида сақталған нақты образдардың жаңғыртылуы арқылы жүзеге асатыны белгілі. Сол себепті де өз шығармасына автор Елесті енгізіп отыр.

Әңгіме былай басталады: «Басым сынып барады. Сынбай қайтсін, «Масленкенің» шелпегін жеймін деп бір жолдастың үйінде отырып, «бозжорғаны» айдаңқырап жібергенмін... Қаламымды шықырлатып, қайта-қайта маламын... келмейді», – деп арақтың буына беріліп, шабытын қанша шақырса да, оңайшылықпен оралмағандығына қиналып отырған кейіп білдіреді. Сол кезде, бірдеңе қараң ете қалады да, портфель қолтықтап бір жігіт сап ете қалады. Бұдан арғы оқиға желісі есіктен енген әр кейіпкердің образды елесімен дауласқан түрінде дамиды. Жүсіпбек қазақ жазушыларының жеті жылдың ішінде не тындырғандарын елеспен сөйлесу арқылы естеріне салады: «Сендерде мұрат бар ма? Бақыт бар ма? Жүрек бар ма? Қазақ жұтқа, ашаршылыққа ұшырады. Оның ауыртпалығы, өлімі, шығыны, қайғысы, зардабы қандайлық болады? Бүгін – идеалист, ертең – материалист, бүгін – релист, ертең – символист, бүрсүгіні – футурист, тағы бірдеме «ист», әрқайсысынан бір шөкім. Ақындықты, жазушылықты сауысқанға айырбастап, неден мұнша адастыңдар? Күндік күңіңе, өшті-қасты кегіңе, әлде күншілдігіңе бола елдің айнасы – әдебиетті ұрыс-керіске, боқауызға айналдырдыңдар. Келешектен ұялсандаршы! Күйіп кеттім ғой, шыдай алмадым ғой! Айтпайын десем де қоймадыңдар ғой, түге, азып туған мұңдарлар! – деп елес тұра жөнеледі [6,130].

Әңгімеде образдық елестің кім екендігі айтылмайды. Оны әр оқырман өзінше бағдарлай келіп, әдебиет қозғайтын қандай проблемалық тақырыптар бар екендігін, оны көркем шығармада қалай көрсету керектігін «елеспен» айтыса отырып жеткізеді. Аласапыран кезеңдегі қазақ халқының басынан өткен жағдайды, көркем әдебиетте шыншылдықпен жазу керектігін аңғартады. Төніп келе жатқан қатерді сезініп, байқап отырғандығын айту үшін, «бозжорғаға» сылқия тойып алып соның ықпалымен жазып отырмын деп шындықтан жалтарып, шала мастың кейпіне ену арқылы, қазақ әдебиетіне сюрреалистік тәсілді XX ғасырдың 20-шы жылдарының ортасында енгізеді. Сондықтан да бұл шығарма тарих тұғырынан ерекше орын алатын шығармалардың бірі болып табылады.

Тарихи тақырыптағы қазақ әдебиеті кеше де, бүгін де қандай қоғамдық құрылым аясында ғұмыр кешсе де ұлттық тарихты, ұлттық мұраны насихаттай отырып, ұлттық мүдденің бірден-бір жаршысындай болып келеді. Күштеп танылған коммунистік идеологияның сойылын соқпаған тарихи романдары ұлттық идеологияның берік ұстанымына айналды. Ол қаламгер ұстанымы сынды күрделі де маңызды мәселемен сабақтас. Өйткені суреткерге өз халқының адал перзенті бола отырып, оның өткен тарихының тағылымын көркемдік танымда үнемі жаңғыртып отыратын міндет жүктелген. Ал тарихи тақырыптағы туындыға жазушының үлкен дайындық, мол жауапкершілікпен келуі де заңдылық. Мұндай бағыт, шынайы көзқарас, тарихи оқиғаның мінезін, рухын сақтай отырып, суреткер қиялымен көрініп көркем шығармадағы шындық С.Сматаевтың туындыларында көрініс тауып отырады.

Қазақ әдебиетінде өзіндік қаламгерлік шеберлігі, суреткерлік қарымы мен азаматтық тұлғасы асқақ С.Сматаев туындылары да халқымыздың өткен тарихын тануына айрықша ықпал еткен құнды рухани байлықты айқын танытады. Тарихи тақырыпқа қалам тербеген жазушыға өзінің суреткерлік қарымына қосымша шығарманың шынайлығын бағалайтын ізгі ниетті оқырман алдындағы жауапкершілігі де қосымша жүк артады. Себебі «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен қазақ тарихында қанды ізін қалдырған күрделі дәуірдің болмысына үңіліп, ел мен жерді қорғаудағы бабалар ерлігін реалистікпен суреттеу ерекше жауапкершілікті талап етері сөзсіз. Соның ішінде, «Елім-ай» романы бүгінгі күнге дейін тарих сахнасынан өз құнын жоғалтпай, жоғары бағаланып келеді.

«Елім-ай» романы 1972 жылы «Жұлдыз» журналында жарық көрді. Романды жазғандағы жазушының алға ұстанған мақсаты тарихи дәйектілік, саяси жағдай, әлеуметтік мәселелерді көрсетудегі дәлдік, ұлттық әдет-ғұрып пен халықтық характерлердің өзіндік ерекшеліктерін нақты беру болғаны айқын. Бұл жолда жазушы көп қиыншылықтарға кездескені, жазушының мына бір сөзі айғақтайды: «...Әрине, әр түрлі жазбаларда кей жағдайларда сандаған көзқарастарға

байланысты әр алуан пікір айтылып, қайшы тұжырымдар да кездесті. Бірақ соның көбіне маркстік-лениндік тұрғыдан қарап, коммунистік позициядан саралау керек болды» [7].

Романның алғашқы нұсқасы шыққан тұс «кемелденген социализмнің» дәуірлеп, әміршіл партия саясатының ақырындап жүзеге асып жатқан кезі еді. Саясатшылар мен қолдарында шетсіз-шексіз билігі бар бюрократтар үшін халықтың революциядан бұрынғы тарихы, сонау «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама», сол жылдардағы халықтың шынайы келбеті – хандары мен билері, батырлары мен жырауларының өмірі көп толғандырғаны анық.

Сондықтан да болар, тарихтың өткенін қазбалап, ешқандай бұрмалаусыз, шындықты шындай айтқысы келген адамдарға жасанды қиындықтар туғызып, көз алартып, «түбінде осыдан бір шикілік шығып, партия саясатына қиыспай кетпей ме?» деген күдікпен қолдан келген қарсылықтарын жасады. Бұған дәлел – алғашқы журналдың нұсқасы 1972 жылы басылып шыққан «Елім-ай» романының көптеген қиыншылықтармен қысқартылып, араға алты жыл салып жеке кітап болып шығуы.

Бұдан біз сол кезде отызға да жетпеген жас жазушының перзенттік парызды перзенттік жүрегімен қабылдап, мойнына ауыр жүк көтеріп, ғасыр қойнауында қалған, қағаз бетіне түспеген шашыранды тарихымызды тірілтуді мақсат тұтқанын көреміз.

Туынды «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» оқиғасынан кейін қиын-қыстау кезеңге тап болған Алаш жұртының ес жиып, кіндік кескен атамекенін жат жұрттық жаулаушылардан азат ету жолындағы отандық соғысына арналған. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасы – қазақ тарихындағы аса ауыр кезең. Ол ұлт бірлігі мен ерлігінің сынға түскен қилы дәуірі болатын. Белгілі қаламгер М.Мағауин айтқандай, «ақтабан шұбырынды кезінде қазақ халқы «үш есенің екеуінен» айрылды. Бүгінгі заман демографтары халықтың үштен бірі қырғын тапты деп есептейді. Орталап айтсақ, жер басып жүрген екі қазақтың біреуі өліп отырды. Қалай ықшамдасақ та екі миллионнан еркін асқан ұлы халықтың тең жартысы қырылды [8,65].

Жері ата-баба мекенін басып алып, халық қанын судай ағызған қауіпті де күшті жаумен алысып, жастығын ала кету немесе есірген жауды есінен тандыра соққы беріп, өз азаматтығын сақтап қалу. Міне, дәл осы қиын-қыстау кезеңде халықтың нағыз ұлдары бас көтеріп, еңсесі түскен халықты елдікке шақырып, халықтың жүрегіне намыс отын тұтатты. Халық арасына, тауы мен даласына, сайы мен саласына қасіретті де киелі ән – «Елім-ай» тарап кетті. Бұл ән әрбір қазақтың жігерін жанып, кеуделеріне кек отын жақты.

Жазушы осы шағын деректерге сүйене отырып, бір үйлі жанның тарихына байланыстырып, XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ даласындағы өмір-тіршілігінің көріністерін дәл беруге күш салғанын байқаймыз.

Тарихтағы ақиқат шындықтың астарын ашып, барынша көркем суреттеген шығармалар тек қана тәуелсіздік алған соң пайда болды деуге келмейді. XX ғасырдың сексен бесінші жылы басталған қайта құру саясатының желеуімен талай шығармалардың жазылып, кеңес өкіметінің құйтырқы саясаты сол кезден бастап-ақ әшкерелене бастағанын әлі ешкім ұмыта қойған жоқ. Бұрын аттарын атауға тыйым салынып келген Алаш арыстарының көпшілігінің шығармалар жинағы Кеңес өкіметі құламай тұрып-ақ жарық көрген болатын.

Кеңес өкіметінің іргесі шайқала бастаған тұста жарияланғандықтан, көп кедергіге ұшыраған шығармалар ең алдыңғы қатарында Б.Қыдырбекұлының «Алатауы» тұр. Одан бертіңгі жылда К.Ахметбековтың «Қасіреті» көптеген қысқартулар жасалып, әбден өңделгеннен кейін ғана жарияланды.

Қазақ халқының басынан кешкен қилы кезең, қиын тағдыры туралы жазылғандығын романның «Қасірет» деген атының өзі айғақтап тұр. Роман авторы Кәрібай Ахметбеков – бүгінгі белді жазушыларымыздың үлкен ортасында жүрген қаламгер. Кешегі колхоздарды ірілендіру, оның совхозға айналуы, сол тұстағы қыруар қазақ ауылдарының оты сөніп, аты өшіп, жоғалып кетулері – біздің ұрпақтың көз алдында өткен жағдай. Аты түгіл, заты қалмаған сол бір сорбақ өңірлер тағдыры кезінде атқамінер – басшысымақтарды тіпті де толғандырмағаны да рас.

Қазіргі қайта құру заманында ашық айтылып, қайта көтеріліп жатқан мәнді, ұлттық әлеуметтік мәселенің қаламгер назарына ілігуі әрине құптарлық жағдай. Бір ауыл тағдыры арқылы автор барлық қазақ ауылдарының көкейкесті мәселелерін көтерген.

Жазушыны ұлттық тұрмыс-салт, ауылдағы жақсы дәстүрлердің құрып, жойыла бастауы да қатты толғандырады. Бүгінгі ауыл адамдарының арақатынасының суысып кеткені, бұрынғы бауырмалдық сезімнің жоғала бастауы да қаламгер қабырғасын қайыстырмай қоймайды. Бұл, әрине, оқырманға ой салатын көріністер.

Біз ұзақ жылдар бойы тағдыр тақсыретін көп тартқан туған халқымыздың өткендегі өмірін көркем әдебиетте қанша жаздық десек те, нағыз ақиқатты айта алған жоқпыз. Көрсек те көрмегенсіп, білсек те білмегенсіп, жалаң саясат, жайдақ идеологияның дегенін істеумен дымымыз құрып келді. Енді, міне, сол солақайлықтың, сол олқылықтың орнын толтырар сәт туды. Жазушы К.Ахметбековтің романы осы реттен алғанда айы оңынан туған туынды деуге болады.

Соңғы жылдары қазақ әдебиетінде әсіресе проза саласында адамгершілік, мораль тақырыбында көптеген әңгіме, повестер дүниеге келді. Ішінара осы мәселені сөз еткен біраз романдар да баршылық. Солардың қатарынан орын алатын шығармалардың бірі – Б.Қыдырбекұлының «Алатау» романы.

Б.Қыдырбекұлының «Алатау» романының негізінде жатқан идеяны – гуманизм идеясы деп белгілеуге болады. Романның бірінші бетінен ең соңына дейін автордың позициясын толайым адамгершілік және адамға деген сүйіспеншілік деп түсіне білу керек. Романда сол кездегі сұрапыл заманның негізгі кейіпкерлері бойындағы моральдық жақсы қасиеттермен қатар адамгершілік, ар-ұждан нормаларына қайшы келетін мінездер едәуір көрініс тапқан.

Романда бұл идеяның шашбауын көтеруші деп басты кейіпкер Абақ Үйсінбаевты білеміз. Шығарма бір адам атынан баяндалғандықтан жалпы романның мазмұнын да, негізгі идеяны да, бәрін де Абаққа тән көзқарас арқылы қабылдаймыз, Абақпен бірге уайым-қайғы кешіп, Абақпен бірге қуаныш-шаттыққа бөленеді. Романда рухани тектілік, адамдық-азаматтық сана, зерде, сезім-күйдің толғаныстың, әр кейіпкердің өмір туралы ойлауы, табиғатты аялау, қоғамдағы әлеуметтік проблемалар әр деңгейдегі ұшар басында, орта белінде де, етегінде де кездесе береді. Ал кейіпкерлер бүкіл діл болмысымен көз алдыңызда қалып қояды.

«Мен болашаққа сенемін. Өйткені бүгін болмаса шындық ертең қап түбінде жатпайтын асыл кездіктей тесіп шығар деймін. Коммунистік идея бәрін жеңер деймін, шындықтың жеңгенін көргім келеді, бірақ мен күткен күн ұзап бара жатқаны есіме түскенде құйқам құрысып, кейде ұрысып, тарынып кетемін. Абақтың бұл айтуынан ол үшін коммунизм, жарқын болашақ ақиқат деген сөздер синоним екені айқынды. Тіпті коммунизм сөзіне шаң жуытқысы келмейді.

Бірақ көрген зорлық-зомбылық, бастан өткен қиыншылық өз мөрін басып та қойған. Ашаршылық туралы әңгімелеп отырған Абақ «көзінен жасы ағып, екі қолының сыртымен көзінің жасын ықтырды. Іштей солықтап қалды, сыртына шығара алмады. Булығып отыр, шамасы. Адамзат баласы қашанда өмірінің қайғылы шағын осылай қамыға еске алады» [9,18]. Бұл баяндауларда өмір көрінестері лирикалық кейіпкердің көзімен қаралып суреттеледі.

Құлдық қамытындағы жұртыңыз өзінің құл екенін сезінбейтін жағдайға жетті, мазақ пен қорлық әдепкі өмір қағидасы болып көрінді. Отаршылдықтың тікелей геноцидке жалғас ең үлкен зардабы – рухтың езілуі болып табылады. Рухтың езілуі – әдебиеттің рухани кеңістігінің тоқтауы деген сөз. Дәл осындай әдеби кеңстікте тоқырау көрген М.Мағауиннің шығармаларына тоқталып өтсек.

Көрнекті жазушы М.Мағауиннің албырт, сезімтал, тәкәппар кезде яғни, жиырма жасында жазылған ең жақсы дүниелері – «Тіленші», «Бір уыс бидай», деген әңгімелері болатын.

«Бұл әңгімемді толық қамту үшін осы тақырыпта үлкенді-кішілі тағы қанша ма шығарма жазылуы керек. Бірақ біз жазбадық. Жарияға жол таппасы анық еді. Тіпті кішкентай «Тіленшінің» тағдыры басқашарақ болды. Кезінде ұсынылған жеріміздің бәрінен қайтты. Жай ғана қайтқан

жоқ, айғаймен, ұрыспен. Ол кезде баспасөз тұтқасында отырған, жасы да егде, жазғандары да танымал ағаларымыз өзінен соңғы буынға жаулық ниет, өшпенді көзбен ғана қарайтын» [10,38].

Ең үлкен кесел – цензура, ресми және ресми емес идеологиялық қыспақ, тиым мен тежеу, табиғи, қалыпты жағдайдың өзін шектеп ұстау еді; рас, өкімет пен әкімшілік көзқарасы, қоғамдық пікір – қас қаламгер үшін заң емес, бірақ жазушы болған соң, айтқан сөзі жұртына жетуі керек, ешкім естімеген, иенде тұншыққан айқай – мұрат емес, біздің жігерімізді жасытып, қажырымызды қайтарған – осы болатын – деп М.Мағауин өз пікірін білдіреді [10].

Кез келген қаламгердің тәжірибесінде әуелгі жазылған дүниенің кейін өңделуі, тым құрғанда бірлі-жарымды стилистикалық түзетулер болуы әдепкі жағдайлар. Менің жазуымда түбегейлі өзгерген қысқарту мысалдары ұшыраспайды, бірақ әрбір жаңа басылым тіл, сурет тұрғысындағы косметикалық жұмыстан ада деп айта алмаймын. Бұл – қайталап айтайық, табиғи жағдай. Әлбетте, жазушы өз шығармасын жақсартып, жетілдіре бергісі келеді, бірақ қаламгер мүмкіндігінің шегі бар.

Кез келген ұлттың қаламгері – ең алдымен өз ұлтының үні, оның даму тарихындағы ең маңызды деген мәселелерді оқырман қауымға көркемдік кестесімен өрнектей отырып жеткізетін рухани тірегі. Өз халқының ең көкейкесті деген мәселелерін қозғап отыруы қай қаламгердің де абыройлы парызы. Тіпті ол – абыройлы ғана емес. Туған халқының алдындағы ең қасиетті перзенттік борыштарының бірі. Бұл тарихи-қоғамдық мәселе қазақ мемуарлық романдарында әр түрлі деңгейде болғанымен айқынырақ көрініс табуы тиіс. Егер отаншыл рух болмаса, ондай шығарманың әлеуметтік салмағы да азаяр еді. Өйткені қай автор болсын, отаншылдық-патриоттық проблемаларды қиядан туғызбай, нақты өзі көрген, сезінген, неғұрлым жетік білген жайттардың төңірегінен өрбіте келіп, оқырман талқысына ұсынып отырған. Ойдан ойды қозғай отырып, қоғамдық деңгейдегі өзекті мәселелердің көркемдікпен санаға сіңуіне, оқырманды толғанытып, тебіренуіне авторлардың жазушылық шеберлігін жұмсауына байланысты екендігі байқалады.

Жоғарыда айтылған көріністер айналып келгенде, қазақтың ұлттық теңдікке ие бола алмағанын ұлттық тәуелсіздік мәселесі күн тәртібінен түспегенін ашатын эпизодтардан көрінеді.

Филология ғылымдарының докторы Т.Жұртбаев: «Әділетті тарих әділетті тарихи көзқарасты қалыптастырады. Әділетсіз тарихи көзқарас – тарихи әділетке қиянат жасайды. Түбінде бәрін де тарих өз орнына қояр. Ғылым іргесі қайтадан қаланады. Бірақ, әр нәрсені өз орнына қойғанмен де, қалғанмен де өткен күннің әділетсіздіктерінің тұсынан жел соғып тұрады» – дейді бейнелі түрде [11,18]. Яғни, ғалым ұлтқа қатысты әділетсіздікті қалпына келтірудің оңай еместігін айтып отыр. Бұл сөздің шындығын кейінгі заманды бейнелейтін қазіргі қазақ прозасында қалам тербеп жүрген жазушылардың шығармаларынан аңғарамыз.

Ұлттық сөз өнерінің байырғы һәм іргелі салалары – тарихы мен теориясы, сыны қазіргі кезеңде де өзекті болып табылады. Әдебиеттің ұштағаны аталған бұл салалар көне кезеңдерден бүгінгі таңға дейін алауан ізденістермен байып, дерек пен дәйектермен толығып, көркемдік-эстетикалық қуаты артып, басты мұраты – адам, оның өмірі мен еңбегін аялау мен бағалау, рухани нәр сыйлау сынды абыройлы міндеттерін адал атқару жолында биік бел-белестерге көтеріліп, кең өріс, арналы ағыспен ілгерілеп келеді. Көне кезеңдерден бастау алып, бай дәстүр терең тарих, тағлымды үрдістермен жүйелі дамып келе жатқан – қазақ әдебиеті қазіргі кезеңде де арналы ағысты аға буынның өнегелі жолы мен көрнекті істеріне адалдық танытып, ар ісі мен талант қуатын қатар ұштап, даму үстінде екенін айту абзал.

Тұжыра айтқанда, ұлттық әдебиеттану бастапқы отаршылдық, кейінгі тоталитарлық жүйе жағдайында талай саяси-идеологиялық қысымдарды басынан өткерді. Қазақ халқының бағзы да көне дәуірінің көркем шежіресі іспеттес әдеби және классикалық мұраларымызға тыйым салынып, оны зерттеген отаншыл ғалымдар тоталитарлық жүйенің түрлі қысымын және қуғын-сүргінін көрді. Сондай қиындықтарға қарамастан, бағзы мен бүгінгіні жалғастыра отырып, әр ұрпақ санасына ғылыми зерттеу саласында үлгі-өнеге боларлық зерттеу еңбектер де

қалдырды. Шығармашылық ізденіс, зерттеушілік өрістің тұсауланғанына қарамастан, ұлттық әдебиеттанудың келелі мәселелерін шешуде шешуші қадам болып табылатын күрделі де қиын кезеңдерде азаматтық асқақтық, ғылыми парасат танытқан ғалымдар өмірінен де алар тағылым мол.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей ХХ ғасырдың 30 жылдары қазақ даласына Кеңес үкіметінің тотлитарлық жүйесінің әкелген зорлық-зобалаңы қолдан жасалған аштық арқылы жаппай ұлтты тамырымен құрту саясаты және де ұлт зиялыларына қырғидай тиіп, оларды үрім-бұтағымен қуғын-сүргінге ұшырату жолдары, ол жүйенің қалай іске асқандығы, жасалу жолдары алғаш зерттеу объектісіне айналып отыр. Бұрын-соңды қазақ әдебиеті тарихында ұлттық әдебиеттану ғылымында қуғын-сүргін тақырыбы жеке қарастырылып, бұл тақырыпта жазылған көркем шығармалар роман, повесть, әңгімелер терең зерттеліп, жеке қарастырылмаған болатын. Біз зерттеу объектісі етіп отырған тақырыптың өзектілігі жазушының шығармасында тарихи шындық пен көркем шындықтың берілу жолдары арқылы (жасалу дейміз бе, суреттелуі дейміз бе) талай жылдар тыйым салынып келген тақырыптың Тәуелсіздік тұсында жарыққа шығып, сол арқылы жас ұрпақтың ата-бабасының басынан кешкен тарихты танып білуіне септігі мол деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағлымы»: Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. 31 мамыр – 1 маусым 2012 жыл / Б.Ғ.Аяғанның жалпы редакциясымен. – Астана: Мемлекет тарихы институты, 2012. – 400 б.
2. Қазақ әдебиеті газеті. – 2010 жыл. №11.
3. Омарбеков Т., Қойгелдиев М. Тарих тағлымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 207 б.
4. Б.Майлин. Шұғаның белгісі. Повесть. – Астана: Елорда, 1999. – 364 б.
5. Дербісәлин Ә. Шындық шежіресі. Мезгіл және қаламгер. – Алматы: жазушы, 1968.
6. Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелері. – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
7. Сматаев С. Елім-ай: Роман. 2-ші кітап. – Алматы. Жазушы, 1980. – 416 б.
8. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 97 б.
9. Ахметбеков К. Қасірет. Роман. – Алматы: Жазушы, 1993. – 432 б.
10. Мағауин М. «Мен» Роман-эссе – Алматы: «САҚ АҚ, Гауһар» баспасы Алматы – 1998.
11. Қарағанды университетінің хабаршысы // Вестник Карагиндинского университета. Филология сериясы. №4(36). – 2004.
13. 14. Қыдырбекұлы Б. Алатау. Роман.
15. 16. Ақыш Н. Мемуарлық роман. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 333 б.

ЗЕМЕЛЬНЫЙ ВОПРОС ВО ВЗГЛЯДАХ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Шалгимбеков А.Б.,

профессор Костанайского филиала

ФГБОУ ВПО «Челябинского государственного университета», к.и.н.,

г. Костанай, Казахстан

Вторая половина XIX века – период активного освоения казахской степи царской Россией, этап массовой колонизации, начиная с казачьей, от Уральской, Оренбургской, Новой, Горькой, Иртышской, Семиреченской, Сырдарьинской военных линий-укреплений, переходя к крестьянской экспансии земель коренного населения. Несомненно, этот процесс, охвативший более двух веков повлиял на развитие казахского общества в политическом, социальном, экономическом и культурном отношениях. Казахстан постепенно превращался в сырьевой придаток Российской империи. Проведенные политико-административные реформы 1860-1890-х гг. создали все предпосылки для окончательной колонизации казахской степи. С этой целью земли Казахстана были объявлены государственной собственностью, передавались для нужд казачьих войск и русских крестьян-переселенцев, а коренному населению величайшим велением царя предоставлялась во временное пользование.

Кочевая форма хозяйствования, господствующая и являющаяся главной экономической основой жизни кочевников до проникновения капиталистических отношений в казахское общество со второй половины XIX века, стала не соответствовать изменившимся социально-политическим условиям и тормозить экономический прогресс. Несомненно, нарастающие новые товарнокапиталистические отношения стали видоизменять формы хозяйствования (полукочевой, оседлый типы). Переходу казахов на новые формы хозяйствования способствовали политические и административные реформы царизма, закреплявшие сокращение площадей пастбищных земель в результате изъятия для казачьих войск и крестьян-переселенцев. С середины 1860 гг. до конца XIX века в Казахстан в результате аграрной политики царизма было переселено более 300 тысяч крестьян. Под влиянием товарных отношений и хозяйственных нужд, стало меняться структура животноводства в казахском хозяйстве, постепенно увеличивается поголовье крупного рогатого скота.

Экономические перемены в казахской степи отразились и в социальной сфере. Начинается резкая дифференциация бывшего относительно стабильно консервативного родоплеменного общества. В руках баев концентрируется земля, а среди основной массы шаруа развивается процесс обезземеливания. Происходит разложение натурального хозяйства, усиливается имущественное неравенство. Многочисленные материалы статистических экспедиций, проведенных правительством в то время, это подтверждают. Так, аул № 9 Раимбекской волости Казалинского уезда насчитывал 209 кибиток. Из них имели лошадей 124, без овец были 158 (более 3/4 всех хозяйств), 128 хозяйств имели 2-3 головы, 40 хозяйств вообще не имели скота. [1]

В этих резко изменившихся условиях защиту интересов, а самое главное прав казахов на собственную землю, возглавила национальная интеллигенция. Они использовали и трибуну Государственной Думы России (Каратаев Б. и др.), периодическую печать («Казах», «Айкап» и др), работу в правительственных учреждениях и комиссиях (например, А. Букейханов был участником статистической комиссии), обращались с письмами в государственные органы (это и письма студента М. Тынышпаева, Председателю Комитета Министров России, и статьи Ж. Акпаева, в «Киргизской степной газете» 1900 г.), и известная «Каркаралинская петиция», составленная А. Байтурсиновым. Одним словом, вся деятельность талантливой плеяды соратников А. Букейханова и А. Байтурсинова была направлена на дело служения своему

народу. Вот, что пишет А. Байтурсынов в №1 за 1913 г. газеты «Казах»: «Народ казахский с давних пор занимавший определенную территорию, жил обособленной жизнью, теперь мы видим наплыв переселенцев в киргизской степи. Какова будет судьба наша в будущем? Судя по историческому ходу вещей, нетрудно предугадать, что если пришлый элемент окажется в культурном отношении сильнее коренного населения, то со временем последнее должно быть поглощено первым». Далее он острее ставит проблему потери земель «... на удобные для хлебопашества земли насаждаются земледельческие, скотоводческие участки отрезаются для скотоводов-пришельцев, а также отчуждаются рыбные промыслы. Словом, всевозможными путями проникают в нашу среду чужие народности...».

Острота земельного вопроса, поднимаемого в публикациях национальной интеллигенции, прослеживается в их работе на заседании Государственной Думы России. Так, в Государственной Думе Алихан Букейханов, Ахмет Бримжанов, Алпысбай Калменов, Салимгерей Жантурин, Даут Тундутов, Шаймерден Косшыгулов, Бахытжан Каратаев в своих выступлениях говорят о колонизаторской политике царизма, выступают за ограничение и прекращение крупномасштабного крестьянского переселения в Киргизский край.

Алихан Букейханов, будучи членом Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества, действительным членом статистического комитета, активно участвует во всех сферах деятельности. В 1899 г. он вместе с передовыми представителями русской интеллигенции открывает в крае отделение Московского общества сельского хозяйства. На первом заседании он разрабатывает обращение к правительству о необходимости мер по развитию местного сельского хозяйства. За свою деятельность он был арестован в «порядке охраны» как руководитель «киргизского» политического движения. Работая в составе экспедиции по экономическому исследованию, организованной Главным управлением Земледелия и Землепользования под руководством Ф.А. Щербины, заканчивает разработку некоторых уездов и подготавливает нормы казахского землевладения и землепользования. В течение нескольких лет он всесторонне исследует экономическую, хозяйственную структуру, производит перепись населения и его хозяйства. Помимо подворного учета хозяйств казахов, их скота, учета используемых земель А. Букейханов обобщает, корректирует, систематизирует собранные материалы, составляет различные таблицы, а также принимает участие в анализе и составлении характеристики казахского хозяйства, вырабатывает нормы казахского землевладения и землепользования. Выполненные им исследования в составе экспедиции, с одной стороны, свидетельствуют о его глубоком знании состояния экономических отношений родного народа и, с другой стороны, отличались объективностью, критическим анализом до того времени совершенно неисследованных весьма сложных процессов казахского кочевого и полукочевого хозяйства. Основываясь на материалах, собранных экспедицией, он уточняет и определяет «естественно – исторические районы» Павлодарского, Семипалатинского и Каркаралинского уездов Семипалатинской области и Омского уезда Акмолинской области. На основе этих материалов рассматриваются история земельной общины казахского народа. Он один из первых глубоко исследует структуру жузов и родов и развитие скотоводческого хозяйства в зависимости от климатических условий устанавливает месторасположение казахских родов и племен, составляет карты их традиционного расселения, увязывает с целесообразностью ведения хозяйства.

Под переселенческие участки к началу 1910-х годов отошло более 40 млн. десятин плодородных земель. Коренное население постепенно выселялось из обжитых мест в менее плодородные районы. О резком увеличении размеров переселенческого движения в Казахстане говорят следующие цифры:

1898 – 1905 гг. – отмежевано 4 млн. десятин земли;

1906 – 1912 гг. – 17 млн. десятин;

весна 1917 г. – 56 млн. десятин или 1/5 часть территории края.

Русское население края возросло с 1897 по 1916 г.г. в 4,5 раза, с 347,6 тыс.чел, до 1 548 тыс. чел., тогда как казахское население выросло на 16,2 % [2].

Представители казахской интеллигенции предпринимают все меры для приостановления все возрастающей волны переселенцев. Так, анализируя статьи А. Букейханова на страницах журнала «Сибирские вопросы» в 1908–1909 гг., можно сказать, что национальная интеллигенция гневно осуждала, разоблачала колониальную политику царского правительства, на основе научно-статистических данных доказывала несостоятельность переселенческой политики относительно казахских степей, пригодных, в основном, для скотоводческого хозяйства.

Переселенческая политика царизма привела в начале XX века к обострению аграрных отношений, обезземеливанию и разрешению основной массы казахского населения.

Эти вопросы поднимались в Государственной Думе. В марте 1907 года депутаты от казахов четырех степных областей довели до сведения Главноуправляющего землеустройством и земледелием, что последние мероприятия правительства по переселенческому делу, совершенно игнорируют нужды казахов, что вызвало на местах несколько кровопролитных столкновений (депутаты Каратаев и Калменов). В Государственной Думе второго созыва от Степного края вновь поднимали так и нерешенный вопрос об аграрной политике правительства. Делегат от Семипалатинской области Коншин выступал с заявлением против переселения. Яркий доклад «Борьба за землю в Киргизской степи и колониационная политика правительства».

Т.И. Седельникова, основной идеей которого была необходимость землеустройства самих казахов до того, как их земли будут изъяты в колониационный фонд. Седельников обосновывает свои требования наличием в крае большого количества безземельных и малоземельных крестьян, по его подсчетам, достигших 1 млн. человек. Он хорошо осветил суть политики царизма: «Вместо того, чтобы сначала дать киргизам то, что им нужно, а затем взять остальное излишнее, она делает как раз наоборот: берет лучшее, а остатки отдает киргизам»[3]. Предложение Седельникова по решению земельного вопроса сводилось к следующему: приостановить колонизацию края впредь до землеустройства безземельных и малоземельных казахов. За прочитанный доклад Т.Седельников вскоре был уволен со службы.

Также хорошо известны взгляды Б.Каратаева. В своей речи на заседании Государственной думы в мае 1907 года он обращает внимание на захват казахских земель, что может привести к реальной угрозе гибели казахов.

И после лишения прав участия в Государственной Думе казахская интеллигенция продолжала борьбу. Так, в 1909 году по просьбе казахов Кустанайского уезда Б. Каратаев, Б. Уразаев составили проект закона о землеустройстве казахов, в котором обосновали законные требования коренного населения наделением подворными земельными участками для пастбищ и пахоты. Этот проект закона получил поддержку населения, известно, что её подписали десятки членов фракции Государственной Думы, и выносился проект на обсуждение, но там он не был одобрен Комитетом Министров.

Известно и обращение к Комитету Министров М. Тынышпаева, где он пишет: «на самом деле у нас отбираются лучшие земли, как зимовка, пашни, сенокосные участки, места с постройками и насаждениями». М. Тынышпаев отмечает, что существующие земельные законоположения не соответствуют условиям жизни казахов и требуют пересмотра земельной политики правительства [4]. В докладе Первому съезду автономистов от 19 ноября 1905 года. М. Тынышпаев, использует научно-статистические данные начала XX века обосновывает права на землю коренного населения, дает исторический анализ сложившейся ситуации, дает социально-экономическую характеристику хозяйства края. Он отмечает, что «земельный вопрос самый важный».

Рупором отстаивания земельных интересов казахского населения стала периодическая печать. В 1906 г. вышли первые номера газет «Казах», «Степная газета», журнал «Серке», которые вскоре были запрещены царской цензурой. С 1911 г. на страницах «Айкапа» и с 1913

года на страницах газеты «Казах» наряду с просветительскими темами постоянно публиковался материал по аграрному вопросу. Вокруг этих изданий А. Байтурсынов, М. Сералин смогли собрать весь цвет национальной интеллигенции: Ж. Сейдалин, М. Дулатов, Б. Биржанов, К. Тогусов, С. Торайгыров, С. Донентаев, М. Жумабаев, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, М. Чокай, С. Асфендияров, Б. Майлин. и др.

Авторы статей поднимали вопросы колонизации края, пытались обосновать аспекты земельных отношений, подвергали критике политику правительства, необоснованно изымавших казахские земли, а также чинивших препятствия землеустройства казахов. На страницах печати разгорались споры о формах землеустройства и хозяйствования, давались основы научного подхода к землепользованию. Обобщая многочисленные публикации по аграрным проблемам Казахстана начала XX века можно сказать, что национальная интеллигенция была наиболее прогрессивной среди общественно-политической мысли населения, именно она отстаивала интересы народа. Сформировавшееся мировоззрение по этому вопросу и легло в основу программных документов партии «Алаш». Так, в параграфе 10 Программы партии говорится, что в основе земельного закона должно лечиться наделение земель в первую очередь коренного населения. Неслучайно, уже при выборах к концу 1917 г. в органы земельного самоуправления абсолютную победу одержали представители партии «Алаш». Следует отметить, что разработка земельного вопроса национальной интеллигенцией, прямым образом была связана с вопросами государственно-правового положения Казахстана. В позиции лидеров, в их теоретических докладах и практической деятельности по автономии казахов стояли нераздельно с вопросами объединения в государство с законным правом на свою родную землю. Все это свидетельствовало о проявлении тенденции сплочения нации – через свою государственность.

Список литературы:

1. Очерки экономической истории Казахской ССР, А., 1974 г. – с. 18.
2. Жиренчин К.А. «Политическое развитие Казахстана в XIX веке». А., – с. 148.
3. Седельников Т. «Борьба за землю в Киргизской степи» СПб, 1907 г.
4. Тынышпаев М. «История казахского народа». А., 1993. – с. 17.
5. Тынышпаев М. «История казахского народа». А., 1993. – с.27.

**Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын
еске алу күніне арналған
«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»
халықаралық конференциясының
ҚАРАРЫ**

Қызылорда қ.

2017 жылғы 31 мамыр

Қазақстан халқы Ассамблеясы Қызылорда облысының әкімдігінің қолдауымен «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» халықаралық форумы аясында **«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді.

«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі» халықаралық конференциясы – ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының қасіретті жылдарын есте сақтауға барлық елдердің ғалымдарының қосқан үлесі.

Біз, қоғамдық және ғылыми ұйымдардың өкілдері, ғалым-сарапшылар қоғамдық сананы жаңғыртудың факторы ретінде тарихи жадыны сақтау, тарихи зерденің рөлін бағалау мәселелерін кеңінен талқыладық.

Біз, Қазақстан халқы үшін ХХ ғасыр қасіретке толы болғанын мойындаймыз. Алайда, өмір тек қана ақ пен қарадан тұрмайтыны ақиқат. Қазақстан тарихының ХХ ғасырдағы тағылымдық оқиғалары қазіргі уақытта ел іргесінің берік болуына негіз қалады.

Конференция барысында Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында кең ауқымды мәселелер талқыланды.

Атап айтқанда, жаппай ашаршылық пен қуғын-сүргін зардаптары, 1930-50 жж. күштеп жер аудару тауқыметі, Қазақстанның Ұлы Жеңіске қосқан үлесі, Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшыларының қызметі мен тағдыры және «Алаш» партиясының 100 жылдығы туралы кеңінен баяндалды.

Біз, өскелең ұрпақты патриотизмге тәрбиелеу, қазақстандық бірегейлікті нығайту және елде біртұтас азаматтық қоғамдастық қалыптастыру жолында тарихи жадыны сақтаудың, қазақстандықтардың жалпыұлттық тарихи санасын қалыптастырудың және тарихи мұраны көздің қарашығындай қорғаудың баға жетпес мәні бар деген ортақ пікірге келдік.

Біз, **тарихи сана патриотизмнің маңызды негізі** екеніне терең сенімдіміз. Оның арқауы – тарихи зерде, өз халқының тарихын, оның тарихи-мәдени мұрасын білу және Отанымен тығыз байланыста екенін сезіну болып табылады.

Өткен ғасырдың оқиғалары туралы тарихи естеліктер Қазақстанның біртұтас халқын одан әрі біріктіреді.

Жаңа жаһандық ахуал радикализмнің өсуі, гуманизм дағдарысы, лаңкестік, этностық және діни төзімсіздік сияқты сын-қатерлерге қатысты жедел шешілуі тиіс жаңа міндеттерді алға тартады.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде, Қазақстанның ғылыми қоғамдастығының алдына маңызды міндет қойылған – бүгінгі ұрпақ қолданатын тарихи материалдарды объективті талдау арқылы қоғамдық сананы жаңғыртуға елеулі үлес қосу қажет.

Конференция қорытындылары бойынша облыстардың әкімдіктері мен Білім және ғылым, Мәдениет және спорт министрліктері бірлесе атқаратын келесі шараларды ұсынамыз:

1. Өңірлердің қалалары мен аудандарының мұрағаттарында сақталған ашаршылық, қуғын-сүргін және жер аудару тарихы туралы бірегей деректерді зерттеу және зерделеу жұмыстарын жандандыруды;

ХХ ғасырдың 20-40 жж. латын және араб графикасындағы бірегей материалдарды цифрлау мүмкіндігін қарастыру.

2. Ашаршылық, қуғын-сүргін, «Алаш» тақырыптарын студенттердің, магистранттар мен докторанттардың зерттеу жұмыстары тізіміне енгізу.

3. Н.А. Назарбаевтың қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісін зерттеуді және еліміздегі, шетелдердегі барлық ғылыми және қоғамдық алаңдарда таратуды жалғастыру.

Конференция барысында талқыланған мәселелердің ғылыми өзектілігі мен саяси маңыздылығын ескере отырып, Қазақстан халқы Ассамблеясына бұл жобаны жүзеге асыруды болашақта да тұрақты жалғастыруды ұсынамыз.

***Осы қарар «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»
конференциясының қорытынды пленарлық
отырысында талқыланды және қабылданды,
Қызылорда қ., Қызылорда облысы, Қазақстан Республикасы
2017 жылғы 31 мамыр***

РЕЗОЛЮЦИЯ
международной конференции
«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»,
посвященной Дню памяти жертв политических репрессий и голода

г. Кызылорда

31 мая 2017 г.

Ассамблея народа Казахстана при поддержке акимата Кызылординской области в рамках международного форума «Память во имя будущего» провела **международную научно-практическую конференцию «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»**.

Международная конференция **«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»** – это вклад ученых разных стран в дело сохранения памяти о трагических страницах истории Казахстана XX века.

Мы, представители общественных и научных кругов, ученые-эксперты всесторонне обсудили проблемы сохранения исторической памяти, оценки роли **исторической памяти** как фактора модернизации общественного сознания.

Мы признаем, что уроки XX века были трагическими для народа Казахстана. Однако в истории не бывает только черного и белого цвета. Драматический ход событий XX века, тем не менее, во многом заложил основы современного Казахстана.

В ходе конференции сквозь призму программной статьи Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» был рассмотрен широкий спектр вопросов.

В их числе – последствия массового голода, политических репрессий, насильственных депортаций 1930-50-х гг., вклад Казахстана в Великую Победу над фашизмом, деятельность и судьба деятелей национально-освободительного движения в Казахстане и 100-летие деятельности партии «Алаш».

Мы пришли к единому мнению, что сохранение исторической памяти, формирование общенационального исторического сознания казахстанцев и бережное отношение к историческому наследию имеют неопределимое значение для воспитания патриотизма у будущего поколения, укрепления казахстанской идентичности и создание условий для формирования целостной гражданской общности в стране.

Мы глубоко убеждены: **важнейшей основой патриотизма является историческое сознание**. Его базисом выступают, историческая память, знание истории своего народа, его историко-культурного наследия, осознание своей неразрывной связи с Родиной.

Историческая память о событиях прошлого столетия еще больше сплачивает единый народ Казахстана.

Новая глобальная реальность ставит перед нами новые задачи, которые следует оперативно решать с учетом таких вызовов и угроз как рост радикализма, кризис гуманизма, терроризм, этническая и религиозная нетерпимость.

Исходя из выше представленного, перед научным сообществом Казахстана стоит важная задача – сделать максимальный вклад в процесс модернизации общественного сознания, что возможно через объективный анализ материалов, изучаемым современным поколением.

По итогам конференции акиматам областей, совместно с Министерствами образования и науки, культуры и спорта рекомендуется:

1. Активизировать работу по исследованию и изучению уникальных источников по истории голода, репрессий и депортаций, хранящихся в архивах городов и районов регионов.

Рассмотреть возможность оцифровки уникальных материалов 20-40 гг. XX века на латинской и арабской графике.

2. Обеспечить включение тем голода, репрессий, «Алаш» в тематику исследовательских работ студентов, магистрантов и докторантов.

3. Продолжить изучение и распространение казахстанской модели общественного согласия и общенационального единства Н.А. Назарбаева на всех научных и общественных площадках, как в стране, так и за рубежом.

Учитывая научную актуальность и политическую значимость вопросов, рассмотренных в ходе конференции, рекомендовать Ассамблее народа Казахстана продолжить осуществление данного проекта в будущем.

*Резолюция обсуждена и принята
на итоговом пленарном заседании конференции
«Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі»,
г. Кызылорда, Кызылординская область, Республика Казахстан,
31 мая 2017 года*

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым» – «Память во имя будущего» атты халықаралық форумға қатысушылардың Қазақстан халқына ҮНДЕУІ.....	3
ОБРАЩЕНИЕ участников международного форума ««Память во имя будущего», посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода к народу Казахстана.....	5
«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЗЫМ» халықаралық жобасы аясында өтетін «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі» атты ғылыми-практикалық конференция – Қызылорда, 2017	
Научно-практическая конференция «Историческая память – фундамент модернизации общественного сознания» в рамках международного проекта «ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО» – Кызылорда, 2017	
Г.Н. Әбдіқалықова. Құттықтау сөз.....	7
Қ.Е. Көшербаев	10

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Д.Қ. Мыңбай. Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі.....	13
Сангчел Ким. Цивилизационный анализ жизни этнических корейцев Центральной Азии в советский и постсоветский периоды.....	20
Тогрул Исмаил. Историческая память и модернизация общественного сознания: важнейшие факторы развития современного казахстанского общества.....	24
Б.Ә. Жапаров. Халық жады – рухани жаңғырудың іргетасы	30
Н.С. Байқадамов. Халықтың тарихи жадысы әлеуметтік әділеттілікті жаңғыртудың негізі	32
Гривенная Л.А. Алашское противостояние сквозь призму времени.....	34
Аяган Б.Г. Русские революции 1917 года в Средней Азии и Казахстане: новое осмысление темы	39

І СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТҰРҒЫСЫНДАҒЫ АЛАШ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЦЕННОСТИ АЛАШ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

А.М. Абасилов. С.Сейфуллиннің әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары	43
М.К. Айтимов. Өмірлік шындық-тарихи шындықтың өзегі	46
А.Ж. Асанбаева. Алаштың ақиығы – Халел Досмұхамедов	51
А.Д. Асуатов. Мұстафа Шоқай және 1916 жылғы азаттық көтеріліс	53
А.Е. Айтбаева, П. Бижанова. Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» романындағы Қабанбай батыр бейнесі	55

<i>О. Бермаханов.</i> Сыр өңірі және Елбасының «Жаңа гуманитарлық білім» идеясы	58
<i>Ғ.А. Жәрімбет.</i> Алаш қайраткерлері Мұстафа Шоқай мен Ғазымбек Бірімжанов хақында бірер сөз	61
<i>Н. Күзембаева, К. Ибрагимова.</i> Музей және Алаштану	64
<i>Қамзаев К.С.</i> М.Жұмабаевтың әдістемелік мұралары	68
<i>Муканова А.</i> Редакторская деятельность Алихана Букейханова	72
<i>Н. Оспанқұлов.</i> Алаш зиялылары қызметінің зерттелуі	75
<i>Д.Д. Сүлейменова.</i> Батыс Алашорда үкіметінің құрылуы және оның тарихта алатын орны	78
<i>С.Е. Сахиев.</i> Отаншылдық пен мемлекетшілдікті нығайтудағы Алаш идеясының рөлі	84
<i>Ж. Сәдуақасұлы.</i> Алаш арысы Халел Досмұхамедұлы тіл туралы	86
<i>Ш. Тухмарова.</i> Қазақстандағы Ұлттық идеяның қалыптасу алғышарттары	90

II-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН, АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЕР АУДАРУ КЕЗЕҢІН ТАРИХИ ТАЛДАУ ТӘЖІРИБЕСІ ОПЫТ ИСТОРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПЕРИОДА РЕПРЕССИЙ, ГОЛОДА И ДЕПОРТАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ

<i>Ж.Р. Абишова, А.Ж. Азирбекова.</i> Кеңес үкіметінің діни ұстанымдарға қарсы күресі (XX ғ.30 ж.)	95
<i>Алметов Н.Ш.</i> Изучение истории периода репрессий, голода и депортаций: воспитательный аспект в контексте духовной модернизации	101
<i>Ә.Б. Алмауытова.</i> Қазақ мәдениетіне татарлардың әсері және қазақ жәдитшілігінің дамуы	104
<i>Г.Т.Ахметова.</i> Қуғын-сүргін құрбандарын архив құжаттары айғақтайды	108
<i>А.Е. Айтбаева, А. Әділбек.</i> Ілияс Жансүгіровтің Жетісу тарихын зерттеуі	112
<i>С.У. Бақторазов.</i> Қызылорда облысында кәмпескелеу кезінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін	116
<i>Ә.С. Беккулиева.</i> XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы күштеу саясатының саяси-әлеуметтік зардаптары	122
<i>Барон А.И., Чиликова Е.В.</i> История. Память. Люди – проект по истории эвакуации и беженства	125
<i>Г.Ж. Баялиева.</i> Азап вагоны	130
<i>Гривенная Л.А.</i> Большой голод (начало 1920-1930-х гг.)	131
<i>Қ.Ғ. Даркенов.</i> 1937 жыл: қазақ зиялыларының тағдыры мен қасіреті	137
<i>Б.Б. Енсенов.</i> Мың тамұқты көрген адам немесе Иса Тоқтыбаевтың өмірі мен қызметі хақында	143
<i>З.Н. Ермаганбетова.</i> К. Қазыбаевтың «Сұрапыл» романындағы ашаршылық тақырыбы	151
<i>Ұ.Н. Жаңберішьева.</i> Құнанбайдың қуғын-сүргін көрген ұрпақтары	154
<i>А.С. Идигов.</i> Опыт исторического анализа периода репрессии, голода и депортации в Казахстане	156

Ә.Д. Кушекбаев. Сүлеймен Есқараевтың қоғамдық-саяси қызметі: тарих пен тағылым	159
Кинцель Е.Ю. Слепая фемида: история репрессий.....	162
Ж. Қалқаман. «Азалы кітапта» – қызылдар қырғыны	165
С.О. Қуаныш. 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу науқаны.....	167
Мамытова С.Н. Судьба депортированных народов в этнокультурном пространстве Павлодарского Прииртышья	171
Медеубаев Е.И. Из истории борьбы крымских татар за возвращение на историческую родину и восстановление своих прав в эпоху Хрущевской «Оттепели»	176
Мусабаева Г.Н. Уголовный кодекс РСФСР 1926 года как правовая основа политических репрессий в условиях тоталитарной системы.....	180
А.Ж. Оразбақов. Қызылорда облысына депортацияланған халықтардың аймақтың этно-демографиялық ахуалына әсері.....	184
А.Ә. Сейсенбаева. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының «1930 ж. Қазақстандағы ашаршылық» ғылыми жобасы»	189
С.Т.Тайман. Саяси қуғын-сүргін және Мұстафа Шоқай.....	192
Ж.С. Хасанова. Ашаршылық – Қазақ елінің қасіреті.....	194
Шин В.Н. История депортации корейцев в Кызылординскую область	197

III-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

ВКЛАД КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Абдуллаев Н.А. К вопросу формирования народа Казахстана: на примере обустройства эвакуированных в годы ВОВ.....	199
Е.Баймурзаева. Ұлы Отан соғысы жылдарында тылда еңбек еткен Қызылорда облысындағы әйелдердің рөлі мен атқарған қызметі.....	205
С.У.Бақторазов. Жамбылдық тыл еңбеккерлерінің Ұлы жеңісті жақындатқан ұлық ерліктері.....	208
Елеуханова С.В. Героизм казахстанцев в Ржевской битве.....	212
Г. Каримолдақызы. Аралдың асыл ерлері.....	215
Кашкимбаев А.Н. Подвиг героев – в сердцах потомков	216
А.Ж. Капанова. Отты жылдардағы ерлік пен еңбек	219
А.Күзембаева. Шиелі ауданынан Ленинград майданына қатысқан жауынгерлер және олардың ерліктері	223
Мармонтова Т.В. Переосмысление истории Второй мировой войны: от прошлого к настоящему	227
Оразбаков А.Ж., Атеева З.О. Великая отечественная война: проблемы детей-сирот в регионе Сыра	232
Н.М. Серікбай. Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы бүкілодақтық санақ мәліметтеріне жаңаша көзқарас (Қызылорда облысы материалдары негізінде).....	236

<i>Ж.М. Сейітқұлова.</i> 1941-1945 жылдары Жамбыл облысына депортацияланған этностар.....	240
<i>С.Т. Тайман.</i> Майданнан келген хаттар	249
<i>С. Т. Тайман, Қ.Б. Бектұрғанов.</i> Мұстафа Шоқай және қазақстандық соғыс тұтқындары	252
<i>С. Т. Тайман, Н.Б.Әзімов.</i> М. Шоқай шығармаларындағы екінші дүниежүзілік соғыс мәселелері	254
<i>Г.С. Тілеуқұлов.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Оңтүстік Қазақстан облысы	256
<i>Шаймерденова М.Д.</i> Взгляд на Великую Отечественную войну из современности: подвиги казахстанцев по защите родины	260

**«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЗЫМ» халықаралық жобасы аясында өтетін
«Мәңгілік Ел: тарихи зердедегі жасампаздық қуаты» атты ғылыми-практикалық
конференция – Жезқазған, 2016**

**Научно-практическая конференция «Мәңгілік Ел: историческая память во благо созидания»
в рамках международного проекта
«ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО» – Жезказган, 2016**

<i>Иванэ Такахаши.</i> Казахстан и Япония: единые принципы ядерной безопасности мира.....	266
<i>К.Ж. Абдрахманова.</i> Әлихан Бөкейхановтың туғанына 150 жыл. Әлихан Бөкейхановтың саяси қызметі	267
<i>Алимбаев Т.А.</i> Идея Мәңгілік Ел – новый казахстанский патриотизм	272
<i>Ж.А. Жұмабеков.</i> Қазақстан халқы Ассамблеясының даму тарихы.....	278
<i>Ж.А. Жұмабеков, Ж.А.Қарсыбаева.</i> Ұлы Отан соғысы жылдары Орталық Қазақстанға халықтарды депортациялау тарихынан	281
<i>С.Б. Жұмағұлов, А. Б. Жұмағұлов.</i> Жұмабек Ташенов тоталитарлық жүйе зардаптары туралы.....	284
<i>С.С. Қасымова.</i> Тәуелсіздік – Алаш мұрасы.....	289
<i>П.И. Мамедова, А.М. Тапаева.</i> Жамбыл облысына Ұлы Отан соғысы жылдары күштеп қоныс аударылғандардың тағдыры	291
<i>Мамытова С.Н.</i> К истории депортации поляков в Казахстан	295
<i>Ш.М. Темиржанова, Қ. Конурбаева.</i> «Алжирде» азап шеккен әйелдер	299
<i>А.К. Хұсанова, А. Б. Жұмағұлов.</i> Қазақ прозасындағы тоталитарлық жүйе тақырыбының көркемдік эволюциясы.....	302
<i>Шалгимбеков А.Б.</i> Земельный вопрос во взглядах казахской национальной интеллигенции начала XX века	312
Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі» халықаралық конференциясының ҚАРАРЫ	316
РЕЗОЛЮЦИЯ международной конференции «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі», посвященной Дню памяти жертв политических репрессий и голода	318

Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын
еске алу күніне арналған
«ТАРИХТАН ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЗЫМ»
жобасы аясындағы халықаралық форумның материалдары

Материалы Международного форума в рамках проекта
«ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО»,
посвященного Дню памяти жертв политических репрессий и голода

Дизайн и верстка

Степанец Н.П.

Подписано в печать: 21.06.2017 г.
Формат 60x84 ¹/₈. Гарнитура Times New Roman.
Бумага офсетная. Печать офсетная.
Объем 324 стр. Тираж 300 экз.
Кол-во п.л. 40,5. Заказ № 01.

